

e-ISSN 2310-323X

Ю Р И Д И Ч Н И Й Ж У Р Н А Л

ПРАВО УКРАЇНИ

Заснований у 1922 р. *Генеральний директор*
Видається щомісячно доктор юридичних наук, професор,
академік НАПрН України
ОЛЕКСАНДР СВЯТОЦЬКИЙ

Передплатний індекс 74424 *Голова Редакційної ради*
Свідоцтво про державну реєстрацію доктор юридичних наук, професор,
Серія КВ № 23026-12866ПР член-кореспондент НАПрН України
РУСЛАН СТЕФАНЧУК

ISSN 1026-9932 *Головна редакторка*
DOI: 10.33498/loqu-2020-1 докторка юридичних наук, професорка
ВІКТОРІЯ РЕЗНІКОВА

Адреса редакції *Вебсайт:* <http://www.pravoua.com.ua>
вул. Багговутівська, 17–21 *Емейл:* editor.pravoua@gmail.com
м. Київ, 04107, Україна *Офіційна сторінка у мережі "Фейсбук":*
тел.: +380(44) 537-51-10 <https://www.facebook.com/pravoua.com.ua>

Юридичний журнал "Право України" внесено до:

Переліку наукових фахових видань у галузі юридичних наук
(наказ Міністерства освіти і науки України від 28 грудня 2017 р. № 1714)

Міжнародної наукометричної бази даних EBSCO Publishing, Inc. (США)
(Ліцензійні угоди від 16 травня 2013 р. та 1 травня 2015 р.)

Міжнародної наукометричної бази даних Index Copernicus International (Польща)
(листопад 2014 р.)

Міжнародної наукометричної бази даних HeinOnline (США)
(Ліцензійна угода від 11 січня 2016 р.)

Бази даних періодичних видань Ulrichsweb (Ulrich's Periodicals Directory) (США)
(з 2002 р.)

ВИДАВЕЦЬ
© Юридичне видавництво "Право України"

РАДА ПОЧЕСНИХ ЧЛЕНІВ *HONORIS CAUSA*

Співголови Ради

Василь Тацій, д. юрид. наук, проф., акад. НАН України, акад. НАПрН України; Юрій Шемшученко, д. юрид. наук, проф., акад. НАН України, акад. НАПрН України; Вільям Е. Батлер (WILLIAM E. BUTLER), Doctor of Law (LL.D.), Prof., Foreign Member of NAS of Ukraine, NALS of Ukraine (USA)

Члени Ради

Юрій Битяк, д. юрид. наук, проф., акад. НАПрН України; Вячеслав Борисов, д. юрид. наук, проф., акад. НАПрН України; Володимир Гончаренко, д. юрид. наук, проф., акад. НАПрН України; Володимир Денисов, д. юрид. наук, проф., чл.-кор. НАПрН України; Микола Козюбра, д. юрид. наук, проф., чл.-кор. НАПрН України; Олександр Крупчан, д. юрид. наук, проф., акад. НАПрН України; Олена Лукашева, д. юрид. наук, чл.-кор. РАН (Росія); Василь Нор, д. юрид. наук, проф., акад. НАПрН України; Юрій Оборотов, д. юрид. наук, проф., чл.-кор. НАПрН України; Віталій Опришко, д. юрид. наук, проф., чл.-кор. НАН України; Микола Панов, д. юрид. наук, проф., акад. НАПрН України; Дмитро Притика, д. юрид. наук, проф., акад. НАПрН України; Петро Рабинович, д. юрид. наук, проф., акад. НАПрН України; Анатолій Селіванов, д. юрид. наук, проф., акад. НАПрН України; Микола Селівон, к. юрид. наук, проф., акад. НАПрН України; Василь Сіренко, д. юрид. наук, проф., чл.-кор. НАН України, акад. НАПрН України; Майдан Сулейменов, д. юрид. наук, проф., акад. НАН Республіки Казахстан; Іван Тимченко, к. юрид. наук, старш. наук. співроб., акад. НАПрН України; Володимир Тихий, д. юрид. наук, проф., акад. НАПрН України

РЕДАКЦІЙНА РАДА

Руслан Стефанчук (голова), д. юрид. наук, проф., чл.-кор. НАПрН України; Вікторія Резнікова (головна редакторка), д. юрид. наук, проф.; Ірина Венедиктова (перш. заст. голови), д. юрид. наук, проф.; Олег Посикалюк (перш. заст. головної редакторки), к. юрид. наук, доц.; Тетяна Коломоєць (заст. головної редакторки), д. юрид. наук, проф., чл.-кор. НАПрН України; Ольга Середа (заст. головної редакторки), к. юрид. наук, доц.; Юрій Галаєвський (заст. головної редакторки), засл. юрист України; Наталя Антонюк, к. юрид. наук, доц.; Юрген Базедов (JÜRGEN BASEDOW), Dr. iur., Dr. iur. h.c. mult, Prof. (Germany); Віктор Базов, к. юрид. наук; Сергій Балашенко, д. юрид. наук, проф. (Білорусь); Крістіан фон Бар (CHRISTIAN VON BAR), Dr. Dr. h.c. mult., Prof., FBA (Germany); Юрій Барабаш, д. юрид. наук, проф., чл.-кор. НАПрН України; Євген Бараш, д. юрид. наук, проф.; Олександр Батанов, д. юрид. наук, проф.; Юрій Баулін, д. юрид. наук, проф., акад. НАПрН України; Володимир Бевзенко, д. юрид. наук, проф.; Назар Бобечко, д. юрид. наук, доц.;

Антоніна Бобкова, д. юрид. наук, проф., акад. НАПрН України; Андрій Бойко, д. юрид. наук, проф.; Ігор Бойко, д. юрид. наук, проф.; Олександр Брѳостл (OLEXANDER BRÖSTL), Dr. jur., Prof. (Slovakia); Володимир Бурдін, д. юрид. наук, проф.; Ганна Буюджи, к. юрид. наук; Валентина Васильєва, д. юрид. наук, проф.; Марсело Галуппо (MARCELO GALUPPO), Ph.D. in Law, Prof. (Brazil); Данило Гетманцев, д. юрид. наук, проф.; Анатолій Гетьман, д. юрид. наук, проф., акад. НАПрН України; Сергій Головатий, д. юрид. наук, чл.-кор. НАПрН України; Віктор Грищук, д. юрид. наук, проф., чл.-кор. НАПрН України; Дмитро Гудима, к. юрид. наук., доц.; Наталія Гуторова, д. юрид. наук, проф., акад. НАПрН України; Анатолій Довгерт, д. юрид. наук, проф., чл.-кор. НАПрН України; Олександр Дроздов, к. юрид. наук, доц.; Віктор Єрмолаєв, д. юрид. наук, проф., акад. НАПрН України; Володимир Журавель, д. юрид. наук, проф., акад. НАПрН України; Дмитро Задихайло, д. юрид. наук, проф., чл.-кор. НАПрН України; Діозеф Зігеле (JOSEF SIEGELE), Doctor of Law (Austria); Алієв Амір Ібрагім, д. юрид. наук, проф. (Азербайджан); Тетяна Кагановська, д. юрид. наук, проф.; Іван Калаур, д. юрид. наук, проф.; Оксана Капліна, д. юрид. наук, проф., чл.-кор. НАПрН України; Ніна Карпачова, к. юрид. наук, доц.; Олена Кібенко, д. юрид. наук, доц.; Віктор Колісник, д. юрид. наук, проф.; Анатолій Колодій, д. юрид. наук, проф., чл.-кор. НАПрН України; Вячеслав Комаров, к. юрид. наук, проф., акад. НАПрН України; Тетяна Комарова, д. юрид. наук, доц.; Тетяна Корнякова, д. юрид. наук, проф.; Олександр Костенко, д. юрид. наук, проф., акад. НАПрН України; Олександр Кот, д. юрид. наук; Олена Кохановська, д. юрид. наук, проф., чл.-кор. НАПрН України; Станіслав Кравченко, к. юрид. наук; Володимир Кравчук, д. юрид. наук, проф.; Олександр Кресін, д. юрид. наук, старш. наук. співроб., доц.; Наталія Кузнецова, д. юрид. наук, проф., акад. НАПрН України; Павло Кулинич, д. юрид. наук, проф., чл.-кор. НАПрН України; Микола Кучерявенко, д. юрид. наук, проф., акад. НАПрН України; Ірина Куян, д. юрид. наук, старш. наук. співроб.; Ярослав Лазур, д. юрид. наук, доц.; Василь Лемак, д. юрид. наук, проф., чл.-кор. НАПрН України; Леонід Ловойко, д. юрид. наук, проф.; Дмитро Лук'янов, д. юрид. наук, доц., чл.-кор. НАПрН України; Дмитро Луспенник, к. юрид. наук., доц.; Богдан Львов, к. юрид. наук; Роман Майданик, д. юрид. наук, проф., акад. НАПрН України; Сергій Максимов, д. юрид. наук, проф., чл.-кор. НАПрН України; Андрій Мелешевич, д. філософії (Ph.D.), доц.; Олександр Мережко, д. юрид. наук, проф.; Сергій Мінченко, д. юрид. наук, старш. наук. співроб.; Лідія Москвич, д. юрид. наук, проф.; Анатолій Музика, д. юрид. наук, проф., чл.-кор. НАПрН України; Наталія Онщенко, д. юрид. наук, проф., акад. НАПрН України; Олеся Отраднава, д. юрид. наук, доц.; Наталія Пархоменко, д. юрид. наук, проф.; Петро Пацурківський, д. юрид. наук, проф.; Олександр Петришин, д. юрид. наук, проф., акад. НАПрН України; Роман Петров, д. юрид. наук, проф.; Пилип Пилипенко, д. юрид. наук, проф.; Микола Погорецький, д. юрид. наук, проф.; Сергій Погрібний, д. юрид. наук, проф., чл.-кор. НАПрН України; Олег Подцерковний, д. юрид. наук, проф., чл.-кор. НАПрН України; Юрій Притика, д. юрид. наук, проф.; Олександр Прокопенко, к. юрид. наук; Наталія Рассказова, к. юрид.

РАДА КОЛЕКТИВНИХ ЧЛЕНІВ, ПАРТНЕРИ

наук, доц. (Росія); Михайло Савчин, д. юрид. наук, проф.; Ірина Сениота, д. юрид. наук, доц.; Світлана Сербогіна, д. юрид. наук, проф., чл.-кор. НАПрН України; Олександр Скрипнюк, д. юрид. наук, проф., акад. НАПрН України; Ігор Сліденко, д. юрид. наук; Ксенія Смирнова, д. юрид. наук, доц.; Михайло Смокович, д. юрид. наук; Марина Стефанчук, д. юрид. наук; Микола Стефанчук, к. юрид. наук, доц.; Семен Стеценко, д. юрид. наук, проф., чл.-кор. НАПрН України; Хірохіде Такікава, (HiRONIDE TAKIKAWA), Prof. (Japan); Михайло Теплюк, д. юрид. наук; Олег Ткачук, д. юрид. наук, доц.; Вячеслав Труба, к. юрид. наук, проф.; Спиридон Флогатіс (SPYRIDON FLOGATIS), Ph.D. in Law, Prof. (Greece); Світлана Фурса, д. юрид. наук, проф.; Джабір Халілов, к. юрид. наук, доц. (Азербайджан); Євген Харитонов, д. юрид. наук, проф., чл.-кор. НАПрН України; Наталія Хуторян, д. юрид. наук, проф., чл.-кор. НАПрН України; Галя Чанишева, д. юрид. наук, проф.; Олександр Чиріч (OLEKSANDR CIRIC), Doctor of Law, Prof. (Serbia); Станіслав Шевчук, д. юрид. наук, проф., чл.-кор. НАПрН України; Валерій Шепітько, д. юрид. наук, проф., акад. НАПрН України; Михайло Шумило, д. юрид. наук, старш. наук. співроб.; Олексій Ющик, д. юрид. наук, проф.; Ячіко Ямада (YASHIKO YAMADA) Prof. (Japan); Олександра Яновська, д. юрид. наук, проф.

РАДА КОЛЕКТИВНИХ ЧЛЕНІВ

Національна академія правових наук України; Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України; Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого; Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара; Дніпропетровський державний університет внутрішніх справ; Донецький національний університет імені Василя Стуса; Національна академія прокуратури України; Національний університет “Києво-Могилянська академія”; Національний університет “Острозька академія”; НТУУ “Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського”; Одеський державний університет внутрішніх справ; Одеський національний університет імені І. І. Мечникова; Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника; Ужгородський національний університет; Харківський національний університет внутрішніх справ

ПАРТНЕРИ

АО “Адвокатська компанія ‘Кайрос’”; ГО “Ліга професорів права”; ГО “Союз юристів України”; Юридичний портал *Ratio Decidendi*; Міжнародний комерційний арбітражний суд при Торгово-промисловій палаті України; Морська арбітражна комісія при Торгово-промисловій палаті України

ЗМІСТ

Актуальна тема номера:
“ІСТОРИКО-ПРАВОВА ДОКТРИНА
УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ”

ВСТУПНЕ СЛОВО.....	11
<i>I. Основні засади та концепція української державності</i>	
ОЛЕКСАНДР СвЯТОЦЬКИЙ, ІГОР БОЙКО Витоки, етапи становлення та розвиток української державності.....	17
ВІТАЛІЙ СЕМКІВ Методологічні аспекти історико-правової доктрини української державності.....	41
ПЕТРО ЗАХАРЧЕНКО Історія українського права: поняттєва, історіографічна та компаративістична складові її ідентифікації.....	52
<i>II. Право як одна з основних ознак української державності та етапи його становлення</i>	
ОЛЕКСАНДР ГАВРИЛЕНКО Зародження права на території України в античну добу.....	64
ВІКТОР ЄРМОЛАЄВ Становлення українського права та його вплив на державотворчі процеси в Київській Русі.....	85
ІГОР БОЙКО Розвиток права як важливої ознаки Галицько-Волинської держави (1199–1349 роки).....	97
СВІТЛАНА КОВАЛЬОВА Місце українського права у правовій системі Великого князівства Литовського та Речі Посполитої.....	116
АНДРІЙ КОЛЬБЕНКО Звичаєве право Запорозької січі як важливий етап української державності.....	129
ЛІЛІАНА ШЕВЧУК, ТАРАС ШЕВЧУК Основоположні засади та чинники формування національної правової системи Української козацької держави – Гетьманщини.....	140

ЗМІСТ

ОЛЕКСАНДР ГОЛОВКО Місце українського права у правових системах Російської та Австрійської (Австро-Угорської) імперій	159
ІВАН ТЕРЛЮК Становлення українського національного законодавства у сфері соціально-економічних відносин (1917–1921 роки).....	180
БОРИС ТИЩИК Розвиток права у Західноукраїнській Народній Республіці (1918–1919 роки).....	197
<i>III. Органи державної влади, публічного управління та місцевого самоврядування як одна з основних ознак української державності</i>	
МИКОЛА КОБИЛЕЦЬКИЙ Вплив магдебурзького права на розвиток місцевого самоврядування в Україні (XIV–XIX століття).....	212
ВЯЧЕСЛАВ РУМ'ЯНЦЕВ Витоки, природа влади та правові засади Української держави гетьмана Павла Скоропадського.....	225
ВОЛОДИМИР ГОНЧАРЕНКО Повноваження найвищих органів державної влади та управління України в галузі законотворчості у період перебудови (1985–1991 роки)	242
<i>IV. Пам'ятки права як атрибути української державності</i>	
ОЛЬГА СЕРЕДА Пам'ятки права як невід'ємні атрибути та фундамент української державності в концепції Національного проекту “Скарбниця пам'яток українського права”	261
Висновки та рекомендації з актуальної теми	270
ВИБРАНА БІБЛІОГРАФІЯ З АКТУАЛЬНОЇ ТЕМИ: “Історико-правова доктрина Української державності”	282
КОНСТИТУЦІЙНА СПАДЩИНА ПИЛИПА ОРЛИКА (за матеріалами однойменного міжнародного наукового семінару, Крістіанстад, Швеція, 20 червня 2019 року)	
ІНОР SAGACH Address to Seminar “Constitutional Legacy of Pylyp Orlyk” (Kristianstad Kommun, 20 June 2019).....	286

BERTIL HAGGMAN
The Bendery Constitution and Pylyp Orlyk and His Government-in-Exile
in Sweden in 1715–1720. 288

ПЕРСОНАЛІЇ

Василь Якович Тацій: життя, присвячене служінню освіті,
науці, державі і народу України 302

Микола Панов
Вячеслав Васильович Комаров – багатогранність таланту. 309

Актуальна тема наступного номера:
“ДОКТРИНА КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВА УКРАЇНИ”

TABLE OF CONTENTS

Central Topic of the Issue:
“THE HISTORICAL AND LEGAL DOCTRINE
OF UKRAINIAN STATEHOOD”

INTRODUCTORY WORD.....	11
<i>I. Fundamental Principles and the Concept of Ukrainian Statehood</i>	
OLEKSANDR SVIATOTSKYI, IHOR BOIKO The Origins, Stages of Establishment and Development of Ukrainian Statehood	17
VITALIY SEMKIV Methodological Aspects of the Historical and Legal Doctrine of Ukrainian Statehood	41
PETRO ZAKHARCHENKO History of Ukrainian Law: Conceptual, Historiographic and Comparative Constituents of Its Identification.....	52
<i>II. Law as One of the Major Signs of Ukrainian Statehood</i>	
OLEKSANDR HAVRYLENKO The Outset of Law in the Territory of Ukraine in the Antique Times	64
VIKTOR YERMOLAIEV Establishment of Ukrainian Law and Its Impact on the State-Building Processes in Kievan Rus’	85
IHOR BOIKO Development of Law as a Conspicuous Feature of the State of Galicia-Volhynia (1199–1349).....	97
SVITLANA KOVALOVA Place of Ukrainian Law in the Legal System of the Grand Duchy of Lithuania and the Polish-Lithuanian Commonwealth (Rzeczpospolita).....	116
ANDRII KOLBENKO Customary Law of the Zaporizhian Sich as a Milestone in Ukrainian Statehood	129
LILIANA SHEVCHUK, TARAS SHEVCHUK Fundamental Principles and Factors for the Establishment of the National Legal System of the Ukrainian Cossack State – Hetmanate	140

OLEKSANDR HOLOVKO	
Place of Ukrainian Law in the Legal Systems of the Russian and Austrian (Austro-Hungarian) Empires.	159
IVAN TERLYUK	
Establishment of Ukrainian National Legislation in the Domain of Social and Economic Relations (1917–1921)	180
BORYS TYSHCHYK	
Development of Law in the West Ukrainian People’s Republic (1918–1919)	197
<i>III. Governmental Authorities, Public Administration Bodies and Local Self-Government as One of the Major Signs of Ukrainian Statehood</i>	
MYKOLA KOBYLETSKYI	
The Impact of Magdeburg Law on the Development of Local Self-Government in Ukraine (XV–XIX Centuries).....	212
VIACHESLAV RUMIANTSEV	
The Origins and Nature of Power and Legal Foundations of the Ukrainian State of Hetman Pavlo Skoropadskyi	225
VOLODYMYR GONCHARENKO	
Law-Making Powers of Supreme Public and Administrative Authorities of Ukraine in the Perestroika Period (1985–1991).....	242
<i>IV. Monuments of Law as Attributes of Ukrainian Statehood</i>	
OLHA SEREDA	
Monuments of Law as Essential Attributes and the Foundation of Ukrainian Statehood in the Concept of the National Project “Treasury of Monuments of Ukrainian Law”.....	261
CONCLUSIONS AND RECOMMENDATIONS ON THE CENTRAL TOPIC	270
SELECTED BIBLIOGRAPHY ON THE CENTRAL TOPIC: “The historical and legal doctrine of ukrainian statehood”.....	282
THE CONSTITUTIONAL LEGACY OF PYLYP ORLYK (Based on the Materials of the International Scientific Seminar of the Same Title Held in Kristianstad, Sweden, on June 20, 2019)	
IHOR SAGACH	
Address to Seminar “Constitutional Legacy of Pylyp Orlyk” (Kristianstad Kommun, 20 June 2019).....	286

TABLE OF CONTENTS

BERTIL HAGGMAN

The Bendery Constitution and Pylyp Orlyk and His Government-in-Exile
in Sweden in 1715–1720..... 288

PERSONALITIES

Vasyl Yakovych Tatsii: Life of Serving to Education, Science,
the State and the People of Ukraine..... 302

MYKOLA PANOV

Viacheslav Vasylovych Komarov – Multidimensional Talent 309

Актуальна тема номера:
“ІСТОРИКО-ПРАВОВА ДОКТРИНА
УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ”

Ігор Бойко

доктор юридичних наук, професор,
завідувач кафедри історії держави,
права та політико-правових учень
Львівського національного університету
імені Івана Франка

ВСТУПНЕ СЛОВО

У сучасних умовах розвитку національної юридичної науки значна увага приділяється поглибленому дослідженню генези та еволюції української державності. Важливе завдання покладається на науку історії держави і права України, яка виявляє стійкі тенденції розвитку державно-правових традицій на українських землях, змістом яких було й залишається відображення їхньої історії з позиції українського державознавства. Значний інтерес у цьому сенсі становить науковий аналіз витоків, етапів становлення і розвитку української державності й права, що дає змогу глибше зрозуміти специфіку державно-правового розвитку українського народу, відновити систему державно-правових відносин, що характеризують самобутність державно-правової системи України, показати тяглість української історичної державно-правової традиції та з'ясувати її закономірності й забезпечити наступність розвитку національної держави і права, які мають власне історичне коріння.

Серед тенденцій розвитку сучасної науки історії держави і права України провідною є формування історико-правової доктрини української державності як системи принципів, уявлень, поглядів щодо витоків, етапів становлення та розвитку української державності. Історико-правова доктрина української державності – це зумовлена духовним і інтелектуальним розвитком української нації (народу), станом моральності та політико-правовою культурою українського суспільства цілісна система принципів, поглядів, уявлень, ідей і концепцій щодо зародження, становлення й розвитку української державності, а також обґрунтування

© Ігор Бойко, 2020

права української нації на створення національної держави, які виступають теоретичним стрижнем та концептуальною основою державотворення в Україні. Ця доктрина охоплює широкий спектр важливих методологічних питань дослідження актуальних питань історії української держави і права, вона закладає основи історико-правової концепції дослідження історичної пам'яті народу про його державність, державотворчі процеси на різних його етапах. Історико-правова доктрина української державності акцентує увагу на праві української нації творити свою національну державу. У процесі становлення і розвитку української нації відбувалося формування верховенства права, демократії, самоврядування, легітимності влади в українській державі у різні історичні періоди.

Історико-правова доктрина української державності спирається на право як сукупність норм, якому відводиться важлива роль у збереженні державотворчої традиції України. Право виникає з формуванням державності. Українське право було своєрідним провідником державності. Важливу роль відіграло українське звичаєве право, яке зберігало її ідеали. Завдячуючи звичаєвому праву, в періоди відсутності української держави було збережено пам'ять про власну державність. Ідея української державності існувала в думках, культурі, праві, пам'яті народу, яка передавалася від покоління до покоління.

У розкритті історико-правової доктрини української державності важливим є правильне розуміння і використання у науковій та навчальній роботі понять “державність” і “державна”. Поняття і зміст державності є значно ширшим порівняно з поняттям і змістом держави. В основі поняття “державність” лежить поняття “державна”. Державність включає в себе не тільки державні, а й недержавні інститути, які пов'язані з державою та істотно впливають на державу, напрями її діяльності. Державність – це тривалий і складний процес боротьби української нації як корінної, титульної за право створити національну державу. Вона має своїм результатом створення держави як підсумок розвитку української нації. Державність є своєрідним фундаментом, корінням держави, а остання, зі свого боку, однією зі складових – своєрідним вінцем державності.

Історико-правова доктрина української державності визначає, що Україна, незважаючи на багаторічне перебування під владою іноземних держав, має власну історію державотворення і правотворення, а також багату скарбницю пам'яток українського права, у яких було збережено ідею державності та закріплено право українців мати власну державу. Пам'ятки українського права, які становлять духовну (ціннісну) і матеріальну основу державності, виступають водночас її ознаками та атрибу-

тами. Передусім, це письмові нормативні джерела – конституції, кодекси, зібрання, нормативно-правові акти та договори, судові рішення, рішення органів місцевої влади та самоврядування, які здійснили значний вплив на розвиток правової системи України на відповідних етапах її державності. Упродовж століть українське право безперервно розвивалося, не втрачаючи зв'язків зі своїми витокami. Воно жилося джерелами права, успадкованими з давнини, що оновлювалися і збагачувалися з кожним століттям. Насамперед, це норми звичаєвого права, нормативно-правові договори і статuti київських князів, “Руська правда”, “козацьке право”, гетьманські статті XVII–XVIII ст., “Права, за якими судиться малоросійський народ” 1743 р., “Суд і розправа в правах малоросійських” 1750 р., “Зібрання малоросійських прав” 1807 р., конституційні проекти П. Орлика, М. Драгоманова, М. Грушевського, О. Ейхельмана, С. Дністрянського та інших діячів, універсали Центральної Ради, законодавство Західноукраїнської Народної Республіки тощо. Впродовж всього свого існування український народ плекав прагнення до свободи, незалежності й одночасно поваги до індивідуалізму і втілював їх у праві, яке набувало таких форм, як закон, правовий звичай, нормативно-правовий договір, судовий прецедент, правова доктрина. При цьому пріоритет закону, верховенство права поступово набували більшого значення, що свідчить про формування українського права у контексті континентально-європейського.

Право є одним із важливих показників ідентичності українського народу і легітимності його влади. Вивчення права дає змогу розкрити правову культуру українського народу, його праворозуміння та інші світоглядні установки, особливості менталітету, духовний генезис на певних історичних етапах еволюції українського суспільства. Українське право є важливою національною культурною цінністю, частиною української духовної культури, у якій відображено його сутність. Упродовж своєї історії український народ формував демократичний світогляд та особливу політико-правову свідомість, яка відображала прагнення до упорядкованості, справедливості і демократичності у відносинах між людьми. Тому вивчення історії українського права сприяє усвідомленню тих духовних цінностей, на яких ґрунтується національна свідомість українського народу, а також дає можливість більш поглиблено сформулювати уявлення про рівень його правосвідомості.

Сьогодні, на жаль, немає єдиної національної історико-правової доктрини становлення і розвитку української державності, яка відповідала б українському центризму і переконувала, що Україна належить історично, геополітично і культурно до європейської цивілізації. Ця проб-

лема не лише загальною юридична, а й соціальна та політична. Річ у тому, що Україна, відновивши державу на межі другого та третього тисячоліття, постала перед своєрідною проблемою вибору: де українське історичне коріння та на чому формується українське майбутнє? Уряд України декларує інтеграційно-європейські наміри, але виникає запитання, чи справді за своїм розвитком у різних сферах сучасного буття українська державно-правова традиція має спільне коріння з країнами Європи? Відповіді на ці та інші запитання варто шукати, насамперед, у національній історії державності, відновленні та розвитку власних державно-правових традицій, у розкритті власного історичного коду, з'ясуванні своєї етнічної самобутності, ідентичності, неповторності, а також упевненості у власних інтелектуальних і творчих силах.

Важливою складовою історико-правової доктрини української державності є визнання права української нації на створення національної держави. Сучасна Українська держава стала результатом багатовікової боротьби народу за право мати свою національну державу. Підтвердженням цього є згадка в Акті проголошення незалежності України про продовження тисячолітньої традиції державотворення в Україні. Крім цього, Верховна Рада України, приймаючи Конституцію України 1996 р., також спиралася на багатовікову історію українського державотворення, що є також визнанням факту наявності в Україні власної історії державно-правового розвитку, досвіду державотворення, а також того, що українська державність пройшла значний шлях історичного розвитку. Це ще у 1903 р. на високому науковому рівні обґрунтував видатний український історик світової слави М. Грушевський у своїй ґрунтовній науковій праці “Звичайна схема руської історії і справа раціонального укладу історії східного слов'янства”.

У періодизації історії Української держави можна виділити такі періоди становлення і розвитку державно-правової традиції: перший період – Антська держава, київська княжа держава – Україна-Русь, Галицько-Волинська держава; другий період – Козацько-Гетьманська держава; третій період – Українська Народна Республіка за Центральної Ради, Українська Держава за П. Скоропадського, Українська Народна Республіка за Директорії та Західноукраїнська Народна Республіка; четвертий період – Карпатська Україна (1939 р.), Українська держава (1941 р.); п'ятий період – соціалістична квазідержавна та союзна республіка у складі СРСР – Українська Радянська Соціалістична Республіка (до 30 січня 1937 р. – Українська Соціалістична Радянська Республіка); шостий період – сучасна Українська держава. На жаль, були періоди, коли Українська державність була насильно перервана і її територія перебува-

ла у складі іноземних держав. Чому так ставалося? Вважаємо, що однією з причин втрати Україною своєї державності було надмірне втручання іноземних держав, які мали свої плани та інтереси щодо українських земель. Політика, яку проводили поневолювачі українських земель, переважно негативно позначалася на етнічній свідомості українців. Проте українці, перебуваючи у цих складних умовах, вистояли, зберегли свою національну ідентичність і волелюбність, завжди прагнули мати свою державу, а в часи її відсутності піднімалися на боротьбу за відродження.

З'ясування історичних витоків української державності є нагальною природною державотворчою потребою. У сучасних умовах розвитку України з метою подальшої консолідації українського суспільства настав слушний момент на державному рівні узаконити цілісну історичну модель становлення і розвитку української державності, яка формувалася на засадах еволюційності та тяглості державотворчого процесу.

Що дає нам з'ясування витоків, етапів становлення та розвитку Української державності? Насамперед усвідомлення і розуміння того, що будь-який народ, будь-яка нація починається передусім із того, що вона повинна досконало знати своє минуле, своє коріння та витоки, бо “хто не знає свого минулого, той не вартий свого майбутнього. Хто не шанує видатних людей свого народу, той сам не вартий пошани”. Нині варто усвідомити, що національна історія є дієвим інструментом згуртування українського суспільства, вагомим засобом зміцнення державної єдності України, її незалежності та національної безпеки. Сьогодні важливо також формувати ідеологію українського центризму – нову політичну та соціально-економічну концепцію, яка б основні завдання спрямовувала на утвердження української держави, зокрема: у внутрішній політиці – на побудову та виконання соціально-економічної моделі розвитку сильної держави, спираючись на власні сили; у зовнішній політиці – на побудову власної самостійної стратегії досягнення визначених цілей у взаємовідносинах з іншими країнами (особливо сусідніми) на рівноправних умовах з точки зору реалізму і прагматизму; у культурі – на переосмислення власної історії і пошук істини в ній, формування і підтримку національної гідності, захист національної спадщини тощо.

Грунтовне вивчення та узагальнення тисячолітнього досвіду національного державотворення має надзвичайне значення як для самоідентичності кожного українця, так і для консолідації українського народу заради розвитку сильної України. У цьому аспекті базовим, фундаментальним вбачається необхідність мати глибокі знання про історичні етапи розвитку української державності. Вивчення історії української державності має важливе теоретичне і практичне значення, становить

Ігор Бойко

передумову відновлення та збереження національної пам'яті українського народу, консолідації, розвитку української нації, її історичної свідомості і культури. Українська державність має понад тисячолітню тяглість, а її еволюція відбувалася в руслі загальної європейської історії. Висвітлення історії української державності є одним із важливих атрибутів сучасної держави, її суверенності та ідентичності. Держава і державність невід'ємні одна від одної, а модель держави умовно тоді цілісна, коли крім дерева відображено і його коріння. Нарешті, це потрібно для врахування історичних уроків, державотворчого досвіду, адже історію не даремно називають найкращою вчителькою і вихователькою у житті. Звернення до історії української державності пробуджує у нас національну гордість, формує нашу духовність та історичну пам'ять, роль якої у розбудові держави є вагомим та безцінним.

I. Основні засади та концепція української державності

Олександр Святоцький

доктор юридичних наук, професор,
академік НАПрН України,
заслужений юрист України
(Київ, Україна)
editor.pravoua@gmail.com

Ігор Бойко

доктор юридичних наук, професор,
завідувач кафедри історії держави, права
та політико-правових учень
Львівського національного університету
імені Івана Франка
(Львів, Україна)
boyko.ist@ukr.net

УДК 342.1(477)“653/654”

ВИТОКИ, ЕТАПИ СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТОК УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ

АНОТАЦІЯ. Стаття присвячена висвітленню витоків, етапів становлення і розвитку української державності. Зазначено, що державність є результатом матеріального і духовного розвитку цілої нації. З'ясовано, що зміст державності є значно ширшим порівняно з поняттям “держава”. Державність має своїм результатом створення держави як підсумок розвитку української нації. Державність є своєрідним фундаментом, корінням держави, а остання, зі свого боку, є однією зі складових – своєрідним вінцем державності. Ознаки державності: 1) реалізація права нації на політичне самовизначення, державну незалежність, що є першим кроком на шляху до створення власної держави; 2) наявність органів публічної влади, яка виступає у двох формах: а) державна влада, до якої належать: глава держави; органи законодавчої, виконавчої та судової влади; правоохоронні органи (поліція, органи держбезпеки, прокуратури, збройні сили тощо); б) муніципальна влада, до якої належать представницькі та виконавчі органи влади, органи місцевого самоврядування; 3) державний суверенітет, який передбачає верховенство держави на своїй тери-

© Олександр Святоцький, Ігор Бойко, 2020

торії і незалежність у міжнародних відносинах; 4) система правових норм (закони та підзаконні акти), які регулюють відповідні суспільні відносини; 5) міжнародне визнання держави та, як наслідок, її міжнародна правова ідентифікація; 6) державні символи – це закріплені в законодавстві офіційні знаки (зображення, предмети) чи звукові вираження, які символізують суверенітет держави.

Для української нації становлення національної державності відбувалося досить складно й упродовж тривалого часу. Творцем української державності була українська нація як конкретно-історична форма соціальності українців, яка об'єднана єдиною мовою, територією, історією, культурою, релігією, правом, глибинними економічними зв'язками, певними рисами культури та характеру. Українська нація упродовж багатьох віків проживає на території сучасної України, понад 1 000 років тому почала створювати свою державність у надзвичайно складних умовах, зокрема тому, що не мала захищених природою кордонів, зате мала агресивних ближчих і дальших сусідів. Історія української державності – це фактично історія національно-визвольної боротьби українського народу за свою державу. Ця боротьба була спрямована на визволення українського народу з-під іноземного панування та здобуття національної державної незалежності.

Ключові слова: нація; народ; державність; право; Україна.

У сучасних умовах розвитку демократичної, соціальної, правової держави Україна важливим є вивчення і врахування історичного державницького досвіду української нації. Це має важливе значення для духовного розвитку та оздоровлення нації, формування високої патріотичної самосвідомості, остаточного подолання нав'язаного століттями комплексу меншовартості, неповноцінності та провінційності, врешті-решт – інтеграції України до Європейського Союзу. Крім цього, в умовах захисту державної незалежності та територіальної цілісності України в суспільстві спостерігається підвищений інтерес до дослідження саме витоків, етапів становлення та розвитку української державності. Історія виникнення та розвитку української нації, її мови, звичаїв, традицій, права, релігії була і є водночас історією її боротьби за створення своєї державності та права, оскільки в бездержавній, аморфній формі, без права жодна нація чи народ довго не проіснує, адже не зможе захиститися від зазіхань більш організованих і часто агресивних інших націй чи народів.

Із розпадом Союзу Радянських Соціалістичних Республік (далі – СРСР) й утворенням незалежних держав, зокрема української, перед національними історіографією і юриспруденцією постало актуальне питання створення концепції історії Української державності. За часів існування СРСР це було неможливо, адже радянська історіографія заперечувала самотутнє існування української нації (народу) та її державності, розглядаючи як невід'ємну частину Росії. І тільки з проголошенням незалежності України перед українцями постала проблема національ-

ної ідентифікації. Мусимо констатувати, що, незважаючи на надзвичайну популярність у сучасній українській історико-правовій науці та публіцистиці, термін “державність” вживається як суто літературна метафора, без визначення його сутності та чіткого змісту. Відповідно, така ситуація сприяє виникненню безлічі спекуляцій довкола поняття та розуміння сутності державності. У кращому разі державність пов’язують із категорією “держава”, вживаючи ці слова як синоніми.

Ще у 1949 р. на схилі літ український письменник, державний і політичний діяч В. Винниченко написав “Заповіт борцям за визволення”, зазначивши, що ‘державність – це устрій всього матеріального і психічного буття цілого народу; його національності, економіки, політики, культури, це – величезний складний процес’¹. Інакше кажучи, державність – це комплекс тих інститутів економіки, політики, культури, які діють на території, населеній національним колективом, які пов’язують його в компактну цілість та забезпечують його розвиток у сучасному і майбутньому.

Державність є результатом матеріального і духовного розвитку цілої нації. Цілком справедливо стверджував В. Винниченко і про те, що

як і у всякої індивідуальної істоти на землі найперша потреба – це зберегти своє життя, забезпечити його розвиток, передати спадщину в наступні покоління; так і для кожної нації власна держава є найкращим засобом збереження життя і розвитку. Нація без державності є покалічений людський колективний організм. Через те так жагуче всі, так звані “недержавні нації” прагнуть своєї держави <...>. Українська держава, українська державність на Україні є. Її створив народ, вся українська нація в процесі великого перевороту життя в “тюрмі народів” – Росії. Без цієї творчості ніякі вожді, проводі, міністри не могли б і одного камінчика в будівлі української державності покласти. А так само через це і зруйнувати цю будівлю не так легко. А наскільки вона міцна, показує той факт, що найбільші вороги її руські імперіалісти в усіх виглядах (чи то так званої демократії, чи так званого комунізму) не мають сили (а тому й сміливості) розвалити її².

З цього випливає, що історія української державності – це тривалий і складний процес боротьби української нації як корінної, титульної за право створити національну державу.

Більшість науковців справедливо стверджують про те, що зміст державності є значно ширшим порівняно з поняттям “держава”. Державність має своїм результатом створення держави як підсумок розвитку

¹ В Винниченко, *Заповіт борцям за визволення* <<https://www.ukrlib.com.ua/books/printit.php?tid=2930>> (дата звернення: 02.12.2019).

² Там само.

української нації. Державність є своєрідним фундаментом, корінням держави, а остання, зі свого боку, однією зі складових – своєрідним вінцем державності. Ознаки державності:

- 1) реалізація права нації на політичне самовизначення, державну незалежність, що є першим кроком на шляху до створення власної держави;
- 2) наявність органів публічної влади, яка виступає у двох формах:
 - а) державна влада, до якої належать: глава держави; органи законодавчої, виконавчої та судової влади; правоохоронні органи (поліція, органи держбезпеки, прокуратури, збройні сили тощо).
 - б) муніципальна влада, до якої належать представницькі та виконавчі органи влади, органи місцевого самоврядування.
- 3) державний суверенітет, який передбачає верховенство держави на своїй території і незалежність у міжнародних відносинах;
- 4) система правових норм (закони та підзаконні акти), які регулюють відповідні суспільні відносини;
- 5) міжнародне визнання держави та, як наслідок, її міжнародна правова ідентифікація;
- 6) державні символи – це закріплені в законодавстві офіційні знаки (зображення, предмети) чи звукові вираження, які символізують суверенітет держави³.

Для української нації становлення національної державності відбувалося досить складно й упродовж тривалого часу. Творцем української державності була українська нація як конкретно-історична форма соціальності українців, яка об'єднана єдиною мовою, територією, історією, культурою, релігією, правом, глибинними економічними зв'язками, певними рисами культури і характеру. У преамбулі та в нормах чинної Конституції України визнано наявність права української нації, всього українського народу на самовизначення. Саме нація визначається як основний державотворчий елемент, джерело державної влади та носій державного суверенітету, яка несе найбільшу відповідальність за створення своєї держави. У Конституції України вживається також поняття “Український народ”, під яким розуміють сукупність всіх громадян України незалежно від їх національної приналежності і місця проживання. Проте слово “народ” (грецькою – *ἔθνος* (етнос)) є багатоплановим поняттям, яке може мати такі значення: народ (населення) – населення держави, мешканці країни; народ – громадсько-політична сила, на яку опирається офіційна влада в країні; народ – форма національної та етнічної єдності (те саме, що й латинське *patris* “нація”, народність, іноді плем'я; народ – взагалі

³ Ю Шемшученко, ‘Державність’ в *Юридична енциклопедія, т 2: Д-Й* (Шемшученко Ю голова редкол, Укр енцикл 1999) 162.

люди, переважно у великій кількості. Враховуючи те, що Україна є багато-національною державою, вважаємо, що прийнятні для використання два терміни “Українська нація” і “Український народ”. Водночас, як свідчить історичний досвід, рушійною силою боротьби за українську державність була українська нація, яка доклала найбільше зусиль і зазнала найбільше втрат. Саме українська нація передавала “естафетний прапор” в історичній боротьбі різних поколінь борців за Українську державу. Українська нація упродовж багатьох віків проживає на території сучасної України, понад 1 000 років тому почала створювати свою державність у надзвичайно складних умовах, зокрема тому, що не мала захищених природою кордонів, зате мала агресивних ближчих і дальших сусідів. Їй доводилося постійно боротися проти прагнень сусідніх держав захопити її багаті землі й приєднати до своїх територій, запровадити на них колоніальний режим, денационалізувати саму націю, позбавити її самоідентичності, мови, історії, культури, сформувавши у неї почуття меншовартості, другорядності тощо⁴. Однак, незважаючи на всі труднощі, українська державність збереглася і має свою давню історію. Особливість вивчення історії української державності пояснюється тим, що територія нашої Батьківщини в сиву давнину була одним із центрів не тільки східнослов'янської, а й усїєї європейської культури. Історія української державності – це фактично історія національно-визвольної боротьби українського народу за свою державу. Ця боротьба була спрямована на визволення українського народу з-під іноземного панування та здобуття національної державної незалежності. Утворенню Української держави передували тривалі процеси боротьби за державність. У періодизації історії Української держави можна виділити такі періоди її становлення і розвитку:

Перший – Антська держава, Київська Русь, Галицько-Волинська держава.

Другий – Запорозька Січ та Українська козацька держава (Гетьманщина).

Третій – Українська Народна Республіка (далі – УНР) за Української Центральної Ради (далі – УЦР), Українська Держава за П. Скоропадського, УНР за Директорії та Західноукраїнська Народна Республіка (далі – ЗУНР).

Четвертий – Карпатська Україна (1939 р.), Українська держава (1941 р.).

П'ятий – соціалістична квазідержава та союзна республіка у складі СРСР – Українська Радянська Соціалістична Республіка (до 30 січня 1937 р. – Українська Соціалістична Радянська Республіка).

Шостий – сучасна Українська держава.

⁴ Б Тищик та І Бойко, *Історія держави і права України: академічний курс: підручник* (Ін Юре 2015) 790.

На жаль, були періоди, коли українська державність була перервана і її територія перебувала у складі іноземних держав. Політика, яку проводили поневолювачі українських земель, переважно негативно позначалася на етнічній свідомості українців. Проте українці, як і інші європейські нації, формувалися волелюбними і завжди прагнули мати свою державу, а в часи її відсутності піднімалися на боротьбу за її відродження.

Як свідчать історичні джерела, упродовж тисячоліть на території сучасної України відбувалися тривалі та складні процеси державотворення. Історія державно-правового розвитку на території сучасної України бере свій початок від середини 1 тис. до н. е., коли на території України сформувалися перші державні утворення: Кіммерія (IX – перша половина VII ст. до н. е.), Скіфська держава (VII–III ст. до н. е.), античні міста-держави (VI ст. до н. е. – VI ст. н. е.), Боспорське царство (V ст. до н. е.). Це були держави дослов'янського періоду, які виникли у процесі розпаду первіснообщинного ладу й становлення організованого суспільства, а отже, його трансформації у державу.

Грунтовний аналіз історичного розвитку державотворчих процесів на українських землях упродовж I–IX ст., а також беручи до уваги загально-визнані історичні традиції, усталені критерії, об'єктивні наукові підходи щодо визнання зародження держави, дає підстави вважати, що становлення ранньої української державності почалося з IV ст., коли слов'янські племена вже тривалий час вели осілий спосіб життя на території східноєвропейської рівнини між Дністром і Дніпром, його притоками на межі античного західного світу й кочового східного степу, тобто на території сучасних етнічних українських земель. У руслі зародження ранньої української державності, перш за все, почала формуватися територія як одна із найважливіших ознак держави. Далі внаслідок повільного, але неминучого розвитку й ускладнення суспільного виробництва, а також і всього суспільного життя, об'єктивно виникали такі соціально необхідні потреби, функції, на реалізацію яких починають зосереджуватися лише окремі члени роду, племені. У цей час починають формуватися спочатку невеликі групи людей, за котрими поступово закріплюються ці “ролі”, що здебільшого вже спеціалізуються на вирішенні саме загальних соціальних справ, насамперед: управління – організація, координація діяльності родичів, співплемінників; координація релігійних вірувань – ритуально-обрядові, релігійні функції; військове керівництво – організація захисту від загарбників та ін.⁵

Як свідчать історичні джерела, українська державність бере свій початок від Антського племінного союзу. Наприкінці IV – на початку VII ст.

⁵ П Рабінович, *Основи загальної теорії права та держави: навчальний посібник* (ЛІЛЕЯ 2002) 40.

на території України у межиріччі Дністра і Дніпра сформувалася Антська держава, яку ще називали “Антським царством” (*Regnum Antorum*), або “Антською землею”. Власне, антів-слов’ян дослідники вважають першими достовірними предками українців. Так, відомий етнолог і археолог, професор зі світовим авторитетом Українського вільного університету В. Щербаківський (1856–1957 рр.) вважав, що іменем “анти” називали групу українських племен, а М. Грушевський (1866–1934 рр.) прямо називав антів українцями⁶. Візантійські хроністи Прокопій Кесарійський і Менандр та готський Йордан характеризували Антську державу як міцне політичне об’єднання, міжплемінний військовополітичний слов’янський союз із демократичним ладом. Під ударами аварів держава Антів у 602 р. припинила своє існування. Анти, на думку М. Грушевського (вихідці з трипільських племен), були предками українців. Слідом за державою антів у творах давніх авторів згадуються політичні союзи дулібів та волинян, об’єднання хорватів (Велика Хорватія), Славія, Куявія та Артанія. Проте лише Русь стала по справжньому відомою у середньовічному світі та отримала міжнародне визнання⁷.

У результаті об’єднання слов’янських племен у VII–VIII ст. утворилася рання українська держава з центром у Києві – Руська земля, основою якої були нинішні українські землі. Оскільки найінтенсивніше у цей період розвивалося об’єднання полян із центром у Києві, яке розселилося на берегах річок Рось, Росава, Роставиця, то й держава, яка тут утворилася, стала називатися Русь. Її територія у IX ст. об’єднувала землі Київського, Чернігівського і Переяславського князівств. Руська держава була тим фундаментом, з якого і розпочалося створення української державності. Як відзначав Б. Рибаків, уже на початку своєї історії – у 814 р. – Русь зрівнялася територією з Візантійською імперією та імперією Каролінгів, а в період свого розквіту, в часи правління Володимира Великого та Ярослава Мудрого, перетворилася на найбільшу європейську державу. Великий київський князь Володимир Великий значно розширив територію Русі, приєднавши землі в’ятичів (982 р.), ятвягів (983 р.), радимичів (984 р.), білих хорватів (981 р.), здійснив військові походи проти болгарів (985 р.), греків (988 р.), вірменів (1000 р.), поляків (1001 р.), печенігів (996, 1015 рр.). Найбільшим досягненням Володимира Великого було запровадження християнства як державної релігії Русі (988 р.). Він встановив Київську митрополію Константинопольського патріархату, розширив межі столиці Києва, збудував Десятинну церкву (996 р.). За Володимира

⁶ М Грушевський, *Історія України-Руси, т 1* (Сохань П голова редкол, Наукова думка 1994) 176-7.

⁷ О Щодра, ‘Свідчення Бертинської хроніки про посольство русів 838–839 років до Візантійської імперії та імперії франків – важлива віха початків формування та міжнародного визнання Київської держави’ *Голос України* (23 лютого 2019) 4.

розпочалося карбування перших на Русі золотих і срібних монет (златників і срібників). На них на одному боці було зображено образ Христа, на другому – великого князя, який сидить на троні в царських відзнаках із хрестом у руці. На деяких монетах вперше як герб князя було викарбовано знак тризуба. Заснував міста Володимир (988 р.), Переяслав (992 р.) та ін. Використовував особистий знак “тризуб”, що став гербом України.

Продовжив справи Володимира Великого його син – великий князь київський Ярослав Мудрий, шанобливо названий русичами Мудрим за любов до знань, особливо розсудливу, плідну державну діяльність і припинення міжусобиць, за неустанну турботу про поширення християнства та освіти. Цей почесний епітет невіддільний від його імені. За характеристикою літописця, розум у молодого Ярослава ‘був добрий і на раті він був хоробрим’⁸. Саме за Ярослава Мудрого Київська держава досягнула найбільшої могутності. Ярослав став великим київським князем у 1019 р. При ньому Київ утвердився як столиця Русі та став головним політичним центром Східної Європи, місто зазнало значних архітектурних перетворень. За свідченням історичних джерел, княжа резиденція Ярослава Мудрого була однією з найрозкішніших у Європі. Столиця Русі – Київ у XI ст. налічував близько 100 тис. (за іншими даними 50 тис.) мешканців і був одним із найбільших міст Європи, величезним міжнародним торговельним центром із численними колоніями іноземних купців. У Парижі, для порівняння, коли до нього прибула княгиня Київської Русі Анна Ярославна, проживало близько 15 тис. мешканців. За Ярослава Мудрого у Київській Русі з’явилися перші оригінальні зразки літератури, широко розвивалася освіта та культура, відбулася перша кодифікація юридичних норм. Саме за князя Ярослава Мудрого було укладено “Правду Ярослава”, яка становить найдавнішу частину “Руської правди”, що стала фундаментом писаного законодавства Руської держави⁹. У період правління Ярослава християнство остаточно утвердилося у Київській державі. У 1039 р. була заснована Київська митрополія, що підпорядковувалася константинопольському патріархові. За Ярослава в Київській Русі було засновано перші монастирі – святого Юрія, Ірини і Києво-Печерський монастир, що стали великими церковними й культурно-освітніми центрами. Ярослав Мудрий піклувався про розвиток освіти в державі. За його розпорядженням були створені школа й бібліотека при Софійському соборі, а також зібрані перекладачі, що перекладали давньоруською мовою багато грецьких книг. У Київській Русі панували віротерпимість

⁸ В Сташис, ‘Мудрий Ярослав Володимирович’ в *Державні політичні та громадські діячі України: політичні портрети: навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів* (Панов М заг ред, Ін Юре 2002) 23.

⁹ *Правда Руська Ярослава Мудрого: початок законодавства Київської Русі: навчальний посібник* (Демиденко Г та Єрмолаєв В уклад, Право 2014) 4-5.

і повага до інших народів, у багатьох містах Русі були поселення німців, поляків, євреїв, вірмен та ін. Роки князювання Ярослава (1019–1054 рр.) були періодом найвищого розвитку і найбільшого піднесення Київської Русі. Всі свої зусилля великий князь спрямував на продовження справи свого батька Володимира – посилення єдності та централізації держави, її розвиток у співробітництві з європейськими державами. Проте найважливішими своїми завданнями Ярослав Мудрий вважав збереження цілісності держави, її безпеки. Цьому насамперед була підпорядкована його внутрішня і зовнішня політика. У налагодженні зовнішніх зв'язків із різними країнами Ярослав віддавав перевагу дипломатичним методам. Значну увагу приділяв безпеці держави. З метою захисту кордонів Русі змушений був здійснити низку військових походів. Так, у 1030–1031 рр. у союзі зі своїм братом Мстиславом відвоював Червенські землі, внаслідок чого до Русі було повернуто Перемишль, Червен, Белз та інші міста, які були захоплені польським князем Болеславом I Хоробрим у період внутрішньої смути¹⁰. Щоб зберегти цілісність своєї держави, а разом забезпечити права своїх синів, Ярослав встановив систему наслідування (сеньйорату), згідно з якою старший брат Ізяслав дістав великокняжий престол у Києві, Святослав – Чернігівщину, Муром і Тмуторокань, Всеволод – Переяславщину, Суздаль і Ростовщину, Ігор – Володимир-Волинський, В'ячеслав – Смоленщину.

Становленню і розвитку ранньої української державності – України-Руси передував тривалий процес етногенезу українців. Утворення і розвиток княжої Київської держави з центром у Києві було закономірним результатом внутрішнього соціально-економічного та політичного розвитку українців як етнічної нації. Процес їх політичної консолідації зумовлений також низкою важливих внутрішніх і зовнішніх чинників: територіальною і культурною спільністю східних слов'ян, економічними зв'язками і їхнім прагненням об'єднати сили в боротьбі зі спільними ворогами. Українці почали формуватись як нація на етнічних українських землях напередодні та у період становлення Київської Русі, коли формувалася єдина мова, територія, економічний уклад, культурні цінності. Враховуючи геополітичне розташування українських земель на європейському континенті, на формування української нації до певної міри впливали різноманітні мовно-етнічні групи, що проходили через українські землі в різні історичні епохи, – іранці (скіфи та сармати), греки, кельти, германці (готи і варяги), тюрки (хозари і половці), балти (литовці та ятвяги) і слов'яни (деревліани, сіверяни, білі хорвати, дуліби, тиверці тощо). Консолідація національних меншин у складі української

¹⁰ О Субтельний, *Україна: історія* (Львів 1991) 43.

нації відбувалася упродовж XI–XVI ст. Єднальними засадами в цьому процесі були спільність території, українська (руська) мова та християнство¹¹. Взагалі важко визначити точну дату появи українців як і росіян чи французів, англійців або іспанців тощо. У доступних нам письмових джерелах XI–XIII ст. використовувалася спільна для всієї території Русі наддіалектна літературна мова. Після татаро-монгольської агресії літописна традиція припинилася на тривалий період – від другої половини XIII – до другої половини XIV ст.

Формування і розвиток української нації, відтак народу відбувалися упродовж декількох етапів. Адже щоб людському колективу скласти-ся у таку історичну спільність, як нація, потрібні століття надскладних історичних і соціальних змін, життєвих ситуацій, у яких формується її самобутність, тобто природна своєрідність, не схожа на інші, самостійність у своєму розвитку, незалежність від усіляких впливів. Насамперед потрібне тривале співіснування на певній освоєній території. На думку авторитетного українського етнологів С. Павлюка, повинна бути спільна дія на своє утвердження, унаслідок якої створювалися матеріально-господарські, культурні, духовні цінності та формувалася психологічна усвідомленість потреби спільного буття¹². У цьому разі вагомим фактором соціальної єдності будь-якого людського колективу є мова, із виникненням якої починає формуватися нація. Спосіб порозумітися між собою засобом мовлення найповніше формував соціально-психологічну згуртованість, довірливість, особливо на ранній стадії, і врешті – це основа людського прогресу, коли у найдосконалішій формі можна було передати будь-яку інформацію¹³. Мова відіграла у процесі формування і становлення української нації, як і інших націй у світі, мобілізуючу роль. Через мову можна пізнати внутрішній світ, почуття, мислення, інтелект, сутність людини. Так само через мову ми можемо пізнати народ, оскільки вона розкриває сутність тих, хто є її носіями. Мова як психологічне явище впливає на менталітет, витворює її характер¹⁴. Умови для фізичного життя були й на іншій території, але потрібен був гурт, у якому була змога спілкуватися між собою. Первісні людські колективи вели кочовий чи напівкочовий спосіб життя, долаючи значні відстані, пристосовуючись до різних кліматичних умов, використовуючи набуті, хай ще примітивні, прості навички здобувати їжу, освоювати нові тери-

¹¹ С. Павлюк, *Етногенез українців: сСпроба теоретичної конструкції* (Ін-т народознавства 2006) 248.

¹² С. Павлюк, 'Про походження українського народу' в *Матеріали конференції "Народ, нація, держава: українське питання у європейському вимірі"* (Науковий вісник Українського Вільного Університету Львів 1993, 1995) 21.

¹³ С. Павлюк, 'Етногенез' в *Мала енциклопедія українського народознавства* (Павлюк С. ред, Ін-т народознавства НАН 2007) 178-81.

¹⁴ С. Крамар, *Україна-Русь vs Московія: настільна книга* (Медобори-2006 2017) 179.

торії. І в цих умовах сказане один до одного зрозуміле рідне слово об'єднувало людей¹⁵. Іншим важливим компонентом була культура, яка набула специфічних рис для конкретного людського колективу, відмінних від інших. Це виявлялося в особливостях побудови житла, пошиття одягу, приготування їжі, виготовлення знарядь праці, вирощування хліба, утримання худоби тощо. Зважаючи на органічність, взаємопов'язаність духовної та матеріальної культури, зароджувалося своєрідне культурне середовище в історичному процесі формування народу. Сформовані цінності породжували почуття відповідальності за їхнє збереження, патріотизму – любові до своєї землі, турботи про інтереси та долю своєї нації, батьківщини, усвідомлення своєї самотності. Набуті господарські навички, виготовлені знаряддя у деякому людському згуртуванні давали змогу існувати; колективне виконання обрядово-ритуальних дій, ворожінь, заклинань створювало атмосферу непізнаності цих явищ, а з цим і деяку смиренність і підпорядкованість. Це ще більше згуртувало людей. Практичні мотиви гуртової спільності переросли у самоусвідомлення своєї історичної долі. Людський колектив міг здружуватися під час постійних переміщень, міграцій. Проте самоусвідомлення себе як своєрідної людської спільноти приходить після заселення якоїсь території, де століттями формують культурні цінності. Тобто територія є ще одним важливим чинником виникнення нації. Як історично складена спільність людей народ характеризується стабільними ознаками мови, культури, психічного складу, стійкими зв'язками між поколіннями, а також усвідомленням свого спільного походження, визнання самоназви нації та історичної долі, значною мірою пов'язаної з заселенням та освоєнням конкретної території.

Значне місце в історії українського державотворення посідає Галицько-Волинська держава, яка стала спадкоємицею і наступницею Київської Русі, продовжила державотворчі традиції на українських землях¹⁶. Створення Галицько-Волинської держави – важливий етап в історії української державності. Ця держава досягла значного політичного розвитку і за рівнем економіки та культури увійшла до найпередовіших країн тогочасної Європи. Найбільшого розвитку вона досягла за князя Данила Романовича (1238–1264 рр.), охопивши значну частину земель колишньої Київської Русі. Він став наймогутнішим з усіх руськоукраїнських князів, одним із тих, хто зупинив Орду перед Європою. У XIII ст. Галицько-Волинська держава уособлювала в очах європейців Русь. Європей-

¹⁵ Павлюк (н 12) 21.

¹⁶ І Бойко, 'Галицько-Волинська держава – спадкоємиця і наступниця княжої України-Русі (до 820-річчя утворення)' в *Проблеми державотворення і захисту прав людини в Україні: матеріали XXIV звітної науково-практичної конференції (7–8 лютого 2019 р.), т 1* (Юридичний факультет Львівського національного університету імені Івана Франка 2018) 33-9.

ські правителі на чолі з Папою Римським вважали галицько-волинських Романовичів законними правонаступниками володарів Русі. Особливо активізувалися зв'язки Данила Романовича з Папою Римським. Папа ініціював Данилові укласти церковну унію з Римом, що підняло би Русь і самого князя до рівня могутніх західноєвропейських держав і монархів. На початку 1253 р. Папа Римський відрядив до Данила посольство на чолі з легатом Опізо з пропозицією прийняти королівський титул. Коронувався Данило у Дорогочині, де перебував у поході проти ятвягів, у листопаді 1253 р.¹⁷ Це стало визначною для всієї Русі подією. Отримання королівського титулу з рук Папи (Данило коронований “світлішим королем всієї Русі”) зробило Романовича за правовим і політичним становищем рівним з усіма іншими коронованими правителями Європи. Ставши королем, Данило не лише прирівнявся до європейських монархів, а й кинув виклик золотоординському хану Батию. Отже, і Київська Русь, і Галицько-Волинська держава відіграли важливу роль в історії українського державотворення¹⁸. Галицько-Волинська держава мала також значний вплив у тогочасній Європі, була активним учасником міжнародного життя. Проте поступальний розвиток Галицько-Волинської держави був перерваний у середині XIII ст. вторгненням монголо-татар. У другій половині XIII – перших десятиріччях XIV ст. ця держава зазнала потужних військових нападів кочівників, захищаючи Західну та Центральну Європу від руйнівної навали. Часті спустошливі татарські набіги, боярські міжусобиці, економічні проблеми послабили політичну й економічну могутність Галицько-Волинської держави, чим скористалися сусідні держави, які зазнали незначних руйнувань від татарського лихоліття. У першій половині XIV ст. на зруйнованих татарами землях Галицько-Волинської держави розпочався період глибокого політичного, економічного та культурного занепаду.

Наступний етап розвитку Української державності започаткувала перемога української нації в Національно-визвольній війні 1648–1654 рр.¹⁹. Її результатом стало відродження Української козацької держави – Гетьманщини та формування правової системи цієї держави (середина XVII – друга половина XVIII ст.)²⁰. Відродження Української козацької держави вперше одержало правове оформлення та закріплення у Зборівському (серпень 1649 р.), а потім й у Білоцерківському (вересень 1651 р.) договорах, які Б. Хмельницький уклав із Річчю Посполитою. З початку фор-

¹⁷ І Крип'якевич, *Галицько-Волинське князівство* (Ісаєвич Я відп ред, Інститут українознавства ім І П Крип'якевича НАН України 1999) 21-37.

¹⁸ В Кульчицький та Б Тищик та Б Бойко, *Галицько-Волинська держава (1199–1349)* (Бібл'юс 2006) 231.

¹⁹ В Смолій та В Степанков, *Українська національна революція XVII ст. (1648–1676 рр.)* (Києво-Могилянська академія 2009) 447.

²⁰ В Смолій, 'Українська козацька держава' (1991) 4 Український історичний журнал 5-19.

мування Українська держава мала основні її ознаки: органи публічної влади, які виконували свої функції на визначеній території; територію, яку охоплювала державна організація і населення, що на ній проживало; податки, що збиралися на утримання органів публічної влади. Українська козацька держава цієї доби – зі своїми центральними та місцевими органами влади, адміністрацією, судами і військом, зі своєю територією (яка, щоправда, не мала чітко визначених кордонів, бо вони іноді змінювалися залежно від зовнішньополітичної ситуації – але все ж територія була, бо без цього немає держави!) – за формою правління була, вважаємо, демократичною республікою з виборним гетьманом на чолі, унітарною, з демократичним політичним режимом. Однак істотним недоліком новоствореної держави було нерозв'язання важливої соціально-економічної проблеми – не було звільнено від особистої залежності заможних землевласників усе селянство, не ліквідовано його борги і численні повинності. Не була диференційована компетенція державних органів – вони переважно виконували одночасно й адміністративні, й судові, й військові функції тощо. Створена в результаті Національно-визвольної війни проти Речі Посполитої Українська козацько-гетьманська держава проіснувала понад 100 років – із середини XVII ст. до кінця XVIII ст. Незважаючи на приєднання до Московської держави у 1653–1654 рр., вона ще тривалий час продовжувала зберігати всі ознаки державності – територію, органи публічної влади, армію, судову систему, право. В Україні, як вважаємо, існувала республіканська форма правління з виборним главою держави – гетьманом. Спочатку ці ознаки виявлялися чітко, оскільки у складі Московського царства Україна мала значну державно-політичну автономію. Проте надалі наполегливо і послідовно Московія стала проводити політику обмеження української автономії. Почалося з обмеження компетенції гетьмана, Ради генеральної старшини (генерального уряду) та козацької військової ради. Згодом ліквідовано виборність усіх органів влади й управління в Україні – їх стала фактично призначати російська влада. У 1764 р. гетьманство було ліквідовано остаточно, у 1775 р. – Запорозьку Січ. У 1783 р. ліквідовано попередній адміністративно-територіальний устрій України, її право, тоді ж – закріпачено селянство. Російська імперія на той час зміцніла настільки, що не потребувала вже ні окремої автономії України, ні козацького та запорозького війська. Україна стала адміністративно-територіальною частиною, провінцією Російської імперії, на її територію поширено дію російського законодавства, управлінську систему. Головними причинами втрати Україною незалежності та державності були постійні чвари серед політичної еліти та відсутність єдності з народом. Особисті, корисли-

ві інтереси старшини, шляхти переважали над загальнонаціональними. Зрівняння цих верств із московським дворянством, надання їм нових земель, привілеїв нейтралізувало значну частину старшини і шляхти, вони й самі стали закріпачувати вільних селян, козаків. Суспільство розкололося. Загравання з українською старшиною і шляхтою російської та польської влади зумовило їх відречення від ідей незалежності, оскільки за цю незалежність можна було втратити все – маєтки, життя. Козацтво, позбавлене керівництва політичної еліти, поводитися пасивно, селянство і міщанство – й поготів. Тому спроби гетьманів І. Виговського, П. Дорошенка, І. Мазепи відновити Українську державність зазнали поразки. Отже, приєднання України до інших держав – Росії і Речі Посполитої мало негативні наслідки. Це призвело до того, що Україна не тільки втратила свою незалежність і державність, а й стала звичайною провінцією цих держав.

Третій важливий історичний період відновлення Української державності – це національно-визвольні змагання 1917–1921 рр. Цей період в історії України характеризується значною політичною, військовою та дипломатичною діяльністю українських національних сил, спрямованою на відродження самостійної держави на українських етнічних землях у 1917–1921 рр. Революційні події у цей період призвели до проголошення національної державності у формі УНР за УЦР, Української Держави за П. Скоропадського, УНР за Директорії і ЗУНР, яка мала важливе значення для відновлення Україною незалежності у 1991 р., утвердження історичної єдності українських земель, консолідації українського суспільства, зміцнення міжнародного авторитету України. У ті важкі часи українська нація, об'єднавшись довкола ідеї національного визволення, проявила волю, героїзм і жертвність у боротьбі за державність і свободу. Українці вперше за майже 300-літню історію використали шанс реалізуватись як державна нація²¹. Українська революція 1917–1921 рр. докорінним чином змінила політичну ситуацію в Україні та вплинула на геополітичні зміни в Європі після Першої світової війни. Українська революція 1917–1921 рр. розпочалася в умовах революційних потрясінь, які охопили Російську імперію у березні 1917 р.²². Ключовим її рушієм була українська нація та її політична еліта, що еволюціонувала від ідей політичної автономії та федерації до усвідомлення необхідності проголошення власної державної незалежності. Революція була явищем загальноукраїнським. У всіх регіонах розвивався національний рух, створювалися та діяли українські органи влади, політичні партії та громадські

²¹ С Кубів, 'Століття свободи й незламності' (2017) 3 Право України 9.

²² *Нариси історії української революції 1917–1921 років, кн 1* (Смолій В голова редкол, Наукова думка 2011) 390.

інституції, відроджувалася українська мова й культура²³. Українська революція поставила питання про утворення Української держави в межах етнографічної території. У процесі становлення та розвитку Української державності упродовж 1917–1918 рр. межі її території розширилися й охопили майже всі землі Наддніпрянської України, а з падінням Австро-Угорської імперії процес поширився на західноукраїнські землі, де була проголошена ЗУНР²⁴. 22 січня 1919 р. відбулася Злука західних і східних українських земель. У часи Української революції вдалося зібрати у межах Української держави майже всю українську етнографічну територію. Наслідки Першої світової війни і вирішення Паризькою мирною конференцією територіальних питань у післявоєнній Європі, на жаль, обернулися не на користь України, українцям довелося жити на території чотирьох держав – РСФСР, Польщі, Румунії, Чехословаччини, але ідея соборної України, безумовно, і надалі існувала. Революційні події 100-річної давності мають важливе значення і для сучасної України. Нині важливим є ознайомлення громадськості про Українську революцію 1917–1921 рр. як один із визначальних етапів у процесі національного державотворення та про її значення для розбудови новітньої Української держави. Одним із головних уроків історії боротьби за Українську державу на початку ХХ ст. є необхідність єдності всіх політичних сил держави. Потрібно далі зміцнювати свою обороноздатність, усвідомлюючи, що захист територіальної цілісності України покладається на власну націю (народ); оперативне вирішення невідкладних соціально-економічних завдань, турбота про забезпечення матеріального добробуту народу; чіткість програмних завдань розбудови національної держави; важливість агітаційно-пропагандистської роботи серед народу; забезпечення єдності державної влади в суспільстві та взаємної довіри загалом; забезпечення зовнішньополітичних і зовнішньоекономічних інтересів держави тощо.

Четвертий період історії Української державності – Карпатська Україна (1939 р.), Українська держава (1941 р.). Важливе місце в багатовіковій історії українського державотворення займає Карпатська Україна – Українська незалежна держава, яка існувала на значній частині території Закарпаття з 15 березня до кінця травня 1939 р. Як відомо, Закарпаття – це українські етнічні землі, розташовані на південних схилах Карпатських гір і в басейні річки Тиса, історична назва території сучасної Закарпатської області України. У другій половині Х ст. Закарпаття було важливою складовою Київської держави – “Русі”, а упродовж 1280–1320 рр. східна

²³ О Мироненко, *Світоч української державності. Політико-правовий аналіз діяльності Центральної Ради* (1995) 327.

²⁴ Б Тищик, *Західно-Українська Народна Республіка (1918–1923). Історія держави і права* (Тріада плюс 2001) 392.

частина Закарпаття перебувала у складі Галицько-Волинської держави. Після припинення існування останньої Закарпаття відійшло до складу Угорського королівства. У 1526 р. східна частина Закарпаття відійшла до Семиградського, або Трансільванського князівства, західна – стала володінням Австрійської імперії, а з 1867 р. – Австро-Угорщини. На основі Сен-Жерменського (1919 р.) і Тріанонського (1920 р.) договорів Закарпаття (Підкарпатська Русь) було приєднано до складу Чехословацької Республіки на правах автономії. Проте реальний автономний статус Карпатської України, передбачений договорами, так і не був забезпечений чехословацьким урядом. У 1920–1930-х роках українська громадськість і політичні партії на Закарпатті активно виступали за надання Карпатській Україні автономії, створення Української національної держави і воз'єднання у Соборній незалежній українській державі. З середини 30-х років під впливом національної боротьби українців Галичини, як і інших поневолених народів Європи, закарпатські українці щоразу наполегливіше стали вимагати у влади Чехословаччини автономії для свого краю²⁵. У жовтні 1938 р. було проголошено автономію Карпатської України зі столицею в Ужгороді, де організовано свій уряд. Для захисту краю у Хусті була створена Організація народної оборони “Карпатська Січ”. У ніч на 14 березня 1939 р. на Карпатську Україну напала Угорщина. У відповідь на напад 15 березня розпочалося перше засідання Союму Карпатської України, на якому проголошено повну державну незалежність Карпатської України. Парламентом було прийнято конституцію Карпатської України (Конституційний закон ч. 1). Конституція визначала форму правління Карпатської України як президентсько-парламентську республіку. Державною мовою – українську. Затверджено державний герб (із зображенням ведмеда на лівому червоному підполі щита, а на правому – чотирьох синіх і трьох жовтих вертикальних смуг. Посередині щита – золотий тризуб із хрестом на середньому зубці). Прапором визначено синьо-жовтий, гімном – “Ще не вмерла Україна”. Таємним голосуванням Союм Карпатської України обрав першим Президентом держави А. Волошина. На його пропозицію Прем'єр-міністром затверджено Ю. Ревая²⁶.

Отже, процес державної самостійності Закарпатської України завершився успішно, але це тривало недовго. У ніч із 13 на 14 березня хортистська Угорщина, яку підтримала Німеччина, напала на Карпатську Україну. Із перших же годин окупації загони Карпатської Січі повели кровопролитні бої з окупантами. Однак сили були нерівні. Вирішальна

²⁵ М Вегеш, ‘Карпатська Україна’ в *Енциклопедія історії України, т 4: Ка–Ком* (Смолій В голова редкол, Наукова думка 2007) 122.

²⁶ В Чехович, ‘Карпатська Україна’ в *Політична енциклопедія* (Левенець Ю голова редкол, Парламентське видавництво 2011) 318.

битва відбулася на Красному полі під Хустом. Ворог, хоч і зазнав значних втрат, 16 березня захопив Хуст, а до 18 березня – більшу частину території краю. Бої тривали тільки у гірських районах. Наприкінці березня 1939 р. Президент республіки А. Волошин та частина уряду на чолі з Прем'єром емігрували до Праги. Українська держава припинила своє існування, знову ж таки, задушена агресивними сусідами²⁷.

Недовгий період існування Карпатської України став однією з яскравих сторінок багатовікової боротьби закарпатських українців за свою державу. Нині гідно вшановано їхню пам'ять: А. Волошину в Ужгороді встановлено пам'ятник, встановлено і пам'ятний знак на Красному полі, іменами творців Карпатської України названо вулиці, площі, навчальні заклади. Здобутки та ідейна спадщина А. Волошина також були визнані на державному рівні: 15 березня 2002 р. Указом Президента України за визначну особисту роль у боротьбі за утвердження Української державності Волошину Августина Івановичу – Президентові Карпатської України у 1939 р. – було посмертно присвоєно звання “Герой України” з удостоєнням ордена Держави.

Карпатська Україна мала важливе історичне значення, яке свідчило про існування державотворчих традицій українського народу. Це була держава української нації, яка проживає на своїй історичній батьківщині, була і є корінною на території України, зокрема Закарпаття, від найдавніших часів. Утворення Карпатської України було результатом реалізації титульною українською нацією права на політичне самовизначення, спробою звільнитися від вікової влади чужинців, влади, яка різними способами нав'язувала своє панування, право, ідеологію, історію. Великим позитивом було й те, що українці заявили про себе всьому світові як окрема нація, яка має право на власну державу; значно підвищився рівень національної свідомості; українці здобули досвід державотворення, який міцно вкоренився в історичну пам'ять і став надбанням наступних поколінь борців за Українську державу, зокрема й у ХХ ст.

Особливе місце в історії національної державності займає проголошення Акту відновлення Української держави 30 червня 1941 р. на зборах українських діячів (100 делегатів з усієї України: представники української інтелігенції, політичних і просвітницьких організацій, кооперативів, товариств) у щойно окупованому німецькими військами Львові. На цих зборах, названих національними, одногolosно прийнято текст “Акту відновлення Української Держави”. Оскільки текст цього документа майже ніде не публікувався, скорочено наведемо його зміст. Отже, у ньому сказано: ‘Волею Українського Народу ОУН [Організація

²⁷ Тищик та Бойко (н 4) 606.

українських націоналістів. – О. С., І. Б.] під проводом Степана Бандери проголошує відновлення Української Держави, за яку поклали свої голови цілі покоління найкращих синів України²⁸. В Акті відновлення української державності зазначалося, що український народ буде боротися за суверенну владу на всіх національних землях, а також про те, що створення на західноукраїнських землях української влади, буде підпорядковано майбутньому національному урядові в Києві. Його проголошення схвально сприйняли провідні діячі українського політичного руху та українська спільнота. Зокрема, йому присвятив окрему відозву митрополит А. Шептицький. У наступні дні по всій Західній Україні активісти ОУН організували мітинги на підтримку Акта, створювали органи української місцевої влади. ОУН закликала весь український народ не складати зброї так довго доти, 'доки на всіх українських землях не буде створена Українська суверенна Держава'²⁹. Українські національні збори сформуvalи тимчасовий уряд – Українське державне правління. На княжій горі у Львові було піднято національний прапор. Львівська радіостанція повідомила про Акт і передала благословення митрополита А. Шептицького з цієї нагоди. Наступним кроком мало стати відновлення Української держави у Києві. У багатьох населених пунктах були оперативно створені й розгорнули діяльність українські органи влади. Скориставшись можливістю, український уряд зробив дві інформаційні передачі по радіо – увечері 30 червня і зранку 1 липня. На основі цих радіопередач Український національний комітет у Кракові 1 липня видав інформаційний бюлетень про встановлення в Галичині української влади. Новина була для німецької влади несподіванкою. Про неї стало відомо 2 липня й у Берліні. Нацистська верхівка – Гітлер, Герінг, Гімлер зовсім не збиралися створювати, навіть васальну, українську державу. Україна мала стати сировинною колонією і складовою Великонімецької імперії. Для неї було вже й призначено рейхкомісара – гауляйтера Е. Коха.

Отже, з Берліна надійшла вказівка не визнавати самопроголошеного українського уряду та заарештувати всіх його організаторів та учасників. У Кракові 5 липня був заарештований С. Бандера та більшість членів Українського національного комітету (В. Янів, В. Горбовий та інші), у наступні кілька днів – більшість членів уряду та інші керівні діячі ОУН у Львові (зокрема й Я. Стецько), деяких посаджено під домашній арешт, дехто пішов у підпілля. Після допитів у Львові та Кракові арештованих відправлено у Берлін. Їх було кілька сотень. С. Бандері і Я. Стецьку ясно

²⁸ П Мірчук, *Акт відновлення Української Державності 30 червня 1941 року (його генеза та політичне й історичне значення)* (1953) 3.

²⁹ П Гай-Нижник, 'Українська Держава: історична доконаність і розвіяна паралельна дійсність (Акт 30 червня та революційне державотворення під проводом ОУН(р) у 1941–1942 рр. як вияв національного чину та символ суверенних прагнень українського народу)' [2015] 98(7) Гілея: науковий вісник 49–65.

дали зрозуміти – що “фюрер – єдиний, хто керує боротьбою, і ніяких українських союзників не існує”. На що Я. Стецько відповів: “Росіяни у будь-якому разі проти вас, бо ви почали війну проти їхньої імперії. А тепер проти вас також українці”.

Так само гордо відповідав на допиті і С. Бандера. Стосовно його розпорядження сформувати у Львові український уряд, він пояснив:

Ми боремося за українські ідеї та цілі <...>. Видаючи, як голова ОУН, накази, я не покликався на жоден наказ ані жодне порозуміння з будь-якою німецькою інстанцією <...>, на жодну згоду німецьких чиновників, а лише на мандат, що його я отримав в українців. Будівництво і організація українського життя можуть бути зреалізовані передусім лише українцями передусім лише українцями на замешканій ними території <...> Я є тої думки, що тимчасово це можливе в порозумінні з німцями³⁰.

С. Бандеру та багатьох інших заарештованих активних діячів ОУН відправлено у концтабори (зокрема С. Бандеру – у Заксенгаузен), частину – розстріляно. Заарештовано двох братів С. Бандери – Василя й Олександра. Їх замордовано у концтаборі Освенцім у 1942 р., як і багатьох інших видатних патріотів – І. Габрусевича, Олесья Кандибу-Ольжича та ін. Проголошення Української держави 30 червня 1941 р. у Львові з ініціативи ОУН у вкрай несприятливих обставинах було черговою спробою українців заявити про прагнення мати власну державність. Утім, вона вкотре засвідчила їхнє волевиявлення до державної незалежності.

Специфічну форму Української державності було сформовано у радянський період. Соціалістична квазідержавна та союзна республіка у складі СРСР – Українська Радянська Соціалістична Республіка (до 30 січня 1937 р. – Українська Соціалістична Радянська Республіка) існувала з 10 березня 1919 р. до 24 серпня 1991 р. У результаті збройної агресії більшовицької Росії з допомогою місцевих більшовиків проти УНР у Харкові 25 грудня 1917 р. було проголошено Українську Радянську Республіку, яка проіснувала до 24 серпня 1991 р. У 80-х роках ХХ ст. в економіці (насамперед) та всьому суспільно-політичному житті СРСР відбулися серйозні зміни. Багаторічне правління більшовиків-комуністів із їхньою утопічною ідеєю створення у короткій час суспільства “загального благоденства”, соціальної рівності та справедливості, широкої демократії та народовладдя насправді перетворилося у тоталітарну антидемократичну диктатуру, в суспільство людей-гвинтиків, повністю

³⁰ Українське державотворення. Акт 30 червня 1941. Збірник документів і матеріалів (Дашкевич Я та Кук В заг ред, Піраміда 2001) 558.

позбавлених загальнолюдських природних прав і свобод, підвладних волі компартійно-державної еліти³¹. Проте управління найбільшою територією однієї з найбільших за кількістю населення держав диктаторними методами нескінченно тривати не могло. У багатьох національних республіках з'явився рух протесту, почастишали вияви національно-визвольної боротьби, що були об'єктивною реакцією щодо політики русифікації усього населення країни, небувалого й необгрунтованого вивчення ролі та значення, культури і мови одного народу – російського. Політика, що здійснювалася уперто й наполегливо в усіх галузях життя і позбавляла інші народи країни своєї самоідентичності, мови, історії, традицій. Почав падати і міжнародний престиж СРСР, частішали вияви його агресивності, силові спроби нав'язати свою політику та волю багатьом іншим країнам і народам. Кризи в економіці, у соціально-політичних відносинах всередині країни, антидемократична політика щодо неросійських народів призвели до краху радянської федерації. Країни Балтії, Україна, Грузія та інші колишні “союзні республіки” стали на шлях проголошення державної незалежності, який М. Горбачов образливо назвав “парадом суверенітетів”. Але це був не “парад”, а об'єктивний, природний процес. Проголосила, а точніше, відновила свою державну незалежність, справжній, а не фіктивний суверенітет і Україна – Декларацією про державний суверенітет України 16 липня 1990 р. та Актом проголошення незалежності України 24 серпня 1991 р.

Висновки. Беручи до уваги все сказане вище, можемо стверджувати про наявність в української нації великої і багатой спадщини національного державотворення. У ній міститься цінний досвід боротьби за Українську державу. Кожний етап боротьби за Українську державу ставав фундаментом, основою для наступного, мав великий вплив на формування і зміцнення української нації, її боротьбу за національну гідність та державну незалежність.

Чому потрібно з'ясувати витоки, етапи становлення та розвитку Української державності? Насамперед тому, що будь-який народ, будь-яка нація починається передусім із того, що вона зобов'язана досконало знати своє минуле, своє коріння та витоки, бо “хто не знає свого минулого, той не вартий свого майбутнього. Хто не шанує видатних людей свого народу, той сам не годен пошани”. Тому що з розпадом СРСР українці отримали право на історію Київської Русі, Галицько-Волинської держави, державна спадщина яких належить українцям. Це також обумовлено євроінтеграційними прагненнями України, адже

³¹ П Гай-Нижник, “Самостійна” УСРР: хронологія виникнення маріонеткової псевдодержави та її ‘добровільного’ вступу до СРСР’ (*Україна Incognita*, 18.02.2013) <<http://incognita.day.kiev.ua/xronologiya-viniknennya-marionetkovoyi-psevdoderzhavi.html>> (дата звернення: 02.12.2019).

Українська державність має багатовікову тяглість, а її еволюція відбувалася у руслі загальної європейської історії. Тому що більшість держав мають і власну назву, і встановлену та затверджену дату чи то першої письмової згадки, чи то початку своєї державності. Тому що висвітлення історії Української держави є одним із важливих атрибутів сучасної держави, її суверенності та ідентичності. Тому що держава і державність є невід'ємні одна від одної, а модель держави умовно тоді цілісна, коли крім дерева відображено і його коріння. Нарешті, це потрібно для подальшої консолідації сучасного українського суспільства. Звернення до історії Української державності пробуджує у нас національну гордість, формує нашу духовність та історичну пам'ять, роль якої у розбудові нашої держави є дуже значною.

REFERENCES

Bibliography

Authored books

1. Kramar S, *Ukraina-Rus vs Moskovia: nastilna knyha [Ukraine-Rus' vs Muscovy: Reference Book]* (Medobory-2006 2017) (in Ukrainian).
2. Kulchytskyi V ta Tyshchuk B ta Boiko B, *HalytskoVolynska derzhava (1199–1349) [The State of Galicia-Volhynia (1199–1349)]* (Biblos 2006) (in Ukrainian).
3. Mirchuk P, *Akt vidnovlennia Ukrainskoi Derzhavnosti 30 chervnia 1941 roku (ioho heneza ta politychne y istorychne znachennia) [The Act Restoring Ukrainian Statehood of June 30, 1941 (Its Genesis, Political and Historical Significance)]* (1953) (in Ukrainian).
4. Myronenko O, *Svitoch ukrainskoi derzhavnosti. Polityko-pravovy analiz diialnosti Tsentralnoi Rady [The Light of Ukrainian Statehood. Political and Legal Analysis of the Central Rada's Activities]* (1995) (in Ukrainian).
5. Pavliuk S, *Etnoheneza ukraintsv: Sproba teoretychnoi konstruktsii [Etnogenesis of the Ukrainians: An Attempt at Theoretical Construction]* (In-t narodoznavstva 2006) (in Ukrainian).
6. Rabinovych P, *Osnovy zahalnoi teorii prava ta derzhavy: navchalnyi posibnyk [Fundamentals of the General Theory of Law and State: Study Guide]* (LILEIa 2002) (in Ukrainian).
7. Smolii V ta Stepankov V, *Ukrainska natsionalna revoliutsiia XVII st. (1648–1676 rr.) [Ukrainian National Revolution of XVII Century (1648–1676)]* (Kyievo-Mohylianska akademiia 2009) (in Ukrainian).
8. Subtelnyi O, *Ukraina: istoriia [Ukraine: History]* (Lybid 1991) (in Ukrainian).
9. Tyshchuk B ta Boiko I, *Istoriia derzhavy i prava Ukrainy: akademichnyi kurs: pidruchnyk [History of State and Law of Ukraine: Academic Course: Textbook]* (In Yure 2015) (in Ukrainian).
10. Tyshchuk B, *ZakhidnoUkrainska Narodna Respublika (1918–1923). Istoriia derzhavy i prava [West Ukrainian People's Republic (1918–1923). History of State and Law]* (Triada plus 2001) (in Ukrainian).

11. Vynnychenko V, *Zapovit bortsiam za vyzvolennia [A Testament to Liberation Fighters]* <<https://www.ukrlib.com.ua/books/printit.php?tid=2930>> (accessed: 02.12.2019) (in Ukrainian).

Edited books

12. Hrushevskiy M, *Istoriia Ukrainy-Rusy [History of Ukraine-Rus']*, t 1 (Sokhan P holova redkol, Naukova dumka 1994) (in Ukrainian).
13. Kryp'iakevych I, *Halytsko-Volynske kniazivstvo [Galicia-Volhynia Principality]* (Isaievych Ya vidp red, Instytut ukrainoznavstva im I P Kryp'iakevycha NAN Ukrainy 1999) (in Ukrainian).
14. *Narysy istorii ukrainskoi revoliutsii 1917–1921 rokiv [Essays on the History of the Ukrainian Revolution of 1917–1921]*, kn 1 (Smolii V holova redkol, Naukova dumka 2011) (in Ukrainian).
15. Stashys V, 'Mudryi Yaroslav Volodymyrovych' ['Yaroslav Volodymyrovych the Wise'] v *Derzhavni politychni ta hromadski diiachy Ukrainy: politychni portrety: navchalnyi posibnyk dlia studentiv vyshch navchalnykh zakladiv [State Political and Public Figures of Ukraine: Political Portraits. Study Guide for Students of Higher Education Institutions]* (Panov M zah red, In Yure 2002) (in Ukrainian).
16. *Ukrainske derzhavotvorennia. Akt 30 chervnia 1941. Zbirnyk dokumentiv i materialiv [Ukrainian State-Building. Act of June 30, 1941. Collected Documents and Materials]* (Dashkevych Ya ta Kuk V zah red, Piramida 2001) (in Ukrainian).

Encyclopaedias

17. Chekhovych V, 'Karpatska Ukraina' ['Carpathian Ukraine'] v *Politychna entsyklopediia [Political Encyclopedia]* (Levenets Yu holova redkol, Parlamentske vydavnytstvo 2011) (in Ukrainian).
18. Pavliuk S, 'Etnohenez' ['Ethnogenesis'] v *Mala entsyklopediia ukrainskoho narodoznavstva [Small Encyclopedia of Ukrainian Folk Studies]* (Pavliuk S red, In-t narodoznavstva NAN 2007) (in Ukrainian).
19. *Pravda Ruska Yaroslava Mudroho: pochatok zakonodavstva Kyivskoi Rusi: navchalnyi posibnyk [Yaroslav the Wise's Rus' Truth: The Beginnings of Kievan Rus' Legislation: Study Guide]* (Demydenko H ta Yermolaiev V uklad, Pravo 2014) (in Ukrainian).
20. Shemshuchenko Yu, 'Derzhavnist' ['Statehood'] v *Yurydychna entsyklopediia [Encyclopedia of Law]*, t 2: D–I (Shemshuchenko Yu holova redkol, Ukr Entsykl 1999) (in Ukrainian).
21. Vehesh M, 'Karpatska Ukraina' ['Carpathian Ukraine'] v *Entsyklopediia istorii Ukrainy [Encyclopedia of Ukrainian History]*, t 4: Ka–Kom (Smolii V holova redkol, Naukova dumka 2007) (in Ukrainian).

Journal articles

22. Hai-Nyzhnyk P, 'Ukrainska Derzhava: istorychna dokonanst i rozviiana paralelna diisnist (Akt 30 chervnia ta revoliutsiine derzhavotvorennia pid provodom OUN(r) u 1941–1942 rr. yak vyjav natsionalnoho chynu ta symvol suverennykh prahnen ukrainskoho narodu)' ['The Ukrainian State: Historical Completeness and Dispelled Parallel Reality (Act of June 30 and Revolutionary State-Building under the Leadership of OUN (R) in 1941–1942 as a Manifestation of the National Status and a Symbol of Sovereign Aspirations of the Ukrainian People)'] [2015] 98(7) Hileia: naukovyi visnyk 49-65 (in Ukrainian).
23. Kubiv S, 'Stolittia svobody y nezlamnosti' ['The Centennium of Freedom and Invincibility'] (2017) 3 Pravo Ukrainy 9 (in Ukrainian).

24. Smolii V, 'Ukrainska kozatska derzhava' ['The Ukrainian Cossack State'] (1991) 4 *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal* 5-19 (in Ukrainian).

Newspaper articles

25. Hai-Nyzhnyk P, "Samostiina" USSR: khronolohiia vynyknennia marionetkovoï psevdoderzhavy ta yii "dobrovilnoho" vstupu do SRSR' ["Independent" Ukrainian SSR: Chronology of Emergence of a Puppet Pseudo-State and Its "Voluntary" Accession to the USSR'] (*Ukraina Incognita*, 18.02.2013) <<http://incognita.day.kiev.ua/xronologiya-viniknennya-marionetkovoyi-psevdoderzhavi.html>> (accessed: 02.12.2019) (in Ukrainian).
26. Shchodra O, 'Svidchennia Bertynskoi khroniky pro posolstvo rusiv 838–839 rokiv do Vizantiiskoi imperii ta imperii frankiv – vazhlyva vikha pochatkiv formuvannia ta mizhnarodnoho vyznannia Kyivskoi derzhavy' ['Annales Bertiniani Testimony about the Rus' Embassy in 838–839 to the Byzantine Empire and the Empire of the Franks – an Important Milestone of the Early Establishment and International Recognition of the Kievan State'] *Holos Ukrainy* (23 liutoho 2019) 4 (in Ukrainian).

Conference papers

27. Boiko I, 'Halytsko-Volynska derzhava – spadkoiemnytsia i nastupnytsia kniazhoï Ukrainy-Rusy (do 820-richchia utvorennia)' ['The State of Galicia-Volhynia – the Heir and Successor of the Princely Ukraine-Rus' (to the 820th Anniversary of Establishment)'] v *Problemy derzhavotvorennia i zakhystu pravi liudyny v Ukraini: materialy XXIV zvitnoi naukovo-praktychnoi konferentsii (7–8 liutoho 2019 r.)* [Issues of State-Building and Human Rights Protection in Ukraine: Materials of the XXIV Reporting Scientific and Practical Conference (February 7–8, 2019)], ch 1 (Iurydychnyi fakul'tet Lvivskoho natsionalnoho universytetu imeni Ivana Franka 2018) 33-9 (in Ukrainian).
28. Pavliuk S, 'Pro pokhodzhennia ukrainskoho narodu' ['On the Origin of the Ukrainian People'] v *Materialy konferentsii "Narod, natsiia, derzhava: ukrainske pytannia u yevropeiskomu vymiri"* [Materials of the Conference "The People, the Nation, the State: Ukraine's Issue in the European Dimension"] (Naukovyi visnyk Ukrainskoho Vilnoho Universytetu Lviv 1993, 1995) 21 (in Ukrainian).

Oleksandr Sviatotskyi
Ihor Boiko

THE ORIGINS, STAGES OF ESTABLISHMENT
AND DEVELOPMENT OF UKRAINIAN STATEHOOD

ABSTRACT. The purpose of the article is to highlight the origins, stages of establishment and development of Ukrainian statehood. The author notes that statehood is the result of material and spiritual development of an entire nation. It is established that statehood has a much wider content than the concept of "the State". Statehood culminates into creation of the State as the high point of development of the Ukrainian nation. Statehood is like a foundation and roots of the State, and the latter, for its part, is one of the constituents – in a certain sense, the crown of statehood. Signs of statehood: 1) realization of the nation's right to political self-determination, State independence, this being the first step towards creating own State; 2) availability of public authorities which act in two forms: a) state

power including head of the State; bodies of legislative, executive and judicial power; law enforcement agencies (police, State security agencies, public prosecution, armed forces, etc.); b) municipal power which comprises representative and executive authorities, local self-government bodies; 3) State sovereignty which means the supremacy of the State in its territory and independence in international relations; 4) the system of legal provisions (primary and secondary legislation) which regulate relevant social relations; 5) international recognition of the State and, as a result, its international legal identification; 6) state symbols are official signs (images, items) or sound expressions which are enshrined in legislation and symbolize the sovereignty of the State.

For the Ukrainian nation, national statehood has been established in a quite difficult manner and during a long time. Ukrainian statehood was created by the Ukrainian nation as a specific historical form of Ukrainian sociality which is united by single language, territory, history, culture, religion, law, deep economic ties, certain cultural and character features. The Ukrainian nation has been living in the territory of modern Ukraine for many centuries; more than 1,000 years ago, it began creating its statehood under extremely tough conditions, in particular because it did not have borders protected by nature but had aggressive close and distant neighbors. The history of Ukrainian statehood is actually the history of the national liberation struggle of the Ukrainian people for their State. This struggle was aimed at liberating the Ukrainian people from foreign domination and gaining national State independence.

KEYWORDS: the nation; the people; statehood; law; Ukraine.

Віталій Семків

кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри теорії та філософії права
Львівського національного університету імені Івана Франка
(Львів, Україна)
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-4317-4636>
semkiv63@gmail.com

DOI: 10.33498/Юсп-2020-01-041

УДК [340.11:342](477)“654”

МЕТОДОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ІСТОРИКО-ПРАВОВОЇ ДОКТРИНИ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ

АНОТАЦІЯ. У статті розкрито методологічні аспекти історико-правової доктрини української державності. Значна увага зосереджена на аналізі історико-правової доктрини української державності. Акцентовано увагу на праві української нації на створення національної держави, верховенстві права, демократії, самоврядуванні, легітимності, через історичну неперервність яких вирішуються проблеми наступності української державності. Історико-правовий підхід зумовив виділення окремих напрямів сучасних наукових досліджень української державності, зокрема: дослідження державної та правової традиції, демократії (народоправства), самоврядування, недержавного права тощо.

Зазначено, що історико-правова доктрина української державності є результатом вирішення питання про співвідношення загальної історії права з галузевими юридичними науками. На думку автора, основними завданнями загальної історії права є створення її інтегрального варіанта, що передбачає розгляд темпоральних відмінностей, які впливають із претензій будь-якого права на тривалість у часі та повторюваність. Основним завданням галузевих юридичних наук у царині історії права є історична та генетична реконструкція догм права, яка давала б змогу відповісти на питання про причини, цільові установки, філософські й методологічні основи, хід їхнього становлення та розвитку.

Обґрунтовано, що наукова доктрина історії української державності послуговується найширшим розумінням верховенства права – розумінням, яке упродовж свого понад двотисячолітнього існування часто ставало дуже слабким, але ніколи не зникало повністю, розумінням того, що верховна влада, держава та її посадові особи мають обмежуватися законом. Висвітлено приклади такого розуміння верховенства права, які знаходимо у численних пам'ятках українського права, особливо козацького. В “Анонімній записці про потребу обмежити владу гетьмана”, підготовленої невідомим претендентом на посаду одного з генеральних старшин напередодні виборів гетьманом Д. Апостола, яку науковці вважають проєктом малої Конституції, йдеться про провідну роль права та судового розгляду в політичному змаганні між гетьманатом і старшиною.

© Віталій Семків, 2020

Прагнення до верховенства права як обмеження державної влади простежуються не тільки на різних етапах української державності, наприклад, у конституційних документах. Ці прагнення не полишають українців і в періоди перебування українських земель у складі інших держав. Історичних прикладів достатньо – боротьба української шляхти за “золоті вольності” у Речі Посполитій, міських громад – за самоврядне міське право, українців в Австрійській та Російській імперіях – за виборчі права, українців в Українській Радянській Соціалістичній Республіці – за політичний плюралізм тощо.

Ключові слова: методологія; методи; доктрина; державність; Україна.

У сучасних умовах розвитку української історико-правової науки провідними є тенденції розширення її проблематики та освоєння нової методології історико-правових досліджень. Зрозуміло, що новизна методів сучасної української історико-правової науки є відносною, оскільки більшість із них закорінені в традиції історико-правових досліджень в Україні, а також запозичені з глобалізованого інтелектуального історико-правового середовища (світової історико-правової науки). Яскравим прикладом такого розвитку української науки історії права та держави є історико-правова концепція української державності, яка формується на засадах “традиційного” та “нового” наукового правознавства.

Провідною ідеєю концепції історії української державності є право української нації на створення національної держави. Засновком цієї концепції є гіпотеза про ідею права нації (народу) на політичне самовизначення, верховенства права як основу будь-якої європейської державності, про специфічну спільну “мову юристів”, які більшість соціальних явищ розглядають як правові інститути. Водночас історико-правова концепція української державності не є альтернативою чи протиположністю іншим сучасним концепціям державності, які сформувалися у політичних науках (як-от політологія, державознавство), соціології чи політичній історії. Однак це не позбавляє її можливостей критичного осмислення та наукового дискурсу з іншими концепціями як історичними (наприклад, ранньоромантичною філософією держави та права), так і сучасними (еволюційною теорією історії).

Окрім цього історико-правова концепція історії державності повинна знайти своє місце у загальній теорії державності за умов її світоглядного та методологічного плюралізму. Тож підготовка цієї статті здійснювалася під впливом сучасних викликів.

По-перше, вона є результатом тривалого вивчення методології сучасної української історико-правової науки, яка в останні роки відмовилася від “методологічного монізму” на користь методологічної багатоманітності. Проте виникає запитання, чи була це повна відмова, чи усвідомле-

на або неусвідомлена спроба “пристосувати” підходи та методи пізнання радянської науки до нових соціальних умов і пізнавальних парадигм? Чи не є даниною історичному матеріалізму майже обов’язкове для більшості наукових праць встановлення історичних закономірностей розвитку таких явищ, як держава та право? Відповісти на ці запитання не просто з огляду на характерні для більшості наукових кваліфікаційних праць описи історичних, насамперед економічних і політичних передумов становлення та розвитку правових явищ. Історичний детермінізм і прогресизм, формаційний підхід характерний навіть для тих наукових праць, які декларують використання інших підходів, наприклад, цивілізаційного. Тож задекларована синергія наукових підходів, потенційно дуже продуктивна, обертається неможливістю віддиференціювати підходи, встановити певні наукові стандарти їх використання.

По-друге, кількісне зростання публікацій на теми історії державності та державотворення істотно не змінило становище, про яке у 1996 р. писали автори історико-політологічного аналізу “Українська державність у ХХ столітті”:

На жаль, автори наявних публікацій з проблематики державотворення, що з’явилися в Україні упродовж останніх років, здебільшого лише доводять світовому співтовариству, а подекуди й самим собі історичну неминучість та значущість самого факту появи на політичній мапі світу незалежної України. Такі книги легко впізнати навіть за стилістикою – вони вкрай обмежені історико-філологічним романтизмом, урочисто-епічними інтонаціями. Держава сакралізується, панує риторика самозвеличення. Такі поняття, як громадянське суспільство, демократія, самоврядування, легітимність, права людини опиняються на периферії уваги¹.

Історико-правова доктрина української державності, навпаки, акцентує увагу на праві української нації на створення національної держави, верховенстві права, демократії, самоврядуванні, легітимності, через історичну неперервність яких вирішують проблему наступності української державності. Історико-правовий підхід зумовив виділення окремих напрямів сучасних наукових досліджень української державності, зокрема: дослідження державної та правової традиції, демократії (народоправства), самоврядування, недержавного права тощо. Результати цих досліджень прямо чи опосередковано ставлять питання про співвідношення політичного та правового порядку в Україні. Синтетична відповідь на це запитання враховує природну соціальність людини, а отже, первинність правового порядку. У фундаментальній праці “Політичний

¹ Українська державність у ХХ столітті. Історико-політичний аналіз (Дергачов О керівник авт кол, Політична думка 1996) XI–XII.

порядок і політичний занепад” Ф. Фукуяма описує зв’язок правового та політичного порядку. Науковець вважає:

Люди, за своєю природою, схильні створювати норми поведінки та дотримуватися їх. Зокрема, вони встановлюють правила, які регулюють соціальну взаємодію та вможливають колективну дію на рівні групи. І хоч такі правила можуть виникати зі свідомого задуму або раціональної домовленості, дотримання норм здебільшого визначається не раціональними міркуваннями, а емоціями на кшталт гордості, почуття вини, гніву та сорому. Часто норма стає самоцінністю і навіть предметом поклоніння, як, наприклад, у релігійних законах багатьох суспільств. Оскільки ж інститут – це, по суті, правило, яке зберігає чинність упродовж тривалого часу, виходить, що люди від природи схильні “інституалізувати” свою поведінку².

Процеси інституалізації поведінки українців на основі певних правил простежуються насамперед у наукових дослідженнях з історії української державності через інститути народоправства, народовладдя (демократії) та виборності влади, територіального (громадського) самоврядування і локального права, звичаєвого права та народних судів в Україні.

Історіософськи осмислюючи традицію виборності в Україні, І. Панкевич вважає, що численні наукові праці про виборність і виборче право в Україні прямо чи опосередковано довели, що виборність є характерною, історичною ознакою будь-якої спільноти українців – територіальної громади, громадянського суспільства, державного утворення чи держави. Отже, традиція виборності ніколи не переривалася, а тому має свої внутрішні чинники розвитку³.

Інституалізація виборності – складний історико-правовий процес формування традицій виборності. Як вважає І. Панкевич: ‘Ця традиція формувалася не тільки в періоди розвитку української державності, а й на українських землях у складі різних держав’⁴. Проте саме неперервність цієї традиції забезпечувала виборність державної влади в періоди відновлення Української держави. Такий методологічний підхід не тільки реалізований у численних монографіях українських правознавців, а й надає історико-правовим дослідженням історико-теоретичного характеру⁵.

² Френсіс Фукуяма, *Політичний порядок і політичний занепад. Від промислової революції до глобалізації демократії* (Цимбал Т та Корнута Р пер з англ, Наш формат 2019) 17-8.

³ І Панкевич, *Традиція виборності влади в Україні* (ЛНУ імені Івана Франка 2015) 5-6.

⁴ Там само 92.

⁵ Ж Дзейко, *Законодавча техніка в Україні: історико-теоретичне дослідження* (Київ нац ун-тет ім Т Шевченка 2007) 360; С Кондратюк, *Традиція парламентаризму на західноукраїнських землях: історико-правове дослідження* (Український інститут “Євросоціум” 2016) 624; Ю Лобода, *Правова традиція українського народу* (феномен та об’єкт загальнотеоретичного дискурсу) (Світ 2009) 280; М Мочульська та В Семків, *Правова доктрина в континентальній правовій системі* (Світ 2015) 432.

Історико-теоретичний характер яскраво простежується у дослідженнях “народоправства” (народовладдя), демократії в Україні. Народовладдя як предмет дослідження характерне для української історико-правової науки від її початків. Незважаючи на історичні зміни цього поняття (від додержавного народоправства до сучасної демократії), українські науковці не прив’язували його жорстко до держави.

Характерним у цьому разі є розуміння співвідношення народу та держави видатного українського правознавця С. Дністрянського. У “Загальній науці права і політики” він пише:

Черга органічних суспільних зв’язків не кінчиться на державі, але завершується щойно в народі. Від французької революції починає виступати на політичний овид новий суспільний зв’язок, так само територіальний, як держава, тільки більше опертий на родовім походженню ніж держава, та з новими внутрішніми елементами, які не були необхідно потрібні в державі <...>. В боротьбі за свої права добув собі народ велике політичне значіння незалежно від держави, в котрій знаходиться. Політичний вислід боротьби є право народу на самовизначення <...>. Як окремий суспільний зв’язок побіч, а чимало й проти держави, має нарід свою питому організацію. Вона обіймає всі суспільні зв’язки від родини аж до племені для збереження своїх власних вищих цілей. Часто й самі держави підганяють народи в осягненню їхньої мети та підпорядковуються цілям національної ідеї. В інших випадках ведеться боротьба між народом і державою та історичний розвій сього питання проводить помалу до повного вирівнювання сфери спірних інтересів⁶.

Процес повернення до надбань української історико-правової науки з питань народовладдя, незважаючи на його суперечливий характер, серед іншого, поставив питання про співвідношення державної та правової традиції. Дослідник традиції парламентаризму на західноукраїнських землях С. Кондратюк проаналізував співвідношення державних і правових традицій, яке ґрунтується на спільності чи подібності їхніх складових: ідейній (ідея держави, ідея права, ідея народовладдя, ідея самоврядування); інституційній (держава та її інститути, право та його інститути, самоврядування та його інститути); правовій (правове регулювання відповідних відносин – державних, владних, представницьких, самоврядних); практичній (практика державотворення, парламентська діяльність, правова практика, практика самоврядування)⁷.

Найповніше подібності складових державної та правової традиції виокремили українські вчені – дослідники самоврядування та недержавно-

⁶ Політологія. Кінець XIX – перша половина XX ст.: хрестоматія (Семків О ред, Світ 1996) 696.

⁷ Кондратюк (н 5) 68.

го (локального) права. У монографії “Міське право та самоврядування громади Львова” В. Кіселичник показав, що проблему самоврядування можна розглядати як із політичного, так і юридичного погляду. На думку вченого:

Складовою частиною обох поглядів є історико-правовий підхід, коли вивчається історія самоврядування через призму аналізу правових актів, на основі яких створені і діють органи самоврядування, а також шляхом вивчення практики діяльності цих органів⁸.

Ідею трансформації німецького міського права в українське міське право відстоює М. Кобилецький⁹.

Загалом дослідники територіального самоврядування та недержавного права доводять неперервність самоврядної традиції українців як основи тяглості чи наступності української державності¹⁰.

Особливо цінними для формування історико-правової доктрини української державності є здобутки дослідників українського звичаєвого права та народного судочинства. Історичну лінію “звичаєве право – право – держава” у сучасній українській історико-правовій науці проаналізували О. Головка та В. Греченко. У монографії “Право Київської Русі в дослідженнях вчених університетів на теренах України у ХІХ – на початку ХХ ст.” вони показали, власне, ґрунтоване на аналізі значної за обсягом наукової літератури, бачення доктринального протиріччя між теоріями первісності права відносно держави і їх одночасного виявлення¹¹.

Значну роль в історії української державності відіграло українське звичаєве право. Певним чином підсумовуючи дискурс про природу звичаєвого права, започаткований ще М. Владимирським-Будановим, учені підкреслюють особливу роль звичаєвого права в руський період української державності. Проте ця роль є не менш важливою в інші періоди державності, зокрема у козацький період¹².

Масштаб наукових пошуків у процесі формування історико-правової доктрини української державності істотно ускладнює формування її методологічних засад. Із певністю можна говорити про такі. По-перше, позитивістське праворозуміння серед істориків держави та права перестало

⁸ В. Кіселичник, *Міське право та самоврядування громади Львова (друга половина ХІХ – початок ХХ століття)* (Край 2008) 15.

⁹ М. Кобилецький, *Магдебурзьке право в Україні (ХІV – перша половина ХІХ ст.): історико-правове дослідження* (ПАІС 2008) 406.

¹⁰ П. Гураль, *Територіальні громади в Україні: історико-правове дослідження* (Край 2008) 468; І. Бойко, *Органи влади і право в Галичині у складі Польського Королівства (1349–1569 рр.)* (Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка 2009) 628.

¹¹ О. Головка та В. Греченко, *Право Київської Русі в дослідженнях вчених університетів на теренах України у ХІХ – на початку ХХ ст.* (Константа 2018) 163.

¹² *Правовий звичай як джерело українського права ІХ–ХІХ ст.* (Усенко І ред, Наукова думка 2006) 280.

бути панівним. Це уможлиблює гіпотезу про історичну неперервність правової традиції українців, яка є основою наступності державної традиції. По-друге, історію української державності інтерпретують через її поняття, які найчастіше є правовими. Дослідження основних історико-правових понять доктрини української державності поступово розвивалося в історико-правовій науці. Для провідних в Україні наукових історико-правових шкіл характерною рисою стало обов'язкове у монографічних і дисертаційних дослідженнях формування поняттєво-термінологічного апарату на засадах історичності понять. Відтак історико-понятійний метод в українській історико-правовій науці широко використовується, але не характеризується. Його можна розкрити у таких тезах:

1. Історія понять не претендує на те, щоб бути самостійною історичною дисципліною серед інших історичних наук.

2. Історико-понятійний метод – це метод історико-критичний. Він потребує знання конкретно-історичних умов або подій, які приводять нас до слів, що необхідно дослідити у ролі понять.

3. Слово стає поняттям, якщо в ньому цілком вміщається вся повнота суспільного контексту значень, в якому – і для якого – використовується це слово.

4. Історія конденсується у певних поняттях і стає історією відповідно до того, в якому вигляді і як її розуміють¹³.

По-третє, історико-правова доктрина української державності є результатом вирішення питання про співвідношення загальної історії права з галузевими юридичними науками. На нашу думку, основними завданнями загальної історії права є створення її інтегрального варіанта, що передбачає розгляд темпоральних відмінностей, які впливають із претензій будь-якого права на тривалість у часі та повторюваність. Основним завданням галузевих юридичних наук у царині історії права є історична та генетична реконструкція догм права, яка давала б змогу відповісти на запитання про причини, цільові установки, філософські й методологічні основи, процес їхнього становлення та розвитку¹⁴.

Безумовно, можна назвати й інші ознаки історико-правового підходу до дослідження української державності. Проте всі вони лише дають змогу констатувати його застосування окремими науковими школами, науковцями чи в окремих публікаціях. Тож частково є критеріями формальними, поза межами змісту історико-правової доктрини української державності.

¹³ O Brunner, W Conze, R Koselleck (hrsg.) *Geschichtliche Grundbegriffe: Historisches Lexikon zur politisch sozialen Sprache in Deutschland*, Stuttgart (1972–1997) 1–8.

¹⁴ В Семків, 'Наука історії права та історичні знання галузевих юридичних наук: проблеми співвідношення' в *Проблеми державотворення і захисту прав людини в Україні: матеріали XXI звітної науково-практичної конференції (12–13 лютого 2015 р.)*, ч 1 (Нац ун-т ім Івана Франка 2015) 121.

Змістовним критерієм є розуміння політичного порядку як “набору” трьох категорій інституцій: 1) держави; 2) верховенства права; 3) підзвіт-ного уряду¹⁵.

Найбільш загально, схематично історію політичного порядку в Украї-ні можна викласти так – порядок виникає із верховенства права, яке ро-зуміють як режим, спрямований на попередження певних порушень чи обмежень прав людини. Концепція верховенства права в українській історико-правовій науці найчастіше ґрунтується на його розумінні як абстрактних правил поведінки, які не залежать від конкретних цілей. Пра-во створює можливість для стихійного формування порядку дій завдяки тому, що на основі цих правил люди можуть будувати плани. Однак цей процес, незважаючи на всю його стихійність, не природний, а культурний.

Наукова доктрина історії української державності послуговується най-ширшим розумінням верховенства права – розумінням, яке упродовж свого понад двотисячолітнього існування часто ставало дуже слабким, але ніколи не зникало повністю, розумінням того, що верховна влада, держава та її посадові особи мають обмежуватися законом¹⁶.

Яскраві приклади такого розуміння верховенства права знаходи-мо у численних пам’ятках українського права, особливо козацького. В “Анонімній записці про потребу обмежити владу гетьмана”, підготов-леній невідомим претендентом на посаду одного з генеральних старшин напередодні виборів гетьманом Д. Апостола, яку науковці вважають проектом малої Конституції, йдеться про провідну роль права та судово-го розгляду в політичному змаганні між гетьманатом і старшиною¹⁷.

Прагнення до верховенства права як обмеження державної влади простежуються не тільки на різних етапах української державності, на-приклад, у конституційних документах. Ці прагнення не полишають українців і в періоди перебування українських земель у складі інших держав. Історичних прикладів достатньо – боротьба української шляхти за “золоті вольності” у Речі Посполитій, міських громад – за самоврядне міське право, українців в Австрійській та Російській імперіях – за вибор-чі права, українців в Українській Радянській Соціалістичній Республіці – за політичний плюралізм тощо.

Верховенство права в Україні сформувалося для цілей, що в історичній ретроспективі видаються доволі суперечливими. Зокрема, воно не вирі-шило історичних суперечностей – суперечностей між одноосібною та ко-

¹⁵ Фукуяма (н 2) 32.

¹⁶ Браян Таманага, *Верховенство права: історія, політика, теорія* (Іщенко А пер з англ, Києво-Могилянська академія 2007) 133.

¹⁷ *Історія українського козацтва: нариси, т 1* (Смолій В відп ред, 2-ге вид, Києво-Могилянська академія 2011) 213.

лективною владою, між державою та суспільством, між індивідуалізмом і колективізмом.

В умовах формування історико-правової доктрини української державності верховенство права як історико-правовий феномен є певним маркером, який дає змогу упорядкувати результати наукових досліджень з метою встановлення зв'язку між ретроспективною та перспективною державності в сучасній Україні.

Висновки. Зважаючи на все зазначене, центральне місце в історико-правовій теорії державності України посідає розуміння того, що в державному розвитку є власна логіка, міцно пов'язана з логікою верховенства права. У цьому принципова відмінність історико-правового підходу до дослідження історії української державності.

REFERENCES

Bibliography

Authored books

1. Brunner O and Conze W and, Koselleck R, *Geschichtliche Grundbegriffe: Historisches Lexikon zur politisch sozialen Sprache in Deutschland (1972–1997)* (in German).
2. Bojko I, *Orhany vlady i pravo V Halychyni u skladi Polskoho Korolivstva (1349–1569 rr.) [Authorities and Law in Galicia within the Polish Kingdom (1349–1569)]* (Vydavnychi tsentr LNU imeni Ivana Franka 2009) (in Ukrainian).
3. Dzeiko Zh, *Zakonodavcha tekhnika v Ukraini: istoryko-teoretychne doslidzhennia [Legislative Engineering in Ukraine: Historical and Theoretical Study]* (Kyivskiy natsionalnyi universytet imeni Tarasa Shevchenka 2007) (in Ukrainian).
4. Holovko O, Hrechenko V, *Pravo Kyivskoi Rusi v doslidzhenniakh vchenykh universytetiv na terenakh Ukrainy u XIX – na pochatku XX st. [The Law of Kievan Rus in Research of Academic Universities on the Territories of Ukraine in the Nineteenth – Early Twentieth Centuries]* (Konstanta 2018) (in Ukrainian).
5. Hural P, *Terytorialni hromady v Ukraini: istoryko-pravove doslidzhennia [Territorial Communities in Ukraine: A Historical and Legal Study]* (Krai 2008) (in Ukrainian).
6. Kiselychnyk V, *Miske pravo ta samovriaduvannia hromady Lvova (druha polovyna XIX – pochatok XX stolittia) [City Law and Self-Government of Lviv Community (Second Half of XIX – Beginning of XX Century)]* (Krai 2008) (in Ukrainian).
7. Kobyletskyi M, *Mahdeburzke pravo v Ukraini (XIV – persha polovyna XIX st.): istoryko-pravoe doslidzhennia [Magdeburg Law in Ukraine (XIV – First Half of XIX Century): Historical-Legal Research]* (PAIS 2008) (in Ukrainian).
8. Kondratiuk S, *Tradytsiia parlamentaryzmu na zakhidnoukrainskykh zemliakh: istoryko-pravove doslidzhennia [The Tradition of Parliamentarism in Western Ukraine: A Historical and Legal Study]* (Ukrainskyi instytut “Ievrosotsium” 2016) (in Ukrainian).
9. Loboda Yu, *Pravova tradytsiia ukrainskoho narodu (fenomen ta ob'iekt zahalnoteoretychnoho dyskursu) [The Legal Tradition of the Ukrainian People (Phenomenon and Object of General Discourse)]* (Svit 2009) (in Ukrainian).

10. Mochulska M ta Semkiv V, *Pravova doktryna v kontynentalnii pravovii systemi: monohrafiia* [Legal Doctrine in the Continental Legal System: Monograph] (Svit 2015) (in Ukrainian).
11. Pankevych I, *Tradytsiia vybornosti vlady v Ukraini: monohrafiia* [The Tradition of Electing Power in Ukraine: Monograph] (LNU imeni Ivana Franka 2015) (in Ukrainian).

Edited and translated books

12. Fukuiama F, *Politychnyi poriadok i politychnyi zanepad. Vid promyslovoi revoliutsii do hlobalizatsii demokratii* [Political Order and Political Decay: From the Industrial Revolution to the Globalization of Democracy] (Taras Tsybmal ta Roman Kornuta per z anh, Nash format 2019) (in Ukrainian).
13. Semkiv O, *Politolohiia. Kinets XIX – persha polovyna XX st.: Khrestomatiia* [Politology. End of XIX – First Half of XX Century: Reader] (Svit 1996) (in Ukrainian).
14. Smolii V (ed), *Istoriia ukrainskoho kozatstva: narysy* [History of Ukrainian Cossacks: Essays], t 1 (Vydavnychiy dim “Kyievo-Mohylianska akademiia” 2011) (in Ukrainian).
15. Tamanaha B, *Verkhovenstvo prava: istoriia, polityka, teoriia* [The Rule of Law: History, Politics, Theory] (Ishchenko A pereklad z anhl, Kyievo-Mohylianska akademiia 2007) (in Ukrainian).
16. *Ukrainska derzhavnist u XX stolitti. Istoryko-politychnyi analiz* [Ukrainian Statehood in the XX Century. Historical and Political Analysis] (Derhachov O kerivnyk avt kolektyvu, Politychna dumka 1996) (in Ukrainian).
17. Usenko I (red), *Pravovyi zvychai yak dzherelo ukrainskoho prava IX–XIX st.* [Legal Custom as a Source of Ukrainian Law of the IX–XIX Centuries] (Naukova dumka 2006) (in Ukrainian).

Conference papers

18. Semkiv V, ‘Nauka istorii prava ta istorychni znannia haluzevykh yurydychnykh nauk: problemy spivvidnoshennia’ [‘Law History Science and Historical Knowledge of Branch Legal Sciences: Issues of Correlation’] v *Problemy derzhavotvorennia i zakhystu prav liudyny v Ukraini: Materialy XXI zvitnoi naukovo-praktychnoi konferentsii* [Issues of State-Building and Human Rights Protection in Ukraine: Materials of the XXI Reporting Scientific and Practical Conference] (12–13 liutoho 2015 r.), ch 1 (Nats un-t im Ivana Franka 2015) (in Ukrainian).

Vitaliy Semkiv

METHODOLOGICAL ASPECTS OF THE HISTORICAL
AND LEGAL DOCTRINE OF UKRAINIAN STATEHOOD

ABSTRACT. The article describes methodological aspects of the historical and legal doctrine of Ukrainian statehood. Much attention is paid to the analysis of the historical and legal doctrine of Ukrainian statehood, and an emphasis is made on the right of the Ukrainian nation to create the national State, on the rule of law, democracy, self-government, and legitimacy which, through their historical consistency, resolve the issues of continuity of Ukrainian statehood. Owing to the use of the historical and legal approach, separate areas of modern scientific research of Ukrainian statehood are distinguished, in particular, research of the State and legal tradition, democracy (rule of the people), self-government, non-State law, etc.

It is noted that the historical and legal doctrine of Ukrainian statehood ensues from finding the answer to the question about the correlation between the general history of law and branch legal sciences. In our opinion, the main objectives of the general history of law are to create its integral version, and this involves consideration of temporal differences arising from the claims of any law to duration in time and repeatability. The main objective of branch legal sciences in the domain of legal history is the historical and genetic reconstruction of the dogmas of law, which would allow answering the question about the reasons, commitments, philosophical and methodological foundations, and the course of establishment and development thereof.

It is proved that the scientific doctrine of the history of Ukrainian statehood enjoys the widest understanding of the rule of law – the understanding which, during the period of its more than two thousand-year existence, often became very weak but never completely disappeared, the understanding that the supreme power, the State and its officials should be restricted by law. The article focuses on the examples of this understanding of the rule of law found in numerous monuments of Ukrainian law, especially Cossack law. “Anonymous Memo on the Need to Curtail the Hetman’s Power” which was drafted by an unknown candidate for the position of one of the Starshina General (officership) before D. Apostol was elected as Hetman and which scientists regard as a draft of the Minor Constitution, mentions the leading role of law and involvement of court in the political competition between the Hetmanate and the starshina.

The aspiration for the rule of law as a restriction of State power can be traced further than various stages of Ukrainian statehood, for example, in constitutional documents. Ukrainians also retained these aspirations in the periods when Ukrainian lands were part of other States. There are plenty of historical examples – as struggle of the Ukrainian gentry for “golden liberties” in the Polish-Lithuanian Commonwealth (Rzeczpospolita), struggle of urban communities for the urban self-government law, as struggle of Ukrainians in the Austrian and Russian Empires for the electoral rights, or struggle of Ukrainians in the Ukrainian SSR for political pluralism, and etc.

KEYWORDS: methodology; methods; doctrine; statehood; Ukraine.

Петро Захарченко

доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри історії права та держави
Київського національного університету
імені Тараса Шевченка
(Київ, Україна)
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-4968-9844>
z0609@ukr.net

УДК 340.15(477)

ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОГО ПРАВА: ПОНЯТТЄВА, ІСТОРІОГРАФІЧНА ТА КОМПАРАТИВІСТИЧНА СКЛАДОВІ ЇЇ ІДЕНТИФІКАЦІЇ

АНОТАЦІЯ. Проаналізовано підходи істориків права до категорії “історія українського права”, пропонується її авторське визначення та періодизація в історичному вимірі. Наголошено на прикладах у відмінностях в еволюції, сутності та змісті українського права від російського. Визначено доктринальний підхід кафедри історії права та держави юридичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка, що полягає у визнанні первинності права перед інститутом держави. На думку автора, з появою держави історія права постає як історія національного законодавства в його взаємозв’язку і взаємозалежності з регулюючою діяльністю держави – її адміністративними і судовими установами, організацією та діяльністю армії, поліції, каральними і тюремними установами тощо. Історія свідчить про те, що суспільство може стабільно розвиватися у координатах замиреного середовища, а функцію інструмента замиреного середовища виконує право.

Стверджується, що вперше визначення поняття “історія українського права” здійснено не в Україні, а поза її межами. Плеяда юристів, а серед них й історики права, після поразки Української революції 1917–1921 рр. змушені були покинути Батьківщину й оселитися у сусідніх країнах Східної Європи. Підручник із такою назвою з’явився в умовах української еміграції на початку 1920-х років. Першість у цьому належить кільком дослідникам української діаспори, які, проте, не мали жодних історичних, історико-правових джерел та архівних матеріалів, адже в абсолютній більшості вони збереглися в бібліотеках та архівних фондах Радянської України. Однак і в цих умовах вчені змогли закласти підвалини для становлення відповідної галузі наукових знань.

Зазначається, що спадкоємицею збережених у діаспорі традицій можна назвати кафедру історії права та держави юридичного факультету Київського університету імені Тараса Шевченка, члени якої впродовж багатьох років обстоюють не лише назву навчального предмета “Історія українського права”, а й доводять його генетичний зв’язок із правом Руської держави, інших національних державних утворень пізнішого періоду. З-під пера викладачів кафедри вийшло декілька посібників

з історії українського права. Особливий наголос зроблено на творчості О. Шевченка, який став автором кількох підручників і навчальних посібників, що й досі широко використовуються у навчальному процесі юридичних факультетів України. В одному з них учений актуалізував проблему періодизації українського права, де головним критерієм визначив еволюцію джерел права. На цих позиціях стоїть і автор статті.

Ключові слова: історія українського права; періодизація; джерела права; звичай; закон; історіографія.

Історія українського права – це не тільки навчальний курс, а й одна з фундаментальних юридичних наук, що активно і масштабно розвивається у сучасних умовах утвердження Української держави. Вона успішно викладається упродовж 20 років у єдиному в Україні вищому навчальному закладі – на юридичному факультеті Київського національного університету імені Тараса Шевченка (далі – КНУ). Донині флагман історично-правової науки не зміг переконати очільників інших закладів юридичного профілю, а точніше – їхню адміністрацію, усвідомити, що за наявності “американського”, “німецького”, “польського” та права інших націй і народів, “українського” існувати не може. Заскоружлі стереотипи радянського минулого, де місця національному, українському ніколи не знаходилося, багатьом не дають можливості позбутися стереотипів традиційно радянського думання, міркування, узагальнення.

Натомість доктринальний підхід кафедри історії права та держави юридичного факультету КНУ полягає у визнанні первинності права перед інститутом держави. З появою держави історія права постає як історія національного законодавства в його взаємозв’язку і взаємозалежності з регулюючою діяльністю держави – її адміністративними і судовими установами, організацією і діяльністю армії, поліції, каральними і тюремними установами тощо. Історія свідчить: суспільство може стабільно розвиватися в координатах замиреного середовища, функцію інструмента якого виконує право.

Історична практика, яку часто ігнорують, дає можливість продемонструвати переконливі докази заснування держав у Європі та Америці на основі установчих актів, ухвалених органами, на це уповноваженими. У такий спосіб вони засвідчують первинність права навіть в умовах функціонування сучасного історичного типу держави як політико-правового інституту. На прикладах нового та новітнього періодів всесвітньої історії, які зберегли достатню кількість свідчень, що дають можливість довести справедливості сказаного вище, спробуємо обґрунтувати висловлену думку. Аби на політичній мапі світу постала така країна, як Сполучені Штати Америки, необхідно було на законодавчому рівні її проголосити.

4 липня 1776 р. Другим Континентальним конгресом північноамериканських колоній Великої Британії ухвалений документ, що називався Декларацією незалежності (англ. *United States Declaration of Independence*). Він проголошував, що 13 колоній Північної Америки стають вільними та незалежними державами, а всі політичні зв'язки між ними та Королівством Великої Британії анулюються. Конгрес не був політико-правовим органом певної країни, а складався із 65 депутатів від усіх північноамериканських колоній і взяв на себе функції започаткувати незалежність окремих держав. Отже, спочатку з'являється нормативно-правовий акт, яким проголошується (інколи урочисто) створення держави.

Ще більш промовистим фактом є близькі для кожного з нас події, пов'язані з проголошенням незалежності Української Народної Республіки (далі – УНР), 100-річчя якої ми відзначили нещодавно. На наше переконання, про що неодноразово заявляв автор цієї статті у своїх публікаціях, незалежність УНР також була проголошена установчим актом Української Центральної Ради (далі – УЦР) саме у той день, коли вона перебрала на себе функції законодавчої влади. Йдеться про Третій Універсал УЦР від 7 (20) листопада 1917 р., з якого й необхідно починати відлік незалежності української держави початку ХХ ст.

Чи, можливо, у 1991 р. із суб'єкта радянської федерації (Українська Радянська Соціалістична Республіка) виникла держава Україна, а потім проголошений акт її незалежності. Ні, все відбулося у зворотному порядку.

Отже, первинність права перед інститутом держави вважаємо фактом доконаним. Саме це ми беремо за основу при з'ясуванні поняття “історія українського права”.

У 1913 р. так писав про поки що не впроваджену в університетський курс навчальну дисципліну відомий український історик права М. Слабченко:

Історія українського права як дисципліна поки що не існує. Література цієї галузі українознавства складається з 2–3 серйозних праць та дуже невеликого числа заміток, що друкувалися переважно в “Київській старовині”¹.

Минуло лише чотири роки і ситуація змінилася. До наукового обігу поняття “історія українського права” (до того “західноруського” чи “малоросійського права”. – П. З.) увійшло із заснуванням Київського народного університету у 1917 р., заняття в якому відбувалися у приміщенні Університету святого Володимира. У структурі правничого факультету

¹ М Слабченко та М Василенко, ‘Ще до історії устрою Гетьманщини XVII–XVIII ст.’ [1913] 116(4) Записки товариства імені Шевченка 69.

з'явилася кафедра історії українського права, де й викладався відповідний навчальний курс.

Визначення поняття “історія українського права” вперше здійснено поза межами України. Плеяда юристів, а серед них і історики права, після поразки Української революції 1917–1921 рр. змушені були покинути Батьківщину й оселитися у сусідніх країнах Східної Європи. Підручник із такою назвою з'явився в умовах української еміграції на початку 1920-х років. Першість у цьому належить відомим дослідникам української діаспори – Р. Лащенку, Л. Окиншевичу та М. Чубатому, які, маючи брак історичних, історико-правових джерел та архівних матеріалів, що зберігалися у бібліотеках та архівних фондах Радянської України, змогли закласти підвалини для становлення відповідної галузі наукових знань.

Отже, Р. Лащенко розумів історію права як *науку, яка викладає історію національного українського правового розвитку*². У зв'язку з цим дослідник цілком резонно наголошував, що історія українського права спирається на український національний ґрунт, а простір його розповсюдження має охоплювати всю українську націю, де б її творчість не виявлялася.

Значний внесок у розробку теоретико-правових понять права загалом й українського зокрема зробив український дослідник-емігрант Л. Окиншевич. Визначення поняття “українське право” можна знайти в тритомній “Енциклопедії українознавства”, що була упорядкована ще наприкінці 1940-х років. У цьому варіанті ‘українське право визначається як система правил-відносин між членами українського суспільного союзу і поведження цих членів при регулюванні своїх взаємовідносин’³. Згодом учений удосконалив названу правову дефініцію, визнавши, що українським правом є ‘сукупність обов’язкових до виконання й наслідування правил, які визначають вчинки й взаємини українського населення в українському організованому суспільстві та організаційні основи цього українського суспільства’⁴.

Відомий історик церкви і права М. Чубатий у нотатках, зроблених у період викладання в Українському університеті у Львові впродовж 1920–1923 рр., також запропонував власне визначення “історії українського права”. Щоправда, воно в друкованому вигляді з'явилося лише через два десятиліття у Мюнхені. *Історія українського права*, на переконання М. Чубатого, – ‘це наука, яка висвітлює постання і безперервний розвиток правових норм, діючих серед українського народу’⁵.

² Р. Лащенко, *Лекції по історії українського права: репр. відтвор. вид. 1923–1924 рр.* (Україна 1998) 15.

³ *Енциклопедія українознавства: загальна частина, т. 2* (Інститут української археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського 1995) 630.

⁴ Л. Окиншевич, *Вступ до науки про право і державу* (Український Вільний Університет 1987) 5.

⁵ М. Чубатий, *Огляд історії українського права. Історія джерел та державного права* (1947) 4.

Незважаючи на те, що в основу аналізованого поняття дослідники і науковці діаспори закладали правовий критерій, але періодизували історію, спираючись на етапи державного чи, відповідно, бездержавного життя українського народу. Тяглість до позитивізму, закладена імперською науковою школою, важко викоринювалася із правової свідомості вчених, навіть із такими гучними прізвищами. Так, М. Чубатий поділив історію українського права на чотири періоди, де до першого відніс земську, або князівську добу, до другого – литовсько-руський період (друга половина XIV – кінець XVI ст.), до третього – козацьку добу (XVII–XVIII ст.), і, нарешті, четвертий період розпочався зі створення української держави у 1917 р.

Періодизація Р. Лашенка не має особливих відмінностей від авторського підходу М. Чубатого, хоча набула детальнішого характеру. Так, литовсько-руська доба хронологічно розширюється до середини XVII ст., охоплюючи й польський період панування на українських територіях. Включає добу Гетьманщини і московський період, що закінчується 1917 р.

Л. Окиншевич, не виходячи за межі розвитку права європейських держав, та, спираючись на тісні і тривалі зв'язки України з ними, запропонував поділити історію українського права на три окремі епохи: 1) середньовічну (X–XV ст.); 2) станової держави (XVI – середина XIX ст.); 3) модерної держави.

Спадкоємицею збережених у діаспорі традицій можна сміливо назвати кафедру історії права та держави юридичного факультету КНУ, члени якої впродовж багатьох років обстоюють не лише назву навчального предмета “Історія українського права”, а й доводять його генетичний зв'язок із правом Руської держави, інших національних державних утворень. З-під пера викладачів кафедри вийшло декілька посібників з історії українського права, безпосередню участь у підготовці яких взяли І. Безклубий, О. Вовк, І. Гриценко, Ю. Цветкова, О. Шевченко та ін. Останньому належать кілька авторських навчальних посібників, що й досі широко використовуються у навчальному процесі юридичних факультетів України. В одному з них О. Шевченко актуалізував проблему періодизації українського права, де цілком слушно головним критерієм визначив еволюцію джерел права. Наслідком застосованого підходу стало обґрунтування ним таких періодів:

1. Коли його джерелами став звичай і закон (IX–XIII ст.).
2. Коли застосовувалося звичаєве право польсько-литовського законодавства (XIV – середина XVII ст.).
3. Період розвитку і застосування загального права і національного законодавства (середина XVII – XVIII ст.).

4. Період домінування закону як джерела права (XIX – початок XX ст.).
5. Період виникнення національного законодавства (1917–1920 рр.).
6. Період виникнення і панування закону влади (1921–1991 рр.)⁶.

Пропонована стаття відповідає концептуальним засадам, напрацьованим багаторічним досвідом роботи кафедри історії права та держави КНУ і її провідним ученим О. Шевченком. Він неодноразово наголошував на тісному антропологічному зв'язку права з рівнем культури народу, його психологічним складом мислення, морально-етичними нормами, релігійністю тощо.

Про глибоку прив'язаність українського права до національного духу народу чи нації свідчать слова, що належать Ш.-Л. Монтеск'є: 'Законои мають відповідати властивостям народу для якого вони створені, надзвичайно рідко закони одного народу можуть згодитися для іншого народу'⁷. Саме тому й пропонується поглянути на історію українського права як на історію правотворення та правозастосування не лише, власне, джерел і норм, створених правовою думкою українського народу, а й на імплементацію правових традицій та законотворчого досвіду правових систем і культури тих народів та держав, до складу яких потрапили українські етнічні території. Цей процес не був одностороннім, адже й українські правові норми (здебільшого звичаєві) нерідко використовувалися правовими системами держав, у складі яких перебували українські території. Щоправда, якщо одні зберігали їх, то інші – унеможлилювали їхнє застосування. Синтезуючи власний правовий досвід із впливом правових культур сусідніх народів, говоримо про неперервність в еволюції, про структурно-функціональну упорядкованість його галузей та інститутів, про зміст принципів та ідей, які знаходять вираження в українській правовій традиції.

З приводу необхідності включення у курс "Історії українського права" проблем правового розвитку держав, до складу яких входили етнічні українські території, неодноразово висловлювався М. Чубатий. Понад 80 років тому учений зазначав:

Досліди над тим чужим правом <...> інтересують нас лиш оскільки, оскільки мусимо ілюструвати як це чуже право спричинилося до зникнення місцевого або, навпаки, оскільки місцеве українське право впливало на це чуже, захоже й витворювало тут нові інституції⁸.

⁶ О Шевченко (ред), *Історія українського права: навчальний посібник: матеріали до курсу лекцій з історії української державності* (Олан 2001) 5.

⁷ Ш Монтеск'є, *О духе законів* <https://www.civisbook.ru/files/File/Monteskye_O%20dukhe.pdf> (дата звернення: 02.12.2019).

⁸ М Мірошниченко, *Історія українського права. Джерела, ч 1* (Київський університет імені Тараса Шевченка 2015) <<https://lektsii.org/11-70974.html>> (дата звернення: 17.09.2019).

Тож кафедрою історії права та держави юридичного факультету КНУ і мною також взято за основу визначення поняття “українське право”, запропоноване М. Мірошніченко. Авторка розглядає його у співвідношенні із загальним поняттям права в історичному вимірі як

адекватне інтересам українського народу (нації) формоутворення, яке є способом існування і вираження змісту соціально-економічних, політичних зв'язків і взаємодій, підпорядкованих моральним вимогам, силі звичаю, традицій та юридичним правилам існуючої соціокультурної реальності, духовним виміром якої є українська етнічна ідентичність⁹.

Через те, що основним ядром українського права є звичаєве право, яке пронизало його минувшину від потестарного (додержавного) суспільства до сьогодення, постає потреба в обґрунтуванні періодизації історії українського права. Беручи до уваги переважно дискретні умови існування української державності, взявши за критерій розвиток таких джерел права, як звичаєве право і закон, цілком доцільно виокремити три періоди в історії українського права:

1. *Домінування в українському правовому просторі норм звичаєвого права*, нижньою межею якого слід вважати архаїчне право додержавного періоду, а верхньою – ухвалення Першого Литовського статуту 1529 р., поява якого символізувала початок витіснення звичаєвих норм законом.

2. *Конкуренція між звичаєвим правом і законом*, що тривала з перемінним успіхом, починаючи з 1529 р. і до кінця XVIII ст., коли, зрештою, закон стає основним джерелом права як в українських лівобережних, так і правобережних губерніях, що опинилися у складі Росії. В Австрії, до складу якої входила Східна Галичина з українським населенням, звичаєве право перестало існувати після ухвалення Австрійського цивільного кодексу 1811 р., в якому про такий самобутній вид джерел права вже жодним чином не згадувалося.

3. *Домінування закону в системі українського права*, починаючи з кінця XVIII ст. (ліквідації Української гетьманської держави (Війська Запорозького)) і до сьогодення.

В останні роки, особливо після анексії Криму, російську історико-правову науку та шпальти часописів і монографій заповнила проблема належності правової та державної спадщини Русі. Сучасна російська історіографія наполегливо, але бездоказово, пов'язує її з долею Московського царства та Російської імперії, які, мовляв, і стали правонаступниками руських політико-правових традицій. За ідеологіч-

⁹ В Сергеевич, *Русские юридические древности*, т 2 (Тип Н А Лебедева 1890).

ним нашаруванням та пануючим у сучасній Росії великодержавним мисленням нікого не цікавить звернення до результатів багаторічних досліджень відомих учених, виявлених ними фактів, що містяться у нарративних і правових джерелах, які не підтверджують висловлену гіпотезу. У зв'язку з цим наведемо витяги із декількох праць відомих ще у Російській імперії дослідників, які безпосередньо вказують на відсутність спадкоємності права між Москвою і Руссю, центром якої було місто Київ. Про це заявляв відомий дослідник права царської Росії В. Сергеевич: 'У юридичному побуті Московської держави можна знайти сліди глибокої старовини (звичаїв. – П. 3.), але у цілому московські порядки відкидають старовину'¹⁰. У тому ж напрямі висловився ще один патріарх тієї ж епохи П. Мрочек-Дроздовський, наголосивши, що 'уся історія Московської держави характеризується поступовим придушенням тих політичних і суспільних засад, якими жила Руська держава та під впливом яких створювалася і розвивалася "Руська правда"'¹¹.

Якщо припустити, що Московське царство успадкувало політико-правову традицію Руської держави, то чому в її суспільному житті та правовому побуті не відклалися і не збереглися державно-правові явища, що відклалися в українській правовій та політичній системі, а саме:

1. Віче та вічевий суд як форма народовладдя після розпаду Руської держави ніде не трапляється на просторах Московського царства, окрім Новгороду. В Україні обидва явища трансформувалися у форму копних зборів та копних судів, відповідно, згодом – у збори козацьких рад. Висловлене підтверджується словами професора Альбертського університету (Канада) І. Лисяка-Рудницького:

Державність Києва носила на собі виразну печать духа свободи, на що склалися наступні чинники: <...> пошанування прав і гідності індивідумів; обмеження монархічної влади князя боярською радою і народним віче; самоуправне життя міських громад; територіальна децентралізація на квазіфедеративний кшталт <...> І цей свободолюбний, європейський по своїй суті дух притаманний і українським державним організаціям пізніших епох <...>¹².

На противагу демократичній традиції русинів, Московія проголосила й утвердила ідею своєї єдності на принципі одноосібної монархічної влади, а її самодержавний статус став характеризуватися висловом "Москва – третій Рим". У ньому обґрунтовувалася ідея особливого релігійно-

¹⁰ Сергеевич (н 8) 6.

¹¹ П Мрочек-Дроздовский, 'Главнейшие памятники русского права эпохи местных законов' (1884) 5-6 Юридический вестник 77.

¹² І Лисяк-Рудницький, *Історичні есе, т 1* (пер з англ, Основи 1994) 8.

політичного значення Москви як єдиної спадкоємиці державно-церковних традицій Візантійської імперії.

2. Поширеною формою власності на землю в Україні була займанщина, витоки якої сягають доби Руської держави. Під нею розуміють звичаєний спосіб одержання земельної власності на праві першості зайняття вільних земель. У Московському царстві та Російській імперії цей інститут звичаєвого права не був відомий. Лише “Законом про займанщину” від 17 травня 1899 р. самодержавство визнало право земельної власності за жителями українських губерній, що володіли ділянками на праві займанщини.

3. Звичаєве право стало маркером українського права. Завдяки ньому зберігалася національна ідентичність в умовах нашої бездержавності, а в умовах державницького статусу України воно широко розповсюджувалося українськими просторами. За твердженням М. Владимирського-Буданова, у Московському царстві звичаєве право важко приживається, а у XVII ст., в умовах посилення самодержавної влади царя, воно взагалі зникає з історичної арени.

У Східній Галичині та Буковині, що входили до складу Австрійської імперії, про звичаєве право як чинне джерело права востаннє згадується у Галицькому цивільному кодексі 1797 р. У подальшому ні законодавство Австрії, ні законодавство Австро-Угорщини про звичаєве право не згадувало.

4. Магдебурзьке право на терени Русі потрапляє у період її розпаду, проте не поширюється на територію Московського царства. За період Середньовіччя і в нову епоху близько 1 000 міст і містечок отримують право на самоврядування на основі магдебургії. Міста, що нині входять до складу Російської Федерації і користувалися привілеями магдебурзького права, є почасти українськими етнічними територіями, які перебували під юрисдикцією Української гетьманської держави (Війська Запорозького) (наприклад, місто Погар – повітовий центр Війська Запорозького, що з 1797 р. входив до складу Глухівського повіту Малоросійської губернії. Нині – селище міського типу Брянської області Російської Федерації).

5. Право володіння земельними посіlostями відоме з доби Руської держави, а право приватної власності на землю розвинулося в українському праві у період їхнього перебування у складі Великого князівства Литовського та Польського королівства. У Московському царстві право приватної власності на землю не фіксується до проведення трьох поділів Польщі наприкінці XVIII ст., коли до складу Російської імперії потрапила Правобережна Україна з пануючою тут приватною формою землево-

лодіння. Щоправда, 90 % земельної власності перебувало в руках польської шляхти.

6. Інститут сервітуту як юридичне поняття рецепіюється у систему права Великого князівства Литовського у другій половині XVI ст. із західноєвропейської правової традиції. Росія дізнається про нього лише в умовах проведення реформи 1861 р., коли постає проблема землеустрою українських селян у процесі ліквідації кріпосного права, проте так і не знаходить можливості її вирішення, позбавивши українських селян цього права, з одного боку, і не компенсувавши їм витрати за його ліквідацію – з другого.

7. Публічно-правова форма договірних відносин, що започаткували себе в договорах між князем і народом, які уклалися у Руській державі, пізніше Уставні грамоти, що були угодою між князем і землями у Великому князівстві Литовському, Договір П. Орлика з Військом Запорозьким 1710 р. – це ланки одного ланцюга, що свідчить про спадкоємність українського права.

Крім того, документи XVIII ст. рясніють повідомленнями про те, що в Україні громада сама обирала священика, де кандидатом міг бути будь-який достойник із числа місцевих жителів, а після його обрання – уклала договір, за яким на нього поклалися відповідні церковні функції.

Історія Московського царства, Російської імперії, Речі Посполитої та Австро-Угорщини не знає випадків укладення договорів між суб'єктами правовідносин подібного правового статусу.

8. Відповідно до “Зводу законів Західних губерній” 1837 р. в українських губерніях існував той самий порядок спадкування як і в Руській державі. Після смерті батька його майно спадкували сини, у разі їхньої відсутності за правом черговості – онуки та правнуки. Дочки майно батька не спадкували. Вони мали лише право на посаг, який могли отримати від братів.

На відміну від українських, у внутрішньо-російських губерніях батьківське майно за законом спадкували як сини, так і дочки, щоправда, у різних долях.

9. На відміну від Московського царства, у другій половині XVII ст. в Україні продовжували застосовувати такий вид доказу, як випробовування водою, що генетично успадкований із правової системи Руської держави. При цьому підозрювану особу рятували від утоплення, проявляючи у такий спосіб милосердя до неї. У Московії у цей час використовувалися докази, що добувалися під дією жорстоких тортур (наприклад, прив'язування до вертела, під яким палало полум'я).

10. В українській національній правовій традиції збереглося достатньо ліберальне правило, успадковане з язичницьких (дохристиянських)

часів, за яким шлюб міг бути не лише вінчаним. У цьому разі розлучення відбувалося за взаємною згодою чоловіка і дружини без участі церковного суду. Вказані звичаєві норми діяли впродовж багатьох століть і востаннє фіксуються історичними джерелами в Українській гетьманській державі (Війську Запорозькому) наприкінці XVIII ст.

У Московському царстві та Російській імперії жорсткі канони церковного права жодної альтернативи в порядку розлучення чоловіка із дружиною не допускали.

Висновки. Отже, судячи з наведених прикладів, є всі підстави стверджувати, що саме українська система права стала спадкоємицею правової спадщини Руської держави.

REFERENCES

Bibliography

Authored books

1. Chubatyi M, *Ohliad istorii ukrainskoho prava. Istoriiia dzherel ta derzhavnoho prava* [Review of the History of Ukrainian Law. History of Sources and State Law] (1947) (in Ukrainian).
2. Lashchenko R, *Lektsii po istorii ukrainskoho prava: repr. vidtvor. vyd. 1923–1924 rr.* [Lectures on the History of Ukrainian Law: Reproduced Restored Edition of 1923–1924] (Ukraine 1998) (in Ukrainian).
3. Miroshnychenko M, *Istoriiia ukrainskoho prava. Dzherela* [History of Ukrainian Law. Sources], *ch 1* (Kyivskyi universytet imeni Tarasa Shevchenka 2015) <<https://lektsii.org/11-70974.html>> (accessed: 17.09.2019) (in Ukrainian).
4. Okynshevych L, *Vstup do nauky pro pravo i derzhavu* [Introduction to the Science of Law and State] (Ukrainskyi Vilnyi Universytet 1987) (in Ukrainian).
5. Sergeevich V, *Russkie juridicheskie drevnosti* [Rus' Legal Antiquities], *t 2* (Tip N A Lebedeva 1890) (in Russian).

Edited and translated books

6. *Entsyklopediia ukrainoznavstva: zahalna chastyna* [Encyclopedia of Ukrainian Studies: General Part], *t 2* (Instytut ukrainskoi arkheohrafii ta dzhereloznavstva imeni M S Hrushevskoho 1995) (in Ukrainian).
7. Lysiak-Rudnytskyi I, *Istorychni ese* [Historical Essays], *t 1* (per z anhl, Osnovy 1994) (in Ukrainian).
8. Monteski'e Sh, *O duhe zakonov* [On the Spirit of Laws] <https://www.civisbook.ru/files/File/Monteskye_O%20duke.pdf> (accessed: 02.12.2019) (in Russian).
9. Shevchenko O (red), *Istoriiia ukrainskoho prava: navchalnyi posibnyk: materialy do kursu lektsii z istorii ukrainskoi derzhavnosti* [History of Ukrainian Law: Study Guide: Materials for the Course of Lectures on the History of Ukrainian Statehood] (Olan 2001) (in Ukrainian).

Journal articles

10. Mrochek-Drozdovskij P, 'Glavnejshie pamjatniki russkogo prava jepohi mestnyh zakonov' ['Milestone Monuments of Rus' Law of the Era of Local Laws'] (1884) 5-6 *Juridicheskij vestnik* 77 (in Russian).

11. Slabchenko M ta Vasylenko M, 'Shche do istorii ustroiu Hetmanshchyny XVII–XVIII st.' ['Even Before the History of Establishment of the Hetmanate in the XVII–XVIII Centuries'] [1913] 116(4) Zapysky tovarystva imeni Shevchenka 69 (in Ukrainian).

Petro Zakharchenko

HISTORY OF UKRAINIAN LAW:
CONCEPTUAL, HISTORIOGRAPHIC
AND COMPARATIVE CONSTITUENTS OF ITS IDENTIFICATION

ABSTRACT. The author analyzes the approaches which historians of law apply to the category “history of Ukrainian law”, and proposes own definition of this category and its division into periods in the historical perspective. Examples are given to highlight the differences of Ukrainian law from Russian law in terms of evolution, essence and content. The article notes the doctrinal approach used by the Department of History of Law and State of the Law Faculty of Taras Shevchenko National University of Kyiv which recognizes the primacy of law before the State as an institution. In our opinion, with the emergence of the State, the history of law appears as the history of national legislation in its relationship to and interdependence with regulatory activities of the State – its administrative and judicial institutions, organization and operation of the army, the police, penal and prison institutions, and etc. History shows that society can sustainably develop in the coordinates of a reconciled environment, with law performing the function of an instrument of such reconciled environment.

It is argued that the first definition of the concept “history of Ukrainian law” was given not in Ukraine – outside its borders. After the defeat of the Ukrainian revolution of 1917–1921, the pleiad of lawyers, including historians of law, were forced to leave the Homeland and settle in the neighboring countries of Eastern Europe. The textbook under the same title appeared in the Ukrainian emigration environment in the early 1920s. In this regard, the first ones were several researchers of the Ukrainian Diaspora, who, however, did not have any sources relating to history and history of law, as well as no archival materials, because in the absolute majority they were preserved in libraries and archival funds of Soviet Ukraine. However, even under such conditions, the scholars were able to lay the foundations upon which a respective branch of scientific knowledge further evolved.

It is noted that the Department of History of Law and State of the Law Faculty of Taras Shevchenko National University of Kyiv may be regarded as the successor of the traditions retained by the Diaspora; for many years, its members defend not only the name of the study course “History of Ukrainian Law”, but also prove its genetic relationship with the law of the Rus’ State and other national state entities of a later period. Several study guides on the history of Ukrainian law were written by the Department’s teachers. The article particularly emphasizes the work by O. Shevchenko, who is the author of several textbooks and study guides which are still widely used in the educational process of law faculties of Ukraine. In one of them, the scientist actualized the issue of Ukrainian law periodization, with the main criterion determined as evolution of sources of law. The author of the article maintains the same stance.

KEYWORDS: history of Ukrainian law; periodization; sources of law; custom; law; historiography.

II. Право як одна з основних ознак української державності та етапи його становлення

Олександр Гавриленко

доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри міжнародного і європейського права
Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна
(Харків, Україна)
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-5554-4919>
Researcher ID: <http://www.researcherid.com/rid/Y-8919-2018>
o.gavrylenko@karazin.ua

УДК 340.15(477)“652”

ЗАРОДЖЕННЯ ПРАВА НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ В АНТИЧНУ ДОБУ

АНОТАЦІЯ. Соціально-політичні процеси, що упродовж останніх років відбуваються в Україні, інтенсивний розвиток інститутів громадянського суспільства надзвичайно актуалізують проблему функціонування адекватної модерним реаліям правової системи, яка покликана справляти позитивний вплив на характер суспільних змін, сприяти гуманізації держави і права, підвищенню ефективності правового регулювання, формування високої правосвідомості, як суспільної, так і індивідуальної. Не останню роль у цих процесах відіграє накопичений народом упродовж тисячоліть історичний досвід правотворення. Адже тисячолітня епоха існування на теперішніх українських територіях стародавніх держав залишила по собі глибокий відбиток у праві наступних поколінь.

Метою статті є з'ясування на основі аналізу історичних джерел (зокрема, нараєвних, пам'яток права тощо), а також наявної наукової літератури процесів становлення та розвитку права на теренах України упродовж VII ст. до н. е. – першої половини VI ст. н. е.

Проаналізовано праці Геродота, Плутарха, Діогена Лаертського, Лукіана Самосатського, промови Демосфена, а також законодавчі акти та інші епіграфічні пам'ятки античних полісів Північного Причорномор'я, зокрема, присягу громадян Херсонесу (кінець IV – початок III ст. до н. е.), ольвійський “Закон Каноба” про грошовий обіг (початок IV ст. до н. е.), закон Херсонеського полісу щодо амністування політичних вигнанців (перша чверть III ст. до н. е.), акт про продаж або оренду земельних ділянок (60–70-ті роки III ст. до н. е.), розпорядження намісника римської провінції Нижньої Мьозії Тертулія (кінець II ст. н. е.) до посадових осіб Херсонесу та начальників розташованого у місті римського військового гарнізону, рескрипти боспорського царя Аспурга до горгіпійан (14/15 р.), рескрипт римського імператора про звільнення громадян Тіри від мита (201 р.) та ін. Цінний матеріал щодо осо-

бливостей права власності та зобов'язального права міститься також у виявлених археологами приватних листах, написаних на свинцевих пластинках.

Відзначено, що зародження права на території сучасної України в античну добу пов'язується, насамперед, із правовими традиціями скіфів й автохтонного населення, що мешкало на теренах, включених до їхніх ранньодержавних утворень, а також мешканців північнопричорноморських полісів. Наративні, епіграфічні та археологічні джерела надійно засвідчують наявність у державах Північного Причорномор'я достатньо розвиненої, складної та розгалуженої системи правового регулювання суспільних відносин. Вже починаючи з кінця VII – VI ст. до н. е. тут поступово складаються окремі елементи базових галузей права. У Скіфії вони формувалися на власних традиційних засадах, а до Херсонесу, Ольвії, Пантікапею та інших полісів прийшли переважно з правової системи афінської держави через метрополії – Гераклею Понтійську та Мілет. Незважаючи на певні місцеві особливості, основні інститути права (цивільного, кримінального, процесуального), північнопонтійських міст-держав у своїй основі були подібними до правових основ регулювання суспільних відносин в інших грецьких полісах того часу.

Ключові слова: право; античність; скіфи; поліс; пам'ятки права; звичаєве право.

Соціально-політичні процеси, що упродовж останніх років відбуваються в Україні, інтенсивний розвиток інститутів громадянського суспільства надзвичайно актуалізують проблему функціонування адекватної модерним реаліям правової системи, яка покликана справляти позитивний вплив на характер суспільних змін, сприяти гуманізації держави і права, підвищенню ефективності правового регулювання, формування високої як суспільної, так і індивідуальної правосвідомості. Не останню роль у цих процесах відіграє накопичений народом упродовж тисячоліть історичний досвід правотворення. Адже тисячолітня епоха існування на нинішніх українських територіях стародавніх держав залишила глибокий відбиток у праві наступних поколінь і в підмурку сучасного права лежать нашарування, що формувалися упродовж усієї історії.

Безперечно, до розгляду проблеми зародження права на території України в античну добу упродовж останнього часу побіжно зверталися українські дослідники, серед них правознавці: І. Бойко¹, В. Гончаренко², Л. Гривняк³, І. Логвиненко і Є. Логвиненко⁴, Т. Ніколаєнко⁵ та ін. Розділ про судову владу скіфо-античної доби міститься у колективній моно-

¹ І Бойко, *Історія правового регулювання цивільних, кримінальних та процесуальних відносин в Україні (IX–XX ст.): навчальний посібник* (Вид-во Львівського ун-ту імені І Франка 2014) 903.

² В Гончаренко, 'Держава скіфів' в *Історія держави і права України. Академічний курс, т 1* (Таций В ред, Ін Юре 2000) 11-8.

³ Л Гривняк, 'Смертна кара в античному суспільстві та її функції' (2008) 2 Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія юридична 27-34.

⁴ Є Логвиненко та І Логвиненко, *Покарання в праві держав Стародавнього світу* (ФОРМ Панов А М 2019) 252.

⁵ Т Ніколаєнко, 'Зародження права на українських землях періоду становлення суспільства' (2014) 6 Бюлетень Міністерства юстиції України 150-4; Т Ніколаєнко, 'Звичаєве право скіфської держави' (2014) 8 Бюлетень Міністерства юстиції України 51-6.

графії за редакцією І. Усенка⁶. Деякі напрацювання з проблематики має й автор цієї статті⁷. До розробки питання долучилися також історики. Зокрема, увагу привертає дослідження М. Скржинської⁸. Однак до спеціального комплексного висвітлення процесів зародження права на території сучасної України в античну добу, насамперед спираючись на аналіз пам'яток права, що збереглися до нашого часу, історики права не вдавалися.

Метою дослідження є з'ясування на основі аналізу історичних джерел (зокрема, нарративних, пам'яток права тощо), а також наявної наукової літератури процесів становлення і розвитку права на території України упродовж VII ст. до н. е. – першої половини VI ст. н. е.

Передусім варто зазначити, що процеси виникнення, формування і розвитку права на українській території – явище дуже складне та суперечливе. Досі точаться дискусії щодо нижньої хронологічної межі його генези. Вочевидь, початки становлення держави і права на території нашої країни сягають своїм корінням сивої давнини. Ще зовсім нещодавно активно обговорювалася версія щодо існування на українських територіях протодержавного утворення під назвою Аратта⁹, згаданого в шумерських поемах (“Енмеркар і правитель Аррати”, “Лугальбанда та Енменкар” та ін.), де виступає в образі багатого, войовничого та могутнього краю, з яким Шумер мав відносини від давніх часів. У цьому контексті робився наголос на виявленні поблизу Мелітополя так званої Кам'яної Могили – грандіозного святилища із власним архівом письма, що, як вважає дехто з істориків, окрім іншого, містить і деякі доісторичні норми права¹⁰. Написи Кам'яної Могили, на їхню думку, засвідчують, що наші далекі пращури вже у XII–III тис. до н. е. мали свої, обов'язкові до виконання правила, якими вже в той час регламентувалася достатньо широка сфера суспільних відносин. Та все ж нині ця гіпотеза не знаходить підтримки серед переважної більшості науковців, які цілком аргументовано наголошують, що Аратта розташовувалася в зовсім іншому регіоні – на Іранському узгір'ї або ж у східній частині Малої Азії¹¹.

⁶ Судова влада в Україні: історичні витоки, закономірності, особливості розвитку (Усенко І ред, Наукова думка 2014) 501.

⁷ О Гавриленко, *Античні держави Північного Причорномор'я: біля витоків вітчизняного права (кінець VII ст. до н. е. – перша половина VI ст. н. е.)* (Парус 2006) 352; O Gavrylenko and O Skryl, 'Legal Regulation of Civil Contracts in Ancient City-States of the Black Sea Northern Coast' [2016] 7(1) Journal on European History of Law 190-200; T Syroid and O Havrylenko and A Shevchenko, 'Evolution of Financial Law Basics within the Antique States of the North Black Sea Region (Late 7th Century BC – the First Half of the 6th Century AD)' [2019] 10(2) Journal on European History of Law 101-14 та ін.

⁸ М Скржинська, 'Судочинство в античних державах Північного Причорномор'я' (2009) 5 Український історичний журнал 4-11.

⁹ Ю Шилов, *Аратта за “Ведою словена” і пам'ятками трипільської культури та іншими науковими джерелами* (Аратта 2010) 117.

¹⁰ А Кифишин, *Древнее святилище Каменная Могила: Опыт дешифровки протошумерского архива XII–III тысячелетий до н. э., т 1* (Аратта 2001) 872.

¹¹ М Відейко, 'Пригоди священної Аратти' в *Новітні міфи і фальшивки про походження українців* (Темпора 2008) 87-108.

Як свідчать наративні та археологічні джерела, з-поміж народів, що в давнину населяли територію України, першими на шлях державотворення у середині I тис. до н. е. вступили номади Північного Причорномор'я¹². З цілковитою упевненістю говорити про початки становлення права на українських територіях ми можемо лише з VII–VI ст. до н. е., коли в цьому регіоні закладаються основи кіммерійської, скіфської, а дещо пізніше – античної державності. І якщо щодо генези права Кіммерії, яка в IX–VII ст. до н. е. займала величезну територію від Дністра до Дону, частину північного Криму, Таманський та Керченський півострови, історичні джерела мовчать, то стосовно становлення та розвитку права античних держав Північного Причорномор'я, а також щодо основних його рис у скіфських ранньодержавних утвореннях, джерельна база є досить репрезентативною.

Насамперед, наративні джерела, серед яких провідне місце посідає “Історія” Геродота, засвідчують, що як основне джерело права у скіфів побутував звичай, перетворений із певними змінами на звичаєве право¹³. Скіфське право було доволі консервативним. Скіфи уникали запозичення чужоземних звичаїв, особливо еллінських. Упродовж тривалого часу еллінська правова культура сприймалася скіфським населенням вкрай негативно. Навіть скіфський мудрець Анахарсис, який, дізнавшись про знамениті закони Солона, записані на великих мідних дошках і виставлені на афінській агорі, вирушив до цього центру античного світу, щоб їх прочитати та особисто познайомитися з законодавцем¹⁴, ставився до них, як і до афінської демократії, доволі критично¹⁵.

Поряд зі звичаєм досить рано з'являється й інше джерело права – правила, встановлені царською владою. Окрім того, на обширній території Скіфської держави збереглися групи автохтонного населення, які жили, використовуючи норми власного звичаєвого права¹⁶.

Найраніше, у скіфському суспільстві, ймовірно, формується система норм, якими регулювалися відносини власності. Права власності на землю у скіфів, які вели кочовий спосіб життя, вочевидь, не існувало. Верховна власність на неї, очевидно, належала царю, який встановлював порядок користування пасовищами. Основним об'єктом власності були рухомі речі. Від їхньої кількості залежав соціальний статус влас-

¹² Бойко (н 1) 16-9.

¹³ О Гавриленко, ‘Основні риси права скіфських ранньодержавних утворень’ (2007) 1 Часопис Київського університету права 18.

¹⁴ Т Кузнецова, ‘Анахарсис и Скил’ (1984) 178 Краткие сообщения Института археологии 13; М Скржинская, ‘Скифские сюжеты в преданиях ольвиополитов’ (1982) 4 Вестник древней истории 93-7.

¹⁵ Плутарх, *Избранные жизнеописания, т 1* (пер с древнегр, Правда 1987) 161; А Русяева, *Славетний мудрець – скіф Анахарсис* (Наукова думка 2001) 51.

¹⁶ Геродот, *История в девяти книгах* (Стратановский Г пер, Наука 1972) 214

ника. Переважна більшість простих скіфів-кочовиків були власниками однієї пари биків та візка. До слів Піндара про те, що 'серед кочовиків скіфів блукає Стратон, який не має дому, що перевозять на возі' схоліаст дав пояснення: 'Особа, яка не має воза, там вважається нешанованою (*ἀτιμος*)'¹⁷. Багато з норм скіфського права були спрямовані на захист приватної власності на худобу, рабів, возів із наметом, які служили пересувним житлом, речі побутового вжитку (зброя, знаряддя виробництва, прикраси тощо)¹⁸.

У скіфському праві знані й зобов'язання. Вони виникали як із завдання шкоди, так і з договорів міни, купівлі-продажу, дарування, поклажі тощо. Зазвичай найважливіші договори у скіфів скріплювалися присягою¹⁹. Геродот описує процедуру складання присяги таким чином: 'До великого глиняного ковша наливають вина та примішують до нього кров тих, що укладають договір, зробивши укол шилом, або невеликий надріз ножем на тілі, потім занурюють до чаші меч, стріли сокиру та дротик'. Після здійснення цього обряду 'вони (скіфи. – О. Г.) довго моляться, а потім п'ють суміш, як ті, що домовляються, так і найдостойніші з присутніх'²⁰.

У звичаєвому праві скіфів досить рано формується поняття про злочин, під яким розумілося насамперед завдання шкоди (майнового чи немайнового характеру) окремій особі. Серед найнебезпечніших злочинів джерела називають злочини проти царя – замах на його здоров'я або життя, зокрема, за допомогою чаклування, непокора царському наказу. Тяжкими злочинами вважалася неправдива клятва богами царського вогнища, а також порушення звичаїв і відступ від віри в скіфських богів. Щодо останнього, наприклад, свідчать оповіді Геродота про долю скіфського царя Скіла, а також мислителя Анахарсіса²¹.

До тяжких злочинів відносилося завдання особі тілесних ушкоджень, образу, зокрема, образа дією. В одній зі своїх новел давньогрецький письменник Лукіан Самосатський зазначав: 'А у нас, скіфів, якщо кого вдарить хтось з рівних або, напавши, повалить на землю чи розірве одягу, то старшини накладають за це велике покарання, навіть якщо образу буде завдано при небагатьох свідках'²².

Система покарань у скіфів була нескладною. Смертна кара мала зазвичай кваліфікований характер. З геродотової "Історії" відомий такий її

¹⁷ 'Схолии к комедиям Аристофана' (1947) 2 Вестник древней истории 300.

¹⁸ О Нелін, 'До питання про спадкове право рабовласницького суспільства' (2004) 10 Підприємництво, господарство і право 44.

¹⁹ Т Высотская, 'Культы и обряды поздних скифов' (1976) 3 Вестник древней истории 52.

²⁰ Геродот (н 16) 204.

²¹ Там само 206-8.

²² Лукиан, 'Токсарид, или дружба' в Мурзин В и другие, *Скифия: история, хозяйство, быт, религия, военное дело* (2004) 129.

різновид, як страта через спалення живцем²³. До злочинців також могло застосовуватися й вигнання. Діти осіб, що скоїли злочини проти царя, каралися за принципом об'єктивного зобов'язання – без наявності об'єктивної сторони злочину²⁴. При цьому ‘усіх синів він (цар) <...> вбиває, але дочок не чіпає’²⁵. Геродот наводить також свідчення й про наявність майнових покарань, які застосовувались як основні, та як додаткові. Так, “гадателі” за жеребом поділяли між собою майно особи, страченої за звинуваченням у порушенні клятви²⁶.

Дехто з авторів вважає, що у скіфів упродовж тривалого часу зберігався інститут кривної помсти²⁷. Але ця точка зору ґрунтується лише на не цілком певному свідченні Геродота. Упродовж останніх десятиліть припущення щодо того, що у цьому уривку з твору “батька історії” відображено інститут кривної помсти, піддано прискіпливому розгляду та заслуженій критиці²⁸.

Наративні джерела зберегли свідчення й щодо особливостей скіфського юрисдикційного процесу. Цілком імовірно, що справи про злочини, які не зачіпали основ царської влади і взагалі інтересів держави, розглядалися у формі здійснення змагального процесу за ініціативою зацікавлених сторін. Як докази часто бралися до уваги свідчення ворожбитів (“гадателів”), які здійснювали гадання за допомогою вербових лозин або липової кори²⁹. Вагомим доказом вважалися ордалії у формі судового поєдинку³⁰. За оповіддю Геродота, у разі, коли родичі “посваряться” через виникнення між ними цивільно-правової суперечки або через образу, вони мають битися “перед лицем царя”. Переможець вважався правим. Це свідчило про те, що таким чином боги виявили свою волю. Коли один зі скіфів перемагав іншого, він, зазвичай, відрубав голову противника та обробляв її згідно зі звичаєм та в такому вигляді використовував як чашу³¹.

Широка мережа норм звичаєвого права існувала також і в північно-причорноморських полісах, заснованих еллінами-переселенцями наприкінці VII – у VI ст. до н. е. Особливість місцевого грецького звичаєво-

²³ Геродот (н 16) 204.

²⁴ Гавриленко (н 13) 19.

²⁵ Геродот (н 16) 204.

²⁶ Там само 203-4.

²⁷ С Семенов-Зусер, ‘Родовая организация у скифов Геродота’ [1931] 9(1) Известия Государственной академии истории материальной культуры 31; А Хазанов, *Социальная история скифов. Основные проблемы развития древних кочевников* (Наука 1975) 102.

²⁸ Э Грантовский, ‘О некоторых материалах по общественному строю скифов’ в Литвинский Б (ред), *Кавказ и Средняя Азия в древности и средневековье (история и культура)* (Наука 1981) 59-79; В Орел, ‘Об одном институте индоевропейского права. Опыт лингвистического комментария’ (1986) 1 Вестник древней истории 131.

²⁹ Геродот (н 16) 203-4.

³⁰ Бойко (н 1) 22.

³¹ Геродот (н 16) 203.

го права полягала в тому, що тут воно зазнавало достатньо помітного впливу права сусідніх народів – спочатку кочових племен скіфів, з якими тісно контактували елліни-колоністи, пізніше – римського права.

З часом великого значення набули й писані джерела права, частина яких збереглася донині. Серед цих лапідарних пам'яток права (від лат. *lapidarius* – різьбяр по каменю), які були викарбувані на кам'яних плитах, є закони, декрети, постанови, присяги, угоди. Найвідомішою пам'яткою державного права полісів Північного Причорномор'я є присяга громадян Херсонесу (кінець IV – початок III ст. до н. е.), де в § 3 проголошувався обов'язок громадян стояти на охороні демократичного устрою: 'Я <...> не дозволю цього (виступати проти демократії. – О. Г.) тому, хто зраджує та ламає, і не приховую цього, а доведу до відома державних посадових осіб <...>'³².

Деякі характерні риси фінансового права міст-держав Північного Причорномор'я висвітлено в законі про грошовий обіг ("Законі Каноба"), датованому дослідниками початком IV ст. до н. е. Він визначав умови в'їзду до Борисфену (Ольвії). На її території всі суб'єкти грошових відносин – фізичні особи зобов'язувалися використовувати у процесі торгівлі виключно ольвійські монети³³. З тексту закону можна до певної міри скласти уявлення про основні елементи валютного регулювання у державі: встановлення порядку здійснення валютних операцій, ввезення до держави та вивезення за її межі валютних цінностей, валютний контроль³⁴.

До нашого часу збереглися й нормативні акти, що регулювали відносини у сфері податкового права міст-держав Північного Причорномор'я перших сторіч нашої ери³⁵. Так, у Херсонесі археологи виявили мармурову плиту з викарбуваними на ній розпорядженнями намісника римської провінції Нижньої Мьозії Тертуллія (кінець II ст. н.е.) до посадових осіб Херсонесу та начальників римського військового гарнізону, розташованого у місті, з приводу оподаткування окремих видів діяльності (*capitulio lenocinii* або ж *vectigali, περί τοῦ τέλους τοῦ πορνικῆς*)³⁶. Податкові відносини регламентувалися й нормами рескриптів боспорського царя Аспурга до горгіпіян (14/15 рр.)³⁷, а також рескрипту римського імператора про звільнення громадян Тіри від мита (201 р.) та ін.³⁸.

³² С Жебелев, *Северное Причерноморье* (Изд-во АН СССР 1953) 217-8.

³³ Latyshev V (ed), *Inscriptiones antiquae orae septentrionalis Ponti Euxini graecae et latinae* (Petropoli, MCMXVI 1916) 24.

³⁴ О Гавриленко, 'Правові основи валютного регулювання в Ольвійській державі на початку IV ст. до н. е.' (2002) 7 *Держава і право. Юридичні і політичні науки* 26-31.

³⁵ Syroid and Havrylenko and Shevchenko (n 7) 104-6.

³⁶ М Ростовцев, 'Дело о взимании протитуционной подати в Херсонесе' (1916) 60 *Известия имп. Археологической комиссии* 63-9; Latyshev (n 33) 404.

³⁷ Т Блаватская, 'Рескрипты царя Аспурга' (1965) 2 *Советская археология* 200.

³⁸ Latyshev (n 33) 4.

Окремі аспекти кримінального права висвітлює закон Херсонського полісу щодо амністії політичних вигнанців (перша чверть III ст. до н. е). Текст його, викарбуваний на вапняковій плиті, було знайдено у 1977 р. під час археологічних розкопок Херсонесу В. Кутайсовим. У документі йдеться про повернення на батьківщину осіб, раніше вигнаних із Херсонесу (*φυγαδέρων*). Спеціально обрана комісія упродовж десяти днів після повернення вигнанців мусила повернути їм будинки та інше раніше конфісковане майно³⁹. Відповідне судове рішення мало бути прийняте не пізніше ніж за 50 днів із моменту виходу закону⁴⁰.

У нормах права античних держав Північного Причорномор'я ще не було вироблено чіткого розуміння права власності як абсолютного права особи. Розрізнялося володіння – як фактичне володіння майном із його використанням, та власність – як володіння із правом розпорядження. Суб'єктами права власності на нерухомість (землю, будівлі) були лише повноправні громадяни⁴¹.

Об'єктами права власності були, перш за все, засоби виробництва у вигляді нерухомості. Про ці об'єкти права власності свідчать, зокрема, кам'яні плити з текстами різноманітних угод майнового характеру. Відомо, наприклад, про знайдену в Херсонесі мармурову плиту з вибитим на ній актом про продаж чи оренду земельних ділянок із визначенням їхньої площі та переліком суб'єктів угоди⁴². Документ датується 60–70-ми роками III ст. до н. е. Про рухоме майно йдеться й у листі, вирізаному на фрагменті амфори (V ст. до н. е.), який було знайдено при розкопках житлових кварталів Керкінітиди⁴³.

Вже за часів античності нормами права північнопричорноморських держав регламентувалися зобов'язання цивільно-правового характеру. Підставою виникнення договорів вважалася угода сторін, яка не вимагала особливих формальностей. Але найважливіші з них укладалися, як правило, у письмовій формі. Найпоширенішими були договори про обмін, купівлю-продаж, дарування, позику, оренду, фрахт. Про договори купівлі-продажу свідчить, зокрема, афінський декрет 288/287 р. до н. е. на честь Боспорського царя Спартока⁴⁴. Відомо також, що в афінській гавані Піреї було встановлено мармурову плиту з текстом укладеного

³⁹ Э Соломоник, *Каменная летопись Херсонеса. Греческие лапидарные надписи античного времени* (1990) 45.

⁴⁰ Э Соломоник, 'Фрагмент надписи из Херсонеса о политических изгнанниках' (1984) 3 Вестник древней истории 77.

⁴¹ О Гавриленко, 'Поняття і норми права власності в античних державах Північного Причорномор'я (кінець VII ст. до н. е. – перша половина VI ст. н. е.)' [2006] 19(58)2 Вчені записки Таврійського національного університету ім. В. І. Вернадського. Серія "Юридичні науки" 60.

⁴² Latyshev (п 33) 403.

⁴³ Э Соломоник, 'Два античных письма из Крыма' (1987) 3 Вестник древней истории 120.

⁴⁴ Б Граков, 'Материалы по истории Скифии в греческих надписях Балканского полуострова и Малой Азии' (1939) 3 Вестник древней истории 281.

у 347 р. до н. е. торговельного договору Афін та Боспорського царства і рельєфним зображенням синів боспорського царя Левкона I⁴⁵.

З кінця I ст. до н. е. в античних державах Північного Причорномор'я, як і в метрополіях, достатньо широко практикувалося укладання боргових документів – так званих синграф і хірографів. Позика могла надаватися кредитором під заставу (*ὑποθήκη*)⁴⁶. Як свідчить один з ольвійських написів, з метою знайти вихід із грошової скрути, викликаної гострою фінансовою кризою другої половини III ст. до н. е., держава віддала у заставу лихвареві священні посудини⁴⁷. Приклад договору позики під заставу наводиться й у видряпаному на свинцевій пластинці листі Ахіллодора, що походить із Березані. У ньому йдеться про судову суперечку між автором листа та якимось Анаксагором, якому було передано як заставу під позику майно Ахіллодора, що складалося із будинків та рабів⁴⁸.

Епіграфістами досліджені також пам'ятки, що ілюструють поширеність у повсякденному житті населення античних держав Північного Причорномор'я договорів про передачу речей на зберігання. Зокрема, з Пантикапею походить свинцевий лист, датований другою половиною IV ст. до н. е., зміст якого полягає у такому: якийсь Гермея пише комусь про піклування відносно якихось речей у кількості 50. Вони були власністю самого Гермея, але, очевидно, були передані ним на збереження довіреній особі. Однак у зв'язку з якимись обставинами і, очевидно, з метою вийти зі скрутного становища, депонент повідомляє депозитаря, що послав когось до нього, доручивши перебрати на себе опіку над речами⁴⁹. Тобто договір поклажі між Гермеєм та особою, якій адресувався лист, розривався. Епіграфічні джерела засвідчують і факти укладання договорів щодо винаймання приміщень⁵⁰.

У сильнофрагментованих, а тому таких, що не піддаються зв'язному перекладові, документах із Тіри римського періоду згадується договір фрахту⁵¹. Окрім того, з ольвійського декрету на честь Протогена відомо, що держава 'сплачувала фрахти приватним особам, які возили каміння, внаслідок того, що казенні судна були зіпсовані і не мали нічого з оснастки'⁵². Був відомий і договір товариства, який укладався задля

⁴⁵ С Жебелев (ред), *Античный способ производства в источниках* (ГАИМК 1933) 585.

⁴⁶ Gavrylenko and Skryl (n 7) 195-6.

⁴⁷ Latyshev (n 33) 32.

⁴⁸ Ю Виноградов, 'Древнейшее письмо с о. Березань' (1971) 4 Вестник древней истории 91.

⁴⁹ С Сапрыкин и А Куликов, 'Новые эпиграфические находки в Пантикапее' в *Древнейшие государства Восточной Европы. 1996–1997 гг.: Северное Причерноморье в античности: вопросы источниковедения* (Подосинов А отв ред, Восточная литература 1999) 203.

⁵⁰ Виноградов (n 48) 78.

⁵¹ П Карышковский, 'Материалы к собранию древних надписей Сарматии и Тавриды' (1959) 4 Вестник древней истории 115.

⁵² Жебелев (n 45) 460.

утворення фіасу (наприклад, купців чи навклерів) із метою отримання прибутку⁵³.

Вже починаючи з другої половини VII – VI ст. до н. е. в античних державних утвореннях, що постали на території північного узбережжя Чорного моря, поступово формуються окремі елементи кримінального права, які прийшли до Херсонесу, Ольвії, Пантікапею та інших полісів переважно з правової системи афінської держави через метрополії – Гераклею Понтійську та Мілет.

Насамперед оформилося загальне поняття про злочин, під яким розуміли діяння, що завдавало шкоди державі, громаді або конкретній приватній особі. Отже, в античний період ще не проводилася чітка межа між поняттями “злочин” і “правопорушення”. Найтяжчі злочини часто називали “адікією” (*ἀδικίῳ*) – гріхом перед богами⁵⁴. Суб’єктами злочину могли бути лише вільні громадяни чи особи прирівняні до них (проксени), негромадяни полісів, а також інколи раби. Джерела визначають обставини, які обтяжують провину злочинця. Наприклад, до останніх належала метімерінея (*μεθιμερινῆς*) – здійснення злочину серед дня. Існувало й поняття множинного злочину (*συνθηκῶν παραβάσεως*)⁵⁵.

Наративні джерела та віднайдені лапідарні пам’ятки права античних полісів Північного Причорномор’я містять відносно неширокий перелік різновидів злочинних дій, зокрема: державні, посадові та військові злочини, злочини проти правосуддя, у сфері економіки, злочинні діяння, спрямовані проти особи, проти власності (майнові злочини), проти релігії, проти сім’ї та моральності.

Злочинами державного характеру вважалися насамперед державна зрада – “продосія”, зазіхання на державну цілісність, на знищення демократичного устрою полісу, встановлення тиранії. Це, зокрема, засвідчується положеннями присяги херсонеситів⁵⁶. Передбачалася також відповідальність за розголошення “елліну або варвару” державної таємниці⁵⁷. Злочинним діянням визнавалася “ксенія” (*ξενία*) – самовільне присвоєння негромадянином прав громадянства⁵⁸.

Суворо каралися громадяни за хабарництво. Передбачалися окремі склади злочинів – дача хабара, підкуп – “декасмо” (*δεκάσμοι*), та його

⁵³ С Дьячков, ‘Социально-классовая структура Боспорского царства I-III вв. н. э.’ в *Проблемы исследований античных городов. Тезисы докладов III научных чтений, посвященных памяти В. Д. Блаватского* (Ин-т археологии АН СССР 1989) 44.

⁵⁴ О Гавриленко, ‘Злочини та покарання у праві античних держав Північного Причорномор’я’ (2002) 1 Право та безпека 46.

⁵⁵ А Вейсман, *Греческо-русский словарь* (репринт 5-го издания 1899 г, Греко-латинский кабинет Ю А Шичалина 1991) 1203.

⁵⁶ Соломоник (н 39) 10.

⁵⁷ Там само.

⁵⁸ В Латышев, *Очерк греческих древностей, ч 1: Государственные и военные древности* (Тип В Безобразова и Комп 1888) 293; Вейсман (н 55) 856.

прийняття – “дорон” (*δῶρων*)⁵⁹. Про випадки вчинення таких дій відомо, наприклад, із віднайденого в Ольвії анонімного листа до магістрата, написаного на свинцевій пластинці Ольвіополіт: ‘Оскільки ми не знаємо тебе, ми не знаємо, як виступлять у новій справі наступні поименовані особи, а також інші (ім’ярек), що задумали надати свідчення’. Після цього в листі висловлюється прохання перешкодити їм сказати своє слово, за що анонімний автор обіцяє винагородити суддю “достойним подарунком”⁶⁰.

Здавна відомою в античних державах була контрабанда – незаконне переміщення через державний кордон матеріальних цінностей. ‘Хліб, що звозиться з рівнини, я не буду ні продавати, ні вивозити до будь-якого іншого місця, а тільки до Херонесу’, – говорить у присязі херсонеситів⁶¹. Законом Каноба⁶² встановлювалася відповідальність за порушення правил здійснення грошових операцій.

Достатньо поширеним злочином у північнопричорноморських державах був також обман покупців. Саме у зв’язку з цим скіфський мудрець Анахарсіс саркастично зауважував, що в еллінів базар – це ‘місце, спеціально призначене, щоб обдурювати та обкрадати один одного’⁶³. Наприклад, продавці вовни часто вдавалися до змочування її водою, щоб вона була важче на терезах⁶⁴. Водою поливали й рибу, щоб приховати її несвіжість. Скоєння саме такого злочину вільновідпущеником, батьком філософа Біона Борисфеніта на ольвійському рибному базарі, як припускає М. Скржинська, було викрито агораномом⁶⁵. За це сам злочинець та його сім’я були продані у рабство⁶⁶.

Досить вузьким було коло військових злочинів. Існувало загальне поняття “астратеї” (*ἀστρατείας*), що охоплювало такі дії, як “ліпостратія” (*λιποστρατίου*) – ухилення від військової служби; “ліпотаксія” (*λιποταξίου*) – дезертирство; “ліпонавтія” (*λιποναυτίου*) – самовільне залишення корабля, дезертирство з корабля; “анавмахія” (*ἀναυμαχίου*) – дезертирство під час морської битви, відмова від участі у морській битві⁶⁷.

⁵⁹ О Ярмиш та О Гавриленко, ‘Одне з “вічних” питань історико-правової реальності: організаційно-правові засади протидії корупції (з вітчизняного досвіду)’ в *Історико-правова реальність у глобальному і регіональному вимірах: матеріали XXVII Міжнародної історико-правової конференції (20–23 вересня 2012 р., м. Євпаторія)*, ч 1 (СМД 2012) 32.

⁶⁰ В Яйленко, ‘Ольвийское письмо анонима’ в Яйленко В (отв ред), *История и культура древнего мира* (Наука 1996) 140-1.

⁶¹ Жебелев (н 32) 218.

⁶² Latyshev (н 33) 24.

⁶³ Диоген Лаэртский, *О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов* (Гаспаров М пер с древнегреч, Мысль 1986) 87.

⁶⁴ Жебелев (н 45) 288.

⁶⁵ М Скржинская, *Будни и праздники Ольвии в VI-I вв до н. э.* (Алетейя 2000) 80.

⁶⁶ Диоген Лаэртский (н 63) 181.

⁶⁷ Гавриленко (н 7) 204.

Серед злочинів проти особи найтяжчим вважалося вбивство (*φόνου*)⁶⁸. Окремо, за специфікою засобів скоєння, правом вирізнялося *φαρμάκων* – отруєння. До цієї ж категорії злочинів варто віднести й заподіяння тілесних ушкоджень, насамперед навмисне (*τραύματος ἐκ προνοίας*). Широко розповсюдженими були злочини проти честі особи: “аїкія” (*αἰκίας*) – образа дією (зокрема, побоями)⁶⁹; “ібрея” (*ἰβρεως*) – образа словом. Найпоширенішими майновими злочинами були крадіжка (*κλοπής*), а також пошкодження та знищення чужого майна, завдання матеріальної шкоди, збитків (*βλάβης*)⁷⁰.

З-поміж злочинів проти релігії одним із найтяжчих вважалася неприхована невіра у богів. Найсуворіше переслідувалися злочини, які полягали у викраденні, знищенні чи пошкодженні присвячених богам предметів. Такий злочин називався “ієросілією” (*ἱεροσυλία*) і зазвичай карався смертю⁷¹. Про випадки скоєння ієросілії свідчить, наприклад, згадка у написі-присвяті “Ахіллові – володарю острова”, що походить із Неаполя Скіфського, про піратів-сатархів⁷². Із ним пов’язується ще один напис на постаменті бронзової кінної статуї, віднесений В. Латишевим до IV – першої половини III ст. до н. е. У ньому говориться про ольвіюполіта, якого нагороджено цією статуєю за рішенням Народних зборів Ольвії за те, що він вигнав з Ахіллового острова (нині о. Зміїний) якихось людей, ‘що захопили священний острів задля пограбування еллінів’⁷³ і тим самим продемонстрував усім, що Ольвія опікується цією священною територією.

Поступово у праві грецьких полісів Північного Причорномор’я достатньо виразно оформилася й система покарань. Основною метою покарання було залякування, прагнення наперед виключити скоєння небажаних для громадян та держави вчинків, а також відшкодування збитків від заподіяної шкоди. Смертній карі (через отруєння, забивання камінням, палицями тощо) за вироком суду зазвичай піддавалися громадяни, які здійснили зумисне і недозволене вбивство⁷⁴.

Як найтяжча міра покарання за різноманітні політичні, релігійні злочини та найнебезпечніші злочини проти особи в усіх грецьких містах достатньо широко практикувалося вигнання з країни⁷⁵. Прийняття подібних рішень не було рідкістю й у містах-державах Північного При-

⁶⁸ Латышев (н 58) 77.

⁶⁹ Вейсман (н 55) 80.

⁷⁰ Там само 250.

⁷¹ В Латышев, *Очерк греческих древностей, ч 2: Богослужбные и сценические древности* (Тип В Безобразова и Комп 1889) 11.

⁷² Latyshev (n 33) 672.

⁷³ Ibid 325.

⁷⁴ Гривняк (н 3) 32.

⁷⁵ Логвиненко та Логвиненко (н 4) 39, 70.

чорномор'я. На цей факт звертали увагу у своїх працях Е. Соломонік, Ю. Виноградов, Д. Каллістов, Д. Шелов та ін.⁷⁶ Так, декрет з Ольвії III ст. до н. е. повідомляє про вигнання громадян, що вчинили стасис, тобто брали участь у заколоті, та порушили закони⁷⁷. В Ольвії, Херсонесі, інших полісах археологами виявлено значну кількість остраконів із написами “[такий-то], йди геть”, “[такого-то] вигнано – так радійте ж” тощо. Цікаво, що з віднайдених у Херсонесі черепків для остракізму як мінімум два за палеографічними ознаками датуються першою чвертю V ст. до н. е., тобто якщо не передують, то принаймні синхронні першому суду черепків, який відбувся в Афінах у 488/487 р. до н. е. Це дало змогу Ю. Виноградову та М. Золотарьову дійти висновку щодо відсутності часу для копіювання далекою таврійською колонією афінської юридичної моделі⁷⁸. Порівняльний аналіз херсонеських та афінських остраконів надав історикам змогу твердо констатувати, що в таврійській апойкії – Херсонесі принаймні з самого початку V ст. до н. е. і як мінімум до кінця цього століття (якщо не до кінця наступного) без усякої перерви регулярно застосовувався один із найрадикальніших заходів для охорони грецької демократії – остракізм⁷⁹. Дослідники зауважували: ‘Навряд чи варто сумніватися нині у тому, що херсонеський остракізм з’явився не як копія афінського, а як спадок метрополій, де він був у ходу’⁸⁰.

Тяжким покаранням була атимія (*ατιμία*) – позбавлення всіх або деяких громадянських прав⁸¹. Вона, як правило, призначалася судом за здійснення підкупу посадових осіб, розтрату, неправдиве свідчення, невиконання сином обов’язків щодо своїх батьків тощо. У таких випадках зазвичай атимія продовжувалася все життя і навіть могла поширюватися на дітей засудженого⁸². Повною атимією на певний обмежений період могли каратися державні боржники та їхні спадкоємці (до погашення боргу)⁸³.

Одним із видів майнового покарання, яке найчастіше застосовувалося, була конфіскація. Цю санкцію передбачено, наприклад, у ст. 3 ольвій-

⁷⁶ Ю Виноградов, ‘Синопа и Ольвия в V в. до н.э. Проблема политического устройства’ (1981) 2 Вестник древней истории 65-89; Д Каллистов, *Очерки по истории Северного Причерноморья античной эпохи* (Изд-во ЛГУ 1949) 212; Д Шелов, ‘Феодосия, Гераклея и Спартокиды’ (1950) 3 Вестник древней истории 170.

⁷⁷ Соломоник (н 40) 76.

⁷⁸ Ю Виноградов и М Золотарев, ‘Херсонес изначальный’ в *Древнейшие государства Восточной Европы. 1996–1997 гг.: Северное Причерноморье в античности: вопросы источниковедения* (Подосинов А отв ред, Восточная литература 1999) 112.

⁷⁹ Там само 114.

⁸⁰ Там само 125.

⁸¹ Ф Любкер, *Реальный словарь классических древностей* (Гельбке Ф и другие ред, 1885) 180-1.

⁸² Демосфен, ‘Против Аристократа’ в Демосфен, *Речи, т 1* (Фролов Э пер с древнегр, Памятники исторической мысли 1994) 181-2.

⁸³ Демосфен, ‘Против Андротиона о нарушении законов’ в Демосфен, *Речи, ч 1* (Фролов Э пер с древнегр, Памятники исторической мысли 1994) 146-7.

ського закону про грошовий обіг (початок IV ст. до н. е.)⁸⁴. Конфісковане майно переходило у власність держави, і це було одним зі звичайних джерел поповнення державної скарбниці. Широко використовувалися штрафи.

Усі перелічені покарання застосовувалися виключно до вільних людей, як громадян, так і негромадян. Що ж стосується рабів, то вони могли бути покарані за вироком суду, але переважно з волі самого господаря.

Водночас із матеріальними нормами в античних державах Північного Причорномор'я формувалася й система процесуальних норм. Юрисдикційний процес мав обвинувально-змагальний характер⁸⁵. Виступати у ролі позивача могли лише повнолітні й не піддані атимії громадяни. Вони могли здійснювати позов не лише від власного імені, а й від імені осіб, що не мали на це права.

Юрисдикційний процес зазвичай складався із кількох стадій – порушення справи, просклесії (являла собою заклик відповідача з'явитися у визначений день до магістрату, в компетенції якого перебував розгляд справи⁸⁶), анакрисії (попереднього слідства)⁸⁷ та безпосереднього судочинства. Після закінчення “судоговоріння” відбувалося таємне голосування суддів без попередньої наради їх між собою шляхом закритої подачі голосів. Для виправдання підсудного судді кидали до спеціально призначеної для цього посудини цілі жетони для голосування – псефи (*ψήφος λευκή, πλήρης, άτρητος*), для засудження – просвердлені (*ψήφος μέλαινα, διατετριπτημένη*)⁸⁸.

При розкопках ольвійського дікастерію у кількох його приміщеннях та у дворі було знайдено сотні невеликих глиняних кружків, багато з яких мали отвори. Вони інтерпретовані дослідниками як псефи⁸⁹. Ця інтерпретація знайшла безсумнівне підтвердження у 1969 р. знахідкою в одному з підвалів дікастерію двох справжніх бронзових псефів (це поки що єдина така знахідка, виявлена поза Афінами). Єдина їхня відмінність від аттичних полягала в написі “*ερα*” (замість “*ψηφος δημοσια*” на афінських жетонах), рельєфно викарбуваному в прямокутному клеймі⁹⁰. На думку Ю. Виноградова, ці псефи слугували для голо-

⁸⁴ П Карышковский, *Монеты Ольвии. Очерк денежного обращения Северо-Западного Причерноморья в античную эпоху* (Наукова думка 1988) 15.

⁸⁵ Бойко (н 1) 22.

⁸⁶ Д Слинько, *Юридичний процес: історія, теорія, практика* (Вид-во НТМТ 2017) 19.

⁸⁷ Гавриленко (н 7) 232-4.

⁸⁸ Скржинская (н 65) 94.

⁸⁹ Е Леви, ‘Раскопки ольвийской агоры и теменоса’ в Блаватская Т ред, *Античное общество. Труды конференции по изучению проблем античности* (Наука 1967) 163; А Карасев, ‘Раскопки ольвийской агоры в 1967–1969 гг.’ (1972) 130 Краткие сообщения о докладах и полевых исследованиях Института археологии АН СССР 37.

⁹⁰ Карасев (н 89) 38-9; А Карасев и Е Леви, ‘Исследования Ольвии после Б. В. Фармаковского’ в Брашинский И и другие (ред), *Художественная культура и археология античного мира* (Наука 1976) 38, 40.

сування під час особливо важливих процесів, пов'язаних зі злочинами проти релігії⁹¹.

Виконання судового рішення зазвичай покладалося на магістратів. До нашого часу не збереглося пам'яток права держав Північного Причорномор'я, які містили б відповідні норми, але відомі джерела подібного змісту, що походять з інших грецьких полісів. Так, за делоським законом (близько 250 р. до н. е.) у випадку накладення штрафу

агораною повинні стягнути необхідну суму грошей упродовж 10 днів, починаючи з дня винесення вироку, і звільняються від необхідності давати в цьому звіті. Якщо вони не в змозі будуть виконати це, вони, давши в тім присягу, передадуть винного та його майно в розпорядження того, хто здійснив донос; виклавши всю справу на дерев'яній дошці, вони передадуть її до архіву ради <...>⁹².

З наративних джерел відомо про спеціальних чиновників, які виконували судові вироки в Афінах, Галікарнасі, Ясосі, Гортинах. Неодноразово згадуються практори (*πράκτορες*) та полети (*πολιταί*), в Афінах – ендеки (*ένδεκα*), які, окрім виконання призначених судом тілесних покарань та нагляду за місцями ув'язнення, мали й інші обов'язки. Смертні вироки у найдавніший період виконувалися, ймовірно, зацікавленими особами, а пізніше – служителями або катом (*δήμιος, δημόκοινος, ó épí τοῦ óρβυματος*), який проживав за межами міста⁹³.

Висновки. Отже, зародження права на території сучасної України в античну добу пов'язується насамперед із правовими традиціями скіфів й автохтонного населення, що мешкало на територіях, включених до їхніх ранньодержавних утворень, а також мешканців північнопричорноморських полісів. Наративні, епіграфічні та археологічні джерела надійно засвідчують наявність у державах Північного Причорномор'я достатньо розвиненої, складної та розгалуженої системи правового регулювання суспільних відносин. Вже починаючи з кінця VII – VI ст. до н. е. тут поступово формуються окремі елементи базових галузей права. У Скіфії це відбувалося на власних традиційних засадах, а до Херсонесу, Ольвії, Пантікапею та інших полісів прийшли переважно з правової системи афінської держави через метрополії – Гераклею Понтійську та Мілет. Незважаючи на певні місцеві особливості, основні інститути права (цивільного, кримінального, процесуального) північнопонтійських міст-держав у своїй основі були подібними до правових основ регулювання суспільних відносин в інших тогочасних грецьких полісах.

⁹¹ Ю. Виноградов, 'Табличка дикаста из эрмитажного собрания' в Гиндин Л (отв ред), *Античная балканистика* (Наука 1987) 14.

⁹² Жебелев (н 45) 429.

⁹³ Латышев (н 58) 257.

REFERENCES

Bibliography

Authored books

1. Boiko I, *Istoriia pravovoho rehuliuвання tsyvilnykh, kryminalnykh ta protsesualnykh vidnosyn v Ukraini (IX–XX st.): navchalnyi posibnyk [History of Legal Regulation of Civil, Criminal and Procedural Relations in Ukraine (IX–XX Centuries): Study Guide]* (Vyd-vo Lvivskoho un-tu imeni I Franka 2014) (in Ukrainian).
2. Havrylenko O, *Antychni derzhavy Pivnichnoho Prychornomor'ia: bilia vytokiv vitchyznianoho prava (kinets VII st. do n. e. – persha polovyna VI st. n. e.) [Antique States of the Northern Black Sea Region: At the Origins of National Law (End of the VII Century BC – First Half of the VI Century AD)]* (Parus 2006) (in Ukrainian).
3. Hazanov A, *Social'naja istorija skifov. Osnovnye problemy razvitija drevnih kochevnikov [Social History of the Scythians. Main Development Problems of Ancient Nomads]* (Nauka 1975) (in Russian).
4. Kallistov D, *Ocherki po istorii Severnogo Prichernomor'ja antichnoj jepohi [Essays on the History of the Northern Black Sea Region of the Antique Times]* (Izd-vo LGU 1949) (in Russian).
5. Karyshkovskij P, *Monety Ol'vii. Ocherk denezhnogo obrashhenija Severo-Zapadnogo Prichernomor'ja v antichnuju jepohu [Coins of Olbia. Essay on Monetary Circulation in the North-Western Black Sea Region in the Antique Times]* (Naukova dumka 1988) (in Russian).
6. Kifishin A, *Drevnee svjatilishhe Kamennaja Mogila: Opyt deshifrovki protoshumerskogo arhiva XII–III tysjacheletij do n. je. [The Ancient Sanctuary of Stone Grave: Experience of Deciphering the Proto-Sumerian Archive of the XII–III Centuries BC], t 1* (Aratta 2001) (in Russian).
7. Latyshev V, *Ocherk grecheskih drevnostej [Essay on Greek Antiquities], ch 1: Gosudarstvennye i voennye drevnosti [State and Military Antiquities]* (Tip V Bezobrazova i Komp 1888) (in Russian).
8. Latyshev V, *Ocherk grecheskih drevnostej [Essay on Greek Antiquities], ch 2: Bogoslužebnye i scenicheskie drevnosti [Sacred Worship and Scenic Antiquities]* (Tip V Bezobrazova i Komp 1889) (in Russian).
9. Lohvynenko Ye ta Lohvynenko I, *Pokarannia v pravi derzhav Starodavnoho svitu [Penalty in Law of the States of the Ancient World]* (FOP Panov A M 2019) (in Ukrainian).
10. Rusiaieva A, *Slavetnyi mudrets – skif Anakharsis [The Glorious Wiseman – Scythian Anacharsis]* (Naukova dumka 2001) (in Ukrainian).
11. Shylov Yu, *Aratta za "Vedoiu slovena" i pam'iatkamy trypilskoj kultury ta inshymy naukovymy dzherelamy [Aratta According to "Veda Slovena" and Monuments of Trypillia Culture and Other Academic Sources]* (Aratta 2010) (in Ukrainian).
12. Skrzhinskaja M, *Budni i prazdniki Ol'vii v VI–I vv do n. je. [Weekdays and Holidays of Olbia in the VI–I Centuries BC]* (Aletejja 2000) (in Russian).
13. Slynko D, *Yurydychnyi protses: istoriia, teoriia, praktyka [Legal Process: History, Theory, Practice]* (Vyd-vo NTMT 2017) (in Ukrainian).
14. Solomonik Je, *Kamennaja letopis' Hersonesesa. Grecheskie lapidarnye nadpisi antichnogo vremeni [The Stone Chronicle of Chersonesos. Greek Lapidary Inscriptions of the Antique Times]* (1990) (in Russian).
15. Zhebelev S, *Severnoe Prichernomor'e [Northern Black Sea Region]* (Izd-vo AN SSSR 1953) (in Russian).

Edited and translated books

16. Latyshev V (ed), *Inscriptiones antiquae orae septentrionalis Ponti Euxini graecae et latinae* (Petropoli, MCMXVI 1916) (in Latin).
17. Demosfen, 'Protiv Androtiona o narushenii zakonov' ['Against Androtion about Violating the Laws'] v *Demosfen, Rechi* [Demosthenes, *Orations*], t 1 (Frolov Je per s drevnegr, Pamjatniki istoricheskoi mysli 1994) (in Russian).
18. Demosfen, 'Protiv Aristokrata' ['Against Aristocrates'] v *Demosfen, Rechi*, [Demosthenes, *Orations*], t 1 (Frolov Je per s drevnegr, Pamjatniki istoricheskoi mysli 1994) (in Russian).
19. Diogen Lajertskij, *O zhizni, uchenijah i izrechenijah znamenityh filozofov* [About Life, Teachings, and Sayings of Famous Philosophers] (Gasparov M per s drevnegrech, Mysl' 1986) (in Russian).
20. Gerodot, *Istorija v devjati knigah* [History in Nine Books] (Stratanovskij G per, Nauka 1972) (in Russian).
21. Grantovskij Je, 'O nekotoryh materialah po obshhestvennomu stroju skifov' ['On Some Materials About the Social Structure of the Scythians'] v Litvinskij B (red), *Kavkaz i Srednjaja Azija v drevnosti i srednevekov'e (istorija i kul'tura)* [The Caucasus and Central Asia in Antiquity and the Middle Ages (History and Culture)] (Nauka 1981) (in Russian).
22. Honcharenko V, 'Derzhava skifiv' ['State of the Scythians'] v *Istoriia derzhavy i prava Ukrainy. Akademichnyi kurs* [History of State and Law of Ukraine. Academic Course], t 1 (Tatsii V red, In Yure 2000) (in Ukrainian).
23. Jajlenko V, 'Ol'vijskoe pis'mo anonima' ['Olbian Anonymous Letter'] v Jajlenko V (otv red), *Istorija i kul'tura drevnego mira* [History and Culture of the Ancient World] (Nauka 1996) (in Russian).
24. Karasev A i Levi E, 'Issledovanija Ol'vii posle B. V. Farmakovskogo' ['Studies of Olbia after B. V. Farmakovskij'] v Brashinskij I i drugie (red), *Hudozhestvennaja kul'tura i arheologija antichnogo mira* [Art Culture and Archaeology of the Ancient World] (Nauka 1976) (in Russian).
25. Lukian, 'Toksarid, ili druzhba' ['Toxarid or Friendship'] v Murzin V i drugie, *Skifija: istorija, hozjajstvo, byt, religija, voennoe delo* [Scythia: History, Economy, Everyday Life, Religion, Military Matters] (2004) (in Russian).
26. Plutarh, *Izbrannye zhizneopisanija* [Selected Biographies], t 1 (per s drevnegrecheskogo, Pravda 1987) (in Russian).
27. Saprykin S i Kulikov A, 'Novye jepigraficheskie nahodki v Pantikapee' ['New Epigraphic Findings in Panticapaeum'] v *Drevnejšie gosudarstva Vostochnoj Evropy. 1996–1997 gg.: Severnoe Prichernomor'e v antichnosti: Voprosy istochnikovedenija* [The Most Ancient States of Eastern Europe. 1996–1997: The Northern Black Sea Region in Antiquity: Questions of Source Studies] (Podosinov A otv red, Vostochnaja literatura 1999) (in Russian).
28. *Sudova vlada v Ukraini: istorychni vytyky, zakonomirnosti, osoblyvosti rozvytku* [Judicial Power in Ukraine: Historical Origins, Patterns, Development Peculiarities] (Usenko I red, Naukova dumka 2014) (in Ukrainian).
29. Vinogradov Ju i Zolotarev M, 'Hersones iznachal'nyj' ['Chersonesos Primordial'] v *Drevnejšie gosudarstva Vostochnoj Evropy. 1996–1997 gg.: Severnoe Prichernomor'e v antichnosti: Voprosy istochnikovedenija* [The Most Ancient States of Eastern Europe. 1996–1997: The Northern Black Sea Region in Antiquity: Questions of Source Studies] (Podosinov A otv red, Vostochnaja literatura 1999) (in Russian).
30. Vinogradov Ju, 'Tablichka dikasta iz jermitezhnogo sobranija' ['Dikastes Tablet from the Hermitage Collection'] v Gindin L (otv red), *Antichnaja balkanistika* [Antique Balkan Studies] (Nauka 1987) (in Russian).

31. Videjko M, 'Pryhody sviashchennoi Aratty' ['Adventures of the Sacred Aratta'] v *Novitni mify i falshyvky pro pokhodzhennia ukraintiv [The Latest Myths and Fakes about the Origin of Ukrainians]* (Tempora 2008) (in Ukrainian).
32. Zhebelev S (red), *Antichnyj sposob proizvodstva v istochnikah [Antique Method of Production in Sources]* (GAIMK 1933) (in Russian).

Dictionaries

33. Vejsman A, *Grechesko-russkij slovar' [Greek-Russian Dictionary]* (reprint 5-go izdaniya 1899 g, Greko-latinskij kabinet Ju A Shichalina 1991) (in Russian).
34. Ljubker F, *Real'nyj slovar' klassicheskikh drevnostej [Real Dictionary of Classical Antiquities]* (Gel'bke F i drygie red, 1885) (in Russian).

Journal articles

35. Gavrylenko O and Skryl O, 'Legal Regulation of Civil Contracts in Ancient City-States of the Black Sea Northern Coast' [2016] 7(1) *Journal on European History of law* 190-200 (in English).
36. Syroid T and Havrylenko O and Shevchenko A, 'Evolution of Financial Law Basics within the Antique States of the North Black Sea Region (Late 7th Century BC – the First Half of the 6th Century AD)' [2019] 10(2) *Journal on European History of law* 101-14 (in English).
37. 'Sholii k komedijam Aristofana' ['Scholia to the Comedies by Aristophanes'] (1947) 2 *Vestnik drevnej istorii* 300 (in Russian).
38. Blavatskaja T, 'Reskripty carja Aspurga' ['Rescripts of King Aspurgos'] (1965) 2 *Sovetskaja arheologija* 200 (in Russian).
39. Vinogradov Ju, 'Drevnejshee pis'mo s o. Berezan' ['The Most Ancient Letter from Berezan Island'] (1971) 4 *Vestnik drevnej istorii* 91 (in Russian).
40. Vinogradov Ju, 'Sinopa i Ol'vija v V v. do n. je. Problema politicheskogo ustrojstva' ['Sinope and Olbia in the V Century BC. The Question of Political Arrangement'] (1981) 2 *Vestnik drevnej istorii* 65-89 (in Russian).
41. Vysotskaja T, 'Kul'ty i obrjady pozdnih skifov' ['Cults and Rites of the Late Scythians'] (1976) 3 *Vestnik drevnej istorii* 52 (in Russian).
42. Grakov B, 'Materialy po istorii Skifii v grecheskikh nadpisah Balkanskogo poluostrova i Maloj Azii' ['Materials on the History of Scythia in Greek Inscriptions of the Balkan Peninsula and Asia Minor'] (1939) 3 *Vestnik drevnej istorii* 281 (in Russian).
43. Grivnjak L, 'Smertna kara v antychnomu suspilstvi ta yii funktsii' ['Death Penalty in Antique Society and Its Functions'] (2008) 2 *Naukovij visnik L'viv's'kogo derzhavnogo universitetu vnutrishnih sprav. Serija juridichna* 27-34 (in Russian).
44. Karasev A, 'Raskopki ol'vijskoj agory v 1967–1969 gg.' ['Excavations of Olbian Agora in 1967–1969'] (1972) 130 *Kratkie soobshhenija o dokladah i polevyh issledovanijah Instituta arheologii AN SSSR* 37 (in Russian).
45. Karyshkovskij P, 'Materialy k sobraniju drevnih nadpisej Sarmatii i Tavridy' ['Materials to the Collected Ancient Inscriptions of Sarmatia and Taurida'] (1959) 4 *Vestnik drevnej istorii* 115 (in Russian).
46. Kuznecova T, 'Anaharsis i Skil' ['Anacharsis and Scyles'] (1984) 178 *Kratkie soobshhenija Instituta arheologii* 13 (in Russian).
47. Orel V, 'Ob odnom institute indoevropskogo prava. Opyt lingvisticheskogo kommentarija' ['About One Institute of Indo-European Law. An Experience of Linguistic Commentary'] (1986) 1 *Vestnik drevnej istorii* 131 (in Russian).
48. Rostovcev M, 'Delo o vzimanii prostitucionnoj podati v Hersonese' ['The Case of Charging Prostitution Fees in Chersonesos'] (1916) 60 *Izvestija imp. Arheologicheskoi komissii* 63-9 (in Russian).

49. Semenov-Zuser S, 'Rodovaja organizacija u skifov Gerodota' ['Ancestral Arrangements of the Scythians of Herodotus'] [1931] 9(1) *Izvestija Gosudarstvennoj akademii istorii material'noj kul'tury* 31 (in Russian).
50. Skrzhinskaja M, 'Skifskie sjuzhety v predanijah ol'viopolitov' ['Scythian Scenes in the Legends of Olbia Residents'] (1982) 4 *Vestnik drevnej istorii* 93-7 (in Russian).
51. Solomonik Je, 'Dva antichnyh pis'ma iz Kryma' ['Two Antique Letters from the Crimea'] (1987) 3 *Vestnik drevnej istorii* 120 (in Russian).
52. Solomonik O, 'Fragment nadpisi iz Hersonesa o politicheskikh izgnannikah' ['A Fragment of Chersonesos Inscription about Political Exiles'] (1984) 3 *Vestnik drevnej istorii* 77 (in Russian).
53. Shelov D, 'Feodosija, Gerakleja i Spartokidy' ['Theodosia, Heraclea, and Spartocides'] (1950) 3 *Vestnik drevnej istorii* 170 (in Russian).
54. Havrylenko O, 'Zlochyny ta pokarannia u pravi antychnykh derzhav Pivnichnoho Prychornomor'ia' ['Crimes and Penalties in Law of the Antique States of the Northern Black Sea Region'] (2002) 1 *Pravo ta bezpeka* 46 (in Ukrainian).
55. Havrylenko O, 'Osnovni rysy prava skifskykh rannoderzhavnykh utvoren' ['Main Characteristics of Law of the Scythian Early-State Entities'] (2007) 1 *Chasopys Kyivskoho universytetu prava* 18 (in Ukrainian).
56. Havrylenko O, 'Poniattia i normy prava vlasnosti v antychnykh derzhavakh Pivnichnoho Prychornomor'ia (kinets VII st. do n. e. – persha polovyna VI st. n. e.)' ['The Concept and Rules of Property Law in the Antique States of the Northern Black Sea Region (End of the VII Century BC – First Half of the VI Century AD)'] [2006] 19(58)2 *Vcheni zapysky Tavriiskoho natsionalnoho universytetu im. V. I. Vernadskoho. Serii "Iurydychni nauky"* 60 (in Ukrainian).
57. Havrylenko O, 'Pravovi osnovy valiutnoho rehuliuвання v Olviiskii derzhavi na pochatku IV st. do n. e.' ['Legal Foundations of Currency Regulation in the Olbia State at the Beginning of the IV Century BC'] (2002) 17 *Derzhava i pravo. Zb. nauk. prats. Yurydychni i politychni nauky* 26-31 (in Ukrainian).
58. Nelin O, 'Do pytannia pro spadkove pravo rabovlasnytskoho suspilstva' ['On the Issue of Inheritance Law of Slave-Owning Society'] (2004) 10 *Pidpriyemnytstvo, hospodarstvo i pravo* 44 (in Ukrainian).
59. Nikolaienko T, 'Zarodzhennia prava na ukrainskykh zemliakh periodu stanovlennia suspilstva' ['The Onset of Law in the Ukrainian Lands At the Time of Establishment of Society'] (2014) 6 *Biuletyn Ministerstva yustytysii Ukrainy* 150-4 (in Ukrainian).
60. Nikolaienko T, 'Zvychaieve pravo skifskoi derzhavy' ['Customary Law of the Scythian State'] (2014) 8 *Biuletyn Ministerstva yustytysii Ukrainy* 51-6 (in Ukrainian).
61. Skrzhynska M, 'Sudochynstvo v antychnykh derzhavakh Pivnichnoho Prychornomor'ia' ['Judicial Procedure in the Antique States of the Northern Black Sea Region'] (2009) 5 *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal* 4-11 (in Ukrainian).

Conference papers

62. D'jachkov S, 'Social'no-klassovaja struktura Bosporskogo carstva I–III vv. n. je.' ['Social and Class Structure of the Bosporan Kingdom in the I–III Centuries AD'] v *Problemy issledovanij antichnyh gorodov. Tezisy dokladov III nauchnyh chtenij, posvjashhennyh pamjati V. D. Blavatskogo* [Issues of Antique Cities Research. Theses of Reports Made at the III Scientific Readings Dedicated to the Memory of V. D. Blavatsky] (In-t arheologii AN SSSR 1989) (in Russian).
63. Levi E, 'Raskopki ol'vijskoj agory i temenosa' ['Excavations of Olbian Agora and Temenos'] v Blavatskaja T (red), *Antichnoe obshhestvo. Trudy konferencii po izucheniju problem antichnosti* [Antique Society. Proceedings of the Conference on the Study of Antiquity Issues] (Nauka 1967) 163 (in Russian).

64. Yarmysh O ta Havrylenko O, 'Odne z "vichnykh" pytan istoryko-pravovoi realnosti: orhanizatsiino-pravovi zasady protydyi koruptsii (z vitchyznianoho dosvidu)' ['One of the "Eternal" Issues of Historical and Legal Reality: Organizational and Legal Framework for Combating Corruption (Based on National Experience)'] v *Istoryko-pravova realnist u hlobalnomu i rehionalnomu vymirakh: materialy XXVII Mizhnarodnoi istoryko-pravovoi konferentsii (20–23 veresnia 2012 r. m. Yevpatoriia)* [Historical and Legal Reality in Global and Regional Dimensions: Materials of the XXVII International Historical and Legal Conference (September 20–23, 2012, Evpatoria)], ch 1 (SMD 2012) 32 (in Ukrainian).

Oleksandr Havrylenko

THE OUTSET OF LAW IN THE TERRITORY OF UKRAINE IN THE ANTIQUE TIMES

ABSTRACT. The socio-political processes underway in Ukraine in recent years and intensive development of civil society institutions give the utmost urgency to the issue of functioning of a legal system which would be adequate to modern realities – the system designated to positively impact the nature of social changes, contribute to the humanization of State and law, raise the efficiency of legal regulation, and form a high sense of justice, both public and individual. In this context, the historical experience of lawmaking accumulated by the people over thousands of years also has its role to play in these processes. After all, the thousand-year existence of ancient States within the current Ukrainian territories has left a deep imprint on law of subsequent generations.

This article aims at ascertaining, based on the analysis of historical sources (in particular, narrative ones, monuments of law, etc.), as well as the available scientific literature, the processes of establishment and development of law in Ukraine's territory during the VII century BC – the first half of the VI century AD.

The author analyses the works by Herodotus, Plutarch, Diogenes Laërtius, Lucian of Samosata, orations by Demosthenes, as well as legislative acts and other epigraphic monuments of antique poleis of the Northern Black Sea Region, in particular, the oath of Chersonesos citizens (end of the IV-beginning of the III century BC), Olbia "Canopus Decree" on monetary circulation (beginning of the IV century BC), the Chersonesos polis's law on the amnesty of political exiles (first quarter of the III century BC), the act on sale or lease of land plots (the 60s–70s of the III century BC), instructions by the Governor of the Roman province of Lower Moesia Tertullian (end of the II century) addressed to the officials of Chersonesos and the chiefs of the Roman military garrison located in the city, rescripts of the Bosporan King Aspourgos to Gorgippia residents (years 14/15), the Roman Emperor's rescript on release of citizens of Tyre from duty (year 201), etc. A valuable material regarding the specifics of property law and law of obligation is also contained in private letters written on lead plates which were discovered by archaeologists.

The author notes that the outset of law in the territory of modern Ukraine in the antique times is primarily associated with legal traditions of the Scythians and the

Олександр Гавриленко

autochthonous population residing in the territories which were part of their early-State formations, as well as residents of the Northern Black Sea poleis. Narrative, epigraphic and archaeological sources reliably indicate that the States of the Northern Black Sea region had a sufficiently developed, complex and ramified system of legal regulation of public relations. As early as from the end of the VII–VI centuries BC, certain elements of the basic branches of law were gradually formed there. In Scythia, they were formed resting upon their own traditional principles, while in Chersonesos, Olbia, Panticapaeum and other poleis they were mostly borrowed from the legal system of the Athenian State through the metropolises – Heraclea Pontica and Miletus. Despite certain local peculiarities, basic institutions of law (civil, criminal, procedural) of the North Pontus city-States were basically similar to the legal framework regulating public relations in other Greek poleis of those times.

KEYWORDS: law; antiquity; the Scythians; polis; monuments of law; customary law.

Віктор Єрмолаєв

доктор юридичних наук, професор,
академік НАПрН України,
професор кафедри історії держави і права
та зарубіжних країн,
директор Інституту післядипломної освіти
Національного юридичного університету
імені Ярослава Мудрого
(Харків, Україна)
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-3305-6591>
704_93_54@ukr.net

DOI: 10.33498/Юсп-2020-01-085

УДК 340.1(477)“653/654”

СТАНОВЛЕННЯ УКРАЇНСЬКОГО ПРАВА ТА ЙОГО ВПЛИВ НА ДЕРЖАВОТВОРЧІ ПРОЦЕСИ В КИЇВСЬКІЙ РУСІ

АНОТАЦІЯ. Довготривале домінування російської історіографії Давньоруської держави та її права ще й досі дається взнаки у вітчизняній історико-правовій науці в тлумаченні історичних подій і фактів у дусі ідеології Російської імперії, марксистської концепції класової боротьби. За межами російської історіографії досі залишаються праці українських учених.

Метою статті є короткий огляд концепцій і висновків вітчизняних учених про становлення права і державотворення у Київській Русі.

У статті автор звертається до літописних свідчень про Русь, Давньоруську державу, її право та його джерела за М. Владимирським-Будановим, М. Грушевським, М. Максимейком, Р. Лашенком, М. Чубатим та ін. На їхню думку, у Київській Русі найбільш поширеною була система норм усного звичаєвого права – “Закон Руський”. Писані форми давньоруського права українські історики права пов’язували з першими русько-візантійськими договорами, законодавством Володимира Великого. Автор статті досліджує історію “Правди Руської”, її назву, джерела, київське походження та видання за радянських часів, робить висновки про недоліки з вивчення цієї визначної правової пам’ятки.

Обґрунтовано, що договори Русі з Візантією X ст. є важливими пам’ятками вітчизняного і міжнародного права, що засвідчують високий рівень розвитку звичаєвого та писаного права вже на етапі становлення Київської держави. Показано, що у цих пам’ятках відбилися широкі інтереси Русі у мирних відносинах із Візантійською імперією, захисту своїх неустояних південних кордонів – гирлами Дніпра, Дунаю, сусідства з грецькими колоніями в Криму. Водночас русько-візантійські договори є цінними джерелами для вивчення соціально-економічних відносин і розвитку права в Київській Русі, політичних, економічних та культурних зв’язків із Візантією. Оскільки русько-візантійські договори є міжнародно-правовими актами, у них відображені окремі норми візантійського права, часто трансформовані укладачами в інтересах руської сторони. У сукупності ці договори засвідчили значний вплив Київської Русі на формування міжнародного права X ст. Вони були першими документами середніх віків, у яких формулюються початки міжнародного

© Віктор Єрмолаєв, 2020

приватного права, їхні норми набагато випереджають сучасне їм західноєвропейське середньовічне право.

На розвиток права Київської держави вплинуло прийняття православ'я та хрещення населення. У статті визначається зміст, система норм церковних “Уставів” великих київських князів Володимира і Ярослава Мудрого, поки що недостатньо вивчених сучасними дослідниками. Звернуто увагу на рідкісні актови пам'ятки Галицько-Волинської держави.

Спираючись на висновки українських учених кінця XIX – початку XX ст., спростовуємо російський стереотип про форму Давньоруської держави як ранньосередньовічної монархії, побудованої на принципі сюзеренітету-васалітету.

Видатні пам'ятки давньоруського права засвідчують: засновники і правотворці Київської держави трансформували величезний шар звичаїв предків у звичаєве право, використали досвід суддівської практики князів Русі, регулювання нових суспільних відносин, рецепіювали частину норм візантійського права і в “Правді Руській”, в “уставному” законодавстві втілили високий рівень юридичної думки, правової культури, законодавчої техніки.

Ключові слова: джерела права; держава; народовладдя; правотворчість; Київська Русь.

Довготривале домінування російської історіографії Давньоруської держави і права хоча й збагатило історико-правову науку широкими знаннями з їхньої історії, проте скорегувало тлумачення історичних подій і фактів у дусі ідеології Російської імперії, марксистської концепції класової боротьби. На периферії, а точніше – за межами російської історіографії (сучасної теж) залишилися праці українських учених – М. Іванишева, В. Лешкова, Ф. Леонтовича, М. Грушевського, М. Василенка, М. Слабченка, Р. Лащенко, М. Чубатого та ін. Тож нагальною потребою, серед інших, є звільнення історико-правової науки від стереотипів та перекохань, повернення до вітчизняної історіографії, здобутків українських учених минулого для відтворення справжньої, об'єктивної історії держави і права України.

Метою дослідження є короткий огляд концепцій і висновків вітчизняних учених про становлення права і державотворення у Київській Русі.

Ще на початку 20-х років XX ст. Р. Лащенко у своїх “Лекціях з історії українського права” писав, що російський уряд традиційно вороже ставився до України й українства, не визнавав українського народу як окремого, ні його права, ні навіть мови¹. Ця імперська ідеологія продовжена нинішнім путінським режимом у Російській Федерації.

Історії становлення давньоруського права і Давньоруської (Київської) держави приділялася увага ще за доби її існування. Літопис “Повість минулих літ” розпочинається словами: ‘Се Повести времяных летъ,

¹ Р. Лащенко, *Лекції по історії українського права* (Україна 1998) 6.

откуда есть пошла Руская земля, кто въ Кieve нача первее княжити, и откуду Руская земля стала есть². Першою датою, коли “нача ся прозывать Руска земля”, літописець називає 852 р. (фактично 842 р. – В. Є.), встановлює свою хронологію правління київських князів до початку XII ст. Князюванням Олега завершився процес утворення Київської держави. Завдяки літописам ми дізнаємося про появу усного “Закону Руського”, близького за складом і соціальною природою племенам Русі, об’єднаним державним утворенням.

І в подальшому тексті літопису слова “Русь”, “Руська земля”, “руський” поширюються або на всю територію Київської Русі³, як у русько-візантійських договорах X ст., усному “Законі Руському”, “Правді Руській”, церковних “Житиях”, або літописець має на увазі Київщину, Переяславщину та Чернігівщину, де проживали ‘поляне, яже ныне зовомая Русь’. ‘Имяхуть бо обычаи свои, и законъ отецъ своих, и предания, кождо (свой) нравъ. Поляне бо обычаи отецъ своих имеаху тихъ, кротокъ<...>⁴. В іноземних джерелах термін “Русь” для позначення усієї країни східних слов’ян з’являється теж дуже рано⁵. ‘Законъ отецъ своих и предания’ і були основою звичаєвого права.

Довгий історичний процес розвитку правових звичаїв у східнослов’янських племен розпочався у VI ст. і відбувався у два етапи. Перший етап (VI–X ст.) – закріплення звичаєвого права у нормах неписаного права, яке склалося у давньослов’янських племенах і стало основою правового життя Давньоруської держави, що формувалася. Другий етап (кінець X – XI ст.) – включав перехід до писаного права Київської держави, його кодифікації, джерелами якого були звичаєве право, князівське законодавство і судівництво, візантійське право.

За М. Вдадимирським-Будановим⁶, В. Сергєєвичем⁷, Р. Лашенком⁸, М. Чубатим⁹ у IX–X ст. у Київській Русі найбільш поширеною і вживаною була *система норм усного звичаєвого права*. Його нормами регулювалися відносини між членами верви, племені, зі старійшинами і першими князями, майнові і сімейні відносини, випадки застосування зброї, правила кровної помсти, система покарань. Із формуванням держави

² *Повесть временных лет. По Лаврентьевской летописи 1377 г.: ист.-лит. очерк, ч 1* (текст и перевод Адрианова-Перетц В ред, Изд-во АН СССР 1950) 9.

³ *Полное собрание русских летописей, т 38: Радзивилловская летопись* (Наука 1989) 13.

⁴ *Повесть временных лет. По Лаврентьевской летописи 1377 г. (н 2) 10; Полное собрание русских летописей, т 38: Радзивилловская летопись (н 3) 14.*

⁵ Ю Мирошниченко и С Удовик, *Русь-Украина: становление государственности, т 1: Русь-Украина с древнейших времен до создания империи* (Ваклер 2011) 55-67.

⁶ *Антологія української юридичної думки, т 2: Історія держави і права України: Руська Правда* (Шемшученко Ю голова редкол, Юридична кннига 2002) 161-3.

⁷ Там само 164-9.

⁸ Лашенко (н 1) 20-31.

⁹ М Чубатий, *Огляд історії українського права: історія джерел та державного права* (Ноосфера 1994) 12-5.

найбільш загальні норми звичаєвого права санкціонувалися державою і стали загальновизнаними й обов'язковими для виконання. Ця усна система норм, судячи з літописних джерел, називалася “Законом Руським” і сприймалася як головне джерело права. На його засадах укладалися усні договори між князями, князями і вічем, визначався порядок функціонування та компетенції державних органів, встановлення податків.

Для М. Грушевського давньоруське право – це сфера культури давньої Руси-України, а його джерела – важливі культурні пам'ятки¹⁰. Писані форми давньоруського права український історик пов'язував із першими русько-візантійськими договорами. Саме норми “Закону Руського” були покладені першими київськими князями в основу укладання договорів із Візантією. Договори князя Олега 911 р. і князя Ігоря 944 р., на думку історика, містять, головним чином, норми карного права, менше – приватного і міжнародного, як руського, так і візантійського. Посилання на “Закон Руський” містять тексти договорів 907, 911 і 944 рр. На думку Р. Лашенка, у них відбилися правні положення, правний світогляд кожної зі сторін, що домовлялися¹¹. Як вважали і М. Грушевський, і Р. Лашенко, договори Русі з греками ‘дають нам досить ясну уяву про державну систему, утворену до того часу київськими князями’¹². Справді, руські послы 907 р. вимагали данини з Візантії – ‘первое на Киев, таже на Чернигов, на Переаславль, на Полтеск, на Ростов, на Любеч и на прочаа города; по тем бо городом седяху велиици князи, подо Олгом суще’¹³. 944 р.: ‘Великии князь нашъ Игорьъ, и князи, и бояре его, и людии вси рустии, послании от великого князя рускаго Игоря, и от всех князеи русских и от всех людии Рускиа земли’¹⁴. 971 р. великий київський князь Святослав приймає рішення – ‘и поча думати с дружиною своею’¹⁵.

Договори Русі з Візантією X ст. – пам'ятки вітчизняного і міжнародного права, що засвідчують високий рівень розвитку звичаєвого та писаного права вже на етапі становлення Київської держави. У них відобразилися широкі інтереси Русі у мирних відносинах із Візантійською імперією, захисту своїх неустояних південних кордонів – гирлами Дніпра, Дунаю, сусідства з грецькими колоніями в Криму. Водночас русько-візантійські договори є цінними джерелами для вивчення соціально-економічних відносин і розвитку права в Київській Русі, політичних, економічних та культурних зв'язків із Візантією. Оскільки вони є міжнародно-правовими актами, у них відображені окремі норми візантійського права, часто

¹⁰ М Грушевський, *Історія України-Руси*, т 3 (Наукова думка 1993) 352-3.

¹¹ Лашенко (н 1) 36.

¹² Там само 39.

¹³ Полное собрание русских летописей, т 38: Радзивилловская летопись (н 3) 20.

¹⁴ Там само 26.

¹⁵ Там само 36-7.

трансформовані укладачами в інтересах руської сторони¹⁶. У своїй купності ці договори засвідчили значний вплив Київської Русі на формування міжнародного права X ст. Вони були першими документами середніх віків, у яких формулюються початки міжнародного приватного права. Їхні норми набагато випереджають сучасне їм західноєвропейське середньовічне право.

Ускладнення економічного, соціального, суспільно-політичного життя в Давньоруській державі викликало законотворчість великих київських князів. Спочатку вона включала лише “Устави” та “Уроки”, які встановлювали розміри податків, мита, розмежування правових, адміністративних та фінансових інтересів князя і церкви, визначали кару за злочини проти княжих мужів, вільних людей, захищали права власності. Із централізацією і посиленням влади великого київського князя устави почали набувати ознак законів.

Перша спроба уніфікації норм руського права була зроблена князем Володимиром, який замінив стягування вір за убивство смертною карою. Проте незабаром був вимушений відмовитися від свого рішення, оскільки віри були одним із головних джерел князівських прибутків.

Друга спроба була здійснена Ярославом Володимировичем, який склав “Найдавнішу Правду”, або “Правду Ярослава”. Їй передували трагічні й драматичні події в Києві та Новгороді 1015 р., де тоді княжив Ярослав. Після битви і перемоги під Любечем над військом Святополка, який захопив київський престол, Ярослав Володимирович, за Новгородським літописом, повернувшись до Києва, розрахувався з новгородцями, а, відпускаючи їх додому, ‘дав им правду и устав списавъ’. При цьому, вручаючи їм “Правду”, сказав: ‘По сей грамоте ходите, яко же списах вам, тако же держите. А се есть Правда Рускаа’¹⁷.

“Найдавніша Правда”, або “Правда Ярослава”, – перший систематизований збірник юридичних норм Київської держави. Її головними джерелами були давньоруське звичаєве право – “Закон Руський”, князівська судова практика, русько-візантійські договори. М. Максимейко переконливо доводив, що “Правда” складалась і під впливом римського права, а її автор міг бути знайомий із грецькими перекладами законодавства Юстиніана¹⁸. На думку вченого, про це свідчить система “Правди Руської”, виклад окремих правопорушень і покарань.

Щодо походження і назви цієї правової пам’ятки, то М. Грушевський і Р. Лащенко підкреслювали її київське походження, вважали визначною

¹⁶ Грушевський (н 10) 352-3, 357-8.

¹⁷ Полное собрание русских летописей, т 4, ч 1: Новгородская Первая летопись младшего и старшего изводов (Изд-во Рос акад наук 1950) 176-7.

¹⁸ Антологія української юридичної думки, т 2: Історія держави і права України: Руська Правда (н 6) 313-8.

пам'яткою українського права¹⁹. Як відомо, російська історіографія здавна перебрала назву “Русь”, стала називати “Правду Руську” – “Руською правдою”, всупереч назві, яку їй дав Ярослав Мудрий і законодавчої техніки у назві закону. Далеко не всі із сучасних українських дослідників помічають цю відмінність.

Правда Ярослава – правова відповідь на гострі тогочасні проблеми: великий князь київський кодифікував лише частину з комплексу правових норм Русі початку XI ст., внісши в них новели, відповідно до вимог часу, а також, імовірно, сформулював нові норми, що розвивали або змінювали застарілі. Законодавець встановлює нові правові принципи, уніфікує систему покарань, доповнює “Правду” новими статтями в 1030-ті роки²⁰. Вона розкриває процес становлення інституту покарання у Київській Русі, розвиток правового регулювання цивільних, сімейних відносин²¹.

Найдавніша (XI ст.) *коротка редакція “Правди Руської”* складається із “Правди Ярослава”, “Правди Ярославичів”, “Покону вірного” та “Уроку для мостників”. Статті містять норми кримінального, цивільного та процесуального права, що врегульовували порядок відшкодування потерпілому у разі порушення його прав, зокрема й права власності на челядь, коней, зброю, одяг та інше майно, порядок слідства та повернення їх власникові. Після смерті Ярослава Мудрого його сини Ізяслав, Святослав і Всеволод разом із наблизеними до них боярами доповнили “Правду Ярослава”. *Розширена “Правда”* складається із двох частин: перша – “Суд Ярославль ВолодимERIC” (статті 1–52), яка містить більшість норм *Короткої “Правди”* та новели з норм кримінального, цивільного та процесуального права. Друга частина “Правди” починається з “Уставу” В. Мономаха (1113 р.) і містить теж законодавчі новели (статті 53–121), найповніше відображені в її Троїцькому списку (друга половина XIV ст.). У *Розширеній “Правді”* однорідні постанови узагальнені, вона практично позбавлена казуїстичної форми законів. Її склад остаточно сформувався до половини XIII ст.²². *Скорочена редакція “Правди Руської”*, як вважають історики, була створена на основі *Розширеної редакції* близько XV–XVI ст.

Таким чином, “Правда” залишалася чинним юридичним збірником ще тривалий час після розпаду Київської держави, норми якого доповнювалися новими, які були спричинені досвідом суспільного життя, судової

¹⁹ Грушевський (н 10) 352-9; Лашенко (н 1) 48.

²⁰ С Юшков, *Русская Правда. Происхождение, источники, ее значение* (Зерцало 2002) 287-303, 307-11, 322-30.

²¹ І Бойко, *Кримінальні покарання в Україні (IX–XX ст.): навчальний посібник* (Львів нац ун-т ім І Франка 2013) 31-50; І Бойко, *Правове регулювання цивільних відносин в Україні (IX–XX ст.): навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів* (Атіка 2013) 18-33.

²² *Правда Руська Ярослава Мудрого: початок вітчизняного законодавства: навчальний посібник* (Демиденко Г та Єрмолаєв В уклад, 2-ге вид, змін та доповн, Право 2017) 9-30, 31-87.

практики і санкціонованих державою норм звичаєвого права. Сучасною вітчизняною історико-правовою наукою встановлено, що “Правда Руська” базувалася передусім на суто вітчизняних правових джерелах. Державотворення, суспільне життя та зміни в ньому породжували потреби у врегулюванні середньовічних відносин, що ускладнювалися, у системі правових норм, у княжому законодавстві. Отже, “Правда Руська” – юридична відповідь на потреби держави в системі права, у врегулюванні найгостріших проблем суспільних відносин.

Видання “Правди” за всіма списками й п’ятьма редакціями було вперше здійснено С. Юшковим у 1935 р. Ця робота продовжувалася, результатом праці радянських істориків і археографів стало академічне видання “Правди Руської” та коментарів до неї, здійснене за редакцією Б. Грекова (1940–1963 рр.), “Памятники права Киевского государства. X–XII вв.” у двох випусках (1952–1953 рр.), укладених О. Зимінім за редакцією С. Юшкова, першого тому “Законодательство Древней Руси” 1984 р. за редакцією В. Яніна. Проте ці видання, незважаючи на безперечні археографічні, історіографічні й текстологічні досягнення, сьогодні є значно застарілими через марксистську методологію тлумачення історії Київської Русі, юридичної природи держави і права, класової оцінки змісту норм “Правди”, злочинів і покарань, об’єктивної та суб’єктивної сторони злочинних діянь тощо. Радянські історики держави і права заперечували будь-яку національну приналежність давньоруського права і Київської держави. Повноцінних вітчизняних видань текстів і редакцій “Правди Руської”, перекладів із давньоруської мови на сучасну українську ми не маємо досі.

На розвиток права Київської держави справило вплив прийняття християнства і хрещення населення Русі. Ця велична суспільно-політична подія вимагала правового визначення та розмежування державної і церковної юрисдикції, унормування взаємодії місцевих правових звичаїв і християнських, приведення системи покарань у відповідність до норм “Правди”. Адже до появи церковних “Уставів великих князів Володимира Святославича і Ярослава Мудрого” церковні суди керувалися нормами візантійського права – Еклоги, Прохірона, Номоканона та іншими джерелами канонічного права.

Так з’явився “Устав князя Володимира про церковні суди”, який встановлював десятину державних надходжень на церкву, самостійність і незалежність церковного суду, його юрисдикцію, визначав коло “церковних людей”. “Устав князя Ярослава”, складений 1051–1054 рр. разом із першим руським митрополитом Іларіоном, підтверджував незалежність церковного суду від князя і бояр, їх суддів, належність судових прав

та надходжень мита лише митрополиту та єпископам. Тут – довгий перелік проступків і аморальних вчинків, за які передбачено грошові штрафи на користь митрополита та потерпілої (потерпілого), кримінальні ж правопорушення підлягали ще й розгляду княжим судом або судом волостеля. Так законодавці – світський (великий князь) і духовний (митрополит) подбали про захист суспільної моралі, сім'ї, гідності жінки, шлюбно-сімейного права заради благополуччя й духовної єдності держави. Проте остаточно не вирішене питання про час створення князівських церковних статутів, особливо їх доповнень та уточнень, визначення їхнього значення для історико-правової науки. Адже вони відображають конкретні історичні реалії, правові інститути, норми регулювання взаємин держави й церкви, визнані нею, сімейного й шлюбного права. До окремих установлень “Уставів” звертаються дослідники давньоруського права, однак вивчення самих уставів все ще залишається у вітчизняних істориків права на периферії²³.

Після занепаду Київської Русі “Руська правда” продовжувала діяти в Галицько-Волинській державі й Великому князівстві Литовському, а також у Новгородській республіці, Московському великому князівстві до 1497 р. та в інших колишніх давньоруських землях. На жаль, одним із наслідків татаро-монгольського нашестя, захоплення Галичини Польщею, а на Волині встановлення протекторату литовського князя у другій половині XIV ст., стало руйнування міст і храмів, де зберігалися безцінні давньоруські законодавчі й актові пам'ятки. Серед поодиноких документів юридичного змісту, створених у добу Галицько-Волинської держави як колишньої частини Київської Русі – її спадкоємиці, маємо лише три правові пам'ятки – грамота Івана Ростиславовича Берладника (1134 р.), “Рукописання” князя Володимира Васильковича (близько 1287 р.), “Уставна грамота князя Мстислава Даниловича” (близько 1289 р.)²⁴. Укладачі “Памятников права феодально-раздробленной Руси. XII–XV вв.” помилково вважали “Уставну грамоту князя Мстислава Даниловича” “Уставною грамотою князя Мстислава Романовича”, що спростовується вже початком грамоти – ‘Се аз князь Мьстислав, сын королев, внук Романов <...>’²⁵. Різні за часом створення, змістом і характером вони, як відлуння далеких подій, пов’язаних із роздробленістю Київської держави, об’єднанням Галицького й Волинського князівств та утво-

²³ Бойко (Атіка 2013) (н 21) 41-51.

²⁴ *Российское законодательство X–XX веков, т 1: Законодательство Древней Руси* (Янин В отв ред, Юридическая литература 1984) 210; *Памятники русского права. Вып. 2. Памятники права феодально-раздробленной Руси. XII–XV вв.* (Юшков С ред, Гос изд-во юрид лит-ры 1953) 29.

²⁵ *Полное собрание русских летописей, т 2: Ипатьевская летопись* (Языки русской культуры 1998) 928-9, 935-8.

ренням великої держави, територія якої поширилася на все Подністрів'я і навіть Київ.

Не можна оминати і спрощень у сучасній історико-правовій літературі щодо визначення форми Давньоруської держави як ранньосередньовічної, яка побудована на принципі сюзеренітету-васалітету. Так, державу очолював великий київський князь, який спирався на раду бояр. Проте в державному житті Київської Русі значну роль відіграло народне віче – давній народоправний інститут племінної демократії. Так, М. Максимейко доводив, що в руських землях панувала тоді змішана форма правління: верховну владу здійснювали князь, боярська дума і віче²⁶. Історики права Українського вільного університету в Празі – С. Дністрянський, Р. Лашенко, М. Чубатий²⁷, С. Федорів²⁸ теж визначали владу віча як верховну. Так, Р. Лашенко вважав, що ‘віче було зверхнім народним органом влади, в ньому відбилася верховна воля народу’²⁹. С. Дністрянський писав: ‘Українська держава несе в собі довгу передісторію парламентаризму, що починається саме з існування віча княжої доби, коли функціонування останнього надавало правлінню київських князів найбільш демократичного характеру’³⁰. М. Грушевський висловлював свою думку менш категорично:

<...> в моменти поважливі віче виступало як справжній суверен <...> В умовах (же) київської централізації віче залишалось у ролі надзвичайного органу і свою зверхність одержало лише в Новгороді, де політична самоуправа <...> виводить князівську владу на другий план сильним розвоєм своїх політичних функцій, в інших землях вона й по відокремленню землі показує своє життя слабо і рідко³¹.

А загалом, робив висновок учений, система державного управління діяла на засадах діархії (двовладдя) – князь із його адміністрацією та віче як орган громадського контролю над ними. Лише із занепадом централізації держави ‘починає знову прокидатися політична самоуправа’³².

Надзвичайно цікава тема витоків і розвитку народовладдя, парламентаризму в Україні й спонукала автора статті до її вивчення і публікації монографії “Вищі представницькі органи влади в Україні: історія, теорія та практика”, де, зокрема, проаналізовані місце і роль у політичній систе-

²⁶ Н Максимейко, *Лекции по истории Русского права* (Тип и литограф Н В Петрова 1907) 21.

²⁷ Чубатий (н 9) 63-7.

²⁸ С Федорів, ‘Вічова спадщина стародавньої Русі’ (1998) 27-28 *Хроніка-2000*. Український культурологічний альманах 69-80.

²⁹ Лашенко (н 1) 98-9;

³⁰ С Дністрянський, ‘Загальна наука права і політики (Фрагменти)’ в *Політологія. Кінець XIX – перша половина XX ст.: хрестоматія* (Семків О ред, Світ 1996) 148-51.

³¹ Грушевський (н 10) 117, 210.

³² Там само.

мі Київської держави боярської ради та віча, їх склад, компетенцію і процедуру роботи³³.

Висновки. Таким чином, видатні пам'ятки давньоруського права засвідчують: засновники і правотворці Київської держави трансформували величезний шар звичаїв предків у звичаєве право, використали досвід суддівської практики князів Русі, регулювання нових суспільних відносин, рецепіювали частину норм візантійського права і в "Руській правді", "уставному" законодавстві втілили високий рівень юридичної думки, правової культури, законодавчої техніки.

REFERENCES

Bibliography

Authored books

1. Boiko I, *Kryminalni pokarannia v Ukraini (IX–XX st.): navchalnyi posibnyk [Criminal Penalties in Ukraine (IX–XX Centuries): Study Guide]* (Lviv nats un-t im I Franka 2013) (in Ukrainian).
2. Boiko I, *Pravove rehuliuвання tsyvilnykh vidnosyn v Ukraini (IX–XX st.): navchalnyi posibnyk dlia studentiv vyshchkh navchflynkh zakladiv [Legal Regulation of Civil Relations in Ukraine (IX–XX Centuries): Study Guide for Students of Higher Educational Institutions]* (Atika 2013) (in Ukrainian).
3. Chubatyi M, *Ohliad istorii ukrainskoho prava: istoriia dzherel ta derzhavnoho prava [Review of the History of Ukrainian Law: History of Sources and State Law]* (Noosfera 1994) (in Ukrainian).
4. Hrushevskiyi M, *Istoriia Ukrainy-Rusy [History of Ukraine-Rus']*, t 3 (Naukova dumka 1993) (in Ukrainian).
5. Jushkov S, *Russkaja Pravda. Proishozhdenie, istochniki, ee znachenie [Rus'ka Pravda (Rus' Law). Origin, Sources, and Its Significance]* (Zercalo 2002) (in Russian).
6. Lashchenko R, *Lektsii po istorii ukrainskoho prava [Lectures on the History of Ukrainian Law]* (Ukraina 1998) (in Ukrainian).
7. Maksimejko N, *Lekcii po istorii Russkogo prava [Lectures on the History of Rus' Law]* (Tip i litogr N V Petrova 1907) (in Russian).
8. Miroshnichenko Ju i Udovik S, *Rus'-Ukraina: stanovlenie gosudarstvennosti [Rus'-Ukraine: Establishment of Statehood]*, t 1: *Rus'-Ukraina s drevnejshih vremen do sozdaniia imperii [Rus'-Ukraine from Ancient Times to Establishment of the Empire]* (Vakler 2011) (in Russian).
9. Yermolaiev V, *Vyshchi predstavnytski orhany vlady v Ukraini: istoriia, teoriia ta praktyka [Supreme Representative Public Authorities in Ukraine: History, Theory and Practice]* (Pravo 2017) (in Ukrainian).

Edited books

10. *Antolohiia ukrainskoi yurydychnoi dumky [Anthology of Ukrainian Legal Thought]*, t 2: *Istoriia derzhavy i prava Ukrainy: Ruska Pravda [History of State and Law of Ukraine:*

³³ В Єрмолаєв, *Вищі представницькі органи влади в Україні: історія, теорія та практика* (Право 2017) 448.

- Rus'ka Pravda (Rus' Law)*] (Shemshuchenko Yu holova redkol, Iuryd kn, 2002) (in Ukrainian).
11. Dnistrianskyi S, 'Zahalna nauka prava i polityky (Frahmenty)' ['General Science of Law and Politics (Fragments)'] v *Politolohiia. Kinets XIX – persha polovyna XX st.: khrestomatiia [Political Science. End of the XIX – First Half of the XX Century: Reading Book]* (Semkiv O red, Svit 1996) (in Ukrainian).
 12. *Pamjatniki russkogo prava. Vyp. 2. Pamjatniki prava feodal'no-razdroblennoj Rusi. XII–XV vv. [Monuments of Rus' Law. Vol. 2. Law Monuments of Feudal Fragmented Rus'. XII–XV Centuries]* (Jushkov S red, Gos izd-vo jurid lit-ry 1953) (in Russian).
 13. *Polnoe sobranie russkih letopisej [Full Collection of Rus' Chronicles], t 2: Ipat'evskaja letopis' [Hypatian Chronicle]* (Jazyki russkoj kul'tury 1998) (in Russian).
 14. *Polnoe sobranie russkih letopisej [Full Collection of Rus' Chronicles], t 38: Radzivilovskaja letopis' [Radzivil Chronicle]* (Nauka 1989) (in Russian).
 15. *Polnoe sobranie russkih letopisej [Full Collection of Rus' Chronicles], t 4, ch 1: Novgorodskaja Pervaja letopis' mladshogo i starshego izvodov [Full Collection of Rus' Chronicles. Novgorod First Chronicle of Senior and Junior Versions]* (Izd-vo Ros Akad Nauk 1950) (in Russian).
 16. *Povest' vremennyh let. Po Lavrent'evskoj letopisi 1377 g.: ist.-lit. ocherk [The Tale of Bygone Years. According to the Laurentian Chronicle of 1377: Historical Literary Essay], ch 1* (tekst i perevod, Adrianova-Peretc V red, Izd-vo AN SSSR 1950) (in Russian).
 17. *Pravda Ruska Yaroslava Mudroho: pochatok vitchyznianoho zakonodavstva: navchalnyi posibnyk [Rus'ka Pravda (Rus' Law) of Yaroslav the Wise: the Beginning of National Legislation: Study Guide]* (Demydenko H ta Yermolaiev V ukklad, 2-he vyd, zmin ta dopovn, Pravo 2017) (in Ukrainian).
 18. *Rossijskoe zakonodatel'stvo X–XX vekov [Rus' Legislation of the X–XX Centuries], t 1: Zakonodatel'stvo Drevnej Rusi [Legislation of Old Rus']* (Janin V otv red, Jurid lit-ra 1984) (in Russian).

Journal articles

19. Fedoriv S, 'Vichova spadshchyna starodavnoi Rusi' ['Veche Heritage of Ancient Rus'] (1998) 27–28 *Khronika-2000. Ukrainskyi kulturolohichniy almanakh* 69–80 (in Ukrainian).

Viktor Yermolaiev

ESTABLISHMENT OF UKRAINIAN LAW AND ITS IMPACT
ON THE STATE-BUILDING PROCESSES IN KIEVAN RUS'

ABSTRACT. The national historical and legal science is still experiencing the consequences of Russian historiography of the Old Rus' State and its law which dominated over a long period, in terms of interpreting historical events and facts in the spirit of the Russian Empire's ideology and the Marxist concept of class struggle. Works by Ukrainian scholars still remain outside of Russian historiography.

The purpose of this article is to make a brief overview of the concepts and conclusions made by national scientists about establishment of law and the State-building processes in Kyivan Rus'.

In this article the author refers to the chronicle evidence of Rus', the Old Rus' State, its law and sources of law according to M. Vladymyrskyi-Budanov, M. Hrushevsky,

Віктор Єрмолаєв

M. Maksymeiko, R. Lashchenko, M. Chubatyi, and others. These authors argue that in Kyivan Rus' the system of rules of oral customary law – Zakon Rus'ky (Rus' Law) – was most widespread. Ukrainian historians of law associated written forms of Old Rus' law with the first Rus'-Byzantine treaties and legislation of Volodymyr the Great. The author of the article studies the history of Rus'ka Pravda (Rus' Law), its title and sources, Kyiv origin and editions of Soviet times, and draws conclusions about shortcomings present in the studies concerning this outstanding monument of law.

It is proved that treaties of Rus' with Byzantium of the X century are significant monuments of national and international law and evidence that customary law and written law had high development level as early as at the stage of establishment of the Kyivan State. It is shown that these monuments reflected the broad interests of Rus' in peaceful relations with the Byzantine Empire, protection of its unstable southern frontiers – the mouth of the Dnieper, the Danube, and neighbourhood with Greek colonies in the Crimea. At the same time, Rus'-Byzantine treaties are valuable sources which allow studying the socio-economic relations and the development of law in Kyivan Rus', as well as political, economic and cultural ties with Byzantium. Since Rus'-Byzantine treaties are international legal acts, they reflect certain rules of Byzantine law which often were transformed by their drafters in the interests of the Rus' party thereof. In their entirety, these treaties witnessed a significant influence which Kyivan Rus' had on the establishment of international law of the X century. They were the first documents of the Middle Ages when the basics of private international law were formed, and their rules were much ahead of Western European medieval law of those times.

The development of Kyivan State's law was influenced by adoption of Orthodoxy and christianization of population. The article defines the content and the system of rules of the Church Statutes (Ustavy) of the great Kyivan princes Volodymyr and Yaroslav the Wise, which are still insufficiently studied by modern researchers. The author also highlights rare acts – monuments of the State of Galicia-Volhynia.

Based on the conclusions made by Ukrainian scholars of the late XIX – early XX centuries, we refute the Russian stereotype about the form of the Old Rus' State as an early medieval monarchy built on the suzerainty-vassalage principle.

Outstanding monuments of Old Rus' law evidence: the founders and lawmakers of the Kyivan State transformed an enormous layer of ancestral customs into customary law, used the experience of judicial practice of Rus' princes and regulation of new social relations, assimilated a part of rules of Byzantine law and – in Rus'ka Pravda (Rus' Law), in Statutes (Ustavy) legislation embodied high-level legal thought, legal culture, and legislative technique.

KEYWORDS: sources of law; the State; people's power; law-making; Kyivan Rus'.

Ігор Бойко

доктор юридичних наук, професор,
завідувач кафедри історії держави,
права та політико-правових учень
Львівського національного університету імені Івана Франка
(Львів, Україна)
boyko.ist@ukr.net

DOI: 10.33498/opus-2020-01-097

УДК 340.15(477.82/.86)“1199/1349”

РОЗВИТОК ПРАВА ЯК ВАЖЛИВОЇ ОЗНАКИ ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ (1199–1349 РОКИ)

АНОТАЦІЯ. Стаття присвячена характеристиці процесів становлення та розвитку права у Галицько-Волинській державі (1199–1349 рр.). Зазначено, що створення Галицько-Волинської держави – важливий етап в історії Української державності. Ця держава досягла значного політичного розвитку і за рівнем економіки та культури увійшла до когорти найпередовіших країн тогочасної Європи.

Значну увагу приділено аналізу звичаєвого права, “Руської правди”, князівського законодавства, магдебурзького права, церковного права Галицько-Волинської держави. В основі правового регулювання суспільних відносин у Галицько-Волинській державі були джерела права Київської Русі. Галицько-Волинська держава використовувала джерела права Київської Русі, оскільки вони відповідали її соціально-економічному розвитку. Проте під впливом нових соціально-економічних, культурних і політичних відносин галицько-волинські князі видавали грамоти, які розвивали та вдосконалювали чимало положень руського права. Мала місце наступність у розвитку державно-правових інститутів Галицько-Волинської держави, що передбачала зв’язок, наявність спільних рис у процесі становлення і розвитку державно-правових інститутів, котрі їх не розмежовували, а об’єднували, робили подібними. У цей час мав місце розвиток державно-правових інститутів від попереднього періоду розвитку держави до наступного, те, що відбувається послідовно, почергово. Це безперервність державно-правових процесів, явищ тощо. Вияви наступності в праві Галицько-Волинської держави мали специфіку, оскільки визначальна роль у її забезпеченні належала наступності державних і самоврядних органів, законодавства. Тому в нових державно-правових інститутах Галицько-Волинської держави зберігалися основні риси, ознаки, властивості попередніх державно-правових інститутів Київської Русі (князівська влада, віче, звичаєве право, князівське законодавство, “Руська правда”, канонічне право й інші джерела права, які відповідали новим соціально-економічним і політичним відносинам). Показано, що станом на 1199 р. у Галицько-Волинській державі формувалася українська правова традиція, зокрема й щодо регулювання цивільних, кримінальних і процесуальних відносин.

Ключові слова: право; джерела права; звичаєве право; правове регулювання; Галицько-Волинська держава.

© Ігор Бойко, 2020

У сучасних умовах в Україні відбувається активний процес розвитку національної правової системи, яка згідно з чинною Конституцією України повинна відповідати основним принципам демократичної правової держави. Цей процес вимагає глибокого й об'єктивного наукового вивчення історичних джерел права України, що, зі свого боку, додасть сучасній правовій системі ґрунтовності, послідовності, надійності й ефективності. Фундаментальні дослідження історії джерел права у певних суспільно-політичних умовах сприяють розвитку права, дають змогу використати накопичений сторіччями юридичний досвід у сучасних умовах українського правотворення. Глибоке аналітичне осмислення історико-правових процесів становлення і розвитку джерел права України дає можливість по-новому, всебічно оцінити тенденції розвитку сучасних правових інститутів. Крім цього, вивчення джерел права важливе для розуміння історичного процесу виникнення права, а також наступності в розвитку правових норм.

Значний інтерес має аналіз розвитку права як вагомої ознаки Галицько-Волинської держави, яка посідає особливе місце в історії українського державотворення і правотворення. Як відомо, Галицько-Волинська держава була утворена у 1199 р. шляхом об'єднання Галицького та Волинського князівств. Галицько-Волинська держава стала спадкоємицею і наступницею Києво-Руської держави, продовжила державотворчі традиції на українських землях. Після розпаду Київської Русі її державно-правовий устрій було покладено в основу розвитку Галицько-Волинської держави, яка не мала гострої потреби розвивати окремі державно-правові інститути, оскільки державні органи та джерела права Київської Русі відповідали її соціально-економічним реаліям. Проте під впливом нових соціально-економічних, культурних і політичних відносин галицько-волинські князі видавали грамоти, які розвивали та вдосконалювали діяльність органів державної влади та чимало положень руського права.

Створення Галицько-Волинської держави – важливий етап в історії Української державності. Ця держава досягла значного політичного розвитку і за рівнем економіки та культури увійшла до когорти найпереводіших країн тогочасної Європи. Її територія простягалася у басейнах річок Сян, Верхній Дністер, Західний Буг. Галицько-Волинська держава на сході межувала з руськими Турово-Пінським і Київським князівствами, на півдні – з Берладдю, згодом – Золотою Ордою, на південному заході – з Угорським королівством, на заході – з Польським королівством, на півночі – з Литвою, Тевтонським орденом, Полоцьким князівством. Карпатські гори на південному заході були природним кордоном

Галицько-Волинської держави (відділяли від Угорщини). У 1320-х роках цей кордон було змінено південніше у зв'язку з приєднанням галицькими князями Закарпаття. Західний кордон із Польщею сформувався по лінії, що проходила річками Яселкою, Віслоком і Сяном, а також сухоходом на 15–30 км на захід від річки Вепр¹.

Організація державної влади і суспільства у Галицько-Волинській державі відповідала тогочасній європейській моделі. Вища державна влада належала князеві, який здійснював усі її функції – законодавчу, виконавчу, судову. Князь також очолював військо, володів значним державним апаратом. Йому належало право збирання податків, карбування монет і розпорядження скарбницею. У Галицько-Волинській державі, як і в Київській Русі, сформувалися й утвердилися захисні механізми від тиранії та потяг до демократизму, найвиразнішими проявами якого були вічові традиції Русі, які не давали абсолютизуватися владі князя. Відбувалося становлення місцевого самоврядування на основі звичаєвого права.

Князівська влада в Галицько-Волинській державі формувалася на засадах суспільного договору між правителем та елітою, зокрема боярством. На жаль, у найскладніші періоди існування держави галицько-волинські князі не змогли зосередити у своїх руках усю владу. На перешкоді цьому стояло боярство. Між князем і боярами, які уособлювали тогочасну олігархію, точилася постійна боротьба за владу. Князь намагався зосередити у своїх руках усі державні функції, дбати про територіальну цілісність і суверенітет держави. Тоді як боярство в особі боярської ради прагнуло обмежити князівську владу та використати її як знаряддя для охорони своїх матеріальних інтересів. Це розхитувало та послаблювало державу. В окремі періоди історії Галицько-Волинської держави роль князівської влади знижувалася настільки, що князь без відома боярської ради не мав права прийняти важливого рішення².

Наприкінці XIII ст. Галицько-Волинська держава об'єднувала понад 80 міст. Найбільшого розвитку вона досягла за князя Данила Романовича (1238–1264 рр.), охопивши значну частину земель колишньої Київської Русі. У цей час були реформовані військо та державний апарат, приборкане непокірне галицьке боярство. З самого початку свого існування Галицько-Волинська держава виступала на міжнародній арені від свого імені, була правоздатним і дієздатним суб'єктом міжнародних відносин. Її утвердження як повноправного суб'єкта міжнародного права на між-

¹ І Крип'якевич, *Галицько-Волинське князівство* (2-ге вид із змін і доповн, Ісасвич Я відп ред, 1999) 21-37.

² І Бойко, 'Галицько-Волинська держава – спадкоємиця і наступниця княжої України-Руси (до 820-річчя утворення)' в *Проблеми державотворення і захисту праві людини в Україні: матеріали XXIV звітної науково-практичної конференції (7–8 лютого 2019 р.)*, ч 1 (Юридичний факультет Львівського національного університету імені Івана Франка 2018) 33-9.

народній арені відбувалося через тривалу збройну боротьбу із сусідніми країнами, які прагнули перетворити її на суб'єкт міжнародних відносин³. Так, Данило Романович вів успішні війни проти польських, литовських, угорських, німецьких завойовників, зміцнив західні кордони своєї держави, намагався створити коаліцію європейських країн для боротьби з Золотою Ордою. Це свідчить про те, що Галицько-Волинська держава мала значний вплив у тогочасній Європі та була активним учасником міжнародного життя.

У процесі становлення Галицько-Волинської держави формувалося і розвивалося право як важлива її ознака⁴. В основі правового регулювання суспільних відносин у державі були джерела права Київської Русі, оскільки вони відповідали її соціально-економічному розвитку. Проте під впливом нових соціально-економічних, культурних і політичних відносин галицько-волинські князі видавали грамоти, які розвивали та вдосконалювали чимало положень руського права. У цей час мала місце наступність у розвитку державно-правових інститутів Галицько-Волинської держави, що передбачала зв'язок, наявність спільних рис у процесі становлення і розвитку державно-правових інститутів, котрі їх не розмежовували, а об'єднували, робили подібними, безперервність державно-правових процесів, явищ тощо. Вияви наступності в праві Галицько-Волинської держави мали специфіку, оскільки визначальна роль в її забезпеченні належала наступності державних і самоврядних органів, законодавства. Тому в нових державно-правових інститутах Галицько-Волинської держави зберігалися основні риси, ознаки, властивості попередніх державно-правових інститутів Київської Русі (князівська влада, віче, звичаєве право, князівське законодавство, "Руська правда", канонічне право й інші джерела права, які відповідали новим соціально-економічним і політичним відносинам)⁵. Із викладеного випливає, що станом на 1199 р. у Галицько-Волинській державі формувалася українська правова традиція, зокрема щодо регулювання цивільних, кримінальних і процесуальних відносин⁶.

У Галицько-Волинській державі особливим джерелом права було звичаєве право, яке відображало безпосередньо свідомість та інтереси праукраїнців, становило форму правових уявлень суспільства на україн-

³ О Сокурено, 'Правосуб'єктність України: історико-правове дослідження' (автореф дис канд юрид наук, 2009) 10, 14.

⁴ В Кульчицький та Б Тищик та І Бойко, *Галицько-Волинська держава (1199–1349)* (Біблос 2006) 231.

⁵ І Бойко, 'Джерела права Галицько-Волинської держави (1199–1349 рр.)' (2006) 42 *Вісник Львів ун-ту. Серія юридична* 59-65.

⁶ І Бойко, 'Становлення української правової традиції в період Київської Русі та Галицько-Волинської держави: східні й західні впливи' в *Західні і східні традиції та впливи в історії права, держави і юридичної думки: матеріали XXXVIII Міжнародної історико-правової конференції (1–9 червня 2018 р., м. Вінниця)* (Усенко І голова редкол, Олді-плюс 2018) 69-76.

ських землях, ним же розроблених. Цілком обґрунтованими є міркування та висновки авторів (І. Усенка, В. Бабкіна, І. Музики, Т. Боднарук та інших учених) фундаментальної монографії про правовий звичай як джерело українського права IX–XIX ст., які зазначають:

<...> функціонування звичаєвого права на українських землях, хоча і відбувалося в контексті загального історичного розвитку європейського права, мало також свої конкретно-історичні особливості. Вивчення його в більшості випадків суттєво ускладнюється відсутністю відповідних документальних джерел⁷.

На думку цих авторів:

<...> звичаєве право як комплекс норм зберігається лише у селянських громадах. На практиці мало місце надання чинності нормам звичаєвого права як державою, так і спільнотою (громадою, суспільством), яка визнавала певні звичаї як право, тобто загальнообов'язкові норми поведінки. У цьому випадку його реалізація забезпечувалася не державним примусом, а авторитетом суспільної думки⁸.

До найпоширеніших норм звичаєвого права, що діяло у Галицько-Волинській державі, належали норми, які регулювали порядок окремих процесуальних дій в українських селах під час здійснення судочинства. Авторитет звичаєвого права був обумовлений його архаїчним, консервативним характером, що сприяло захисту староукраїнських традицій правового ладу від невиправданих змін або накидання чужих правових норм.

Основним джерелом права у Галицько-Волинській державі була “Руська правда”, яка регулювала цивільні, кримінальні та процесуальні відносини, а важливим джерелом – князівське законодавство, яке існувало у вигляді грамот, договорів, статутів (уставів) тощо. Тут знайшла відображення подальша систематизація права України-Руси. Законів галицько-волинські князі не видавали. Тогочасна правова дійсність поняття “закон” до князівських грамот та інших правових актів не застосовувала. За тогочасними уявленнями, закон розумівся як Божий припис, як заповіді Святого Письма тощо.

Юридичних грамот галицько-волинських князів збереглося дуже мало. Втрата політичної незалежності Галицько-Волинської держави була головною причиною того, що основні її законодавчі пам'ятки, які досконало б розкрили її правову систему, до нас не дійшли. Вони зазнали знищення колонізаторами, котрі вважали їх загрозою для своєї влади.

⁷ І Усенко (ред), *Правовий звичай як джерело українського права (IX–XIX ст.)* (Наукова думка 2006) 253.

⁸ Там само 253-4.

Ця нищівна діяльність все ж таки оминула деякі акти, не давши їм піти у забуття. Це надзвичайно унікальні пам'ятки правової культури українського народу. До нас дійшло лише декілька пам'яток правотворчості князів Галицько-Волинської держави, які характеризують особливості її правової системи. Найдавнішими є “Грамота Івана Берладника” 1134 р., “Рукописання князя Володимира Васильковича” 1287 р., “Уставна грамота князя Мстислава Даниловича” 1289 р. та ін.

Важливим джерелом права Галицько-Волинської держави було німецьке (магдебурзьке) право, яке почало формуватися з 1188 р. у місті Магдебург й у XIII ст. поширилося на інші німецькі землі, а далі – на міста Польщі, Литви, Чехії, Галицько-Волинської держави, Угорщини. Німецьке (магдебурзьке) право під час формування зазнавало впливу західної традиції права, тобто римського права. Згодом воно поширилося у Галицько-Волинській державі (Сянок, 1339 р.). Це стало наслідком загальноєвропейського розвитку міст, який європейські дослідники називають “міською революцією Європи”⁹. Галицько-Волинські володарі закликали німецьких переселенців задля розбудови міст і нарощування темпів їхнього економічного розвитку, створення оборонних споруд, а також значну увагу приділяли правотворчій діяльності. Можна допустити, що переселення німецьких колоністів у Галицько-Волинську державу спричинило необхідність врегулювати їхні відносини. Привезені німецькими переселенцями “права” сприяли, зокрема, рецепції римського права. Її особливості полягали у тому, що вона здійснювалася через посередництво джерел права Київської Русі, яка значно раніше зазнавала впливу візантійського (опосередковано – римського) права через русько-візантійські договори.

Значну увагу в Галицько-Волинській державі приділено правовому регулюванню цивільних правовідносин, що було спричинено інтенсивним розвитком у східнослов'янських племен ремісництва й торгівлі. Становлення та розвиток цивільно-правових інститутів мали звичайний характер. Основними джерелами регулювання цивільних правовідносин були звичаєве право та “Руська правда”.

Утвердження і подальший розвиток приватної власності, майнової нерівності, майнових відносин у Галицько-Волинській державі сприяли удосконаленню регулювання цивільних відносин. З інтенсивним розвитком соціально-економічних відносин, ремісництва і торгівлі значна увага приділялася регулюванню права власності на рухомі та нерухомі речі¹⁰.

⁹ М Кобилецький, *Магдебурзьке право в Україні (XIV – перша половина XIX ст.): історико-правове дослідження* (ПАІС 2008) 387.

¹⁰ Кульчицький та Тищик та Бойко (н 4) 310.

У джерелах права Галицько-Волинської держави ще не існувало загального терміна щодо визначення права власності, оскільки його зміст, як і в Київській Русі, залежав від того, хто був суб'єктом (правовідносин) і що належало до об'єктів права власності. Джерела права Галицько-Волинської держави до суб'єктів права власності відносять князя, княжих і земських бояр, дружинників, духовенство, ремісників, купців, смердів, закупів. Серед холопів вирізнялися ролейні холопи, які, будучи “посадженими на землю”, мали право, на відміну від “обільних” холопів, мати в своїй власності певне рухоме майно, тоді як земля залишалася власністю їхнього господаря.

Законодавство Галицько-Волинської держави регламентувало правовий статус власника, який мав право розпоряджатися майном, укладати договори, одержувати доходи з майна, вимагати захисту належного йому майна у разі порушень із боку інших осіб.

Аналіз джерел права показує, що об'єктом цивільного права було рухоме та нерухоме майно. Рухомі об'єкти перебували у відкритому цивільному обігу, нерухомість (будівлі та споруди) – у власності приватних осіб. З утвердженням правового регулювання майнових відносин земля стала найголовнішим об'єктом права власності у Галицько-Волинській державі.

І в Київській Русі, і в Галицько-Волинській державі основними формами земельної власності були: князівський домен; боярська вотчина; монастирська вотчина; особиста вотчина церковних ієрархів; земля громади (общини); індивідуально-сімейна земельна ділянка; незаселені вільні (державні) землі, верховним власником яких був великий князь як правитель держави¹¹.

У Галицько-Волинській державі великими землевласниками були князі. Вони зосереджували у своїх руках значний земельний фонд. Оскільки князі оточували себе боярами – васалами, вони роздавали їм (містам, духовенству, дарували членам сім'ї) свої землі¹². Це роздавання земель за службу за своєю природою було бенефіцієм. Така форма власності зародилася у Франції після аграрної реформи К. Мартелла і полягала у наданні права тимчасового володіння земельною ділянкою королівським слугою, який не мав права розпоряджатися нею. Після смерті слуги бенефіцій повертався у королівський домен. Поступово слуги короля добилися спадкового землеволодіння бенефіцієм. Такий процес відбувався й у Галицько-Волинській державі, де спадкові земельні володіння називалися вотчинами. До речі, Галицько-Волинська держава однією з перших

¹¹ І Бойко, *Правове регулювання цивільних відносин в Україні (IX–XX ст.): навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів* (Атіка 2013) 36.

¹² Крип'якевич (н 1) 69.

у роздробленій Київській Русі перейшла на двірцево-вотчинну систему. За свідченням літопису, втрата князем престолу тягнула за собою втрату земельних володінь його бояр. Новий князь конфіскував землі свого попередника, зокрема й ті, що перебували у володінні його слуг.

Князівська земельна власність могла виникнути не тільки внаслідок роздроблення князівського домену, а й безпосередньо в надрах громади, яка вже почала розпадатися. Великими земельними власниками були також багаті общинники, що починали використовувати землі своїх сусідів, яких перетворювали на свою робочу силу. Невдовзі ці великі землевласники перетворювалися у князівських васалів, їхні землі переходили в загальний князівський домен, а через деякий час вони нічим не відрізнялися від володінь бояр, тобто колишніх дружинників князя.

Ще за існування Галицького і Волинського князівств у XI–XII ст. сформувалася соціальна група залежного селянства (холопи, челядь). Певна їх частина була піддана закріпаченню. Князі та бояри отримали право продавати і купувати їх. “Руська правда” та інші юридичні пам’ятки Галицько-Волинської держави вказують, що смерди й інші залежні групи селянства володіли на правах власності худобою, птицею, предметами домашнього вжитку, сільськогосподарськими знаряддями тощо. Незважаючи на всі ці процеси розвитку і зміну форм власності у Галицько-Волинській державі, продовжувала існувати общинна власність на землю, що було свідченням наявності залишків відсталих елементів родоплеменного ладу у цій галузі цивільного права.

Особливо розвинутим було зобов’язальне право, що досягнуло високого, як для свого часу, рівня розвитку. Головне місце в економіці Галицько-Волинської держави, як і в Київській Русі, займало сільське господарство, зокрема землеробство. У Галицько-Волинській державі існувало декілька систем землеробства, що зумовлювалося відмінностями її окремих районів у кліматі, рослинності й ґрунтах. Загалом землеробство досягло такого агротехнічного рівня, який забезпечував відносно високу продуктивність праці та врожайність.

У господарському житті велике значення мало розвинуте ремесло. Основну частину продукції ремісники збували на ринку. Рівень розвитку торгівлі залежав від попиту та продуктивності праці виробників. На перших етапах розвитку торгівля була міноюю, без грошових еквівалентів, але згодом почали застосовувати монети з дорогоцінних металів більш розвинутих сусідніх держав. Розвиток торгівлі сприяв формуванню окремої соціальної групи – купців, які здійснювали внутрішню і зовнішню торгівлю. Розвинута торгівля сприяла виникненню грошового обігу. Всі ці проаналізовані вище умови економічного розвитку у Гали-

цько-Волинській державі вимагали правового регулювання, тобто упорядкування державою суспільних відносин щодо реалізації права на володіння, користування та розпорядження майном. Правове регулювання господарських відносин знайшло своє відображення у “Руській правді” та інших джерелах права, за якими здійснювалися більшість відносин у Галицько-Волинській державі. Значна частка відносин господарського характеру належала до юрисдикції зобов’язального права, яке було досить розвинутим.

У Галицько-Волинській державі, як і в Київській Русі, зобов’язання виникали за двома підставами: внаслідок укладення договору й у зв’язку із заподіянням шкоди. Основною підставою виникнення зобов’язань був договір, який укладався в усній або письмовій формі. Письмова форма була обов’язковою, якщо предмет договору мав значну цінність. Такий договір укладали публічно “на торзі”, при свідках із застосуванням символічних обрядів (наприклад, продавець передавав покупцю символічний елемент предмета договору – колосся – при купівлі земельної ділянки, двері чи ключі – при купівлі будинку). Давньоукраїнське право такими символічними діями надавало договору додаткового захисту, адже свідки мали тепер свідчити не лише щодо факту укладення договору між сторонами, а й щодо його змісту, тобто такі свідчення розглядалися як доказ у разі спору за майно. Із розвитком товарно-грошових відносин у Галицько-Волинській державі форми укладення договорів стали різноманітнішими. Дрібні цивільно-правові угоди продовжували укладати в усній формі. Для значніших – застосовували просту письмову форму або усну в присутності не менше двох свідків із застосуванням символічної обрядовості. З утвердженням християнства у Галицько-Волинській державі було складено додаткову форму посвідчення договорів – письмову державно-зареєстровану¹³.

Найбільш поширеними були такі договори, як купівля-продаж, позика, міна, поклада, особисте наймання та ін. Договір купівлі-продажу був одним із найбільш давніх і поширених у Галицько-Волинській державі, отримавши регламентацію у “Руській правді”, де було визначено порядок купівлі-продажу челядина і врегульовано порядок добросовісного набуття речі. Якщо продавець продавав річ, яка йому не належала за правом власності, то договір купівлі-продажу визнавався недійсним. Відтак річ повертали її власнику, а покупець подавав позов до продавця про відшкодування збитків. Особливе значення мав договір щодо продажу себе в невольництво. У цьому випадку договір обов’язково укладався при свідках (послухах). У Галицько-Волинській державі було передбаче-

¹³ І Безклубий (ред), *Історія українського права: посібник* (Грамота 2010) 78-9.

но укладення договору купівлі-продажу нерухомих речей. Про це є певні згадки в “Рукописаннях” Володимира Васильковича. Цей князь встановлював перелік сіл, які передав у спадок своїй дружині, та визначав ціну деяких із них, за якою він їх придбав у іншого князя.

Важливе місце серед договорів належало договору позики. За договором позики одна особа позичала в іншої гроші, продукти, речі тощо. Цей договір укладався публічно, в присутності свідків (послухів). Винятки допускалися лише для позик на суму не більше трьох гривень. У цих випадках для стягнення боргу (у разі відмови боржника) кредитор достатньо було скласти присягу. Боржник був зобов'язаний сплачувати відсотки, які називалися “резами” (для грошей), “наставом” (у разі позики меду), “присопом” (у випадку позики жита). Відсотки були надто високими, з короткострокової позики їхній розмір не обмежувався, їх стягували щомісячно. Проте якщо сплата боргу тривала понад один рік, то замість щомісячних відсотків стягувалися річні, розмір яких становив 50 % суми боргу (ст. 51 Поширеної редакції). Враховуючи небезпечність для панівної верхівки Галицько-Волинської держави масових народних виступів проти лихварів, галицько-волинські князі, як і в Київській Русі після повстання 1113 р., обмежили стягнення відсотків двома роками, після чого поверненню підлягала тільки взята в борг сума. Якщо кредитор одержав відсотки за три роки (що становило 150 % боргу), він втрачав право на повернення боргу (ст. 53 Поширеної редакції). Такі відсотки часто виявлялися непосильними для боржників, тому цей договір, а особливо його неврегульованість із боку держави, викликав соціальну напругу в державі. Щоправда, у Галицько-Волинській державі заворушень проти лихварів, порівняно з Київською Руссю, було значно менше. Також встановлювалося, що розмір річних відсотків не міг перевищувати 20 %. При поверненні боргу з неплатоспроможного боржника ті кредитори, які брали вищі відсотки від встановлених, нічого не отримували при завершальному задоволенні претензій. Позика передбачала право кредитора на особу боржника. Боржник, який не сплатив борг, спочатку вважався холопом кредитора. Це особливо стосувалося боржників-селян, які брали позику в землевласника або у заможних общинників. У Галицько-Волинській державі грошові позики було врегульовано на основі “Руської правди”, яка визначала: ‘Хто дасть гроші на процент або під заставу, або збіжжя на присип, той має ставити свідків, як з ними умовився так і буде мати’¹⁴. У цьому законі сказано про застави, але про землю не згадується, незважаючи на те, що в період раннього Середньовіччя земля була гарантом повернення грошей. Позичати

¹⁴ Бойко (н 11) 41.

гроші під заставу було найбільш розповсюдженим і стало народним та правовим звичаєм, який застосовувався у Галицько-Волинській державі. Те, що така процедурна форма – позичання грошей під заставу – існувала у Галицько-Волинській державі, обґрунтовував відомий український історик Ю. Гошко на окремих прикладах. Так, у 1386 р. була видана заставна грамота Михайла Іванковича Осташкова Григорію Давидовському із села Черешневе:

Во ім'я Отця і Сина і Святого Духа. Амінь. Я, пан Михайло Іванкович, заставив своє село Черешневе Григорію, сину Давидовського Осташка, за 210 гривень без одної гривні на рік від Спасового дня до Спасового дня. Але, якщо його не викупить за рік, то має держати село опять до другого року. А на то свідки пан Мартин – воєвода, пан Олешко Янчинський, пан Багран – соцький львівський, пан Богдан Лемковський – соцький тербовлянський¹⁵.

У Галицько-Волинській державі був ще один вид позики, до якого вдавалися некредитоспроможні люди. Ця позика характеризувалася самозакладанням боржника і називалася самозакупництвом, а боржники – закупамі. Як було зазначено, закуп жив у позикодавця (кредитора) і змушений був працювати на нього, поки не поверне свій борг. Кредитор мав владу над особою боржника, щоб змусити закупа до роботи на свою користь, а також мав право його карати. Оскільки не кожна позика вела за собою закупництво, то можна припустити, що договір закупництва укладався за особливих умов. У Галицько-Волинській державі між купцями укладався також спеціальний договір позики, за яким кредит надавався для збільшення торгового обороту. Цей договір ґрунтувався на довірі, він не вимагав присутності свідків. У випадку виникнення майнового спору питання вирішувалося очищувальною присягою кредитора (ст. 48 Поширеної редакції).

Деякі відомості про економічні відносини у Галицько-Волинській державі з чеськими, угорськими та іншими князями містить “Грамота князя Івана Берладника” 1134 р. Ці відносини супроводжувалися укладенням договорів і вимагали правового регулювання. “Грамота” регламентувала правове становище іноземних купців на землях Галицько-Волинської держави. Зокрема, було встановлено пільги для болгарських купців (звільнення від сплати мита, коли привозили до Малого Галича товари “на ізклад”). Високий рівень торгівлі вимагав врегулювання банкрутства

¹⁵ Ю. Гошко, *Звичаєве право населення українських Карпат та Прикарпаття XIV–XIX ст.* (Ін-т народознавства НАН України 1999) 210-2.

купців. У Галицько-Волинській державі з цією метою застосовували норми “Руської правди”.

Джерела права Галицько-Волинської держави передбачали укладення договору поклажі (зберігання чужих речей), що розглядалось як особиста послуга. Передача речей на зберігання могла відбуватися без свідків (послухів). Якщо той, хто віддав речі на зберігання, звинуватив зберігача у приховуванні їх частини, то зберігач звільнявся від звинувачень шляхом присяги.

Аналіз джерел права Галицько-Волинської держави дає право говорити про існування договору особистого найму. За цим договором відбувався перехід права наймача на особу наймита. Наймання на службу (тіунство, ключництво) призводило до холопства того, хто наймався, якщо інше не було спеціально обумовлено у договорі. Цей договір найбільш повно відображав соціальну несправедливість і соціальну нерівність, які існували у Галицько-Волинській державі, адже найчастіше наймання призводило до майнової залежності.

Продаж робочої сили в епоху Середньовіччя був рідкісним явищем, а ще менш поширеним мав би бути договір особистого найму в епоху становлення і початкового розвитку Середньовіччя. Лише згодом ці види угод починають набувати більшої актуальності. У “Руській правді” та інших правових пам’ятках Галицько-Волинської держави зовсім не було згадок про найм власності, однак можна припускати, що такі договори укладались у Галицько-Волинській державі та що предметом цих договорів були житлові будинки та торгові приміщення.

За порушення умов договору або заподіяння шкоди у Галицько-Волинській державі наставала цивільно-правова відповідальність у вигляді князівських уроків. Уроки призначали князям, враховуючи заподіяну шкоду, обставини правопорушення і реальні майнові можливості порушника. У випадку досягнення домовленості з кредитором урок можна було виконати добровільно в грошовій формі або в натурі (повернути таку саму річ або полатити пошкоджену, або відпрацювати упродовж деякого часу на користь кредитора)¹⁶.

Правовій регламентації підлягали сімейно-шлюбні відносини. Поширення християнства призвело до утвердження християнських форм укладання шлюбу. Церква категорично заборонила полігамні шлюби, ускладнила процедуру укладання шлюбу та розлучення, розширила перелік осіб, які не мали права укладати шлюб. У Галицько-Волинській державі шлюб укладався як союз між чоловіком і жінкою за наявності згоди їхніх

¹⁶ Історія держави і права України: підручник: навчальний посібник для студентів юридичних спеціальних вищих закладів освіти, т 1: З найдавніших часів до початку ХХ ст. (Гончаренко В ред, вид 2-ге, перероб і доповн, Ін Юре 2000) 27-9.

батьків та опікунів. Шлюбіві передували заручини, на яких досягалася попередня згода між майбутнім подружжям, відбувалося публічне проголошення для всієї громади їхнього наміру укласти шлюб та доводилася відсутність кровного споріднення між нареченими. Від заручин до вінчання мало минути три тижні. Цей термін давали для того, щоб будь-хто з громади мав можливість повідомити зацікавлених осіб про перешкоди, через які шлюб не міг бути укладений. Вінчання відбувалося в церкві за обов'язкової участі священника та в присутності свідків. Остаточно шлюб вважався укладеним після його фізичного підтвердження – консумації. У Галицько-Волинській державі заборонялося укладати шлюб не тільки близьким родичам, а й хрещеним батькам й усиновленим та особам із родини усиновителя. Утвердження християнства призвело до суттєвого ускладнення процедури розлучення, яке тепер могло відбуватися лише в надзвичайних обставинах за особистим дозволом митрополита чи патріарха. Основними причинами для розірвання шлюбу були його недійсність, порушення подружньої вірності, виявлення факту кровної спорідненості між подружжям.

У Галицько-Волинській державі правове становище жінки в сім'ї було, як для того часу, на високому рівні, її права охоронялися законом. Про майнові відносини чоловіка і дружини у “Руській правді” та в інших джерелах права є низка постанов. Родичі – батьки та брати, видаючи дочок і сестер заміж, наділяли їх певним майном (посагом). Це майно повинно було передаватися після смерті дружини її спадкоємцям. Джерела права Галицько-Волинської держави містять мало матеріалу для висвітлення питання особистих і майнових відносин батьків та дітей. Однак, безсумнівно, патріархальні відносини у сім'ї в деяких випадках були впродовж існування Галицько-Волинської держави. Батько як глава сім'ї користувався авторитетом серед своїх дітей, керував розподілом обов'язків, майном, спадщиною.

У Галицько-Волинській державі, як і в Київській Русі, багато уваги в сім'ї приділяли вихованню дітей. В основі духовного і сімейного виховання давніх українців було покладено любов до Бога і до ближнього, до рідної землі, почуття власної та національної гідності, чесність, справедливість, працелюбність, милосердя, моральна чистота та ін. Після смерті батька опікункою над малолітніми дітьми була мати. Якщо мати виходила заміж, для дітей призначали опікуна, а матір повинна була повернути своїм дітям і наявне майно, і майно, яке вона втратила при управлінні. Опікуном призначався найближчий родич. “Руська правда” передбачала випадки, коли опікуном ставав вітчим. На останнього поклали обов'язок повернути всі витрати, яких могли зазнати пасинки

Ігор Бойко

і падчерки під час його опіки. Найближчий родич, який ставав опікуном, приймав майно підопічних при свідках. Із завершенням опіки опікун зобов'язаний був повернути прийняте майно у цілісності з усіма прибутками. Опіка припинялася з досягненням підопічними такої зрілості, коли “будут сами собою печаловати”. У “Руській правді” не згадувалося, які установи керували справами опіки. Більшість дослідників вважає, що це була церква.

У Галицько-Волинській державі з утвердженням християнства та моногамного законного шлюбу, зареєстрованого церковною процедурою Святого Таїнства, відбулися докорінні зміни в системі спадкування. У той час надавалося право вільно заповідати майно на випадок смерті. Заповіт міг бути дійсним лише при церковному затвердженні та забезпеченні законної частки рідним шлюбним дітям. Водночас законодавство встановило низку норм, які регулювали спадкування за законом. Одне з відомих джерел права Галицько-Волинської держави “Рукописання (заповіт) князя Володимира Васильковича” 1287 р. свідчить про існування права спадщини князівського володіння у Володимир-Волинському князівстві, а також описує порядок передання князями права на залежне населення своїм спадкоємцям. Так, місто Кобрин (тепер Брестської області), села Городел (поблизу Володимира-Волинського), Садове (на межі пізніших Володимирського і Луцького повітів) із людьми і даниною заповідалися дружині князя. У “Рукописанні” вказується на укладення договору купівлі землі як на один зі способів набуття князівських землеволодінь.

У Галицько-Волинській державі спадкувати мали право тільки діти, які народилися у законному шлюбі. Позашлюбні діти усувалися від спадкування майна батька так само, як і його наложниці чи дружини, шлюб з якими був зареєстрований у язичницьких, а не християнських традиціях. Заповіт укладався переважно усно. Письмова форма використовувалася рідко. У Галицько-Волинській державі було передбачено спадкування за законом. Сини мали право успадкувати нерухомість, дочки – рухоме майно або цінні подарунки, які становили їхній посаг, вдова отримувала “вдовину частку”, якою могла розпоряджатися на свій розсуд¹⁷. У Галицько-Волинській державі було встановлено два порядки спадкування для дочок: для смердів і для бояр. Згідно з точним змістом статей “Руської правди” майно смерда, який не залишив після себе синів, переходить до князя.

У Галицько-Волинській державі не було законодавчо визнаного порядку повернення приданого померлої невістки, якщо у неї не було дітей.

¹⁷ Історія держави і права України: підручник: навчальний посібник для студентів юридичних спеціальних вищих закладів освіти, т. 1: 3 найдавніших часів до початку ХХ ст. (н 16) 36-7.

Це питання вирішувалося за звичаєвим правом, згідно з яким придане поверталось родині померлої. Будь-які суперечки з приводу розподілу спадщини належали до компетенції церковного суду.

Усиновлення вимагало церковного засвідчення, особливо якщо це стосувалося заможних чи знатних усиновителів. Старійшини в роді зберегли за собою функції опікунів і піклувальників щодо неповнолітніх або членів їхніх родин з обмеженою дієздатністю. При відсутності родичів функції опікуна виконували представники князя – тіуни або представники церкви – ігумени монастирів або місцеві священики¹⁸.

Отже, у Галицько-Волинській державі існувала достатньо розвинута система цивільного права, основу якої вона отримала у спадок від Київської Русі. Базою цієї системи була “Руська правда”. Існували й інші важливі джерела права, які регулювали цивільні відносини.

У Галицько-Волинській державі значна увага приділялася кримінальному праву, яке містило кримінально-правові норми середньовічного періоду, розвивалося на засадах станової нерівноправності. Порівняно з Київською Руссю, держава формувала своє кримінальне право в напрямі глибшого розуміння злочину, який сприймався не тільки як приватне посягання на інтереси людини чи родини, а й як порушення правопорядку та загроза безпеці суспільства. Вважалося, що злочин наносить “образу” князю та його авторитету, адже ставить його у ситуацію невиконання обов’язку щодо збереження порядку в державі, яка його на це уповноважила.

Проявом розвитку правового інституту покарання у Галицько-Волинській державі була чіткіша, порівняно з періодом Київської Русі, конкретизація підстав призначення та виконання покарання шляхом поділу майнового відшкодування на віру (передавалася до княжої скарбниці) та головщину (виплачувалася потерпілому та його родині)¹⁹. Передача князю віри була одним із чинників переходу кримінального права до сфери державної діяльності. Інститут віри зумовив розуміння злочину як діяння, що порушувало загальний правопорядок у суспільстві, який повинна була забезпечувати держава.

Дрібні крадіжки, образи непривілейованого населення, нанесення легких тілесних ушкоджень розглядали громадські (вервні) суди, які керувалися здебільшого усним звичаєвим правом. Цікаво, що в деяких випадках вервні суди не тільки вирішували кримінальні справи про середні та тяжкі злочини, а й здійснювали судочинство щодо бояр. Це був унікальний український правовий досвід, який згодом отримав про-

¹⁸ Безклубий (н 13) 83.

¹⁹ І Бойко, *Кримінальні покарання в Україні (IX–XX ст.): навчальний посібник* (ЛНУ імені Івана Франка 2013) 54.

довження у копному судочинстві, де підсудними також інколи ставали представники привілейованих станів²⁰. Справи середньої тяжкості щодо завдання значної майнової шкоди, заподіяння значних тілесних ушкоджень, справи з великою кількістю потерпілих або з потерпілими та правопорушниками з вищих прошарків суспільства розглядали представники князя, які керувалися здебільшого писаним князівським правом.

Галицько-Волинський князь мав право розглядати спірні справи надзвичайної важливості, в яких ішлося про злочинців, які посягали на державні інтереси, князівську родину, загальний суспільний спокій, або справи, що потрапляли до нього як до апеляційної інстанції. При призначенні покарання в таких випадках князь мав право керуватися не нормативно-правовими актами, а власним розсудом, державними та суспільними потребами. Порушуючи норми і звичаєвого, і писаного князівського права, князь мав право призначати найтяжчі покарання – включно з кваліфікованою смертною карою, і навпаки – застосовувати амністію чи помилування щодо злочинця.

Злочини в кримінальному праві Галицько-Волинської держави поділялися на такі види: вчинені навмисно та з необережності; вчинені одноособово та в співучасті; вчинені з обтяжуючими (щодо жінок, батьків, способом небезпечним для всієї громади тощо) та з пом'якшуючими (у стані крайньої необхідності, необхідної оборони, під примусом тощо) обставинами; за об'єктом посягання – злочини проти майна, життя, здоров'я, громадського порядку, статевої недоторканності, у сфері торговельної діяльності, моральних і релігійних засад суспільства²¹.

У Галицько-Волинській державі нормами кримінального права були передбачені такі види покарань за злочини: за майнові – штраф (складався з віри та головщини), конфіскація майна ("потік та розграбування"), за особисті немайнові – публічне вибачення, примусове відшкодування боргу, фізичні покарання, вигнання з громади, у виняткових випадках – смертна кара. У Галицько-Волинському літописі сказано, що це покарання застосовували щодо представників привілейованих станів. Проте немає сумніву, що такі ж покарання мали місце і щодо залежного населення.

Судові функції в Галицько-Волинській державі не були відокремлені від адміністративних. Вищими судовими інстанціями були князь та боярська рада. На місцях судові функції виконували воеводи, волостелі, намісники. Право суду мали також урядовці центральної та місцевої влади. Поступово право суду над залежними селянами перейшло до замож-

²⁰ І Бойко та М Бедрій, 'Особливості вервних судів Галицько-Волинської держави' (2008) 1 Часопис Київського університету права 34.

²¹ Безклубий (н 13) 85.

них землевласників. Справи невеликої тяжкості, зокрема дрібні крадіжки, образи нижчих прошарків населення, заподіяння легких тілесних ушкоджень, розглядалися громадськими або обцинними судами. Правовою основою здійснення судочинства у цих судах було усне звичаєве право.

Справи середньої тяжкості, зокрема заподіяння значної майнової шкоди або значних тілесних ушкоджень, справи з великою кількістю потерпілих або такі, в яких потерпілі та правопорушники походили з вищих прошарків суспільства, розглядали представники князя, керуючись при цьому здебільшого писаним князівським правом.

Судовий процес у Галицько-Волинській державі мав змагальний характер і такі самі елементи, що й у Київській Русі. Головним джерелом писаного князівського права, яке регулювало здійснення судочинства, була “Руська правда”.

Висновки. Таким чином, право було важливою ознакою Галицько-Волинської держави. Право встановлювалося (санкціонувалося) великим князем, який наділявся законодавчими повноваженнями, видаючи статuti, грамоти, дозволяючи застосовувати джерела права часів Київської Русі. Чинні джерела права утворювали внутрішню погоджену галицько-волинським князем цілісність, єдність, тобто систему права. Право Галицько-Волинської держави формулювало правила поведінки у вигляді прав і обов’язків; мало формальну визначеність за змістом, форму зовнішнього виразу (“Руська правда”, князівські статuti, грамоти тощо); забезпечувалося державним примусом; гарантувало соціальний порядок та упорядковувало поведінку людей. Джерела права Галицько-Волинської держави були важливим способом зовнішнього вияву правових норм. Їхня різноманітність зумовлена необхідністю систематизації правових норм у Галицько-Волинській державі. Проте цьому не сприяли як внутрішні, так і зовнішні чинники. Внутрішні князівські міжусобиці, боярське свавілля, монгольське нашествя послабили, а в підсумку – призвели до загибелі Галицько-Волинської держави, а це, зі свого боку, не дало змоги систематизувати чинні джерела права.

REFERENCES

Bibliography

Authored books

1. Boiko I, *Kryminalni pokarannia v Ukraini (IX–XX st.): navchalnyi posibnyk [Criminal Penalties in Ukraine (IX–XX Centuries): Study Guide]* (LNU imeni Ivana Franka 2013) (in Ukrainian).

2. Boiko I, *Pravove rehuliuвання tsyvilnykh vidnosyn v Ukrainy (IX–XX st.): navchalnyi posibnyk dlia studentiv vyshchykh navchalnykh zakladiv [Legal Regulation of Civil Relations in Ukraine (IX–XX Centuries): Study Guide for Students of Higher Educational Institutions]* (Atika 2013) (in Ukrainian).
3. Hoshko Yu, *Zvychaieve pravo naseleńnia ukrainskykh Karpat ta Prykarpattia XIV–XIX st. [Customary Law of the Population of Ukrainian Carpathia and Carpathian Region XIV–XIX Centuries]* (In-t narodoznavstva NAN Ukrainy 1999) (in Ukrainian).
4. Kobyletskyi M, *Magdeburzke pravo v Ukraini (XIV – persha polovyna XIX st.): istoryko-pravove doslidzhennia [Magdeburg Law in Ukraine (XIV – First Half of the XIX Centuries): Historical and Legal Research]* (PAIS 2008) (in Ukrainian).
5. Kulchytskyi V ta Tyshchuk B ta Boiko I, *Halytsko-Volynska derzhava (1199–1349) [The State of Galicia-Volhynia (1199–1349)]* (Biblos 2006) (in Ukrainian).

Edited books

6. Bezklubyi I (red), *Istoriia ukrainskoho prava: posibnyk [History of Ukrainian Law: Study Guide]* (Hramota 2010) (in Ukrainian).
7. *Istoriia derzhavy i prava Ukrainy: pidruchnyk: navchalnyi posibnyk dlia studentiv yurydychnykh spetsialnykh vyshchykh zakladiv osvity [History of State and Law of Ukraine: Textbook: Study Guide for Students of Specialized Law Higher Education Institutions.]*, t 1: *Z naidavnishykh chasiv do pochatku XX st. [From Ancient Times to the Early XX Century]* (Honcharenko V red, vyd 2-he, pererob i dopovn, In Yure 2000) (in Ukrainian).
8. Kryp'iakevych I, *Halytsko-Volynske kniazivstvo [Galicia-Volhynia Principality]* (2-he vyd iz zminyamy i dopovny, Isaievych Ya vidp red, 1999) (in Ukrainian).
9. Usenko I (red), *Pravovyi zvychai yak dzherelo ukrainskoho prava (IX–XIX st.) [Legal Custom as a Source of Ukrainian Law (IX–XIX Centuries)]* (Naukova dumka 2006) (in Ukrainian).

Journal articles

10. Boiko I, 'Dzherela prava Halytsko-Volynskoi derzhavy (1199–1349 rr.)' ['Sources of Law of the Galicia-Volyn State (1199–1349)'] (2006) 42 *Visnyk Lviv universytetu. Seriya yurydychna* 59-65 (in Ukrainian).
11. Boiko I ta Bedrii M, 'Osoblyvosti vervnykh sudiv Halytsko-Volynskoi derzhavy' ['Features of the Faithful Courts of the Galicia-Volyn State'] (2008) 1 *Chasopys Kyivskoho universytetu prava* 34 (in Ukrainian).

Conference papers

12. Boiko I, 'Halytsko-Volynska derzhava – spadkoiemnytsia i nastupnytsia kniazhoi Ukrainy-Rusy (do 820-richchia utvorennia)' ['The State of Galicia-Volhynia – the Heir and Successor of the Princely Ukraine-Rus' (to the 820th Anniversary of Establishment)'] v *Problemy derzhavotvorennia i zakhystu pravi liudyny v Ukraini: materialy XXIV zvitnoi naukovo-praktychnoi konferentsii (7–8 liutoho 2019 r.) [Issues of State-Building and Human Rights Protection in Ukraine: Materials of the XXIV Reporting Scientific and Practical Conference (February 7–8, 2019)]*, ch 1 (Iurydychnyi fakultet Lvivskoho natsionalnoho universytetu imeni Ivana Franka, 2018) (in Ukrainian).
13. Boiko I, 'Stanovlennia ukrainskoi pravovoi tradytsii v period Kyivskoi Rusi ta Halytsko-Volynskoi derzhavy: skhidni y zakhidni vplyvy' ['Establishment of the Ukrainian Legal Tradition in the Period of Kievan Rus' and the State of Galicia-Volhynia: Eastern and Western Influences'] v *Zakhidni i skhidni tradytsii ta vplyvy v istorii prava, derzhavy*

i yurydychnoi dumky: materialy XXXVIII Mizhnarodnoi istoryko-pravovoi konferentsii (1–9 chervnia 2018 r. m. Vinnytsia) [Western and Eastern Traditions and Influences in the History of Law, State and Legal Thought: Materials of the XXXVIII International History and Law Conference (June 1–9, 2018, Vinnytsia)] (Usenko I holova red kolehiia, Oldi-plius 2018) (in Ukrainian).

Thesis

14. Sokurenko O, 'Pravosubiektnist Ukrainy: istoryko-pravove doslidzhennia' ['Legal Personality of Ukraine: a Historical and Legal Study'] (avtoref dys kand yuryd nauk, 2009) (in Ukrainian).

Ihor Boiko

DEVELOPMENT OF LAW AS A CONSPICUOUS FEATURE
OF THE STATE OF GALICIA-VOLHYNIA (1199–1349)

ABSTRACT. The article focuses on characterization of the processes through which law was established and developed in the State of Galicia-Volhynia (1199–1349). It is noted that the emergence of the State of Galicia-Volhynia is an important milestone in the history of Ukrainian statehood. This State reached a significant level of political development and in terms of economy and culture was among the most advanced countries in Europe at that time.

The author gives considerable attention to the analysis of customary law, "Rus' Truth", principality's legislation, Magdeburg law, and church law of the State of Galicia-Volhynia. Legal regulation of public relations in the State of Galicia-Volhynia rested upon the sources of law of Kievan Rus'. The State of Galicia-Volhynia used Kievan Rus' sources of law because they were consistent with its socio-economic development. However, in the environment of new socio-economic, cultural and political relations, the Galicia-Volhynia princes issued charters which further developed and improved many provisions of Rus' law. There was continuity in the development of the Galicia-Volhynia State's law institutions, and that continuity involved the presence of and the links between common features in the process of establishment and development of State law institutions uniting and approximating rather than separating them out. At that time, institutions of State law developed from the previous period of the State's development to the next one, and it occurred sequentially, by turns. There was continuity of the State law processes, phenomena, etc. This continuity was specifically manifested in the Galicia-Volhynia State law, since the major factor ensuring it was the continuity of the State and self-government bodies and legislation. For this reason, the new State law institutions of the Galicia-Volhynia State retained the main features, peculiarities, and properties of the prior State law institutions of Kievan Rus' (prince's rule, Veche, customary law, princely legislation, "Rus' Truth", canonical law, and other sources of law which were consistent with the new socio-economic and political relations). The article shows that as of 1199, in the State of Galicia-Volhynia the process of formation of the Ukrainian legal tradition was underway, in particular, in respect of regulation of civil, criminal and procedural relations.

KEYWORDS: law; sources of law; customary law; legal regulation; the State of Galicia-Volhynia.

Світлана Ковальова

кандидатка юридичних наук, доцентка,
доцентка кафедри історії та теорії держави і права
Чорноморського національного університету
імені Петра Могили
(Миколаїв, Україна)
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-0468-1539>
svetkovaleva0902@gmail.com

УДК 340.15(4:477)“13/16”

МІСЦЕ УКРАЇНСЬКОГО ПРАВА У ПРАВОВІЙ СИСТЕМІ ВЕЛИКОГО КНЯЗІВСТВА ЛИТОВСЬКОГО ТА РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ

АНОТАЦІЯ. Відмова від монополії марксистської методології, а отже, від диктату позитивістського праворозуміння, дає змогу переглянути деякі концепти, пов'язані з історією вітчизняного права. Сучасне трактування права як складного, багаторівневого соціокультурного феномену, що не може бути редукований до етатистської догми, дає можливість говорити про безперервну тривалість буття права в українському соціумі – українського права – незалежно від наявності/відсутності власної державності у той чи інший конкретний проміжок часу.

Метою статті є встановлення загальних рис та особливостей українського права другої половини XIV – першої половини XVII ст. і його місця та ролі у формуванні правової системи Великого князівства Литовського та Речі Посполитої.

З позицій посткласичних підходів до праворозуміння онтологія права реалізується у правових нормах, в індивідуальній і суспільній правосвідомості та правовій культурі, у правовідносинах. Тож деякі модуси буття права не залежать від наявності у суспільства власної державності. Литовсько-руське право, що діяло у Великому князівстві Литовському, мало в основі руську/українську правову традицію. Основу правової системи Великого князівства Литовського становили правові норми, інститути та принципи, що сформувалися і функціонували у праві Київської Русі та Галицько-Волинської держави. Руська/українська правосвідомість визначала напрями та характер розвитку права упродовж другої половини XIV – першої половини XVII ст., у створенні писаного права брали участь українські юристи та державні діячі. Упродовж XV–XVI ст. литовсько-руське право еволюціонувало від середньовічного до ранньомодерного; воно розвивалося у загальноєвропейському руслі, зазнаючи впливу римського права та європейського міського права (у варіанті магдебурзького права), вбираючи сформовані в добу Ренесансу та Реформації передові гуманістичні ідеї та цінності, однак зберігаючи при цьому руську/українську основу. Поштовхом для появи нових правових інститутів були нові соціальні, політичні, культурні реалії, які формувалися у державі зусиллями українського, литовського, білоруського народів; запозичені норми органічно впліталися у загальний правовий контент, не лише впливаючи

на правосвідомість українського суспільства, а й зазнаючи певної трансформації у правовідносинах, що розгорталися на українських теренах, під впливом правової психології українців.

Отже, право Великого князівства Литовського, сформоване на основі давньоруської (української і білоруської) правової спадщини, упродовж другої половини XIV – першої половини XVII ст. зазнавало закономірної еволюції, яка позначалася на правосвідомості, правовій культурі та правовідносинах. Це право є надбанням однаковою мірою українців, білорусів, литовців. Тож термін “українське право литовського (польсько-литовського) періоду” є коректним щодо правової реальності українських земель цієї доби.

Ключові слова: українське право литовсько-польського періоду; литовсько-руське право; історія українського права; праворозуміння; правосвідомість.

Створення сучасної концепції історії українського права – важливе завдання вітчизняної історико-правової науки. Його реалізація стала можливою насамперед завдяки відмові від монополії марксистської методології в історико-правовому пізнанні, а отже, і від “канонізації” позитивістського праворозуміння, згідно з яким право трактується виключно як продукт держави і немислиме поза межами державності. Натомість сучасне трактування права як складного, багаторівневого соціокультурного феномену, що не може бути редукований до етатистської догми, дає змогу говорити про безперервну тривалість буття права в українському соціумі незалежно від наявності/відсутності власної державності у той чи інший конкретний проміжок часу. У цьому контексті виправданим є звернення до вивчення характеру та особливостей права, що діяло на українських землях у так званій литовсько-польській період (друга половина XIV – перша половина XVII ст.), коли українське суспільство перебувало у складі Великого князівства Литовського та Речі Посполитої. Вважаємо коректним застосування терміна “українське право доби Великого князівства Литовського та Речі Посполитої” у соціальному, психологічному, антропологічному, аксіологічному, а отже, і в історико-юридичному дискурсі.

Історіографія українського права другої половини XIV – першої половини XVII ст. має понад 200-літню традицію, однак лише у незалежній Україні розпочалося осмислення національної історії права як безперервного континууму та формулювання його цілісного концепту. Особливістю цього явища стало те, що перші авторські концепції історії українського права містилися у навчальній літературі. Упродовж 1990–2000-х років з’явилася низка підручників з історії держави і права України, у яких вітчизняні науковці (А. Рогожин, В. Кульчицький, П. Музиченко, П. Захарченко та інші вчені), продовжуючи традицію, закладену ще у 20–30-ті роки минулого століття Р. Лашенком, М. Чубатим,

Я. Падохом, А. Яковлівим та іншими українськими вченими-емігрантами, переконливо показували наступність правового розвитку в кожний із періодів буття вітчизняного права, хоча й оперували термінами “руське право”, “литовсько-руське право”, а не “українське”. З огляду на це новаторською є позиція П. Захарченка, який наполягає на терміні “українське право” і наголошує на відносній автономності права як цивілізаційного, соціального та культурно-історичного феномену, що розвивається за власними законами і періодизація якого не збігається з періодизацією історії держави¹. Аналогічне ставлення до проблеми висловлює І. Мацелюх². Тож нормативістський підхід до праворозуміння, а отже, й до історії розвитку українського права, втрачає свої монопольні позиції серед вітчизняних науковців. Водночас право, що діяло на українських землях у період другої половини XIV – першої половини XVII ст., зазнає своєрідної “репатріації”, тобто повертає своє місце у загальному процесі історії українського права як його невід’ємний етап та органічна частина.

Сучасна вітчизняна історична наука також трактує право вказаного періоду як українське. У працях істориків Н. Старченко³, Н. Яковенко⁴, Ю. Зазуляка⁵, Д. Ващука⁶, А. Блануци⁷ отримали певне висвітлення деякі правовідносини, окремі риси правової культури та правосвідомості української шляхти Великого князівства Литовського та Речі Посполитої. Наукові праці вказаних авторів базуються на широкому колі джерел – нормативно-правових і правозастосовних актів. Правова реальність розглядається ними переважно крізь призму соціально-психологічних і культурологічних проблем. У монографічній праці Т. Гошко з позицій правової антропології розглядаються уявлення українського міщанства про право та міський соціум, відображені у кодексах міського права другої половини XVI – початку XVII ст.⁸. Слід зауважити, що автори оперують терміном “руське право”, хоча територіально межі їхніх до-

¹ П Захарченко, *Історія українського права: навчальний посібник* (Освіта України 2019) 12-7.

² І Мацелюх, *Юридична відповідальність у церковному праві середньовічної України* (ТАЛКОМ 2018) 332.

³ Н Старченко, *Чесць, кров і риторика. Конфлікт у шляхетському середовищі Волині (друга половина XVI–XVII століття)* (Laugus 2016) 510; Н Старченко, “Звинувачення дружин у вбивстві чоловіків: жіноча жорстокість, чоловічі фобії чи матеріальний розрахунок родичів (Волинь останньої третини XVI ст. – першої половини XVII ст.)” (2017) 13-14 Соціум. Альманах соціальної історії 81-112.

⁴ Н Яковенко, *Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI–XVII століття* (Критика 2002) 416; Н Яковенко, *Дзеркала ідентичності. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI – початку XVIII століття* (Laugus 2012) 472.

⁵ Ю Зазуляк, “Ремесло суперарбітра. Шляхетські конфлікти та любовні замирення у Руському воеводстві початку XVI ст.” (2007) 7 Соціум. Альманах соціальної історії 43-57.

⁶ Д Ващук, *Абыхмо держали ихъ podle права ихъ земли (Населення Київщини і Волині і великокнязівська влада в XV–XVI ст.)* (Інститут історії України НАН України 2009) 320.

⁷ А Блануца, *Земельна політика Ягеллонів на українських теренах Великого князівства Литовського (1440–1572 рр.)* (Інститут історії України НАН України 2017) 423.

⁸ Т Гошко, *Звичай і права: Джерела, коментарі, дослідження, т 1: Антропологія міст і міського права на руських землях у XIV – першій половині XVII століття* (Критика 2019) 564.

сліджень охоплюють українські етнічні землі і практично не торкаються білоруських земель.

Незважаючи на безсумнівні досягнення сучасної української історичної та історико-правової науки, зазначимо, що доробок вказаних вище дослідників не вичерпує наукового потенціалу проблеми сутності українського права так званого литовсько-польського періоду його розвитку.

Метою дослідження є встановлення загальних рис та особливостей українського права другої половини XIV – першої половини XVII ст. та його місця і ролі у формуванні правової системи Великого князівства Литовського та Речі Посполитої.

З точки зору посткласичної соціальної філософії, онтологія будь-якого соціального явища, інституту або процесу розгортається у трьох взаємопов'язаних і взаємодіючих площинах: у масовій поведінці, у семіотичній (знаковій) формі та у ментальному образі⁹. Розглядаючи право крізь призму такої концепції, можна дійти висновку, що його буття як соціального феномену реалізується у трьох вимірах: у правових нормах, у відображенні цих норм у правовій свідомості, у реалізації правових норм у правовідносинах. Неважко помітити, що визначені виміри корелюються із трьома класичними підходами до праворозуміння: нормативістським, природно-правовим і соціологічним. Отже, розглянемо докладніше кожний зі встановлених вимірів українського права другої половини XIV – першої половини XVII ст.

Інкорпорація північно-західних руських (білоруських) земель Литвою розпочалася ще у XIII ст., однак лише з приєднанням південно-західних (українських) земель колишньої Київської Русі утворилося Велике князівство Литовське, що, по суті, було Литовсько-Руською державою, у координатах якої відбувався подальший державницький і правовий розвиток трьох народів – литовців, білорусів та українців. О. Малиновський зазначав, що інтенсивне запозичення Литвою руських державотворчих і правотворчих традицій відбулося лише з інкорпорацією не білоруських, а українських земель, оскільки саме на їхніх теренах було сформовано ядро державного організму Русі¹⁰. Отже, в основу структури державного механізму Великого князівства Литовського було покладено руські/українські державницьку та правову традиції; функціонування та розвиток державних і правових інститутів Великого князівства Литовського відбувалися у напрямках, сформованих у попередні періоди розвитку руських/українських державності і права. Важливо наголосити, що цей розвиток

⁹ П Бергер и Т Лукман, *Социальное конструирование реальности. Трактат по социологии знания* (Руткевич Е пер с англ, Медиум 1995) 323.

¹⁰ О Малиновський, *Стародавній державний лад східних слов'ян та його пізніші зміни. Нариси з історії права* (З друкарні Всеукраїнської Академії Наук 1929) 124.

здійснювався завдяки зусиллям усіх трьох народів, а отже, всі правові, державницькі, культурні надбання рівною мірою становлять історичну спадщину українців, литовців, білорусів. П. Музиченко визначав, що ‘на формування правової системи Великого князівства Литовського впливала західна традиція права, але визначальною в ньому завжди була східна традиція, яку репрезентувала багата правова спадщина Київської Русі’¹¹.

Право Великого князівства Литовського (литовсько-руське) у XIV – першій половині XV ст. мало переважно усний характер. Основним його джерелом були правові звичаї, що базувалися на українському нормативному контенті: литовська адміністрація, прагнучи заручитися лояльністю української та білоруської людності (вони становили близько 90 % населення всієї держави), декларувала дотримання споконвічних норм їхнього соціального, державного, правового, культурного, релігійного життя. Така практика була відображена у формулі “старини не рухаємо, новизни не впроваджуємо”.

Усний характер права та судочинства зумовив брак джерел, а отже, й можливості категоричних висновків щодо рис правосвідомості українського населення. Утім, зауважимо, що дотримання “старовини”, з одного боку, формувало консервативність права та правової свідомості того періоду, а з другого – сприяло міцному вкоріненню традиційних правових уявлень, що упродовж попередніх століть були сформовані в ментальності українського соціуму. Доказом може бути той факт, що властивий праву Великого князівства Литовського, як і середньовічному праву будь-якої іншої європейської середньовічної держави, партикуляризм було подолано принаймні на рівні міст, що отримали привілеї на магдебурзьке право. Норми німецького міського права, імплементовані у правовий простір українських міст-магдебургій, у реальних правовідносинах зазнавали істотної трансформації під впливом правосвідомості українського суспільства.

Із середини XV ст. активізувалася правотворча діяльність литовських великих князів (за монархом із цього періоду закріпився титул “господар”), що було викликано змінами у соціальних і державних реаліях: поступова ліквідація удільного устрою та посилення централізаторських тенденцій супроводжувалися поглибленням станового розшарування та консолідацією шляхетського стану за польським зразком. Нова реальність вимагала оновлення форм права – переходу від звичаїв до законодавства. Результатом став певний дуалізм джерел права, однак він не надавав праву колізійного характеру. Нормативні правові акти –

¹¹ Статути Великого князівства Литовського, т. I: Статут Великого князівства Литовського 1529 року (Ківалов С та Музиченко П та Паньков А ред, Юридична література 2002) 5.

обласні та земські привілеї, Судебник великого князя Казимира Ягайловича (далі – Судебник), виданий у 1468 р., – успішно співіснували з правовими звичаями. Цьому сприяло насамперед те, що в обласних привілеях закріплювалися норми, які мали давньоруське походження, тож вони не викликали відторгнення у правосвідомості населення Волині, Київщини, як і населення білоруських земель. Тому правові приписи порівняно легко інтеріоризувалися у правову психологію українського суспільства, а отже, і реалізовувалися у поведінці населення. Як підтвердження цього зазначимо, що до видання Статуту 1529 р. судді – від воєвод і старост, що здійснювали судочинство в регіональних судах, до Пани-Ради і великого князя – мотивували свої рішення, апелюючи до українського права: ‘<...> пана Федька в том правого найдучи, подлуг их (тобто сторін. – С. К.) права Вольнского’¹², ‘<...> приказуем тебе, аж бы еси слуг и людей его не судил <...> подлуг права вашего, што еси вам дал, всей земли Киевской’¹³.

Судебник являв собою інструкцію зі здійснення судочинства у новостворених доменіальних судах¹⁴. Його норми, які стосувалися кваліфікації крадіжок, покарання за майнові злочини, відшкодування збитків потерпілому від крадіжки, мають аналогію з відповідними нормами “Руської правди”, а також Київського, Волинського, Смоленського, Вітебського, Полоцького привілеїв. У статтях Судебника є прямі посилання на давність походження того чи іншого інституту: ‘<...> а просока по старому’ (ст. 2), ‘а коли бы кто коня, а любо клячу блудящою <...> ино оповедати околицы: не изнайдесть ли ся истецъ до трех дней, ино повести на королевский двор, по давному <...>’ (ст. 23) (курсив наш. – С. К.). Отже, Судебник закріплював правові норми та інститути, що мали давньоруське/українське походження.

Однак правотворчість у Великому князівстві Литовському в XV ст. не зводилася лише до тиражування вже існуючих, “одвічних” норм. Зміни в історичному та соціокультурному контексті сприяли подальшій еволюції права, причому вектор його розвитку збігався із загальноєвропейськими тенденціями. Насамперед це стосувалося рецепції римського права. Вона відбувалася як шляхом безпосередніх запозичень (переважно норм-принципів), так і опосередковано – через магдебурзьке, польське, римське канонічне право (переважно норм-правил). Інтенсивна рецепція римського права була типовою для держав католицької Європи XIV–XV ст. і стимулювалася утворенням нового університетського інтелектуального

¹² Литовская Метрика. Русская историческая библиотека, т XX, ч 1 (Издание Императорской Археологической Комиссии 1903) 706.

¹³ Акты, относящиеся к истории Западной России, т 1 (Типография II Отделения Собственной Е И В Канцелярии 1846) 76.

¹⁴ С Ковальова, Судебник великого князя Казимира Ягайловича (Вид-во ЧДУ імені Петра Могили 2009) 14-23.

консенсусу. Університетська освіта приваблювала і мешканців Великого князівства Литовського, які навчалася в університетах Кракова, Праги, Відня, Болоньї, Гайдельбергу та інших міст; з 1387 р. у Празькому Карловому університеті навіть функціонувала спеціальна Литовська колегія (*Collegium Lithuanicum*)¹⁵, яка призначалася для отримання освіти, зокрема, вихідців з українських земель. Тож збагачення існуючої у Великому князівстві Литовському системи права римськими правовими нормами та принципами було результатом свідомих зусиль правотворців.

Значний масив правових норм було імплементовано у право Велико-го князівства Литовського з польського права: загальноземські привілеї закріпили коло шляхетських прерогатив, які вже мала польська шляхта і які визначили напрям формування шляхетського стану як провідного у державі. Вибір саме польської моделі оформлення соціальної еліти був закономірним, оскільки з 40-х років XV ст. і аж до Люблінської унії 1569 р. Велике князівство Литовське та Польське королівство мали спільного монарха, який і був законодавцем в обох державах.

Розширення правового контенту завдяки нормам, що мали іноземне походження, не означало втрати правом Великого князівства Литовського наступності щодо руського/українського права. Наступність у праві означає не лише накопичення та зберігання правової інформації минулого і відтворення традиційних, звичних моделей соціальної поведінки, а й створення на їхній основі нових норм, здатних регулювати суспільні відносини в історично нових умовах. Використання для рецепції вже існуючих у польському, німецькому, римському праві норм, що довели свою ефективність у практичному регулюванні аналогічних правовідносин, було раціональним способом удосконалення системи права. На підтвердження наших слів зазначимо, що відома спеціалістка з антропології та психології М. Мід виділила три основних типи передачі культурного та інтелектуального досвіду між поколіннями: постфігуративний, властивий патріархальним соціумам (знання передаються дітям від дорослих), конфігуративний, характерний для періодів розвитку (і діти, і дорослі отримують знання переважно від своїх однолітків), префігуративний, що набув поширення у Новітній час (знання можуть передаватися дорослим і від дітей, які краще орієнтуються у світі нових технологій). Дослідниця вказала, що європейська цивілізація у періоді інтенсивного розвитку (а такими були XV і XVI ст. – доба Ренесансу. – С. К.) зверталася до форм конфігуративного навчання в інших, зокрема й колег із навчання та праці¹⁶. Тобто рецепція іноземних за походженням норм не

¹⁵ Р Плечкайтис, 'Зарождение философского образования в Великом княжестве Литовском' [2004] 2(9) Топос 110.

¹⁶ М Mead, *Continuities in Cultural Evolution* (2nd printing, Transactions Publishers 2012) 251.

приводила до розриву наступності у праві, а лише сприяла його розвитку. І. Честнов слушно зауважив, що, врешті-решт, остаточний вибір правової норми як регулятора поведінки залежить від широких народних мас, які або приймають її та включають у контекст правової культури, або відкидають¹⁷. Українське населення реалізувало в поведінці закріплені в обласних та земських привілеях, Судебнику правові норми, тим самим визнаючи їхню легітимність. Тож писане право Великого князівства Литовського не входило у протиріччя з правосвідомістю українського суспільства, відтак сприймалося ним як природне продовження раніше існуючого права.

З другої третини XVI ст. під впливом нових політичних, соціальних, економічних реалій у державі відбуваються масштабні кодифікаційні роботи, наслідком яких стали три Статути Великого князівства Литовського, що з'явилися, відповідно, у 1529, 1566 і 1588 рр. Із їх виданням нормативний правовий акт стає основною формою права.

В історіографії для позначення вказаних кодексів закріпилася назва “Литовські Статути”, але П. Музиченко слушно зауважив, що така назва не відображає сутності пам'яток, тоді як назва “Статути Великого князівства Литовського” підкреслює, що вони є надбанням усіх трьох народів, які становили переважну більшість населення князівства¹⁸. Учений підкреслив, що просвітництво і культура українського і білоруського народів не могли не вплинути на загальний хід кодифікаційних робіт¹⁹. У створенні кодексів у свій час брали участь провідні знавці права того часу, зокрема: “доктори права” А. Ротундус, П. Роїзій (Педро Руїс де Морос), державні діячі М. Радзивілл, О. Волович, Л. Сапега. За юридичною технікою Статути були однією з вершин кодифікаційного мистецтва XVI ст. у масштабах всієї Європи. Всі три кодекси продовжували закладені у попередні два століття традиції і містили значний масив норм, що мали давньоруське/українське походження. Другий Статут отримав неофіційну назву “Волинський”, оскільки, по-перше, на його прийнятті особливо наполягала волинська шляхта, а по-друге, він продовжував свою дію на українських землях навіть після укладення у 1569 р. Люблінської унії, за умовами якої українські землі, хоча і перейшли до складу Польської Корони, але зберігали раніше існуюче право²⁰. Відтак дія права, що було сформоване у Великому князівстві Литовському, було чинним на українських землях аж до початку Визвольної війни під проводом Б. Хмельни-

¹⁷ И Честнов, *Постклассическая теория права* (Алеф-Пресс 2012) 227.

¹⁸ П Музиченко, *Історія держави і права України: навчальний посібник* (Знання 1999) 218.

¹⁹ Статути Великого князівства Литовського, т I: Статут Великого князівства Литовського 1529 року (н 11) 5.

²⁰ *Статути Великого князівства Литовського, т II: Статут Великого князівства Литовського 1566 року* (Ківалов С та Музиченко П та Паньков А ред, Юридична література 2002) 560.

цького. Упродовж XVI – першої половини XVII ст. в українському праві відбулися якісні зміни. Воно набуло виразних рис системності, чіткішим став поділ права на публічне і приватне, регулювання охопило нові сфери соціального життя, удосконалилися методи правового регулювання, було засвоєно низку принципово нових інститутів права (наприклад, сервітути, звільнення від юридичної відповідальності, необхідної оборони) та концептів (суверенітет господаря, презумпція невинуватості, одноособової відповідальності за вчинення злочину). Унаслідок проведеної у 1564–1566 рр. судової реформи виникла нова система судочинства, виокремлення судової гілки поклато початок процесу формування поділу влад. Такі новації означали прорив права Великого князівства Литовського, а отже, й українського права, із середньовічного до ранньомодерного. Однак, незважаючи на зміни, право зберігало наступність із попередніми періодами, зберігаючи свої давньоруські/українські засади. Так, Статути санкціонували деякі правові звичаї (наприклад, існування копних судів), чий виток були вкорінені ще у часи Київської Русі.

Важливим досягненням українського права другої половини XVI – першої половини XVII ст. стало формування правової доктрини. У передмові до Статуту 1588 р. підканцлер Л. Сапега виклав положення доктринального характеру щодо ролі права як запоруки свободи та безпеки індивіда, вказав на важливість забезпечення справедливого правосуддя, дотримання правопорядку та принципу верховенства права над владою монарха. Особливо наголошувалося на важливості писаного права для захисту прав особи, серед яких Л. Сапега назвав право на життя, власність та “добре ім’я”. Підкреслювалося, що право функціонуватиме ефективно за умови, що буде записане ‘не обчым яким языком, але своим власным <...>’²¹. Слід звернути увагу на формулювання підканцлером мети права: ‘Кожного часу, чого нам потреба ку отпору всякое кривды, ведати можем’. Ця ремінісценція є алюзією на давню українську аксіологічну морально-етичну та світоглядну дихотомію “правда – кривда”, своєрідним містком між передовими на той час концепціями та ідеями традиційного українського етосу. Доктрина віддзеркалила високий рівень правової ідеології в суспільстві.

Ясно, що доктринальні положення Л. Сапеги могли бути сприйняті лише окремими освіченими та висококультурними особами і не стали екзистенційними орієнтирами для масової поведінки. Однак наведемо приклад, що свідчить про значний суспільний потенціал ідеї цінності правопорядку та поваги до права. У 1592 р. волинський шляхтич

²¹ Статути Великого князівства Литовського, т III, кн II: Статут Великого князівства Литовського 1588 року (Ківалов С та Музиченко П та Паньков А ред, Юридична література 2002) 336.

Б. Ліпленський був викликаний на поєдинок білоруським шляхтичем О. Річицьким, проте, незважаючи на провокуючу поведінку останнього, відмовився від участі у дуелі з огляду на те, що сеймова ухвала 1588 р. заборонила поєдинки. Тож у свідомості українського шляхтича правові приписи взяли гору над шляхетськими стереотипами²².

Висновки. Отже, так званий литовсько-польський період розвитку українського права (друга половина XIV – перша половина XVII ст.) був органічним етапом історії українського права. Упродовж цього періоду більшість українських земель перебували у складі Великого князівства Литовського та Польського королівства, а згодом, після унії цих держав, – у складі Речі Посполитої. Після Люблінської унії українські землі набули статусу коронних, але на них продовжувало поширюватися право Великого князівства Литовського.

Основу правової системи Великого князівства Литовського становили правові норми, інститути та принципи, що сформувалися і функціонували у праві Київської Русі та Галицько-Волинської держави. Руська/українська правосвідомість визначала напрями та характер розвитку права упродовж другої половини XIV – першої половини XVII ст., у створенні писаного права брали участь українські юристи та державні діячі. Упродовж XV–XVI ст. литовсько-руське право розвивалося у загальноєвропейському руслі, зазнаючи впливу римського права та європейського міського права (у варіанті магдебурзького права), вбираючи сформовані в добу Ренесансу та Реформації передові гуманістичні ідеї та цінності, однак зберігаючи при цьому руську/українську основу. Право Гетьманщини, реципувавши значну частину литовсько-руських правових норм, стало наступним етапом розвитку інститутів литовсько-руського права. Тож литовсько-руське право є своєрідним містком, що забезпечив безперервність української правової традиції в умовах латентної державності. Свідченням його потенціалу як регулятора суспільних відносин є, зокрема, те, що Статут Великого князівства Литовського 1588 р. зберігав чинність на землях Правобережної України до 40-х років XIX ст.

²² Див.: Яковенко, 2002 (н 4) 104.

REFERENCES

Bibliography

Authored books

1. Mead M, *Continuities in Cultural Evolution* (2nd printing, Transactions Publishers 2012) (in English).
2. Blanutsa A, *Zemelna polityka Yahelloniv na ukrainskykh terenakh Velykoho kniazivstva Lytovskoho (1440–1572 rr.) [Land Policy of the Jagiellons in the Ukrainian Lands of the Grand Duchy of Lithuania (1440–1572)]* (Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy 2017) (in Ukrainian).
3. Chestnov I, *Postklassicheskaja teorija prava [Post-Classical Theory of Law]* (Alef-Press 2012) (in Russian).
4. Hoshko T, *Zvychai i prava: Dzherela, komentari, doslidzhennia [Custom and Rights: Sources, Comments, and Studies], t 1: Antropolohiia mist i miskoho prava na ruskykh zemliakh u XIV – pershii polovyni XVII stolittia [Anthropology of Cities and Urban Law in Rus' Lands in the XIV – First Half of the XVII Century]* (Krytyka 2019) (in Ukrainian).
5. Kovalova S, *Sudebnyk velykoho kniazia Kazymyra Yahailovycha [Code of Laws of the Grand Duke Kazimierz Jagiellończyk]* (Vyd-vo ChDU imeni Petra Mohyly 2009) (in Ukrainian).
6. Malynovskiy O, *Starodavni derzhavnyi lad skhidnykh slov'ian ta yoho piznishi zminy. Narysy z istorii prava [Ancient State System of the Eastern Slavs and Its Later Changes. Essays on the History of Law]* (Z drukarni Vseukrainskoi Akademii Nauk 1929) (in Ukrainian).
7. Matseliukh I, *Yurydychna vidpovidalnist u tserkovnomu pravi srednovichnoi Ukrainy [Legal Liability in Church Law of Medieval Ukraine]* (TALKOM 2018) (in Ukrainian).
8. Muzychenko P, *Istoriia derzhavy i prava Ukrainy: navchalnyi posibnyk [History of State and Law of Ukraine: Study Guide]* (Znannia 1999) (in Ukrainian).
9. Starchenko N, *Chest, krov i rytoryka. Konflikt u shliakhetskomu seredovyshchi Volyni (druha polovyna XVI – XVII stolittia) [Honor, Blood, and Rhetoric. A Conflict among the Nobles in Volhynia (Second Half of the XVI – XVII Century)]* (Laurus 2016) (in Ukrainian).
10. Vashchuk D, *Abykhmo derzhaly ykh podla prava ykh zemly (Naseleennia Kyivshchyny i Volyni i velykokniazivska vlada v XV–XVI st.) [Abykhmo Derzhali Ikh Podla Prava Ikh Zemli (Population of Kiev and Volhynia Lands and the Grand Duke Power in the XV–XVI Centuries)]* (Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy 2009) (in Ukrainian).
11. Yakovenko N, *Dzerkala identychnosti. Doslidzhennia z istorii uavlen ta idei v Ukraini XVI – pochatku XVIII stolittia [Mirrors of Identity. Studies on the History of Notions and Ideas in Ukraine of the XVI – Early XVIII Century]* (Laurus 2012) (in Ukrainian).
12. Yakovenko N, *Paralelnyi svit. Doslidzhennia z istorii uavlen ta idei v Ukraini XVI–XVII stolittia [Parallel World. Studies on the History of Notions and Ideas in Ukraine of the XVI–XVII Century]* (Krytyka 2002) (in Ukrainian).
13. Zakharchenko P, *Istoriia ukrainskoho prava: navchalnyi posibnyk [History of Ukrainian Law: Study Guide]* (Osvita Ukrainy 2019) (in Ukrainian).

Edited and translated books

14. *Akty, odnosyashiesja k istorii Zapadnoj Rossii [Acts Relating to the History of Western Russia], t 1* (Tipografija II Otdelenija Sobstvennoj E I V Kanceljarii 1846) (in Russian).
15. Berger P i Lukman T, *Social'noe konstruirovanie real'nosti. Traktat po sociologii znaniia [Social Construction of Reality. Treatise on the Sociology of Knowledge]* (Rutkevich E per s angl, Medium 1995) (in Russian).

16. *Litovskaja Metrika. Russkaja istoricheskaja biblioteka [Lithuanian Vital Records. Russian Historical Library], t XX, ch 1 (Izdanie Imperatorskoj Arheograficheskoi Komissii 1903) (in Russian).*
17. *Statuty Velykoho kniazivstva Lytovskoho [Statutes of the Grand Duchy of Lithuania], t I: Statut Velykoho kniazivstva Lytovskoho 1529 roku [Statute of the Grand Duchy of Lithuania of 1529] (Kivalov S ta Muzychenko P ta Pankov A red, Yurydychna literatura 2002) (in Ukrainian).*
18. *Statuty Velykoho kniazivstva Lytovskoh [Statutes of the Grand Duchy of Lithuania], t II: Statut Velykoho kniazivstva Lytovskoho 1566 roku [Statute of the Grand Duchy of Lithuania of 1566] (Kivalov S ta Muzychenko P ta Pankov A red, Yurydychna literatura 2002) (in Ukrainian).*
19. *Statuty Velykoho kniazivstva Lytovskoho [Statutes of the Grand Duchy of Lithuania], t III, kn II: Statut Velykoho kniazivstva Lytovskoho 1588 roku [Statute of the Grand Duchy of Lithuania of 1588] (Kivalov S ta Muzychenko P ta Pankov A red, Yurydychna literatura 2002) (in Ukrainian).*

Journal articles

20. Plechkajtis R, 'Zarozhdenie filosofskogo obrazovaniya v Velikom knjazhestve Litovskom' ['Emergence of Philosophical Education in the Grand Duchy of Lithuania'] [2004] 2(9) Topos 110 (in Russian).
21. Starchenko N, 'Zvynuvachennia druzhyn u vbyvstvi cholovikiv: zhinocha zhorstokist, cholovichi fobii chy materialnyi rozrakhunok rodychiv (Volyn ostannoii tretyni XVI st. – pershoi polovyny XVII st.)' ['Accusations of Wives of Murder of Their Husbands: Female Cruelty, Male Phobias or Pecuniary Schemes of Relatives (Volhynia of the Last Third of the XVI Century – First Half of the XVII Century)'] (2017) 13-14 Sotsium. Almanakh sotsialnoi istorii 81-112 (in Ukrainian).
22. Zazuliak Yu, 'Remeslo superarbitra. Shliakhetski konflikty ta poliubovni zamyrennia u Ruskomu voievodstvi pochatku XVI st.' ['Profession of Chief Arbitrator. Conflicts among the Noble and Amicable Reconciliations in Rus' Voivodeship of the Early XVI Century'] (2007) 7 Sotsium. Almanakh sotsialnoi istorii 43-57 (in Ukrainian).

Svitlana Kovalova

PLACE OF UKRAINIAN LAW IN THE LEGAL SYSTEM
OF THE GRAND DUCHY OF LITHUANIA
AND THE POLISH-LITHUANIAN COMMONWEALTH
(RZECZPOSPOLITA)

ABSTRACT. After abandoning the monopoly of the Marxist methodology and, therefore, the dictates of the positivist legal understanding, it is now possible to revise some concepts related to the history of national law. Today's interpretation of law as a complex and multi-level socio-cultural phenomenon, which should not be reduced to the statist dogma, allows speaking about the continuous duration of the existence of law in Ukrainian society – Ukrainian law, regardless of the presence/absence of own statehood in a particular period of time.

This article aims at determining the general features and peculiarities of Ukrainian law in the second half of the XIV – first half of the XVII century, and its place and role

in the establishment of the legal system of the Grand Duchy of Lithuania and the Polish-Lithuanian Commonwealth (Rzeczpospolita).

From the standpoint of post-classical approaches to understanding of law, the ontology of law is implemented in legal provisions, in individual and social legal consciousness and legal culture, and in legal relations. Therefore, some modes of existence of law do not depend on whether a society has its own statehood. Lithuanian – Rus' law applied in the Grand Duchy of Lithuania was underlain by the Rus'/Ukrainian legal tradition. The basis of the Grand Duchy of Lithuania's legal system rested upon legal provisions, institutions and principles which were formed and functioned in the law of Kyivan Rus' and the State of Galicia-Volhynia. Rus'/Ukrainian legal consciousness determined the lines and the specifics of law development in the second half of the XIV – first half of the XVII century, and Ukrainian lawyers and statesmen were involved in the creation of written law. Over the XV–XVI centuries, Lithuanian-Russian law evolved from medieval to early modern law; it developed in a pan-European way, being influenced by Roman law and European urban law (in the Magdeburg law version), absorbing the advanced humanistic ideas and values formed during the Renaissance and Reformation period but retaining the Rus'/Ukrainian basis. The impetus to the emergence of new legal institutions was given by new social, political, and cultural realities formed in the State through the efforts of the Ukrainian, Lithuanian, and Belarusian peoples; the provisions borrowed were organically intertwined with the general legal content, not only having an effect on the legal consciousness of Ukrainian society but also undergoing a certain transformation in legal relations which were unfolding in Ukrainian territory, under the influence of legal psychology of Ukrainians.

Consequently, during the second half of the XIV – first half of the XVII century, law of the Grand Duchy of Lithuania, which rested upon the Old Rus' (Ukrainian and Belarusian) legal heritage, underwent consistent evolution, and the latter affected legal consciousness, legal culture and legal relations. This law is equally the property of Ukrainians, Belarusians, and Lithuanians. Therefore, the term “Ukrainian law of the Lithuanian (Polish-Lithuanian) period” is a well-defined one in the context of the legal reality of Ukrainian lands of those times.

KEYWORDS: Ukrainian law of the Lithuanian-Polish period; Lithuanian-Rus' law; history of Ukrainian law; legal understanding; legal consciousness.

Андрій Кольбенко

кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри історії держави,
права та політико-правових учень
Львівського національного університету імені Івана Франка
(Львів, Україна)
andrii.kolbenko@lnu.edu.ua

DOI: 10.33498/lopu-2020-01-129

УДК 340.15(477)“15/17”

ЗВИЧАЄВЕ ПРАВО ЗАПОРОЗЬКОЇ СІЧІ ЯК ВАЖЛИВИЙ ЕТАП УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ

АНОТАЦІЯ. Розвиток сучасної української держави обумовлений пошуком оптимальної моделі керівництва суспільством і регулювання різноманітних суспільних відносин. Тому, поряд із орієнтуванням на європейські правові традиції та цінності, важливим є врахування досвіду українського державотворення у різні історичні періоди. Особливо цікавими і важливими у цьому сенсі є правові звичаї та традиції, які існували в Запорозькій Січі, де великою мірою формувалася менталітет і характер української нації.

Мета статті – з'ясувати вплив звичаєвого козацького права на правосвідомість українців у державотворчих процесах, а також визначити місце та роль Запорозької Січі в українському державотворенні у XVI–XVIII ст.

З'ясовано, що звичаєве право у запорозьких козаків відіграло важливу роль у регулюванні різноманітних суспільних відносин. Воно мало переважно усний характер і передавалося з покоління в покоління. Визнання та дотримання його норм було однією з умов перебування та проживання у козацькому середовищі. Звичаєве право сприяло виробленню особливої козацької правосвідомості, яка ґрунтувалася на гострому відчутті справедливості, рівності, чесності. Військовий стан, у якому майже постійно перебували козаки, вимагав безумовного та чіткого правопорядку і виконання обов'язків кожним із них. До військового стану був підпорядкований і соціально-економічний уклад, який давав змогу забезпечувати козаків усім необхідним. Через це норми звичаєвого права використовувалися у різноманітних сферах регулювання правовідносин: у способах і формах управління козаками та створення управлінських органів, у відносинах козаків між собою та сусідніми народами, а також у громадському житті та побуті. Козацьке звичаєве право стало важливим етапом українського державотворення і правотворення. Значним позитивом було те, що українці заявили про себе всьому світові як окрема нація, яка має право на власну державу; значно підвищився рівень національної свідомості тогочасного українського народу; українці здобули досвід державотворення, який міцно вкоренився в історичну пам'ять і став надбанням наступних поколінь борців за Українську державу. Закарбувавшись у людській пам'яті, запорозьке козацтво нагадувало наступним поколінням про

© Андрій Кольбенко, 2020

Андрій Кольбенко

славні сторінки наших предків і закликали до подальшої боротьби за національну українську незалежну державу.

Ключові слова: Запорозька Січ; звичаєве право; злочини; покарання; Україна.

Важливим етапом відродження української державності стала Запорозька Січ, політичний лад якої – православна республіка з демократичними рисами. Вона сформувала демократичну правову систему, оскільки, маючи свободу і незалежність від державних чиновників, козаки оберігали звичай предків¹.

Мета дослідження – з'ясувати вплив звичаєвого козацького права на правосвідомість українців у державотворчих процесах, а також визначити місце та роль Запорозької Січі в українському державотворенні у XVI–XVIII ст.

У Запорозькій Січі не було писаного закону, там упродовж всієї її історії користувалися українським звичаєвим правом. Як відомо, українське звичаєве право є важливою національною цінністю і надбанням, частиною української духовної культури, у якому відображено його сутність. Багатовікова історія українського права є також відображенням глибокої криниці мудрості, яка дійшла до нас через тисячоліття мовою обрядів, традицій, звичаїв, правосвідомості, пам'яток права. Про щирість, доброзичливість, миролюбність, працьовитість, гуманність та інші характерні риси українців можна дізнатися з етнографічних описів українських і зарубіжних дослідників, правових пам'яток². Українці з сивої давнини цінували особисту свободу та право діяти відповідно до своєї совісті і здорового глузду, жити у любові до ближнього. Впродовж усієї своєї історії українці виробили демократичний світогляд та особливу політико-правову свідомість, яка відображає прагнення до упорядкованості, справедливості і демократичності у відносинах між людьми³.

Звичаєве право є найбільш органічним джерелом права будь-якої нації, народу, адже воно ґрунтується не тільки на основі його правосвідомості, а й культурі, моралі, традиціях, ментальності, психології, релігії, економічному та соціальному ладі, а також особливостях історичного розвитку. Воно стає правовим регулятором суспільних відносин унаслідок тривалого застосування і базується на засадах раціональності, доцільності, ефективності, а також “здорового глузду”.

www.pravolia.com.ua

¹ І Паньонко, ‘Апарат управління Запорозької Січі (середина XVI ст. – 1775 р.)’ (автореф дис канд юрид наук, 2000) 11.

² *Історія українського права: посібник* (Безклубий І ред, Грамота 2010) 7.

³ І Бойко, *Історія правового регулювання цивільних, кримінальних та процесуальних відносин в Україні* (IX–XX ст.) (2014) 353.

У запорізьких козаків звичаєве право відіграло надзвичайно важливу роль, а також впливало на формування правових і державотворчих традицій усього українського народу.

Запорізькі неписані закони, маючи коріння у звичаях, а отже, народній свідомості, формувалися від самого життя, досвіду, оформлюючи, по суті, вже існуючі суспільні відносини. Тому, якими б дивними не здавалися такі закони з точки зору догми і форми, у них була одна вирішальна перевага – вони діяли впродовж декількох віків. Існування законності є незаперечним доказом державності, адже норми права установлюються і діють лише в державі, злочини й покарання, як правові явища, поза державою бути не можуть⁴.

Середовище запорізьких козаків переважно поповнювалося з українських селян, які тікали від свавілля польської шляхти і магнатів. Тому в ньому переважала селянська свідомість, яка впливала на формування козацьких громад, де всі вважалися рівними та вільними. Адже свідомість – це сукупність духовного буття людини. Вона існує через конкретних носіїв-індивідів, особистість, соціальні групи та спільноти⁵.

Селянський демократизм у козацькому середовищі поступово набирав рис військово-козачого демократизму, за умов якого поселенський люд виявився досить сприятливим до демократичних традицій державності предків; звичаєвого права пращурів, які ототожнювали його з правдою; елементів народоправства у вигляді віча, соборності, колективізму, громадської солідарності, що втілювалися в обштинному землеволодінні, суспільній власності на землю, свободолюбства, потягу до рівності людей, братерства, справедливості в досить розвинутому громадському житті, до принципу виборності владних органів; до децентралізації політичної влади, що виявлялося у розгалуженій системі місцевого самоврядування, автономізації окремих громад і регіонів, їх федералізації; до поєднання монархічних й аристократичних форм управління та ін.⁶

Формування організованого життя козаків пов'язане з іменем українського православного князя Д. Вишневецького, який був родом із Тернопільщини. Він був відомий як талановитий полководець, людина величної сміливості та мужності⁷. Саме завдяки його керівництву в 1553–1554 рр. на острові Мала Хортиця за дніпровськими порогами було збудовано укріплений форт, що отримав назву Запорізька Січ. Д. Вишневецькому

⁴ В Андрущенко та В Федосов, *Запорізька Січ як український феномен* (Заповіт 1995) 54.

⁵ М Альчук, *Духовне життя суспільства* (Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка 2002) 14.

⁶ *Українське державотворення: невитребуваний потенціал: словник-довідник* (Мироненко О ред, Либідь 1997) 232.

⁷ Я Новицький та А Сокульський та В Шевченко, *Народна пам'ять про козацтво* (Интербук 1991) 136.

належить заслуга першому спробувати зробити з козацтва міжнародний фактор, надати його діяльності політичного характеру⁸.

Українське козацтво з'явилося і почало відігравати важливу роль на історичній арені саме тоді, коли в Північному Причорномор'ї виникла ситуація, небезпечна для України й інших східно-європейських країн. Тут у другій половині XV ст. утверджується Османська імперія, у 1478 р. її васалом стає Кримське ханство; об'єднання агресивних мусульманських держав регіону призводить до різкої активізації їхньої експансії та нападів на сусідні християнські країни. Ці напади ставали все частішими й руйнівнішими: першою їхньою жертвою була Україна – найближча до Кримського ханства й турецьких володінь⁹.

Українська козака спільнота в цей час стала силою, яка почала впливати на регіональні європейські відносини, особливо в трикутнику Польської і Московської держав та Кримського ханства. Щоправда, козацтво не завжди усвідомлювало себе державотворчою силою усього українського народу, а їхня суспільна свідомість часто була спрямована на здобуття лише власної свободи та вольностей. Тому козацьку військову силу інколи використовували не на користь загальноукраїнських інтересів. А держава може бути найбільш цивілізованою тоді, коли її устрій дає їй виразну перевагу на війні над іншими державами, коли суспільність поставила собі за постулат правило бути сильною¹⁰.

Єдність козацького товариства, як правило, цементувалася тільки спільністю долі та інтересів. Це брало верх над соціальними конфліктами та міжпартійним розбратом. Тому невдоволені здебільшого ухилялися від боротьби з владою, просто залишали Січ, так само як і приходили сюди.

За такого стану речей запорозькій верхівці майже не доводилося боротися за владу чи відстоювати її. Зусилля січової адміністрації зосереджувалися переважно на управлінських, а не політичних питаннях¹¹.

За умов обмежених масштабів державного життя авторитет і сила звичаєвого права давали січовій адміністрації змогу без будь-яких зусиль контролювати суспільство. Тим паче, що ставлення запорожця до служби було не формальним, а свідомим, виконання обов'язку не було примусом¹². Цьому сприяло відчуття братської підтримки, взаємного обов'язку, рівності, солідарної взаємодопомоги та взаємозалежності.

Як у виборі військової старшини й розподілі земель, так і в судах, покараннях і стратах запорозькі козаки керувалися, як було сказано раніше,

⁸ О Апанович, *Розповіді про запорозьких козаків* (Дніпро 1991) 297.

⁹ Д Наливайко, *Козацька християнська республіка* (Дніпро 1992) 39.

¹⁰ Д Донцов, *Дух нашої давнини* (Відродження 1991) 184.

¹¹ Андрущенко та Федосов (н 4) 54.

¹² Там само 54.

не писаними законами, а ‘стародавнім звичаєм, словесним правом і здоровим глуздом’, що ґрунтувалися на справедливості¹³.

Завдяки таким засадам результатом політичної творчості запорозьких козаків стала республіка, яка була заснована на ідеї народного суверенітету, носій якого – лицарське січове товариство. Представницьким органом цього товариства була козацька рада, якій належала вся повнота влади щодо прийняття ключових рішень у внутрішній та зовнішній політиці, контроль за діяльністю січових урядовців. Некозаки права голосу не мали. На Раді гласно, на очах у всіх відбувалося політичне життя Січі.

Голоси подавалися відкрито. Вважалося, що прилюдні вибори і рішення є ознакою вільних людей. На таємне голосування щирі запорожці дивилися, як на вияв громадської неблагонадійності чи аристократичну примху. За обов’язкової участі всіх присутніх у Січі козаків Рада дискутувала, приймала постанови, обирала й усувала посадових осіб. По суті, це була процедура прямого народоправства, бо вища влада належала первинним зборам запорожців, а не їхнім представникам або уповноваженим¹⁴.

Загальні або військові ради у запорозьких козаків відбувалися зазвичай у певні дні – 1 січня кожного нового року, 1 жовтня, у храмове свято Січі – Покрову 14 жовтня, на другий чи третій день Великодня, а крім того, у будь-який день і час за бажанням товариства чи простої ‘сіроми’. На військових радах вирішувалися найважливіші питання життя Запорозького війська: про мир і ‘розмир’, про походи на неприятеля, про покарання важливих злочинців, про поділ земель та угідь і, нарешті, про вибори військової старшини¹⁵.

Звання ‘військової старшини’ надавалися усім козакам, хто займав на Січі командні або військово-адміністративні посади. Після звільнення козака з посади це звання втрачалося, за винятком чотирьох посад: кошового отамана, військового судді, військового писаря і військового осавула.

За ними після звільнення з посад на все життя залишалося звання ‘військової старшини’. Вони жили у своїх куренях і користувалися особливою повагою. Їх запрошували на відповідальні наради¹⁶.

Вища військово-адміністративна та судова влада на Січі належала кошовому отаману. Він вирішував долю кожного козака, затверджуючи судові вироки, і передусім смертні. Від імені товариства він вступав у дип-

¹³ Д Яворницький, *Історія запорізьких козаків* (Світ 1990) 149.

¹⁴ Андрущенко та Федосов (н 4) 54.

¹⁵ Яворницький (н 13) 131.

¹⁶ Ю Мицик та С Плохий та І Стороженко, *Як козаки воювали: Історичні розповіді про запорізьке козацтво* (Січ 1991) 85.

ломатичні відносини з іноземними державами, затверджував обраних або призначених козаків на посади, а також займався розподілом земель і трофеїв між куренями. Вирішував питання прийому козаків до війська або їх звільнення¹⁷. При кошовому отамані діяла група радників як постійна консультативна рада, до складу якої довічно включалися старійшини – авторитетна військова та курінна старшина у відставці¹⁸.

Легітимність влади кошового отамана створювалася більшістю голосів, поданих за нього на Раді. Щорічні вибори забезпечували перевірку заслуг і контроль дій кошового отамана та інших службових осіб, унаслідок чого вони змінювали один одного, остаточно покидаючи політичну арену або знову з'являючись на ній. Ніхто не міг тривалий час безперервно обіймати цю посаду. Навіть І. Сірко, хоч і мав величезний авторитет, декілька разів усувався від влади і знову повертався до неї.

У запорозькому середовищі шлях до популярності, а потім і до влади та заможності лежав через особисті чесноти розуму та відваги, що забезпечувало таким людям отаманську і старшинську гідність¹⁹.

З усіх отаманів, котрі з 1654 до 1775 рр. змінювалися на посаді командуючих низовим військом і Кошем Запорізької Січі, семеро – Гордієнко, Калнишевський, Лантух, Гусак, Малишевич, Малий та Сірко – головували 118 строків. Найбільше разів – із 1683 до 1728 рр., тобто 45 років, обирали кошовим отаманом Івана Петровича Гусака. Менше за всіх були кошовими отаманами ті, кого обирали під час заколотів²⁰.

Вимоги до особи кошового отамана з боку козаків були дуже прискіпливими, тому він був змушений виявляти увесь свій хист і сміливість, у разі ж малодушності – його вбивали як зрадника й обирали іншого²¹.

Крім кошового отамана, важливе місце у керівництві Запорозької Січі займав військовий суддя, який чинив суд на Січі, а у випадку відсутності кошового отамана виконував його обов'язки, тобто був наказним кошовим отаманом. Військовий писар від імені кошового отамана та товариства складав і підписував документи. Він також очолював січову канцелярію і був начальником для всієї військової старшини, що займали посади писарів у паланках та в походних командах. Посаду військового писаря обіймали високоосвічені люди, які знали іноземні мови та латину. Організацією і веденням прикордонної служби запорозьких земель, охороною землевласників та шляхтичів на Січі займався військовий осавул. Він також проводив слідство та виконував судові вироки.

¹⁷ Мицик та Плохій та Стороженко (н 16) 89.

¹⁸ Андрущенко та Федосов (н 4) 61.

¹⁹ Там само 60.

²⁰ Новицький та Сокульський та Шевченко (н 7) 160.

²¹ Гійом Левессер де Боплан, *Опис України, Простер Меріме, Українські козаки. Богдан Хмельницький* (пер з фр, Каменярь 1990) 67.

Військовий обозний очолював артилерійську та фортифікаційну справу на Січі – під час походу він або наказний обозний керували побудовою табору з возів, а також штурмом укріплень ворога²².

Ці та інші представники козацької влади на території Запорозької Січі, хоч і мали великий авторитет та певну самостійність у прийнятті рішень, змушені були суворо дотримуватися рішень військових рад та особливо – звичаїв, які були основою для регулювання відносин у козацькому товаристві. Звичаї виникали та оформлялися у процесі еволюції господарсько-побутових відносин людей і спиралися на загальноприйняті “давні” норми поведінки, вироблені за різноманітних обставин. Неписані “права і звичаї” Війська Запорозького офіційно не санкціонувалися державною владою, проте регулювали все внутрішнє життя січовиків. Саме в Запорізькій Січі звичаї проіснували найдовше і в найбільш традиційній формі. Звичаєве право безпосередньо відображалось в окремих вчинках людей, їхніх уявленнях про “правду” та “справедливість”, у тому розумінні, яке панувало серед населення й на певному етапі суспільного розвитку²³.

Писаних законів у козаків, як було сказано раніше, не було через те, що громада козаків мала позаду надто коротке минуле, щоб виробити ті чи інші закони, систематизувати їх і викласти на папері, а також тому, що все історичне життя запорозьких козаків було сповнене майже безперервними війнами, які не дозволяли їм надто зупинятися на організації внутрішнього ладу свого життя; нарешті, запорозькі козаки взагалі уникали писаних законів, побоюючись, щоб вони не змінили їхніх свобод. Тому самі покарання і страти у запорозьких козаків стосувалися найбільше кримінальних та майнових злочинів. Через це за такий злочин, як крадіжка, який у державі карався штрафом чи позбавленням свободи на певний строк, у козаків призначалася смертна кара²⁴.

Суворі закони пояснюються у Запорізькій Січі трьома причинами: по-перше, туди іноді приходили люди сумнівної моральності; по-друге, військо жило без жінок і не зазнавало їхнього пом’якшуючого впливу на звичай; по-третє, козаки вели постійну війну, а тому для підтримання порядку у війську потребували особливо суворих законів²⁵.

Певна жорстокість кримінально-правових норм звичаєвого права на Січі загалом не відмежовувала людей. Навпаки, їхній побут і звичай поширювалися в інші райони країни. Більшості громадськості імпонували козацька волелюбність і незалежність поглядів, наснага та ідея рівності всіх членів суспільства, лицарство і готовність до самопожертви на благо

²² Мицик та Плохій та Стороженко (н 16) 89-92.

²³ О Гуржій, *Українська козацька держава в другій половині XVII–XVIII ст.: кордони, населення, право* (Основи 1996) 129-130.

²⁴ Яворницький (н 13) 149.

²⁵ Там само 150.

свої батьківщини в боротьбі з іноземними поневолювачами. Крім того, дійсність знала і пом'якшення вироків. Зокрема, це нерідко траплялося тоді, коли судові органи передавали злочинця на поруки громаді, або коли той привселюдно просив вибачення у скривдженій особі й отримував його. Існував, зокрема, також випадок з історії Нової Січі, коли за навмисне вбивство чоловіка винного мали засудити до страти. Однак козацький суд, враховуючи те, що той мав малолітніх дітей, наказав злочинця побити лише киями і відпустити²⁶.

Із кримінальних злочинів найважчими вважалися вбивство козаком товариша, побої, завдані козаком козаку у тверезому чи п'яному стані, крадіжка чогось козаком у товариша і переховування ним крадених речей. Особливо суворими були покарання за велику крадіжку, за яку, при двох свідках, карали на смерть. Зв'язок із жінкою і содомський гріх, з огляду на звичай, що забороняв січовим козакам одружуватися; кривда жінки, коли козак її знеславить; зухвалість щодо начальства; насильство в Січі або християнських поселеннях, коли козак відбирав у товариша поле, худобу й майно; дезертирство, тобто самовільне відлучення козака під час походу; гайдамацтво, тобто крадіжка коней, худоби та майна у мирних українських, польських і татарських областей або у купців та мандрівників, що проїжджали запорозькими степами, приведення у Січ жінки, не виключаючи матері, сестри чи дочки; пияцтво під час походу на неприятеля²⁷.

За козацьким правом суб'єктом злочину на Запорозькій Січі міг бути козак, що досяг 16-літнього віку. Психічно хворих не звільняли від кримінальної відповідальності, але суд при призначенні покарання враховував їхній стан як обставину, що пом'якшувала вину²⁸.

Покарання у запорозьких козаків залежало від ступеня тяжкості вчиненого злочину і мало за мету покарати злочинця або відплатити за його злочин, відшкодування збитків, залякування, перевиховання та розкаяння у вчиненні "гріха". Завданням покарання було забезпечити охорону запорозьких козаків від злочинців та їхньої шкідливої діяльності й запобігти повторному вчиненню злочину²⁹.

На Запорозькій Січі покарання мали виключно публічний характер. Вся процедура – від розслідування злочину до ухвалення вироку та призначення виду покарання – здійснювалася винятково на основі українського звичаєвого права. Вироки ухвалювали й виголошували на площі прилюдно, це пояснювалося тим, що публічне покарання мало бути

²⁶ Гуржій (н 23) 134.

²⁷ Яворницький (н 13) 150.

²⁸ І Бойко, *Кримінальні покарання в Україні (IX–XX ст.)* (2013) 175.

²⁹ Там само 178.

пересторогою для інших козаків утримуватися від злочинних дій. Запорозькі козаки застосовували різноманітні види покарань: смертну кару (просту і кваліфіковану), тілесні покарання (болісні і калічицькі), позбавлення свободи, честі і прав, вигнання, майнові покарання. Покарання поділялися на основні та додаткові, причому більшість покарань могли бути і основними, і додатковими³⁰.

Козацьке звичаєве право не передбачало судових виконавців, а у випадку страти – катів. Запорозькі козаки вважали себе благородними людьми, лицарями, яким не можна бруднити руки кров'ю беззбройної жертви. У них було досить гостро розвинуте почуття гідності, особистої свободи та соціальної справедливості. Вони винайшли оригінальний спосіб виконання вироку. Страту доручали іншому засудженому на смерть, який чекав її від наступного засудженого. Якщо ж такого на момент страти не було, то виконання смертного вироку відкладали доти, доки до в'язниці не потрапляв новий звинувачений³¹.

Потрібно також відзначити, що, незважаючи на те, що на території України діяли різноманітні джерела права, зокрема, Литовські статuti, акти королівської влади, канонічне та магдебурзьке право, у Запорозькій Січі їх не визнавали, а найважливіше значення мало звичаєве козацьке право, що міцно утвердилося у сфері козацьких суспільних відносин³².

Висновки. Таким чином, звичаєве право у запорозьких козаків відіграло важливу роль у регулюванні суспільних відносин. Воно мало переважно усний характер і передавалося з покоління в покоління. Визнання та дотримання його норм було однією з умов перебування і проживання у козацькому середовищі. Звичаєве право сприяло виробленню особливої козацької правосвідомості, яка ґрунтувалася на загостреному відчутті справедливості, рівності та чесності. Військовий стан, у якому майже постійно перебували козаки, вимагав дотримання безумовного та чіткого правопорядку і виконання обов'язків кожним із них. До військового стану був підпорядкований і соціально-економічний, який давав змогу забезпечувати козаків усім необхідним. Через це норми звичаєвого права використовувалися у різноманітних сферах регулювання правовідносин, зокрема: способах і формах управління козаками та створенні управлінських органів, відносинах козаків між собою та сусідніми народами, громадському житті та побуті. Тому козацьке звичаєве право стало важливим етапом українського державотворення і правотворення. Значним позитивом було те, що українці заявили про себе всьому світові як окрема нація, яка має право на власну державу; значно підви-

³⁰ І Грозовський, *Право Нової Січі (1734–1775 рр.)* (Вид-во Унів-ту внутр справ 2000) 61.

³¹ Бойко (н 3) 414.

³² Паньонко (н 1) 9.

щився рівень національної свідомості тогочасного українського народу; українці здобули досвід державотворення, який міцно вкоренився в історичну пам'ять і став надбанням наступних поколінь борців за Українську державу. Закарбувавшись у людській пам'яті, запорозьке козацтво нагадувало наступним поколінням про славні сторінки наших предків і заклиало до подальшої боротьби за національну українську незалежну державу.

REFERENCES

Bibliography

Authored books

1. Alchuk M, *Dukhovne zhyttia suspilstva [Spiritual Life of Society]* (Vydavnychiy tsentr LNU imeni Ivana Franka 2002) (in Ukrainian).
2. Andrushchenko V ta Fedosov V, *Zaporozka Sich yak ukraïnskyi fenomen [Spiritual Life of Society]* (Zapovit 1995) (in Ukrainian).
3. Apanovych O, *Rozpovidi pro zaporozkykh kozakiv [Stories about Zaporizhian Cossacks]* (Dnipro 1991) (in Ukrainian).
4. Boiko I, *Istoriia pravovoho rehulivannia tsyvilnykh, kryminalnykh ta protsesualnykh vidnosyn v Ukraini (IX–XX st.) [History of Legal Regulation of Civil, Criminal and Procedural Relations in Ukraine (IX–XX Centuries)]* (2014) (in Ukrainian).
5. Boiko I, *Kryminalni pokarannia v Ukraini (IX–XX st.) [Criminal Penalties in Ukraine (IX–XX Centuries)]* (2013) (in Ukrainian).
6. Dontsov D, *Dukh nashoi davnyiny [The Spirit of Our Old Ages]* (Vidrodzhennia 1991) (in Ukrainian).
7. Hrozovskiy I, *Pravo Novoi Sichi (1734–1775 rr.) [Law of the New Sich (1734–1775)]* (Vyd-vo univ-tu vnutr sprav 2000) (in Ukrainian).
8. Hurzhii O, *Ukrainska kozatska derzhava v druhii polovyni XVI–XVIII st.: kordony, naselennia, pravo [Ukrainian Cossack State in the Second Half of the XVII–XVIII Centuries: Borders, Population, Law]* (Osnovy 1996) (in Ukrainian).
9. Mytskyk Yu ta Plokhii S ta Storozhenko I, *Yak kozaky voiuvaly: Istorychni rozpovidi pro zaporizke kozatstvo [How the Cossacks Fought: Historical Stories about Zaporizhian Cossacks]* (Sich 1991) (in Ukrainian).
10. Nalyvaiko D, *Kozatska khrystyianska respublika [Cossack Christian Republic]* (Dnipro 1992) (in Ukrainian).
11. Novytskyi Ya ta Sokulskyi A ta Shevchenko V, *Narodna pam'iat pro kozatstvo [National Memory of the Cossacks]* (Ynterbuk 1991) (in Ukrainian).
12. Yavornytskyi D, *Istoriia zaporizkykh kozakiv [History of Zaporizhian Cossacks]* (Svit 1990) (in Ukrainian).

Edited and translated books

13. Boplan H L de, *Opys Ukrainy, Merime Proster, Ukrainski kozaky. Bohdan Khmelnytskyi [Description of Ukraine, Prosper Mérimée, Ukrainian Cossacks. Bohdan Khmelnytskyi]* (per z fr, Kameniar 1990) (in Ukrainian).
14. *Istoriia ukrainskoho prava: posibnyk [History of Ukrainian Law: Study Guide]* (Bezklubiyi I red, Hramota 2010) (in Ukrainian).

15. *Ukrainske derzhavotvorenna: nevytrebuvanyi potentsial: slovnyk-dovidnyk [Ukrainian State-Building: Unclaimed Potential: Reference Dictionary]* (Myronenko O red, Lybid 1997) (in Ukrainian).

Thesis

16. Panonko I, 'Aparat upravlinnia Zaporizkoi Sichi (seredyna XVI st. – 1775 r.)' [*Administrative Apparatus of the Zaporizhian Sich (Mid-XV Century – 1775)*] (avtoref dys kand yuryd nauk, 2000) (in Ukrainian).

Andrii Kolbenko

CUSTOMARY LAW OF THE ZAPORIZHIAN SICH
AS A MILESTONE IN UKRAINIAN STATEHOOD

ABSTRACT. Development of the modern Ukrainian State is driven by the search for an optimal model of society management and regulation of various social relations. Therefore, along with focusing on European legal traditions and values, it is crucial to bear in mind the experience of Ukrainian State-building in various historical periods. In this sense, of particular interest and importance are the legal customs and traditions existing in the Zaporizhian Sich, where the mentality and character of the Ukrainian nation was largely formed.

The purpose of the article is to examine the impact of the Cossack customary law on legal consciousness of Ukrainians in State-building processes, and to determine the place and role of the Zaporizhian Sich in the Ukrainian State-building in the XVI–XVIII centuries.

It is established that the customary law of Zaporizhian Cossacks played a central role in regulating various social relations. It was mostly oral and passed down from generation to generation. Recognition and compliance with its rules was one of the conditions of staying and living in the Cossack environment. Customary law contributed to the development of a particular Cossack legal consciousness resting upon a keen sense of justice, equality, and honesty. The war-time situation which Cossacks were facing almost all the time demanded absolute and clear law and order and performance of duties by each of them. Such war-time situation also dictated the socio-economic system which should ensure that Cossacks had everything they needed. For this reason, customary law was used to regulate legal relations in various areas: the ways and forms through which Cossacks were managed and their administrative bodies were established, relations between the Cossacks and the neighboring peoples, as well as public life and everyday life arrangements. The Cossack customary law became an important milestone in the Ukrainian State-building and law-making. As a significant positive feature, it should be noted that Ukrainians profiled themselves to the whole world as an autonomous nation possessing the right to its own State; at that time, the level of national consciousness of Ukrainian people significantly increased; Ukrainians gained the State-building experience which became firmly rooted in historical memory and ripened into the legacy of the next generations of fighters for the Ukrainian State. Being embedded in human memory, the Zaporizhian Sich reminded next generations of the glorious pages of our ancestors and called for further struggle for the national independent Ukrainian state.

KEYWORDS: Zaporizhian Sich; customary law; crimes; penalties; Ukraine.

Ліліана Шевчук

кандидатка юридичних наук, доцентка,
доцентка кафедри історії держави,
права та політико-правових учень
Львівського національного університету
імені Івана Франка
(Львів, Україна)
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-0502-8251>
liliana.shevchuk@lnu.edu.ua

Тарас Шевчук

асистент кафедри міжнародного права
факультету міжнародних відносин
Львівського національного університету імені Івана Франка
(Львів, Україна)
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-9346-3335>
tpshevchuk@ukr.net

УДК 340.12(477)“1649/1783”

ОСНОВОПОЛОЖНІ ЗАСАДИ ТА ЧИННИКИ ФОРМУВАННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПРАВОВОЇ СИСТЕМИ УКРАЇНСЬКОЇ КОЗАЦЬКОЇ ДЕРЖАВИ – ГЕТЬМАНЩИНИ

АНОТАЦІЯ. Одним із етапів розвитку української державності була доба козацтва, ознаменована утворенням і діяльністю Української козацької держави – Гетьманщини в період 1649–1764 рр.

Метою статті є спроба підійти до питання аналізу формування національної правової системи в один із важливих періодів її еволюції, а саме в Українській козацькій державі – Гетьманщині не лише з позицій позитивізму, а й “*jus naturale*”, тобто права природного.

Становлення і розвиток національної правової системи Гетьманщини відбувалися на засадах характерних для національних правових систем тогочасних європейських держав, основоположними серед яких є передусім історичність і наступність (спадковість) права. Значний вплив на характер і розвиток національної правової системи Гетьманщини справила європейська правова традиція, зокрема обумовивши відповідний рівень правової культури Гетьманщини з притаманним їй правовим менталітетом. Її головні елементи, відтворюючи своєрідність і самобутність успадкованої правової культури, були стримуючим чинником на шляху поширення ментально чужої та відсталого за своєю сутністю і змістом російської правової системи.

Система домінуючих правових цінностей Української козацької держави формувалася у доволі складних умовах становлення і розвитку української державності. З середини XVII ст. у національній свідомості українців особливої ваги набувають такі політико-правові цінності-категорії, як свобода особистості, демократія, рівноправність, національна самоідентифікація тощо. Впродовж першої половини 1649 р. українському керівництву вперше в історії української суспільно-політичної думки вдалося сформулювати національну державну ідею створення незалежної держави в етнічних межах України як провідну у визвольних змаганнях народу всіх наступних століть.

На початку XVIII ст. вперше в історії українського права було створено правові основи представницького правління та парламентаризму передусім завдяки появі Конституції П. Орлика 1710 р.

Позитивно вплинула на розвиток національної правової системи Гетьманщини і досить активна її міжнародно-правова діяльність. Українська козацька держава – Гетьманщина стала однією із важливих віх розвитку української державності, а її національно-правова система відобразила сутність і зміст намагань та прагнень українського народу до незалежності й самостійності.

Ключові слова: історичність; наступність; українське право; національна правова система; правова традиція; правовий менталітет; національна правова свідомість.

Приймаючи Акт проголошення незалежності України 24 серпня 1991 р. та урочисто проголошуючи незалежність і створення самостійної держави – України, Верховна Рада України – ще на той час Української Радянської Соціалістичної Республіки – розглядала це як продовження тисячолітньої традиції державотворення в Україні. Одним із етапів розвитку української державності була доба козацтва, ознаменована утворенням і діяльністю Української козацької держави – Гетьманщини у період 1649–1783 рр. Незважаючи на те, що її статус і місце в системі міждержавних відносин, сформованих Вестфальським миром 1648 р., регулювалися угодами, в яких вона визнавала себе автономним утворенням або зовнішнім васалом якоїсь великої держави регіону (Речі Посполитої, Московської держави, Османської імперії, Швеції), Гетьманщина була наділена всіма ознаками держави, а саме: власна територія; функціонування органів публічної влади, що поширювали свою юрисдикцію на відповідну територію; населення, яке крім козаків охоплювало й інші стани; наявність війська; незалежна зовнішня політика; власна національна правова система; наявність своєї податкової системи; власна назва держави; наявність державних символів – хоругви, печатки, інших гетьманських клейнод тощо¹.

¹ І Бойко, *Держава і право Гетьманщини: навчальний посібник для студентів вищих та середніх спеціальних юридичних навчальних закладів і факультетів* (2000) 7.

Сучасна українська історико-правова наука, досліджуючи державно-правові аспекти становлення та розвитку України, є не тільки і не стільки механічним накопиченням знань, а й здійснює пошук, освоєння та розвиток новітніх напрямів таких досліджень, а також засобів і способів, вивільнених від ідеологічних нашарувань пострадянської історичної науки та її методології. Власне, вони слугуватимуть найширшому та найглибшому виявленню і дослідженню тих історичних явищ, процесів і фактів, які були знаковими для розвитку не лише української державності, а й українського права загалом та його складових елементів зокрема.

Традиційна історико-правова доктрина тісно пов'язує право з державою, ґрунтуючись на позитивістському підході до розуміння права. Проте такий підхід не став домінантним на первинних етапах розвитку української історико-правової науки. Очевидно, що не є він основним і сьогодні. Зокрема, М. Мірошніченко вважає, що у науковому пізнанні процесу виникнення, становлення та розвитку права необхідно послуговуватися таким загальним поняттям “право” в історичному аспекті, яке і за обсягом, і за змістом відповідало б потребам аналізу процесу як первісного виникнення права (у додержавних суспільствах), так і в умовах його розвитку в державно-організованих суспільствах. У цьому контексті “право”, на її думку, – це об'єктивно обумовлена, раціонально обґрунтована через зріз всезагального інтересу система вивірених суспільною практикою принципів, інститутів, норм або правил поведінки, реалізація і функціонування яких пов'язані з владними інститутами, які володіють визнаним правом (привілеєм) здійснювати примус, а отже, “українське право” – адекватне інтересам українського народу (суспільства, нації) формоутворення, яке є способом існування і вираження змісту соціально-економічних, політичних зв'язків і взаємодій, підпорядкованих моральним вимогам, силі звичаю, традицій та юридичним правилам у межах існуючої в Україні соціокультурної реальності, духовним виміром якої є українська етнічна ідентичність². На нашу думку, такий підхід видається найбільш вдалим і доцільним у контексті дослідження історико-правових аспектів української державності на різних етапах її розвитку.

Метою дослідження є спроба підійти до питання аналізу формування національної правової системи в один із важливих періодів її еволюції, а саме в Українській козацькій державі – Гетьманщині не лише з позицій позитивізму, а й “*jus naturale*”, тобто права природного.

² М Мірошніченко, *Історія українського права: джерела, ч 1* (КНУ ім Тараса Шевченка 2015) 24-5.

I. Загальнотеоретичний підхід до розуміння сутності та змісту національної правової системи Української козацької держави – Гетьманщини

Якісно та повноцінно дослідити поняття і сутність будь-якої системи, зокрема й правової, як цілого явища можна за умови вивчення її складових і характеру внутрішньо-системних зв'язків між цими елементами. Теоретики-правознавці по-різному підходять до категорії “правова система”, аналізуючи її структуру та складові елементи. Заслугує уваги з точки зору масштабності та доцільності у питанні розкриття сутності та змісту національної правової системи Гетьманщини підхід, запропонований Н. Оніщенко. Вона виділяє такі елементи правової системи: право як сукупність створених державою норм; законодавство як форму вираження цих норм; правові інституції, що здійснюють правову політику держави; судова та інша юридична практика; механізм правового регулювання; правореалізаційний процес; права, свободи й обов'язки громадян; система функціонуючих у суспільстві правовідносин; законність і правопорядок; правова ідеологія (правосвідомість, юридичні доктрини, теорії, правова культура тощо); суб'єкти права; системні зв'язки, які забезпечують єдність, цілісність і стабільність системи; інші правові явища³. Взаємозв'язок елементів правової системи, їх функціонування зумовлюють саме існування правової системи, адже в розрізненному вигляді вона існувати не може.

Доречним є врахування наукової позиції з цього питання Є. Харитона, який визначає правову систему як зумовлену об'єктивними закономірностями (зокрема й культурними, історичними та географічними особливостями) розвитку певного об'єднання людей (громади, суспільства, держави, етносу), цілісну сукупність взаємно пов'язаних норм, правових інституцій та юридичних явищ (зокрема таких як правова ідеологія, правосвідомість, правові погляди, правова культура), що постійно відтворюються людьми у процесі співжиття⁴.

З огляду на такий теоретичний підхід щодо моделі та конструкції правової системи, національна правова система Української козацької держави – Гетьманщини не була виключно матеріальною субстанцією, компонентам якої надавалася відповідна правова форма, як і не була якимось окремо взятим феноменом, ізольованим від інших явищ суспільного життя. Її доцільно розглядати як елемент системи більш високого рівня – соціальної, як необхідної організуючої платформи та соціокуль-

³ Н Оніщенко, ‘Правова система як об'єкт пізнання загальнотеоретичної юриспруденції’ (2012) 1-2 Право України 262.

⁴ Є Харитонов, ‘Методологічні засади дослідження проблем правової адаптації України до внутрішнього ринку ЄС’ (2015) 17 Наукові праці Національного університету “Одеська юридична академія” 239.

тикультурного простору співжиття людей. Як складова соціальної системи національна правова система Гетьманщини взаємодіяла з іншими її елементами – економічною, політичною, релігійною, моральною тощо. Тісно переплітаючись з елементами системи моралі, релігії, етнокультури, тогочасне українське право як проекція зазначених вище цінностей знаходить своє відображення у свідомості населення Гетьманщини, яка, відображаючи їх ставлення до національного права, стає національною правосвідомістю.

II. Основоволожні засади формування національної правової системи Української козацької держави – Гетьманщини

Національна правосвідомість безпосередньо впливає на зміст основоположних засад і чинників, які, як правило, обумовлюють характер, особливості, тип, якість, ефективність, динамічність та гнучкість правової системи. Становлення і розвиток права Гетьманщини, а отже, і її правової системи відбувалися на засадах властивих національним правовим системам тогочасних європейських держав (Річ Посполита, Франція, Англія). До таких можна передусім віднести засади історичності та наступності (спадковості), які в національній правовій системі Гетьманщини прослідковуються як у площині матеріального права, так і у світлі правових традицій, правових ідей, правової ментальності та інших правових цінностей, що успадковувалися українським народом із давніх-давен, зберігалися і передавалися наступним поколінням як символи української державності й українського права незалежно від існування *de iure* української держави в її класичному розумінні. Історико-правове дослідження правових звичаїв, обрядів, ритуалів, властивих суспільним відносинам Гетьманщини й особливо – правовим традиціям, сприяє кращому розумінню процесу становлення та розвитку її національної правової системи і, як результат, відображає динаміку її історичного буття, формування та реалізацію правових норм, пізнання права його суб'єктом, реалізацію правових приписів у вигляді відповідної правової поведінки.

Д. Вовк зазначає, що правова традиція – це поняття, яке характеризує специфічність ідеального і матеріального буття права у контексті уявлення про історичний розвиток самого права або явищ, що на нього впливають. Важливо, що традиція – це не самі правові явища, а категорія, яка пояснює їхню своєрідність, особливість з огляду на історію виникнення і розвитку⁵. Тому можна стверджувати, що правова традиція –

⁵ Д. Вовк, 'Правова традиція: розуміння у контексті співвідношення з правовою системою і правовою культурою' (2012) 2 Вісник Академії правових наук України 51.

це глибинне, широкомасштабне і соціальне явище, здатне акумулювати в собі найхарактерніші та найістотніші риси нації, народу чи соціальної спільноти, які водночас є критеріями його ідентичності, цивілізованості, культури, ментальності тощо. Аналізуючи основні елементи національної правової системи Гетьманщини, можемо зробити висновок, що вона побудована на основоположних засадах європейської правової традиції. Під впливом цієї традиції сформувався і відповідний рівень правової культури Гетьманщини з притаманним їй правовим менталітетом. З огляду на такий підхід заслуговує на увагу точка зору, згідно з якою правовий менталітет – це етнічний феномен, в основі формування якого є певний історико-цивілізаційний простір із усталеними культурно-правовими стереотипами, цінностями й традиціями. Спільними рисами правової традиції та правового менталітету є те, що вони малодинамічні, змінюються досить повільно порівняно з соціальними процесами та майже не залежать від ідеологічного тиску, формуються залежно від етнічних, культурно-історичних основ національної правової культури, виконують функцію впорядкування, стабілізації та консервації елементів правосвідомості. Правовий менталітет органічно вливається у правову традицію у вигляді її складової, є її ядром, яке відповідає за збереження оригінальності власних духовно-правових ресурсів. Одночасно цей процес є своєрідним захистом від витіснення і поглинання іншими правовими традиціями. Правовий менталітет немовби заглиблює традицію в національні межі та виділяє її самобутність⁶.

Таким чином, з огляду на зазначене вище, прослідковується нестійкість наукових позицій тих дослідників, які заперечують або піддають сумніву спорідненість правової культури та ментальності українського народу з європейськими народами, а отже, заперечують єдність правової традиції.

У світлі зазначеного, можемо констатувати, що головні елементи національної правової системи Гетьманщини, про які йтиметься нижче, зумовлювали її своєрідність і самобутність та були захисним, стримуючим чинником на шляху поширення ментально чужої та відсталого за своєю сутністю і змістом російської правової системи. У процесі аналізу специфіки та особливостей національної правової системи Гетьманщини простежуються чіткі й рельєфні пласти, що демонструють наступність правових ціннісних засад і традицій, закладених та сформованих на попередніх етапах її розвитку (виборність, самоврядування, існування рад як органів влади тощо). Наступність, або ж спадковість, і поля-

⁶ В Кобко-Одарій, 'Правовий менталітет і правова традиція: співвідношення і взаємодія' [2016] 6(1) Науковий вісник публічного і приватного права 13.

гає у збереженні та відтворенні у праві Української козацької держави попередніх нормативних, ідеологічних, поведінкових та інституційних компонентів.

III. Чинники та рушійні сили формування національної правової системи Української козацької держави – Гетьманщини

Система домінуючих правових цінностей Української козацької держави формувалася у доволі складних умовах становлення і розвитку української державності. Проте концентруючи увесь спектр бажань, намагань та прагнень, установок, цілей і проектів, нормативів поведінки, ідейних національних переконань українського суспільства, вона вирішальним чином впливала на характер та тип певної моделі організації влади і правової системи у відповідному часовому сегменті, їх збереження, розвиток і модернізацію. Складні суспільно-політичні умови середини – другої половини XVII ст. обумовлювали тогочасну суспільну свідомість, змінюючи усталені у ній на цей час правові стереотипи та цінності. Зокрема, з середини XVII ст. у національній свідомості українців особливої ваги набувають такі політико-правові цінності-категорії, як свобода особистості, демократія, рівноправність, національна самоідентифікація, національна та державницька ідея, демократизм чи монархізм влади, право на працю та землеволодіння, право успадкування, поняття соборності, консерватизм і революційність, справедливість національно-визвольних рухів тощо, що зумовило становлення на українських теренах нових моделей світосприйняття, політичної культури та соціально-економічних відносин⁷. Проте у цей час питання про створення незалежної, самостійної держави ще не стало елементом національної правосвідомості і не отримало якості національної ідеї. Причинами такої політико-правової незрілості були і довготривала перерваність процесу національного державотворення, і деформування національної самосвідомості української еліти, і переважання в козацькому менталітеті соціальних і релігійних стереотипів. На початку Національної революції 1648 р. програма боротьби української політичної еліти ще не містила ідеї державної незалежності, оскільки її політична свідомість обмежувалася прагненням отримати політичну автономію для козацької України у складі Речі Посполитої. Подальше переосмислення наслідків боротьби дало змогу українському керівництву упродовж першої половини 1649 р. вперше в історії української суспільно-політичної думки кристалізувати національну державну ідею як провідну у визвольних змаганнях наро-

⁷ В Матях, 'Формування системи політичних цінностей козацької громади та їх укорінення в суспільну свідомість' в *Історія українського козацтва: нариси, т 1* (Смолій В редкол, Києво-Могилянська академія 2006) 163.

ду всіх наступних століть і передбачала створення незалежної держави в етнічних межах України, включаючи колишні терени Галицько-Волинського королівства “по Львів, Холм і Галич”⁸. Відтак починається процес становлення базових елементів політичної і правової систем. Вони постають не з уламків польської і не на порожньому місці, а на основі традиції козацького самоврядування та політичної і правової культури українського суспільства кінця XVI – першої половини XVII ст. Формується державний апарат під керівництвом гетьмана, повноваження якого первинно були значно ширшими порівняно з королем Речі Посполитої. Незважаючи на те, що відповідно до козацького звичаєвого права верховним органом влади була генеральна (військова) рада, до компетенції якої належало обрання гетьмана та генеральної старшини, розв’язання найважливіших політичних питань, через зміцнення прерогатив гетьмана її роль і вплив помітно слабшають. Водночас з органу прямого народовладдя вона, за прикладом Великого Вального Сейму Речі Посполитої, перетворюється на представницький – у роботі брали участь представники не лише від полків, сотень і запорозького козацтва, а й духовенства, міщан, а подекуди покозачених селян. Виокремився генеральний уряд, до складу якого входили гетьман і генеральна старшина.

Відмінним від польського був адміністративно-територіальний устрій Гетьманщини. У полках і сотнях ефективно функціонували місцеві органи виконавчої влади, що перебували у жорсткій вертикальній підпорядкованості центральній владі. Із польської інституційної системи в українську перейшло міське самоврядування, правовою основою якого було магдебурзьке право. Воно не було скасоване, а всі міста, які його мали, без перешкод користувалися його привілеями.

Зазнала реорганізації і судова система Української держави. Замість попередніх судів, які припинили своє існування, діяли генеральний, полкові і сотенні суди, міські, копні тощо. Негативною рисою нової судової системи було фактичне повернення до принципу поєднання судової й адміністративної влади. Через те у суспільстві визрівають ідеї про відновлення та вдосконалення системи судів Литовського статуту з розподілом судової і виконавчої влади, спеціалізацією судів, спрощенням судової системи, зменшенням кількості апеляційних інстанцій, що втілюються насамперед у приватній кодифікації Ф. Чуйкевича “Суд і розправа в правах малоросійських” 1750–1758 рр., а реалізуються під час судової реформи К. Розумовського 1760–1763 рр.

⁸ Україна крізь віки, т 7: Українська національна революція XVII ст. (1648–1676 рр.) (Смолій В заг ред, Альтернативи 1999) 248-9.

Паралельно з політичною еволюцією і правова система Української держави, адже пріоритетні позиції починають посідати норми національного права. Попереднє польсько-литовське право, передусім публічне, поступово втрачає свою чинність. І не тільки через формування нової правової системи, а й у зв'язку зі змінами та трансформацією уявлень про правові цінності, зокрема, розуміння таких понять, як “право”, “справедливість”, “моральність”, “звикле послушення”, “стародавні права і вольності” тощо⁹. Продовжують діяти лише окремі збірки писаного права, як-от: Литовський статут головню у третій його редакції, збірники магдебурзького права – “Саксонське Зерцало” у переробці П. Щербича, “Порядок прав цивільних Магдебурзьких” Б. Гроїцького, “Право цивільне Хелмінське” в опрацюванні П. Кушевича. У правовому регулюванні суспільних відносин на чільне місце вийшло козацьке звичаєве право, що поширювалося на всю державу й стало, вочевидь, одним із головних джерел формування національної правової системи. Так, наприклад, саме звичаєве право “займанщини” слугувало обґрунтуванням масштабного перерозподілу земельної власності на користь козацтва і громади. Оскільки молода політична еліта Гетьманщини була зорієнтована на правове врегулювання відносин у новому суспільному форматі, то цілком зрозуміло, що вона не могла обмежитися лише сферою звичаєвого права. Зміни революційного характеру щодо форм власності, відносин між соціальними станами і групами, індивідом і соціальними спільнотами, з одного боку, і державними структурами, між політичними інститутами тощо, з другого боку, паралельно вимагали їх належного закріплення у законодавчих актах. Встановлюючи нові нормативи суспільної поведінки, влада орієнтувалася значною мірою і на традиційні збірки права Литви і Польщі, що не втратили своєї чинності. Із них були запозичені та використовувалися правові норми про недоторканність особи від арешту й ув'язнення, неможливості позбавлення майна без вироку, орієнтація на обґрунтованість обвинувачення, такі принципи судочинства, як змагальність сторін, гласність і відкритість судових засідань, колегіальність при вирішенні судових справ тощо. Проте політична еліта Гетьманщини, хоч і була свідомо величезної ролі і значення права як регулятора суспільних відносин, виявилася неготовою у короткий термін створити національний правовий кодекс. Не остання роль тут належала переконанню про непорушність попередніх прав, які закріплювали польсько-литовські та магдебурзькі правові джерела. Відтак їх подальше застосування цілком задовольняло владу й суспільство, а тому кодифікацію національного права було проведено аж у першій

⁹ Україна крізь віки, т 7: Українська національна революція XVII ст. (1648–1676 рр.) (н 8) 225.

половині XVIII ст. Відсутність кодифікованого права вкрай негативно позначалася не лише на функціонуванні як політичної, так і правової системи, а й на їхній стійкості.

У першій половині XVIII ст. у Гетьманщині було здійснено кодифікацію українського права¹⁰. У 1728 р. створено перший склад кодифікаційної комісії. Укази російського уряду 1728 і 1734 рр. надали кодифікаційній комісії статусу державного органу, а її роботі – характеру офіційної систематизації чинного законодавства в Гетьманщині у формі кодифікації. У результаті проведеної кодифікаційної роботи 8 липня 1743 р. у Глухові було підписано проєкт Кодексу під назвою “Права, за якими судиться малоросійський народ” (далі – “Права”)¹¹. Він мав чітку структуру і складався з 30 глав, що поділялися на 532 артикули та 1 607 пунктів. За способом систематизації “Права” були кодексом, результатом кодифікації права, оскільки члени кодифікаційної комісії провели змістовну переробку, узгодження та об’єднання певної групи джерел права Гетьманщини, а також тому, що норми у “Правах” об’єднані у глави, артикули, пункти, узгоджені між собою. У “Правах” було вміщено норми державного, цивільного, кримінального та процесуального права Гетьманщини станом на першу половину XVIII ст. “Права” не отримали державного затвердження із таких причин: поступове обмеження, а отже, повне скасування російським самодержавством автономного устрою Гетьманщини, зокрема власної правової системи; обґрунтування у ньому права на політичне самовизначення; деяка відмінність українського права від російського; вдосконалена юридична техніка; відсутність посилянь на російські джерела; розбіжності у поглядах стосовно доцільності його затвердження серед генеральної старшини. Не будучи офіційно затвердженими, “Права” набули поширеного застосування у судових установах Гетьманщини як законодавчий акт при розгляді та вирішенні судових справ¹². Кодекс Гетьманщини мав позитивний вплив на розвиток українського права.

На початку XVIII ст. вперше в історії українського права було створено правові основи представницького правління та парламентаризму. Ідеться про “Пакти і конституції законів та вольностей війська Запорізького” (далі – “Пакти”) 1710 р. На думку О. Кресіна, хоча цей документ не є систематичним викладом конституційної системи Війська Запорозького, а подає правові нововведення, нові тлумачення усталених норм і програму дій гетьмана та інших органів влади на майбутнє, широта та значення

¹⁰ А Ткач, *Історія кодифікації дореволюційного права України* (Вид-во Київ ун-ту 1968) 66-77.

¹¹ А Яковлів, *Український Кодекс 1743 р. “Права, по которым судится малороссийский народ”. Його історія, джерела та системний виклад змісту* (1949) 124-5.

¹² І Бойко, *Історія правового регулювання цивільних, кримінальних та процесуальних відносин в Україні* (IX–XX ст.) (2014) 425.

цих елементів настільки великі, що загалом охоплює, хоч і несистематично, основні сфери конституційного права¹³.

“Пакти” систематизували та розвинули положення, що були апробовані в договорах української влади з Московією, підсумували правовий зміст конституційних нововведень часів правління І. Мазепи та здобутки української політичної та правової думки. Отже, вони були органічним продовженням розвитку національної правової культури та правової свідомості. Водночас не варто ігнорувати і вплив європейських правових актів переважно періоду Англійської революції 1640–1660 рр. Передусім це стосується засудження, а отже, й обмеження авторитарної влади.

А оскільки дехто з колишніх гетьманів, наслідуючи деспотичне московське правління, зухвало намагався привласнити собі, всупереч праву й рівності, необмежену владу, не соромлячись нехтувати давніми законами і вольностями <...> узурпували владу, порушуючи всіляке природне право й рівність. Через таке деспотичне право (завдяки) некомпетентності гетьманського правління на батьківщині і в Війську Запорозькому виникли численні безпорядки, порушення законів і вольностей, громадські утиски <...>¹⁴.

Власне, щоб запобігти такій ганебній практиці у майбутньому, відкинути “непритаманне гетьманському врядуванню самоуправство” і було укладено між гетьманом та Військом Запорізьким відповідні “домовленості” та встановлено інший “закон”, який мав би діяти “навічно”. Таким чином, “Пакти” повною мірою відобразили договірну теорію походження держави. Можна не погодитися з думкою С. Головатого, який зазначав, що закріплену у “Пактах” ідею обмеження влади гетьмана владою старшини можна сприймати як витoki української традиції обмеження одноосібної влади¹⁵. Імовірніше за все, це було юридичне (правове) оформлення такої ідеї, а її витoki та розвиток необхідно шукати в державно-правовій практиці Київської Русі, а отже, і Галицько-Волинської держави, Великого князівства Литовського та Речі Посполитої. Зрештою, такий підхід був характерним саме для західної правової традиції, що вкотре підтверджує належність до неї й української правової системи.

Конституція П. Орлика передбачала утвердження республіканської форми правління з частковим розподілом влад, фіксувала зростання ролі політичної еліти Гетьманщини через її участь у Генеральній раді без ‘попереднього рішення і згоди (якої), на власний розсуд (гетьмана)

¹³ О Кресін, *Політико-правова спадщина української політичної еміграції першої половини XVIII століття* (2001) 219.

¹⁴ ‘Пакти й конституції законів та вольностей Війська Запорізького’ в *Історія української Конституції* (Слюсаренко А та Томенко М упоряд, Право 1997) 31-46.

¹⁵ С Головатий, ‘Так чим же на правду є Конституція Пилипа Орлика?’ (2016) 1 *Право України* 126.

нічого не повинне ні починатися, ні вирішуватися, ні здійснюватися'. На гетьмана покладалася безпосередня відповідальність за порушення встановлених документом норм. До його обов'язків, серед іншого, 'належить керувати й наглядати за порядком щодо всього Війська Запорозького, так само він повинен пильно дбати про те, щоб на рядовий і простий народ не покладали надмірних тягарів, утисків і вимог'. Також встановлювалися виборність посадових осіб, утверджувався принцип недоторканності особи та її відповідальності лише перед судом, підтверджувалися 'недоторканими й непорушними всі справедливо отримані закони та привілеї' для міст¹⁶.

Конституція засуджувала корупцію й проводила розмежування між державною і приватною сферами, встановлювала низку соціальних гарантій і пільг, передбачала, що судові інституції мають бути незалежні, оскільки гетьман

не повинен карати сам із власної ініціативи і помсти, але таке правопорушення – і умисне, й випадкове – має підлягати (розгляду) Генерального Суду, який повинен винести рішення не поблажливе й не лицемірне, а таке, якому кожен мусить підкоритися, як переможений законом¹⁷.

Потужними, проте не завжди ефективними були силові ресурси влади Української козацької держави, за допомогою яких забезпечувалися законність і правопорядок. Зокрема, полкові та сотенні суди стежили за дотриманням правових норм, виконанням розпоряджень і наказів центральних та місцевих владних інститутів. Б. Хмельницький у свій час підкреслював, що в козацькій Україні кожен має вільне право в судах на основі привілеїв позиватися. Велася досить рішуча боротьба з кримінальними правопорушеннями. Так, П. Алеппський констатував, що в Гетьманщині періоду Б. Хмельницького 'панують правосуддя і справедливість', і в країні козаків 'немає ні злодіїв, ні грабіжників'¹⁸. Доцільно зазначити, що існуюча у Гетьманщині жорстока система покарань не відповідала правосвідомості українського народу і на практиці їх постійно пом'якшували і суди, і самі потерпілі (останні нерідко просили пом'якшення, або й повного дарування кари)¹⁹.

Уявлення українського суспільства про провідну роль права й суду як регуляторів суспільних відносин, які формувалися у попередні часи як елемент національної правової системи Гетьманщини трансформу-

¹⁶ 'Пакти й конституції законів та вольностей Війська Запорізького' в *Історія української Конституції* (н 14) 31-46.

¹⁷ Там само.

¹⁸ Україна крізь віки, т 7: Українська національна революція XVII ст. (1648–1676 pp.) (н 8) 213.

¹⁹ Бойко (н 12) 424.

валися, перейшли на вищий рівень усвідомлення, стали більш чіткими та зрозумілими для широких верств населення. Поширюється практика домагання старшинами того, щоб 'гетьманська влада нічого сама зі своєї волі не судила, але яка в чому на кого справа позоветься, про те б в суді Генеральному розглядувано відповідно до прав малоросійських'²⁰. Судовий процес вважали засобом вирішення суперечок не лише в межах того чи іншого стану, а й у взаєминах старшини з козаками, у відносинах із російськими урядовцями. У суспільстві закріпилося чітке переконання, що судовий розгляд слід застосовувати і щодо представників еліти, які повели боротьбу проти політичної системи, її найвищих представників. І. Мазепа так писав про повсталого П. Іваненка (Петрика) у листі до візира кримського хана: '<...> Гідний є судової смерті <...>'²¹.

Утвердилася і міцно закріпилася у суспільній свідомості ідея про ухвалення судом рішення виключно на основі доведеного і належно обґрунтованого звинувачення. Метою судового розгляду визнавалося не так призначення справедливого покарання, як створення і надання належних можливостей для звинуваченого виправдатися. Таке впливає із визнання принципу змагальності сторін. У суспільній свідомості суд сприймався як засіб відновлення справедливості. Відстоюючи ідею здійснення судової реформи, гетьман К. Розумовський убачав її завдання у 'найшвидшому забезпеченні кожному ображеному правосуддя'²². До гарантій забезпечення відповідачеві умов для виправдання можна віднести вимогу обов'язкової його присутності на суді (за інших умов суд не відбувся), неупередженість та об'єктивність судочинства (у правових нормах не раз підкреслювалося, що справи мають розглядатися 'совісно і по істині, як право і сама слушність показує, без жодної пристрасті і неправоти і без накладів, не сприяючи нікому і не зазіхаючи ні на кого'²³), утвердження принципу "ніхто не може бути суддею у власній справі", закріплення положення про колегіальний розгляд справи тощо.

Варто звернути увагу і на те, що притаманні українському суспільству правові цінності та їх орієнтири формували національний правовий імунітет, зумовлюючи неприйняття російської правової реальності. Проте в процесі поступового наступу на українську державність російська правова агресія, проникаючи в національну правову систему, крок за кроком деформувала її інститути, основоположні засади та цінності. Як приклад, суттєво відрізнялися за характером і змістом самі принципи розслідування і судочинства у Московській державі: особисте зізнання,

²⁰ О Струкевич, 'Правові погляди та конституційні ідеї козацької старшини' в *Історія українського козацтва: нариси, т 1* (Смолій В редкол, Києво-Могилянська академія 2006) 204.

²¹ Там само 205.

²² Там само 206.

²³ Там само 207.

перевірене чи здобуте катуванням, покарання без доведення, на основі доносу, наклепу тощо, українська ж правова система орієнтувалася на речові докази, документи, ставку віч-на-віч. Через те вкрай негативно у Гетьманщині сприймалася московська практика так званого “слова і діла”, проголошення якого дозволяло без правових доказів на підставі усного чи письмового доносу заарештувати та засудити людину передусім у політичних справах. У Московії цей інститут слугував ефективним інструментом тотального контролю держави над громадою, в українському суспільстві до другої половини – кінця XVII ст. практично не було подібного явища. У зв’язку з такою практикою та її поширенням у добу Руїни, а особливо в післямазепинські часи, населення Гетьманщини не лише інкорпоровалося у невластиву їй у такому жорстокому вигляді систему політичного судочинства, а й вимушене було змінювати свою правову поведінку під тиском нових умов. Поступово поширюючись, така ганебна практика укорінюється у правовій системі Гетьманщини. Якщо на початку в ній були задіяні представники еліти – козацької старшини, то згодом і всі верстви населення. Це явище спричинило відчутно негативний вплив на характер правової свідомості українства впродовж наступних періодів.

IV. Міжнародно-правові відносини Української козацької держави як елемент формування її національної правової системи

Утворення і розбудова незалежної Української держави істотно змінили конфігурацію сил у Центральній і Східній Європі. Її становлення відбувалося в умовах завершення Тридцятилітньої війни та в перші роки після досягнення Вестфальського миру, шляхом підписання Оснабрюкського та Мюнстерського договорів 1648 р., які стали основою формування класичного міжнародного права.

Однією з найважливіших складових суверенітету Гетьманщини була вимога суб’єктності в міждержавних відносинах. Ідею суверенітету на міжнародній арені можна розцінювати як реалізацію права українського суспільства не лише бути представленим у міжнародному співтоваристві, а й бути активним учасником міждержавних відносин, впливати на ситуацію в регіоні з метою найповнішого обстоювання власних інтересів. Складовою суверенітету також було обґрунтування права і потреби національного визволення (міститься вже в документах Б. Хмельницького, П. Дорошенка). Особливо яскравим прикладом такого обґрунтування, що спирається на концепцію “*jus naturalis*”, є “Вивід прав України” гетьмана в еміграції П. Орлика:

Козаки мають за собою право людське і природне, одним із головних принципів котрого є: народ завжди має право протестувати проти гніту і привернути уживання своїх стародавніх прав, коли матиме на це слушний час²⁴.

Важливим і показовим у контексті формування класичного міжнародного права було бачення П. Орликом місця у ньому України та її ролі в системі європейської політичної рівноваги. Обґрунтовуючи необхідність і справедливість із точки зору природного права відновлення української незалежної держави, він спирався на європейські цінності, переконуючи європейських володарів, що

їх бо власний інтерес <...> зобов'язує їх не санкціонувати і не давати спричиняти небезпечних для себе ж самих наслідків від узурпації, що її якась сильніша держава могла би вчинити над слабшою під єдиною прикривкою вигоди²⁵.

Спираючись на міжнародне право, що ґрунтувалося передусім на Вестфальському (1648 р.) та Оливському (1660 р.) мирних договорах і вимагаючи відновлення України в межах територій, які вона мала перед поневоленням Московією, П. Орлик зазначав:

Міжнародне право вимагає допомагати в крайніх випадках пригніченим громадянам; тим слушніше, справедливіше і в більшій згоді з обов'язком християнства й навіть гуманності причинитися до відбудування держав, пригнічених тому лише, що повірили в союз²⁶.

При цьому зазначимо, що до Віденського конгресу 1815 р. із його закріплення "права невтручання" тогочасне міжнародне право допускало інтервенції. Врешті, П. Орлик вважав, що саме власні інтереси

зобов'язують європейські держави веліти звернути Україну і тим самим обмежити державу (московську), яка незабаром може змагати до повалення європейської свободи <...>. Ті, що дбають про інтерес цілої Європи <...> легко зрозуміють небезпеку для свободи Європи від такої агресивної держави²⁷.

Чи не виявився гетьман пророком? Запитання риторичне, на яке кожен має свою відповідь.

²⁴ Вивід прав України (Парцей М ред, Слово 1991) 46.

²⁵ Там само.

²⁶ Там само.

²⁷ Там само 48-9.

Утім, незалежна зовнішня політика Гетьманщини, широке дипломатичне маневрування, зумовлене активністю сильніших сусідніх держав (Речі Посполитої, Московії, Османської імперії, Швеції), а отже, і нестабільність та нетривалість зовнішньополітичних орієнтацій, робили її незалежною, якщо не *de jure*, то *de facto*. Гетьманщина виступала на міжнародній арені як суб'єкт міжнародного права й у період формування класичного міжнародного права, безумовно, впливала на європейську міжнародну політику і дипломатію.

Активна діяльність Української козацької держави на міжнародній арені позитивно вплинула і на розвиток національної правової системи, адже міжнародні договори були її вагомою складовою. Безсумнівними здобутками української дипломатії можна вважати договори Б. Хмельницького – про військовий союз із Кримським ханством (1648 р.); “Договір між цісарем турецьким і Військом Запорозьким (офіційна назва козацької держави) з народом руським відносно торгівлі на Чорному морі” (1649 р.), що виразно вказує на визнання України суб'єктом міжнародного, зокрема й морського права; Зборівський договір (1649 р.); Гадяцький договір І. Виговського (1658 р.) та ін. До міжнародних договорів, що визначали правовий статус Гетьманщини і зумовлювали розвиток її правової системи, дослідники відносять і договірні статті українських гетьманів із царським урядом. Проте необхідно зазначити, що за своєю формою, а також значною мірою і за змістом, ці договори містили спробу перенести започатковані ще в період Київської Русі та Галицько-Волинської держави, і розвинуті у правовій дійсності Великого князівства Литовського та Речі Посполитої, правові ідеї, цінності і традиції у сфері конституціоналізму в Російську державу через неперервність української політичної і правової культури. Загалом же у головних своїх вимірах політична і правова свідомість населення Української козацької держави виявляла подібність із загальноєвропейськими ідеями, що знаходили своєрідну реалізацію у національних правових нормах та особливостях політичного устрою.

Висновки. Отже, підсумовуючи викладене вище, можемо зробити такі висновки. Правова система Гетьманщини є доволі складною правовою категорією з багатьма політичними, соціальними, культурними, релігійними, ментальними складниками та значним зовнішнім впливом. Таке тісне сплетіння і взаємообумовленість підсистем у форматі глобальної соціальної системи суттєво позначилося на національній правосвідомості тогочасного населення Гетьманщини та вплинуло на подальший розвиток українського права, характер і тип національних правових систем. Основоположними засадами правової системи Гетьманщини, безумовно,

є історичність і наступність та втілені у ці процеси такі елементи, як права традиція, правова культура, правова свідомість, правова ментальність тощо. Її головними чинниками та визначальними рушійними силами стали ідеї свободи особистості, національної самоідентифікації, демократії, рівноправності, соборності, справедливості національно-визвольних рухів, створення самостійної незалежної держави та ін. Українська козацька держава у своїй правовій системі акумулювала домінуючі правові цінності, успадковані українським народом із давніх-давен, зберегла та примножила їх через спорідненість із європейською правовою традицією, послуживши таким чином формуванню та розвитку українського права загалом. Досить активна міжнародно-правова діяльність Української козацької держави, підтверджена значною кількістю міждержавних угод, сприяла наповненню її правової системи міжнародно-правовим компонентом, зближуючи таким чином із правом європейських держав.

REFERENCES

Bibliography

Authored books

1. Bojko I, *Derzhava i pravo Hetmanshchyny: navchalnyi posibnyk dlia studentiv vyshchyykh ta serednykh spetsialnykh yurydychnykh navchalnykh zakladiv i fakultetiv [State and Law of the Hetmanate: a Textbook for Students of Higher and Secondary Specialized Law Schools and Faculties]* (Svit 2000) (in Ukrainian).
2. Bojko I, *Istoriia pravovoho rehuliuvannia tsyvilnykh, kryminalnykh ta protsesualnykh vidnosyn v Ukraini (IX–XX st.) [History of Legal Regulation of Civil, Criminal and Procedural Relations in Ukraine (IX–XX centuries)]* (Vydavnytstvo LNU im Ivana Franka 2014) (in Ukrainian).
3. Kresin O, *Polityko-pravova spadshchyna ukrainskoi politychnoi emigratsii pershoi polovyny XVIII stolittia [The Political and Legal Legacy of Ukrainian Political Emigration in the First Half of the XVII Century]* (Instytut derzhavy i prava imeni V M Koretskoho NAN Ukrainy 2001) (in Ukrainian).
4. Miroshnychenko M, *Istoriia ukrainskoho prava. Dzherela. Chastyna persha [History of Ukrainian Law. Sources. Part One]* (KNU im Tarasa Shevchenka 2015) (in Ukrainian).
5. Tkach A, *Istoriia kodyfikatsii dorevoliutsiinoho prava Ukrainy [History of Codification of Pre-Revolutionary Law of Ukraine]* (Vydavnytstvo Kyivskoho universytetu 1968) (in Ukrainian).
6. Yakovliv A, *Ukrainskyi Kodeks 1743 r. "Prava, po kotorym sudytsia malorossyiskyi narod". Yoho istoriia, dzherela ta systemnyi vyklad zmistu [Ukrainian Code of 1743. "Rights by Which the Malorossyiskyi People are Sued". Its History, Sources and Systematic Presentation of the Content]* (1949) (in Ukrainian).

Edited books

7. 'Pakty y konstytutsii zakoniv ta volnosteі Viiska Zaporizkoho' ['Covenants and Constitutions of the Laws and Liberties of the Zaporizhzhian Army'] v *Istoriia ukrainskoi*

Konstytutsii [History of the Ukrainian Constitution] (Sliusarenko A ta Tomenko M uporiad, Pravo 1997) (in Ukrainian).

8. Matiakh V, 'Formuvannia systemy politychnykh tsinnosti kozatskoi hromady ta yikh ukorinennia v suspilnu svidomist' ['History of Ukrainian Cossacks: Essays'] v *Istoriia ukrainskoho kozatstva: narysy [Formation of the System of Political Values of the Cossack Community and Their Rooting in the Public Consciousness]*, t 1 (Smolii V redkol, Kyievo-Mohylianska akademiia 2006) (in Ukrainian).
9. Strukevych O, 'Pravovi pohliady ta konstytutsiini idei kozatskoi starshyny' ['Legal Views and Constitutional Ideas of the Cossack Starshina (Officership)'] v *Istoriia ukrainskoho kozatstva: Narysy [History of the Ukrainian Cossacks: Essays]*, t 1 (Smolii V redkol, Kyievo-Mohylianska akademiia 2006) (in Ukrainian).
10. *Ukraina kriz viky [Ukraine Through the Ages]*, t 7: *Ukrainska natsionalna revoliutsiia XVII st. (1648–1676 rr.) [Ukrainian National Revolution of the XVII Century (1648–1676)]* (Smolii V zah red, Alternatyvy 1999) (in Ukrainian).
11. *Vyvid prav Ukrainy [Declaration of Rights of Ukraine]* (Partsei M red, Slovo 1991) (in Ukrainian).

Journal articles

12. Holovatyi S, 'Tak chym zhe napravdu ye Konstytutsiia Pylypa Orlyka?' ['So What is the Direction of Philip Orlyk's Constitution?'] (2016) 1 *Pravo Ukrainy* 113-29 (in Ukrainian).
13. Kharytonov Ye, 'Metodolohichni zasady doslidzhennia problem pravovoi adaptatsii Ukrainy do vnutrishnoho rynku YeS' ['Methodological Bases of Research of Problems of Legal Adaptation of Ukraine to the EU Internal Market'] (2015) 17 *Naukovi pratsi Natsionalnoho universytetu "Odeska yurydychna akademiia"* 239 (in Ukrainian).
14. Kobko-Odarii V, 'Pravovyi mentalitet i pravova tradytsiia: spivvidnoshennia i vzaiemodiia' ['Legal Mentality and Legal Tradition: Relation and Interaction'] (2016) 6 *Naukovyi visnyk publichnoho i pryvatnoho prava* 12-5 (in Ukrainian).
15. Onishchenko N, 'Pravova systema yak ob'iekt piznannia zahalnoteoretychnoi yurysprudentsii' ['The Legal System as an Object of Knowledge of General Jurisprudence'] (2012) 1-2 *Pravo Ukrainy* 258-72 (in Ukrainian).
16. Vovk D, 'Pravova tradytsiia: rozuminnia u konteksti spivvidnoshennia z pravovoiu systemoiu i pravovoiu kulturoiu' ['Legal Tradition: Understanding in the Context of the Relationship with the Legal System and Legal Culture'] (2012) 2 *Visnyk Akademii pravovykh nauk Ukrainy* 42-52 (in Ukrainian).

Liliana Shevchuk
Taras Shevchuk

FUNDAMENTAL PRINCIPLES AND FACTORS
FOR THE ESTABLISHMENT OF THE NATIONAL LEGAL SYSTEM
OF THE UKRAINIAN COSSACK STATE – HETMANATE

ABSTRACT. One of the stages in the development of Ukrainian statehood was the epoch of the Cossacks distinguished by the establishment and functioning of the Ukrainian Cossack State – Hetmanate in the period 1649–1764. The authors of the article suggest approaching the issue of development of the national legal system

Ліліана Шевчук, Тарас Шевчук

in one of the milestone periods of its evolution, and using a methodological research model which accumulates the positivist approach to the understanding of law and the concept “jus naturale”.

The national legal system of the Hetmanate was formed and developed on the basis of the principles typical for national legal systems of European States of those times, the fundamental among them being primarily the historicity and continuity (succession) of law. The European legal tradition had a significant impact on the nature and development of the national legal system of the Hetmanate, in particular, by preconditioning a respective level of legal culture of the Hetmanate with its inherent legal mentality. Its essential elements, reproducing the originality and distinctive identity of the inherited legal culture, served as a deterrent to the spread of the Russian legal system which was mentally alien and backward in its essence and content.

The system of dominating legal values of the Ukrainian Cossack State was formed in a rather tough environment in which Ukrainian statehood was established and developed. Since the middle of the XVII century, the political and legal values-categories such as individual freedom, democracy, equality, national self-identification etc. gained special weight in the national consciousness of the Ukrainians. During the first half of 1649, for the first time in the history of Ukrainian socio-political thought, the Ukrainian leadership succeeded in forming the national state idea of creating an independent State within Ukraine’s ethnic borders as the key idea in the liberation struggle of the people of all subsequent centuries.

At the beginning of the XVIII century, for the first time in the history of Ukrainian law, the legal foundations of representative government and parliamentarism were created, primarily owing to the Constitution of P. Orlyk in 1710.

The development of the Hetmanate’s national legal system was positively influenced by its fairly active international legal involvement. The Ukrainian Cossack State – Hetmanate became one of the important milestones in the development of Ukrainian statehood, and its national legal system reflected the essence and content of the efforts and aspirations of the Ukrainian people for independence and self-sustainability.

KEYWORDS: historicity; continuity; Ukrainian law; national legal system; legal tradition; legal mentality; national legal consciousness.

Олександр Головко

доктор юридичних наук, професор,
заслужений юрист України,
завідувач кафедри державно-правових дисциплін
Харківського національного університету
імені В. Н. Каразіна
(Харків, Україна)
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-1770-9027>
golovkoan1967@ukr.net

DOI: 10.33498/Юощ-2020-01-159

УДК 340.1(477:470+4)“17/19”

МІСЦЕ УКРАЇНСЬКОГО ПРАВА У ПРАВОВИХ СИСТЕМАХ РОСІЙСЬКОЇ ТА АВСТРІЙСЬКОЇ (АВСТРО-УГОРСЬКОЇ) ІМПЕРІЙ

АНОТАЦІЯ. Сучасний етап державотворення в Україні, формування правової держави та громадянського суспільства вимагають продовження дослідження історії українського права з нових методологічних позицій. Особливо складними для вивчення є тривалі періоди, коли українська нація не мала власної національної держави. Серед них особливим є час перебування українських земель у складі Австрійської (Австро-Угорської) та Російської імперій наприкінці XVIII – на початку XX ст. Позитивне право, законодавство мали імперський характер, спрямовувалися на остаточну ліквідацію української державності й права. Під загрозою, особливо в Російській імперії, перебувала сама національна ідентичність українців, існування української культури і мови. За таких обставин вкрай важливо досліджувати історію українського права як правової традиції, яка проявлялася у культурно-правовій ідентичності українського народу, його правовій свідомості, правовій пам'яті, звичаєвому праві, реальному регулюванню правових відносин.

Метою статті є історія українського права, української правової традиції під владою Австрійської (Австро-Угорської) та Російської імперій. Специфіка дослідження вимагала застосування поруч із загальнопоширеною методологією звернення до феноменологічного підходу щодо дослідження історико-правових явищ і процесів, доробку німецької історичної школи права, культурологічно-цивілізаційного підходу.

Після остаточної ліквідації автономії України у складі Російської імперії українське право діяло на її території до 1840-х років. Українська правова традиція проявлялася у чинності норм Статуту Великого князівства Литовського, магдебурзького права, місцевому звичаєвому праві. Про його характер свідчить зміст кодифікаційних пам'яток українського права, які не набули чинності: “Зібрання малоросійських прав” 1807 р. та “Звід місцевих законів західних губерній” 1837 р. Звичаєве право стосувалося переважно питань власності, зобов'язань, сімейного та спадкового права. Питання злочинів і покарань врегульовувалися лише окремими нормами звичаєвого права. Обидві імперії прагнули встановити повний контроль за публічно-

© Олександр Головко, 2020

Олександр Головка

правовою сферою. Важливу роль відіграв і доробок української національно свідомої інтелігенції, яка досліджувала, зберігала і логічно структурувала українське право.

Всі ці чинники обумовили відродження правової системи України у 1917–1918 рр.

Ключові слова: правова традиція; імперія; українське право; правова культура; правова свідомість; звичаєве право.

Проблема ідентичності українського права, його традиції та наступності й сьогодні, майже через три десятиріччя після проголошення незалежності України, залишається однією з найбільш актуальних у вітчизняній історико-правовій науці. В останній надто довго зберігалася (у нових модифікаціях і трансформаціях) марксистська й постмарксистська парадигма. Держава і право як елементи надбудови над економічним базисом розглядалися нею лише як відображення соціально-економічних процесів. Відтак панував (і зберігає потужні позиції й досі) трансформований позитивістський підхід, коли джерелом створення права, його змін і розвитку, забезпечення загальнообов'язковості є держава і лише вона. За такою логікою відсутність національної держави є необхідним чинником відсутності національного права. Подібна позиція створює ідеологічні можливості для антиукраїнських висловлювань щодо бездержавності української нації (а отже, і відсутність або надуманість такого феномену, як українське право в історичній ретроспективі), твердження щодо України як *“fail state”* (неповноцінної, невдалої держави).

Утім, європейський філософсько-правовий дискурс упродовж понад 2,5 тис. років обґрунтовує більш глибинний і складний соціокультурний зміст такого явища, як право. Ще давні греки розрізняли право як світ об'єктивного і належного, відповідного розумній природі людини (незалежно від того, яким чином вони розуміли саму цю природу), а Б. Спіноза у XVII ст. вбачав у праві крайню необхідність для співіснування людей у суспільстві. Упорядкованість життя і відносин, гармонізація свободи й недопущення свавілля, забезпечення справедливості у взаєминах – це не лише завдання позитивного (волевстановленого) права, а й незмінна складова культури, що отримувала свій конкретно-історичний вираз у певній цивілізації. Право є універсальним антропологічним і антропоцентричним явищем, а отже, невід'ємним від уявлень про нього людини і суспільства загалом. Це той самий “дух закону” і “дух народу”, про які у середині XVIII ст. писав ще Ш.-Л. Монтеск'є та які поклали в основу своїх теорій фундатори і найбільш видатні представники Німецької історичної школи права (Г. фон Гуго, Ф. К. фон Савіньї, Г. Ф. фон Пухта). Від того, що українці упродовж певного періоду не мали власної національної держави, вони не втрачали своєї ідентичності, власної правової

www.pravoua.com.ua

ПРАВО

УКРАЇНИ

свідомості й правової культури, уявлень про справедливе, належне, про право.

Саме під таким кутом зору, на наше переконання, слід здійснювати історико-правовий аналіз українського права у чи не найтяжчі й найбільш загрозливі часи його існування. Ідеться про кінець XVIII – початок XX ст., коли українські землі були поділені між двома потужними європейськими імперіями: Австрійською (з 1867 р. Австро-Угорською) та Російською. У ці часи українці не мали державної автономії, а у самодержавній і націоналістичній Російській імперії вони ще стали й об'єктом русифікації, асиміляції та втрати національно-культурної ідентичності.

Метою дослідження є не *історія* права на українських землях (чи території сучасної України), а, власне, *українського права*, української правової традиції у *правових системах Австрійської (Австро-Угорської) та Російської імперій*. Звідси – його завдання:

- визначити основні риси й ознаки українського права у часи наступу на нього і тенденцій до ліквідації;
- розкрити внутрішній зміст української правової традиції, шляхи і форми збереження української правової спадщини;
- показати формальні прояви буття українського права та їх трансформації наприкінці XVIII – на початку XX ст.

Масштабність заявленої теми обумовлює оглядовість викладеного матеріалу, його певний узагальнюючий характер, а також необхідність використання ґрунтовних і всебічних історико-правових напрацювань учених щодо права на українських землях у складі Австрійської (Австро-Угорської) та Російської імперій. Юридико-історіографічний аналіз цих праць, безумовно, мав би монографічний характер. Тому згадаємо лише найбільш відомих вітчизняних учених, які звертали увагу саме на цей період. Ідеться про І. Бойка, М. Бурдіна, В. Гончаренка, В. Єрмолаєва, П. Захарченка, В. Кіселичника, В. Кириченка, Н. Крестовську, В. Кульчицького, В. Румянцева, С. Сворака, О. Святоцького, Б. Тищика, І. Усенка, О. Ярмиша та інших знаних учених.

Упродовж перебування України в складі Австрійської (Австро-Угорської) та Російської імперій українське право було в стані, коли імперські правові системи не передбачали його збереження. Вони мирилися з його існуванням у вигляді звичаєвого права (маючи на меті, як це було притаманно позитивному праву у правових системах романо-германського типу в XIX ст., поступове й повне витіснення), але в іншому прагнули поширити загальноімперське право, уніфікувати правове буття на великих і строкатих територіях, які входили до її складу. За таких обставин

українське право набувало все більше езотеричного характеру, виконувало функції не тільки (і не стільки) регулювання суспільних відносин (нерідко поруч і всупереч з імперським правом), а й міжособистісної комунікації.

Такі особливості досліджуваного правового матеріалу обумовлюють ускладнення завдання формування методологічної бази дослідження. Відтак поруч із традиційним діалектичним підходом до дослідження історико-правової матерії постає необхідність звернення до феноменологічного. Адже українське право постає, окрім іншого, як феномен структур комунікації та структур правової свідомості. Культурологічний (або його модифікація – цивілізаційний) підхід є інструментом для розуміння буття права в умовах відсутності національної держави. На наше переконання, він є ефективним для дослідження історії національного права у тих державах, які відтворилися подібно до України у ХХ ст. (Білорусь, країни Балтії, Балканські країни, Польща і чимало інших).

Серед загальнонаукових методів використовувалися, найперше, логічний (як невід’ємний для будь-яких наукових студій), системно-структурний (щодо розгляду системності й поелементного складу українського права), синергетичний (зважаючи на те, що ця система існувала з огляду на потужну інерційність української правової традиції, в умовах зовнішнього нищівного тиску, а отже, мала високу нестабільність і значний вплив флуктуацій), антропологічний (в умовах знищення національної державності саме людина як носій правосвідомості й певної правової культури становить особливий дослідницький інтерес). Традиційним для історико-правового дослідження є і набір використаних спеціально-наукових методів: історико-генетичний, формально-логічний, порівняльно-правовий, соціологічний.

Водночас варто відзначити, що специфіка предмета цього дослідження обумовлює звернення до філософсько-правових ідей, які сьогодні нечасто використовуються сучасною історико-правовою наукою, а інколи і вважаються застарілими. Йдеться передусім про підходи німецької історичної школи права з її зверненням до культурного змісту права, його обумовленості історико-культурними процесами. Органічний зв’язок (а не протиставлення, як це зазвичай буває) звичаєвого права і позитивного, ідея про похідний характер останнього щодо першого¹ обумовили низку висновків, які буде викладено нижче.

На теренах України впродовж півтора століття після їх поділу між двома багатонаціональними імперіями діяла складна за структурою та гене-

¹ В Шилінгов, 'Історична школа права' в *Велика українська юридична енциклопедія, т 2: Філософія права* (Максимов С голова редкол 2-го т, Право, 2017) 320.

зою правова традиція. Західне раціоналістичне розуміння традиції означає, окрім іншого, її походження, основні риси і співвідношення з іншими традиціями. Наведене є складовою теорії правових традицій, викладеної Г. Гленом². Його теорія, зокрема, передбачає аналіз співвідношення категорій “традиція”, “ідентичність”, “держава”. Правова традиція – це передусім спосіб збереження і захисту ідентичності³. А для українського народу, який, здавалося тоді, назавжди втратив і національну державу, і національну правову систему, не було важливішого етнокультурного завдання, аніж збереження ідентичності.

За умов відсутності національно-державних органів, громадянського суспільства, процесів “вимивання” (асиміляції, зросійщення, онімечення, спольщення) української еліти носіями правової ідентичності все більше ставали не інститути, а індивіди. Саме це обумовлює потребу історико-правових антропологічних досліджень, спрямованих на конструкцію українського права наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. Тож, незважаючи на суспільний характер і призначення права, “людиновимірність” права є незамінним інструментом історико-правового дослідження⁴. Приєднуємося до висновку І. Дмитрієнка та Ю. Дмитрієнка: ‘Коріння української правової культури стародавнє, але надзвичайно міцне’⁵.

З огляду на об’єктивні причини більша частина цієї розвідки присвячена українському праву в правовій системі Російської імперії. Цьому є декілька пояснень.

По-перше, Австрія (з 1867 р. Австро-Угорщина) була значно більш демократичною, толерантною до національних меншин, якщо можна так висловитися, “європейською” імперією. За цих умов збереження дії місцевого звичаєвого права та високий рівень юридичної техніки імперії не створювали настільки актуальних загроз національній ідентичності українців.

По-друге, збереження традиції давньоукраїнського права, як видається (на нашу думку, немає необхідності пояснювати цю тезу, яка заслуговує на окреме дослідження), все-таки у Литовсько-Руській державі (з офіційною назвою Велике князівство Литовське) були більше укорінені, ніж у Польському королівстві.

І, нарешті, по-третє, саме на Наддніпрянщині склалося найбільш хронологічно наближене до епохи входження до імперій формування національної української правової системи (безумовно, з усіма засте-

² H Glenn, *Legal tradition of the world: Sustainable diversity in law (Fourth Edition)*, University Press 2010) 3-4.

³ Ibid 39.

⁴ Н Яковенко, *Вступ до історії* (Критика 2007) 29.

⁵ І Дмитрієнка та Ю Дмитрієнка, ‘Особливості історичної української правової свідомості та культури: нормативна оригінальність, архетипи, правова ментальність’ (2009) 3 Форум права 211.

реженнями щодо архаїчності окремих інститутів та умовності визнання її правовою системою з точки зору підходів до модерних явищ) у межах Української козацької держави – Війська Запорозького. Саме в межах Російської імперії, де наступ на Україну як державне утворення та українців із їх національною ідентичністю був безпрецедентно рішучим і свавільним, до останньої третини XVIII ст. існувала єдина у тогочасному світі Українська державно-правова автономія, яка увійшла до історії під назвою Гетьманщина.

Анексія України двома імперіями створювала надзвичайно складні умови для збереження й існування українського права. Особлива загроза полягала у колаборації української еліти – як соціальної, так й інтелектуальної. Колаборація місцевих (“тубільних”) еліт, за обґрунтованим твердженням Е. Саїда, є неодмінною супутницею імперіалізму⁶. Як видається, у нашому випадку (хоча це і вельми смілива гіпотеза), як і у багатьох інших сучасних державах, котрі упродовж тривалого часу втрачали національну державність, відіграла свою виняткову роль іманентна сутність права як “царства суб’єктів” (згадаймо І. Канта та Г. Гегеля). Реалізувалася антропологічна “інерція” права як людиновимірною і національно-ідентичного явища. Так, до прикладу, окремі норми спадкового права Статуту Великого князівства Литовського (основного систематизаційного акта українського права упродовж чотирьох століть) після припинення його дії у Російській імперії продовжували діяти як норми звичаєвого права⁷.

Зважаючи на науково доведене, як видається, положення Е. Аннерса щодо виникнення права раніше за державу⁸, ми обґрунтовано можемо вимірювати тривалість української правової традиції часом існування української державності. Як переконливо й науково-обґрунтовано довів О. Святоцький, перша письмова згадка про державу Україну-Русь міститься у Бертинських анналах. І ця дата – 18 травня 839 р.⁹

Таким чином, сьогодні українській державності, як мінімум, 1 180 років. Це означає, що на час остаточного скасування української державно-правової автономії (якщо брати до уваги те, що ‘уже в січні 1782 р. землі Лівобережної України, Київське, Чернігівське та Новгород-Сіверське намісництва було приєднано до імперії’¹⁰) вказаний проміжок існування українського права становить близько 1 000 років! За таких обста-

⁶ Е Саїд, *Культура й імперіалізм* (Критика 2007) 365.

⁷ М Гримич, *Звичаєве цивільне право українців XIX – початку XX століття* (Арістей 2006) 38.

⁸ Э Аннерс, *История европейского права* (пер со швед, Наука 1996) 14-5.

⁹ *Українська державність: витоки, етапи становлення та розвитку: фотолітопис* (Українська Мить 2019) 45.

¹⁰ В Горобець, “*Волимо царя східного...*” *Український Гетьманат та російська династія до і після Переяслава* (Критика 2007) 429.

вин імперські амбіції щодо його повного знищення не мали історично виправданої потуги. Надто великою й тривалою була на цей момент культурно-правова спадщина, надто стійкою правова традиція, укорінена передовсім у правосвідомості. Погоджуючись із О. Гнатюк, що ‘національна культура, котра є символічною сполучною ланкою з пращурами та їхньою спадщиною, не може існувати без того, що визначають як колективна пам’ять’¹¹, впевнені, що у цій структурі неодмінне й невід’ємне місце належить колективній правосвідомісній пам’яті, де залишила глибокий слід українська традиція регулювання суспільних відносин, де відобразилося не лише звичаєве право українських селян чи козаків, а й позитивне право Української козацької держави.

Остання (Гетьманщина) мала власну систему права як звичаєвого, так і позитивного. Її існування визнавала і влада Російської імперії, яка з притаманною зневажливістю називала цю систему “малороссийские права” (саме так, у множині). До її складу входили норми Литовського статуту (у якому, як відомо, присутня правова традиція України-Русі), магдебурзького права, звичаєвого права і поточного законодавства. Як єдина система це право перестало бути реальністю у 1840–1842 рр. Саме в цей час на українські землі була поширена дія “Зводу законів Російської імперії”¹². При цьому місцеві особливості правового регулювання суспільних відносин були збережені у відповідних томах “Зводу законів”¹³.

Система українського права була вельми строкатою. На Лівобережжі упродовж усього XVIII ст. посилювалася експансія російського імперського права. Особливо відчутною вона була в галузях публічного права (кримінального і того, що ми зараз називаємо адміністративним). Це, зокрема, підтверджується тим, що обидві спроби систематизації українського права у першій половині XIX ст. (“Зібрання малоросійських прав” і “Звід законів західних губерній”) стосувалися передусім приватноправових норм.

“Зібрання малоросійських прав” 1807 р. стало останньою спробою кодифікації українського цивільного права. Попередні тривали упродовж XVIII ст. Кодифікаційна діяльність здійснювалася вже після втрати Україною автономії на матеріалах цивільного права Полтавської та Чернігівської губерній групою юристів на чолі з українським правознавцем Ф. Давидовичем, які входили до складу Комісії складання законів. “Зібрання малоросійських прав” повинно було увійти до шостої частини

¹¹ О Гнатюк, *Прощання з імперією: українські дискусії про ідентичність* (пер з пол, Критика 2005) 43.

¹² І Усенко, ‘Малоросійське право’ в *Юридична енциклопедія, т 3: К–М* (Шемшученко Ю ред, “Укр енцикл” ім М П Бажана 2001) 566.

¹³ Ю Пивоварова, ‘К вопросу об истории создания Свода законов Западных губерний’ в *Национальная экономика Республики Беларусь: проблемы и перспективы развития: материалы IV Международной научно-практической конференции студентов* (Минск, 13–14 апреля 2011 г.) (БГЭУ 2011) 246–7.

шеститомної “Книги законів Російської імперії”. Кодифікацію цивільного і сімейного права було здійснено російською мовою на основі норм Статуту Великого князівства Литовського, польських переробок збірників німецького міського права, “Саксонського зерцала”, звичаєвого права¹⁴. Про високий рівень юридичної техніки авторів пам’ятки свідчить склад “Зібрання” на п’ять книг, що поділяються на три частини: про осіб; про діяння; про речі, а також наявність посилань щодо походження майже кожної статті.

Як вказувалося, абсолютна більшість норм “Зібрання” належали до приватного права (власність, зобов’язання, спадкування тощо), однак у розділі XII книги другої приділялася увага і питанням кримінального права. Це стосувалося злочинів проти життя, здоров’я і майнових. Наприклад, § 59 цього розділу запозичений із 29 артикулу розділу II Статуту Великого князівства Литовського: ‘Якби кілька шляхтичів були звинувачені у вбивстві шляхтича, вчиненому не при насильному знаходженні в будинку і не при розбої, то за доказом сторони – скаржника один з них визначається на смертну кару <...>’¹⁵.

Загалом обґрунтовано можна стверджувати, що “Зібрання прав малоросійських” було проектом українського цивільного кодексу, при чому його підготовка (яка не призвела ні до видання друком, ні, тим паче, не набула чинності) хронологічно збігається з розробкою Цивільного кодексу Франції (Кодекс Наполеона, 1804 р.) й Австрійського цивільного кодексу (1811 р.), хоча порівнювати “Зібрання” за юридичною технікою з ними (особливо Кодексом Наполеона) важко: тут зберігаються інститути і норми не лише XVI ст., а й XIII ст. (“Саксонське зерцало”, складене Е. фон Репковим), чимало норм станового права тощо. Однак це свідчить не так про архаїчність, як про стабільність й ефективність, перевіреність часом, укоріненість у правовій свідомості (передусім у правовій психології) вказаної правової матерії. Тож “Зібрання малоросійських прав” є не лише пам’яткою систематизаційної роботи українських юристів, а й конкретною фіксацією приватного і частково публічного права, яке було чинне в колишній Гетьманщині (Лівобережжя) у перші десятиріччя після її ліквідації.

Відставання Російської імперії в загальнокультурній та економічній площинах від розвинутих європейських держав і США обумовило й громіздкість, архаїчність, заплутаність її законодавства. Лише наприкінці першої третини XIX ст. зусиллями М. Сперанського та його підлеглих, серед яких були й представники української юриспруденції

¹⁴ В Єрмолаєв, “Зібрання малоросійських прав” 1807’ в *Велика українська юридична енциклопедія, т 1: Історія держави і права України* (Гончаренко В голова редкол 1-го т, Право 2016) 339-40.

¹⁵ *Собрание малороссийских прав 1807 г.* (Бабий Б и Мироненко А отв ред, Наукова думка 1993) 125.

(М. Балудянський) було створено “Повне зібрання законів Російської імперії” та “Звід законів Російської імперії”, відповідні томи якого виконували функції галузевих кодексів.

Низка губерній Російської імперії, населені не етнічними росіянами і приєднані упродовж XVIII – на початку XIX ст., отримали назву привілейованих (після реформ 1860-х років – “колишніх привілейованих”). Вони не отримали автономії подібно до Царства Польського (офіційна назва, яку використовувало російське самодержавство, у польській історіографії – Польське королівство конгресове) та Велике князівство Фінляндське, але мали специфіку землеволодіння, регулювання виробництва й обігу підакцизних товарів (алкогольних напоїв, тютюну, солі) – про це йтиметься нижче, а також особливості місцевого цивільного права, зокрема й звичаєвого.

Окрему групу привілейованих губерній становили так звані західні губернії, які були анексовані Російською імперією унаслідок поділів Польщі. Серед них були і три правобережні губернії – Київська, Подільська і Волинська, об’єднані в складі генерал-губернаторства з центром у Києві (Південно-Західний край). Оскільки статті 47 і 48 Основних законів Російської імперії поділяли закони на загальні й місцеві, логічною була ідея щодо систематизації (а то й кодифікації) останніх. Так, упродовж 1830–1837 рр. під керівництвом відомого правника І. Даниловича, який чимало попрацював у Харківському та Київському університетах, російською мовою було підготовлено “Звід місцевих законів західних губерній Російської імперії”, який ще називали “Західним Зводом”. У вступі до “Зводу” до західних губерній приєднуються Полтавська і Чернігівська. Таким чином, особливе регулювання приватноправових відносин визнавалося за п’ятьма з дев’яти українських губерній¹⁶. В основі цього місцевого права лежали все той же Статут Великого князівства Литовського, магдебурзьке і холмське міське право, а також джерела польського і канонічного католицького права та місцеві звичаї.

Позиція укладачів була такою. Безумовному загальноімперському регулюванню підлягали: основні закони; структура та компетенція державного апарату, кримінального суду; кримінальне та кримінально-процесуальне право. Особливості, обумовлені українською правовою традицією, містилися у сфері цивільного і сімейного права, цивільному судочинстві й цивільному процесі, а також у правовому становищі дворянства¹⁷. На відміну від російського, вони зберігали пропінатійне право (вільного виробництва і продажу алкогольних напоїв у межах своїх

¹⁶ *Обзрение исторических сведений о составлении свода местных законов западных губерний* (Т-во Р Голике и А Вильборг 1910) 4.

¹⁷ Там само 31-2.

маєтків та приватновласницьких населених пунктів. Належало право пропінації й містам, які мали самоврядування за магдебурзьким правом)¹⁸.

При цьому наголошувалося, що у царині цивільного і цивільно-процесуального права в Україні зберігалися лише ті норми, які ґрунтувалися на Литовському статуті, не були скасовані імперським законодавством або “поступовим впливом загального законодавства”, як “сором’язливо” назвали дореволюційні автори російську правову експансію: ‘Всі інші джерела місцевих законів для Малоросії закриті’¹⁹. “Звід” 1837 р. був виконаний на порівняно високому для тогочасного правознавства Російської імперії юридико-технічному рівні, складався зі вступу, трьох частин (закони про стани; закони цивільні; закони про суд) і додатків. Таким чином, акт визнавав беззастережне підкорення і підпорядкування місцевого права загальноімперському. Однак і в такому вигляді імперським русифікаторам це здавалося надмірним. Незважаючи на затвердження “Зводу місцевих законів західних губерній” Державною радою, статусу чинного джерела права він так і не набув²⁰.

При другому виданні “Зводу законів Російської імперії” у 1842 р. низка норм (53) цивільно-правового характеру “Західного Зводу” увійшли до тому 10 “Звід законів цивільних”. Тут вже визначався особливий порядок окремих правовідносин лише для Полтавської та Чернігівської губерній. Так, ст. 7 книги першої “Про права й обов’язки сімейні” надавала право повнолітній доньці позиватися до батьків у випадку спротиву її одруженню²¹, ст. 111 визначала посаг дружини її власністю у шлюбі²² та ін. Окремі спеціальні норми трапляються щодо Правобережжя (разом із білоруськими губерніями), а також губерній Південної України. Наприклад, у ст. 371 визначався порядок огляду божевільних і слабоумних з числа дворян щодо визначення дієздатності²³. У статті 466 закріплювався й особливий порядок власності щодо угідь, розташованих на території належних іншим особам (борті, сінокоси тощо одного власника у лісі, який належить іншому власнику)²⁴. Найбільша частка (загалом 36 статей) цивільного законодавства Російської імперії, які визначали специфіку права українських губерній, належала до тих, що регулювали відносини власності.

¹⁸ В Гончарук, *Правове регулювання виробництва і обігу спиртних напоїв у Російській імперії в кінці XVIII – на початку XX ст.* (Вид-во Нац ун-ту внутр справ 2002) 58.

¹⁹ Обозрение исторических сведений о составлении свода местных законов западных губерний (н 16) 54.

²⁰ В Чехович, “Звід місцевих законів” в *Юридична енциклопедія, т 2: Д–Й* (Шемшученко Ю ред, “Укр енцикл” ім М П Бажана 2001) 571-2.

²¹ *Свод законов Российской империи, т 10, ч 1: Свод законов гражданских* (Гос тип 1887) 2.

²² Там само 19.

²³ Там само 50.

²⁴ Там само 68.

Подібне до пропінатційного право становило також привілей козацтва. Навіть після скасування автономії України козаки Лівобережжя (як і дрібна правобережна шляхта й колоністи у губерніях Південної України) мали право виготовляти алкогольні напої як для власного вжитку, так і для продажу у власних домогосподарствах. Традиційна російська монополія на алкоголь тут не діяла. 29 вересня 1810 р. маніфестом Олександра I була проголошена неможливість поширення на привілейовані губернії 'казенного утримання винних зборів', а також не без пафосу декларувалося бажання зберегти 'непорушну свободу винокуріння і продажу вина'²⁵. При цьому міністри фінансів Д. Гур'єв та Є. Канкрін прагнули позбавити українських козаків і військових обивателів права винокуріння. З прийняттям 4 липня 1861 р. "Положення про питний збір" станві привілейі щодо виробництва та продажу алкоголю, їх оподаткування припинили своє існування. На всю імперію була поширена єдина система регулювання й оподаткування цих видів господарської діяльності, яка в ситуації відмови від відкupu акцизу своєрідно поширювала українську практику на територію всієї величезної держави²⁶.

Українські козаки до 1814 р. мали пільги щодо торгівлі сіллю. Із запровадженням державної монополії на сіль у 1819 р. право вільної торгівлі сіллю, а отже, чумакування зберегли (як і жителі інших західних губерній) українці Правобережжя (Київська, Волинська і Подільська губернії)²⁷. Територія Наддніпрянщини була також традиційним регіоном вирощування тютюну в Російській імперії. Акциз із тютюну був запроваджений у 1838 р., при цьому для 11 губерній – центрів вирощування цієї культури – безакцизний продаж тютюну для паління й нюхання нижчих сортів. Серед них було вісім українських (за винятком Волинської). У 1848 р. ця пільга також була скасована²⁸.

Питання власності на землю, землекористування, спадкування і поділу угідь у цивільно-правовому порядку були серед основних у традиції українського права. Наступ імперського права дійшов і до цього об'єкта. У 1828 р. було суттєво обмежено право власності на землю українських козаків. Указом Миколи I було заборонено продаж землі, власниками якої були козаки²⁹.

Більшість українських селян господарювали на основі подвірно-спадкового землекористування, що суперечило великоросійській традиції

²⁵ Гончарук (н 18) 68.

²⁶ О Головки, *Фінансова адміністрація Російської імперії в Україні (кінець XVIII – початок XX ст.): історико-правове дослідження* (СІМ 2005) 219.

²⁷ В Орлик, *Податкова політика Російської імперії в дореформений період* (Імекс-ЛТД 2007) 408-9.

²⁸ Там само 419.

²⁹ В Рубаник, *Інститут права власності в Україні: проблеми зародження, становлення й розвитку від найдавніших часів до 1917 року: історико-правове дослідження* (Легас 2002) 282.

існування “російської поземельної общини”. Звідси – ментальна відмінність у розумінні правосуб’єктності – західної, індивідуалістичної, чи східної, колективної. Інша конфліктність, ще більш соціально значуща, полягала у реставрації кріпосного права за часів правління Катерини II у його найжорсткішій і найбрутальнішій російській формі, яку, як видається, виправдано порівнювали із рабством у США. Як відзначає М. Бурдін: ‘Антикріпосницькі повстання були ініційовані переважно представниками колишніх козацьких спільнот, які прагнули відновити вольності’³⁰.

Про вплив української правової традиції на врегулювання поземельних відносин у часи перебування України в складі Австрійської та Російської імперій написано чимало. Зауважимо на двох моментах. По-перше, незважаючи на потужний уніфікаторський потенціал “великих реформ” у Російській імперії в 1860–1870 рр., навіть головна з них – скасування кріпосного права – обмежувалася українськими особливостями регулювання відносин у сфері землеволодіння та землекористування. Саме цим обумовлене створення окремих, спеціальних місцевих положень щодо проведення селянської реформи: у Катеринославській, Таврійській, Херсонській губерніях та частині Харківської; у Чернігівській, Полтавській і ще одній частині Харківської губернії (тут найбільш індивідуалістичним було землеволодіння)³¹. Свій порядок визначався і для Правобережжя, він був спільним для всіх західних губерній. По-друге, столипінська аграрна реформа початку XX ст., як видається, у частині руйнування селянської земельної общини, формування індивідуального землеволодіння була поширенням хліборобської української традиції на етнічні російські території.

Імперії чітко проводили лінію на насадження загальноімперського кримінального законодавства як засобу позбавлення українського народу будь-якої державності чи автономії. Карально-репресивна складова правової системи завжди була важливим інструментом імперського і колоніального панування. Особливості правозастосування у сфері злочинів і покарань заслуговують, як видається, на окреме дослідження. Тим паче, що правові й правозастосовні аспекти каральної політики російського самодержавства в Україні глибоко і всебічно досліджені у відомій монографії О. Ярмиша³².

Окремі кримінально-правові норми використовувалися зі спадщини литовсько-руського права, а також магдебурзького права. Кримінальне

³⁰ М Бурдін, *Земельні відносини в Україні: історико-правовий дискурс* (У справі 2016) 83.

³¹ Там само 182.

³² О Ярмиш, *Каральний апарат самодержавства в Україні в кінці XIX – на початку XX ст.* (Консум 2001) 288.

право Російської імперії поширювалося на Україну шляхом видання спеціальних нормативно-правових актів. Застосування норм місцевого кримінального права постійно обмежувалося і з 1840-х років мало вже фактично незначний характер. На Поділлі й Волині продовжували діяти копні суди, які застосовували окремі норми кримінального звичаєвого права щодо праводносин усередині окремих козацьких громад, що ще зберігалися. У місцях дислокації українських козацьких військ (Бузького, Азовського, Дунайського) також застосовувалися окремі кримінально-правові звичаї³³. Норми російського імперського кримінального права були систематизовані у томі 15 “Зводу законів Російської імперії”. У 1845 р. була здійснена кримінально-правова кодифікація, результатом якої стало видання “Уложення про покарання кримінальні й виправні”. Подальші дії самодержавства щодо боротьби і придушення національно-визвольного та революційного руху обумовили появу нових редакцій “Уложення”³⁴.

Українська правова традиція відобразилася й у процесуальному праві. На українських землях до судової реформи 1864 р. діяла складна система судів, успадкована від часів автономії. Увесь цей час тривав процес її інтеграції до загальноімперського процесуального права. Наслідком стали

<...> наявність одночасно недостатньої та запутаної правової регламентації, судочинства, розгалуженої судової системи призводили до затягування розгляду справ на довгий термін, регулярних випадків порушення та нехтування законів з боку суддів, хабарництва, дорожнечі процесу, відсутності єдиної судової практики³⁵.

Головним соціально-нормативним середовищем буття українського права упродовж періоду бездержавності після анексії України Австрійською та Російською імперіями стало звичаєве право. Сьогодні і в Україні, і за її межами воно є об’єктом різноманітних історико-правових, антропологічно-правових, етнографічно-правових студій. Все більше істинним вбачається твердження О. Шпенглера: ‘<...> Будь-яке право є переважно звичаєве право: нехай собі закон визначає слова – життя їх тлумачить’³⁶.

Українське звичаєве право продовжувало діяти у Російській імперії й після уніфікації системи права. Статут цивільного судочинства 1864 р.

³³ І Бойко, Кримінальні покарання в Україні (IX–XX ст.) (ЛНУ імені Івана Франка 2013) 239.

³⁴ К Лісогорова, ‘Уложення про покарання кримінальні й виправні 1845’ в *Велика українська юридична енциклопедія, т. 1: Історія держави і права України* (Гончаренко В голова редкол 1-го т, Право 2016) 758-9.

³⁵ Б Стецюк, *Процесуальне право в Україні: тисяча років історії (X ст. – 20-ті рр. XX ст.)* (Диса плюс 2013) 231.

³⁶ О Шпенглер, *Закат Европы: очерки морфологии мировой истории* (пер с нем, Мысль 1998) 85.

дозволяв у випадку відсутності законодавчого врегулювання застосовувати звичаєве право щодо сімейних, спадкових, земельних відносинах. Стимулом і для застосування звичаєвого права, і для його вивчення дослідниками став закон від 12 липня 1889 р. “Про обов’язкове застосування звичаєвого права при судових розглядах селянських справ”³⁷. Українське звичаєве право ХІХ – початку ХХ ст. є настільки цікавим і багатограним явищем, що можемо окреслити лише окремі, визначні його риси. Найбільш природним для українців було подвірне землеволодіння:

Будь-які спроби обмежити звичний спосіб господарювання <...> або взагалі знищити його, перевівши селян на общинне землеволодіння, майже ніколи не вдавалося. <...> Подільність земельних наділів – генеральна ознака української звичаєво-правової та економічної культури, – зачіпає не лише суто економічну сферу, а й сферу сімейних відносин <...>³⁸.

На інших, ніж земельне общинне володіння, засадах ґрунтувалася спільна (“гуртова”) власність, у якій відчувається відгомін часів козацької вольниці. Сталий характер мало і звичаєве зобов’язальне право. Це – шлюбні угоди, “приймацтво”, сусідська взаємодопомога, відносини купівлі-продажу, міни, позики, спільних робіт (“толока”, “супряга”), найму, угоди про чиншові правовідносини та ін. При цьому М. Гримич обґрунтовує важливий висновок:

<...> при всій відмінності історичних доль Волині, Полісся, Поділля, Подніпров’я, “Малоросії” (у вузькому розумінні слова, тобто Полтавщини й Чернігівщини), Слобожанщини, Півдня України, звичаєво-правові відносини є ідентичними. Відмінності у прийнятті рішень не мають регіональної специфіки³⁹.

Українське звичаєве кримінальне право досліджене менше. Покаранням була властива обрядовість; поширеним був самосуд. Суттєвою рисою був гуманізм при покараннях (очевидно, якщо не йшлося про особливо жорстокі й тяжкі злочини): ув’язнені отримували милостиню, у випадку пробачення потерпілим злочинець звільнявся від покарання тощо. Основними покараннями були: смертна кара (власне, самосуд); ув’язнення; тілесні покарання; різноманітні види посоромлення; запрягання у воза; грошовий штраф; зобов’язання виставити напої; суспільні роботи; земні поклони; церковне покарання⁴⁰.

³⁷ Правовий звичай як джерело українського права (ІХ–ХІХ ст.) (Усенко І ред, Наукова думка 2006) 233.

³⁸ Гримич (н 7) 445.

³⁹ Там само 454.

⁴⁰ Правовий звичай як джерело українського права (ІХ–ХІХ ст.) (н 37) 244-5.

Українські землі, анексовані Австрією наприкінці XVIII ст., об'єднували три регіони: Галичину з Прикарпаттям, Закарпаття і Північну Буковину. Тут, як видається, українська правова традиція втілювалася, найперше, у звичаєвому праві. Польське, угорське, молдавське право, які домінували у вказаних регіонах до австрійської анексії, хоча і мали, очевидно, місцеву специфіку внаслідок особливостей правозастосування, впливу правової психології українців, дії звичаїв та інших чинників, та віднести їх до традиції українського права не можна. Австрійська імперія поширила на західноукраїнські землі австрійську систему органів державної влади, а також дію австрійського права. Ба більше, в Галичині уряд апробовував ті чи інші законодавчі акти, які потім поширював на всю імперію⁴¹. Перший такий випадок пов'язаний із прийняттям Цивільного кодексу Австрії 1797 р., який спочатку був уведений в дію у Західній і Східній Галичині й отримав назву Галицького цивільного кодексу. На території Галичини припинило дію середньовічне польське право. На базі узагальнення практики застосування Цивільного кодексу 1797 р. у Галичині та змін, здійснених під впливом Кодексу Наполеона 1804 р., і був розроблений та набув чинності Цивільний кодекс Австрії 1811 р. Він став одним зі здобутків романо-германського права першої половини XIX ст. Поряд із Цивільним кодексом 1811 р. в Австрійській імперії, зокрема й на землях Буковини та Галичини, були чинні спеціальні закони, спрямовані на врегулювання тих чи інших видів цивільних відносин⁴².

Особливим явищем українського права у правовій системі Австрії (Австро-Угорщини) стало міське право Львова. Упродовж XIX – початку XX ст. воно трансформувалося на демократичних засадах самоврядування, первинності громади відносно її виборних органів, стало втіленням децентралізаторського вектору, який мав свій прояв у внутрішній політиці конституційної Австро-Угорщини. При цьому в місті зберігалася і правосвідомісна традиція магдебурзького права, яке стало у Львові достатньо самобутнім соціальним феноменом⁴³.

На час приєднання Буковини до Австрійської імперії більшість населення першої майже не знала писаного права. Використовувалися грамоти молдавських господарів щодо повинностей селян відносно магнатів. Тут також поширювалася дія австрійського права. Однак продовжували діяти і звичаї, як колишні загальномолдавські, так і місцеві⁴⁴. Подібна ситуація була і на Закарпатті щодо угорського права.

⁴¹ І Бойко, *Правове регулювання цивільних відносин в Україні (IX–XX ст.)* (Атіка 2013) 266.

⁴² І Бойко, 'Правове регулювання цивільних відносин на українських землях у складі Австрії та Австро-Угорщини (1772–1918)' (2013) 57 *Вісник Львівського університету. Серія юридична* 93.

⁴³ Детально див.: В Кіселичник, *Львівське міське право (друга половина XIII – початок XX ст.)* (ЛьвДУВС 2011) 472.

⁴⁴ М Никифорак, *Буковина в державно-правовій системі Австрії (1774–1918 р.)* (Рута 2004) 267-8.

На західноукраїнських землях діяло австрійське імперське кримінальне право. Кодифікаційні процеси в Австрійській імперії розпочалися раніше, ніж у Російській, ще за часів імператриці Марії-Терезії. У 1787 р. за її сина Йосифа II було прийнято Кримінальне уложення, уже позбавлене середньовічних рис (тортур тощо), а у 1803 р. – Кримінальний кодекс Австрії. У 1852 р. був прийнятий ще один Кримінальний кодекс Австрії, який закріпив певні демократичні здобутки революції 1848 р. У 1879 р. був ухвалений окремий Кримінальний кодекс Угорщини, дія якого поширювалася на українські землі Закарпаття⁴⁵.

Як і в підросійській Україні, на українських землях у складі Австрійської (Австро-Угорської) імперії продовжувало свою дію українське звичаєве право. Законодавець допускав обмежене застосування його норм⁴⁶. Блискучим видається змалювання видатним ученим – правознавцем Є. Ерліхом картини правової дійсності в Австро-Угорщині, зокрема на українських землях у її складі:

Юрист традиційного спрямування став би стверджувати, що всі народи мали одне-єдине, діюче в усій Австрії австрійське право. Але вже при поверховому спостереженні видно, що кожна <...> народність у всіх правових відносинах щоденного життя дотримується зовсім інших правових правил. Древній принцип особистості в праві, лише на папері замінений принципом територіальності, продовжує практично діяти⁴⁷.

При цьому Західна Україна демонструвала порівняно вищий рівень правового регулювання селянського життя і господарської діяльності. Тут була більша різноманітність місцевих звичаїв, наявність своєрідних форм організації селянства. Незважаючи на зовнішні відмінності (австрійське та угорське право, польська правова традиція, використання відповідних мов у юридичній практиці), основні риси звичаєво-правового інституту власності на західноукраїнських землях були загалом такими самими, як і в частині України, яка була анексована Російською імперією⁴⁸.

Вважаємо за необхідне зробити ще одну важливу заувагу. Величезна роль у збереженні української правової традиції належала українській інтелектуальній еліті. Погляди на право і державу, розуміння національного права Т. Шевченка, М. Драгоманова, І. Франка, Лесі Українки, Б. Кістяківського та інших видатних українських мислителів того періо-

⁴⁵ М Шуп'яна, 'Кодифікація кримінального права в Австрійській імперії у XVIII–XIX ст.' (2002) 1 Часопис Київського університету права 97-8.

⁴⁶ Н Толкачова, 'Звичаєве право України: особливості розвитку' (2010) 85 Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка 111.

⁴⁷ Цит. за: Никифорак (н 44) 268-9.

⁴⁸ Гримич (н 7) 454-5.

ду мали і мають непересічний вплив на формування суспільної правової свідомості України, удосконалення української національної правової культури. Особливий внесок у ці процеси, як видається, належить національно орієнтованим українським історикам, які доводили самобутність українського державно-правового розвитку, – М. Грушевський, Д. Багалій, В. Антонович, М. Костомаров, М. Василенко, М. Слабченко, М. Максимейко та ін. Це стало також винятково важливим чинником для відродження української правової системи.

Висновки. Сучасна філософія права виражає буття права у трьох формах. Як аргументовано доводить С. Максимов, по-перше, це світ ідей (ідея права). По-друге, світ знакових форм (правові норми). По-третє, світ взаємодії між соціальними суб'єктами (правове життя)⁴⁹. Можемо стверджувати, що українське право зберігалось у вкрай несприятливих умовах як перший і третій “світ” на всій території України впродовж її перебування у складі Австрійської (Австро-Угорської) та Російської імперій. Щодо другого “світу”, то він існував у ролі українського звичаєвого права, а також соціальних перепоп, які утримували Російську імперію від остаточного нівелювання українського позитивного права до 1840-х років, а подекуди й пізніше.

Дослідження українського права XIX – початку XX ст. підтверджує певні положення німецької історичної школи права. Похідний характер позитивного права щодо звичаєвого права обумовив ту обставину, що в умовах постійного витіснення українського позитивного права Австрійською (Австро-Угорською) та Російською імперіями саме звичаєве право стало середовищем української державно-правової традиції, зберегло той самий “дух народу”, який можна назвати культурно-правовим “кодом” (культурно-правовою ідентичністю), “правовою пам'яттю” народу. Врешті-решт, соціальна значущість українського права, його вплив на правові відносини, передусім щодо регулювання поземельних відносин, землеволодіння, організації місцевого самоврядування (як міського, так і сільського), відносин у селянських родинах були тим об'єктивним чинником, який стримував потужний асиміляторський та інкорпораційний тиск імперій (особливо Російської) щодо створення єдиної загальноімперської правової системи. Це обумовило й те, що західноукраїнські землі стали “законодавчим полігоном” випробування імперського законодавства Австрійської імперії. Тут апробувалися найважливіші загальноімперські закони та кодекси. Російська імперія до 1840-х років мирилася з існуванням і дією українського права (“місцеві

⁴⁹ С. Максимов, ‘Онтологія права’ в *Велика українська юридична енциклопедія, т 2: Філософія права* (Максимов С голова редкол 2-го т, Право 2017) 542.

закони”), до 1860-х років – зберігала особливості правового регулювання оподаткування на українських землях (статус так званих “привілейованих губерній”). У процесі скасування кріпосного права у 1861 р. і в подальші роки вона була вимушена враховувати українські особливості правового режиму землекористування (подвірно-спадкового), а на початку ХХ ст. одним із завдань столипінської реформи було формування системи землеволодіння, яка була подібна до тієї, що існувала на більшій частині території України (руйнування колективної общинної поземельної правосуб’єктності). Все наведене вище обумовило особливості буття українського права у найтяжчі часи його історії (доба перебування у складі Австрійської (Австро-Угорської) та Російської імперій) і стало підґрунтям відродження української державності та правової системи у 1917 р. і подальших роках. Злука 22 січня 1919 р. об’єднала Українську Народну Республіку та Західноукраїнську Народну Республіку і втілила багаторічну мрію українського народу про єдину національну державу й формування національної правової системи.

REFERENCES

Bibliography

Authored books

1. Glenn H, *Legal tradition of the world: Sustainable diversity in law* (4 ed, University Press 2010) (in English).
2. Boiko I, *Kryminalni pokarannia v Ukraini (IX–XX st.) [Criminal Penalties in Ukraine (IX–XX Centuries)]* (LNU imeni Ivana Franka 2013) (in Ukrainian).
3. Boiko I, *Pravove rehuliuвання tsyvilnykh vidnosyn v Ukraini (IX–XX st.) [Legal Regulation of Civil Relations in Ukraine (IX–XX Centuries)]* (Atika 2013) (in Ukrainian).
4. Burdin M, *Zemelni vidnosyny v Ukraini: istoryko-pravovy diskurs [Land Relations in Ukraine: Historical and Legal Discourse]* (U spravi 2016) (in Ukrainian).
5. Holovko O, *Finansova administratsiia Rosiiskoi imperii v Ukraini (kinets XVIII – pochatok XX st.): istoryko-pravove doslidzhennia [Financial Administration of the Russian Empire in Ukraine (Late XVIII – Early XX Centuries): Historical and Legal Research]* (SIM 2005) (in Ukrainian).
6. Honcharuk V, *Pravove rehuliuвання vyrobnytstva i obihu spyrtnykh napoiv u Rosiiskii imperii v kintsi XVIII – na pochatku XX st. [Legal Regulation of Alcoholic Beverage Production and Turnover in the Russian Empire in the Late XVIII – Early XX Centuries]* (Vyd-vo Nats un-tu vnutr sprav 2002) (in Ukrainian).
7. Horobets V, “*Volymo tsaria skhidnoho...*” *Ukrainskyi Hetmanat ta rosiiska dynastiia do i pislia Pereiaslava [“Volymo Tsaria Skhidnoho...” The Ukrainian Hetmanate and the Russian Dynasty Before and After Pereiaslav]* (Krytyka 2007) (in Ukrainian).
8. Hrymych M, *Zvychaieve tsyvilne pravo ukraintsv XIX – pochatku XX stolittia [Civil Customary Law of Ukrainians in the XIX – Early XX Centuries]* (Aristei 2006) (in Ukrainian).
9. Kiselychnyk V, *Lvivske miske pravo (druha polovyna XIII – pochatok XX st.) [Lviv Urban Law (Second Half of the XIII – Early XX Century)]* (LvDUVS 2011) (in Ukrainian).

10. Nykyforak M, *Bukovyna v derzhavno-pravovii systemi Avstrii (1774–1918 r.)* [Bukovyna in the State Legal System of Austria (1774–1918)] (Ruta 2004) (in Ukrainian).
11. Orlyk V, *Podatkova polityka Rosiiskoi imperii v doreformeniy period* [Tax Policy of the Russian Empire in the Pre-Reform Period] (Imeks-LTD 2007) (in Ukrainian).
12. Rubanyk V, *Instytut prava vlasnosti v Ukraini: problemy zarodzhennia, stanovlennia y rozvytku vid naidavnishykh chasiv do 1917 roku: istoryko-pravove doslidzhennia* [Institute of Property Law in Ukraine: Issues of Origin, Establishment and Development from Ancient Times to 1917: Historical and Legal Research] (Lehas 2002) (in Ukrainian).
13. Said E, *Kultura y imperializm* [Culture and Imperialism] (Krytyka 2007) (in Ukrainian).
14. Stetsiuk B, *Protsesualne pravo v Ukraini: tysiacha rokiv istorii (X st. – 20-ti rr. XX st.)* [Procedural Law in Ukraine: A Thousand Years of History (X Century – 20s of the XX Century)] (Dysa plus 2013) (in Ukrainian).
15. Yakovenko N, *Vstup do istorii* [Introduction to History] (Krytyka 2007) (in Ukrainian).
16. Yarmysh O, *Karalniy aparat samodержавstva v Ukraini v kintsi XIX – na pochatku XX st.* [Punitive System of the Autocratic Government in Ukraine in the Late XIX – Early XX Centuries] (Konsum 2001) (in Ukrainian).

Edited and translated books

17. Anners Je, *Istorija evropejskogo prava* [History of European Law] (per so shved. Nauka 1996) (in Russian).
18. Chekhovych V, 'Zvid mistsevykh zakoniv' ['Code of Local Laws'] v *Yurydychna entsyklopediia* [Legal Encyclopedia], t 2: D–Y (Shemshuchenko Yu red, "Ukr entsykl" im M P Bazhana 2001) (in Ukrainian).
19. Hnatiuk O, *Proshchannia z imperiieiu: ukrainski dyskusii pro identychnist* [Farewell to the Empire: Ukrainian Discussions about Identity] (per z pol, Krytyka 2005) (in Ukrainian).
20. Lisohorova K, 'Ulozhennia pro pokarannia kryminalni y vypravni 1845' ['Code of Criminal and Corrective Penalties, 1845'] v *Velyka ukrainska yurydychna entsyklopediia*, [Great Ukrainian Encyclopedia of Law], t 1: *Istoriia derzhavy i prava Ukrainy* [History of State and Law of Ukraine] (Honcharenko V holova redkol 1-ho t, Pravo 2016) (in Ukrainian).
21. Maksymov S, 'Ontolohiia prava' ['Ontology of Law'] v *Velyka ukrainska yurydychna entsyklopediia* [The Great Ukrainian Encyclopedia of Law], t 2: *Filosofiia prava* [Philosophy of Law] (Maksymov S holova redkol 2-ho t, Pravo 2017) (in Ukrainian).
22. *Obozrenie istoricheskikh svedenij o sostavlenii svoda mestnykh zakonov zapadnykh gubernij* [Review of Historical Information about Compilation of the Code of Local Laws of the Western Provinces] (T-vo R Golike i A Vil'borg 1910) (in Russian).
23. *Pravovyi zvychai yak dzherelo ukrainskoho prava (IX–XIX st.)* [Legal Custom as a Source of Ukrainian Law (IX–XIX Centuries)] (Usenko I red, Naukova dumka 2006) (in Ukrainian).
24. Shpengler O, *Zakat Evropy: Ocherki morfologii mirovoj istorii* [Sunset of Europe: Essays on the Morphology of World History] (per s nem, Mysl' 1998) (in Russian).
25. Shylinhov V, 'Istorychna shkola prava' ['Historical School of Law'] v *Velyka ukrainska yurydychna entsyklopediia* [Great Ukrainian Encyclopedia of Law] t 2: *Filosofiia prava* [Philosophy of Law] (Maksymov S holova redkol 2-ho t, Pravo, 2017) (in Ukrainian).
26. *Sobranie malorossijskikh prav 1807 g.* [Collection of Lesser Rus' Laws 1807] (Babij B i Mironenko A otv red, Naukova dumka 1993) (in Russian).
27. *Svod zakonov Rossijskoj imperii* [Code of Laws of the Russian Empire], t 10, ch 1: *Svod zakonov grazhdanskih* [Code of Civil Laws] (Gos tip 1887) (in Russian).

28. *Ukrainska derzhavnist: vytoky, etapy stanovlennia ta rozvytku: fotolitopys [Ukrainian Statehood: Origins, Establishment and Development Stages: Photo Chronicle]* (Ukrainska Myt 2019) (in Ukrainian).
29. Usenko I, 'Malorosiiske pravo' ['Lesser Rus' Law'] v *Yurydychna entsyklopediia [Legal Encyclopedia]*, t 3: K–M (Shemshuchenko Yu red, "Ukr entsykl" im M P Bazhana 2001) (in Ukrainian).
30. Yermolaiev V, "Zibrannia malorosiiskykh prav" 1807' ["Collection of Lesser Rus' Laws" 1807'] v *Velyka ukrainska yurydychna entsyklopediia [Great Ukrainian Encyclopedia of Law]*, t 1: *Istoriia derzhavy i prava Ukrainy [History of State and Law of Ukraine]* (Honcharenko V holova redkol 1-ho t, Pravo 2016) (in Ukrainian).

Journal articles

31. Boiko I, 'Pravove rehuliuвання tsyvilnykh vidnosyn na ukrainskykh zemliakh u skladi Avstrii ta Avstro-Uhorshchyny (1772–1918)' [Legal Regulation of Civil Relations in the Ukrainian Lands as Part of the Austrian and Austro-Hungarian Empire (1772–1918)] (2013) 57 *Visnyk Lvivskoho universytetu. Serii yurydychna* 93 (in Ukrainian).
32. Dmytriienko I ta Dmytriienko Yu, 'Osoblyvosti istorychnoi ukrainskoi pravovoi svidomosti ta kultury: normatyvna oryhinalnist, arkhetypy, pravova mentalnist' ['Specific Features of Historical Ukrainian Legal Consciousness and Culture: Normative Originality, Archetypes, and Legal Mentality'] (2009) 3 *Forum prava* 211 (in Ukrainian).
33. Shup'iana M, 'Kodyfikatsiia kryminalnoho prava v Avstriiskii imperii u XVIII–XIX st.' ['Codification of Criminal Law in the Austrian Empire in the XVII–XIX Centuries'] (2002) 1 *Chasopys Kyivskoho universytetu prava* 97-8 (in Ukrainian).
34. Tolkachova N, 'Zvychaieve pravo Ukrainy: osoblyvosti rozvytku' ['Customary Law in Ukraine: Specific Features of Development'] (2010) 85 *Visnyk Kyivskoho natsionalnoho universytetu imeni Tarasa Shevchenka* 111 (in Ukrainian).

Conference papers

35. Pivovarova Ju, 'K voprosu ob istorii sozdaniya Svoda zakonov Zapadnyh gubernij' ['More on the History of How the Code of Laws of the Western Provinces Was Created'] v *Nacional'naja jekonomika Respubliki Belarus': problemy i perspektivy razvitiya: materialy IV Mezhdunarodnoj nauchno-prakticheskoy konferencii studentov (Minsk, 13–14 aprelja 2011 g.) [National Economy of the Republic of Belarus: Development Issues and Prospects: Materials of IV Students' International Scientific and Practical Conference (Minsk, April 13–14, 2011)]* (BGJeU 2011) 246-7 (in Russian).

Oleksandr Holovko

PLACE OF UKRAINIAN LAW IN THE LEGAL SYSTEMS
OF THE RUSSIAN AND AUSTRIAN (AUSTRO-HUNGARIAN) EMPIRES

ABSTRACT. The current stage of State-building in Ukraine and the maturation of the rule-of-law State and civil society necessitate a continuing investigation into the history of Ukrainian law from the new methodological perspectives. In this sense, a particular difficulty arises with regard to research of the long periods when the Ukrainian nation did not have its own national State. Among them, there is a special period when the Ukrainian lands were a part of the Austrian (Austro-Hungarian) and Russian Empires in the late XVIII – early XX centuries. Positive law and legislation were imperial in essence and

aimed at entire elimination of Ukrainian statehood and law. The very national identity of Ukrainians and the existence of Ukrainian culture and language were under threat, especially in the Russian Empire. In this context, it is extremely important to study the history of Ukrainian law as a legal tradition manifested in cultural and legal identity of Ukrainian people, their legal consciousness, legal memory, customary law and real regulation of legal relations.

The article focuses on the history of Ukrainian law, Ukrainian legal tradition under the rule of the Austrian (Austro-Hungarian) and Russian Empires. Given the specifics of this research, alongside the common methodology, the author also applied the phenomenological approach with regard to the study of historical and legal phenomena and processes, the legacy of the German historical school of law, and the culturological and civilizational approach.

After final elimination of Ukraine's autonomy within the Russian Empire, Ukrainian law was applicable in its territory until the 1840s. The Ukrainian legal tradition was manifested through effectual provisions of the Statute of the Grand Duchy of Lithuania, Magdeburg law, and local law of custom. Its character is evidenced by the content of codification monuments of Ukrainian law, which did not become effective: "Collection of Lesser Rus' laws" (1807) and "Code of Local Laws of the Western Provinces" (1837). Customary law primarily dealt with issues of property, obligations, family and inheritance law. Issues relating to crimes and penalties were regulated only by separate provisions of customary law. Both Empires sought to establish full control over the public law domain. Efforts of the Ukrainian national-conscious intelligentsia also had an important role to play, as they researched, preserved and logically structured Ukrainian law.

All these factors entailed the revival of Ukraine's legal system in 1917–1918.

KEYWORDS: legal tradition; empires; Ukrainian law; legal culture; legal consciousness; customary law.

Іван Терлюк

кандидат історичних наук, доцент,
доцент кафедри теорії, історії та філософії права
Інституту права, психології та інноваційної освіти
Національного університету “Львівська політехніка”
(Львів, Україна)
i.terlyuk2406@gmail.com

УДК [342:346](477.4/5)“191/192”

СТАНОВЛЕННЯ УКРАЇНСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО ЗАКОНОДАВСТВА У СФЕРІ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИХ ВІДНОСИН (1917–1921 РОКИ)

АНОТАЦІЯ. Проблема становлення українського національного законодавства у сфері соціально-економічних відносин (1917–1921 рр.) завжди залишатиметься актуальною з огляду на повсякчасну потребу історичної легітимізації сучасної Української держави та історичну тяглість між сучасним процесом українського державотворення та українськими національними державними формаціями доби Української революції 1917–1921 рр. Як 100 років тому, так і зараз головна увага українського законодавця зосереджується на законодавчому регулюванні соціально-економічної сфери – земельних і трудових відносин.

Стаття не претендує на емпіричну чи фактологічну вичерпність. Її основна мета – дослідити особливості нормативно-правового регулювання земельних і трудових відносин нової української державності революційної доби як процес закладення основ національного земельного та трудового й соціального законодавства.

Стверджується, що реальний процес вироблення правових основ урегулювання соціально-економічних проблем новітньої української національної державності розпочався щойно після III Універсалу Української Центральної Ради (УЦР). Ним уперше оприлюднено соціальну програму УЦР, визначено орієнтири правової політики проголошеної Української держави, зокрема й у сфері правового вирішення земельного та трудового питань. Спроба законодавчого розв'язання останніх розглядається крізь призму ідеологічних підходів, демонстрованих, з одного боку, обома соціалістичними Українськими Народними Республіками, а з другого – не-соціалістичною Українською гетьманською державою. Зокрема, земельне питання досліджується як перебіг законодавчого забезпечення розподілу та перерозподілу землі. З царини земельних відносин аналізуються базові земельні закони УЦР, Директорії та Гетьманату. В основі перших лежали соціалістичні принципи щодо ліквідації приватної власності на землю, її націоналізації тощо, а в другому – визначалися особливості набуття землі у власність різними соціальними категоріями. Автор робить висновок, що гетьманська влада через реалізацію цього закону по-

ставила за мету вирішення суспільно-політичного завдання – створення середнього класу селян-власників, які мали стати її опорою. Наголошується на тому, що фактор праці як один із соціально-економічних чинників у процесі формування й еволюції правової політики українських національних урядів був контрверсійним, а сама “трудова” – політика малоефективною. Обґрунтовується думка, що законодавче регулювання трудових відносин, яке поєднувалося зі спробами вирішити правовими засобами численні соціальні проблеми, започаткувало ще й українське національне соціальне законодавство. Висловлюється переконання, що загальний стан законодавчого вирішення земельної проблеми й недооцінка гострих питань ефективного законодавчого врегулювання трудових відносин значною мірою позначилися на успіху/неуспіху українців у розбудові власної національної державності.

Ключові слова: право; правове регулювання; законодавство; державність; Україна.

Звернення до історії української державності та національного права завжди будуть актуальними, передовсім тому, що утверджують нас в історичній легітимізації української національної державності, даючи відповідь на низку запитань, як-от: чи маємо ми, українці, власний політико-правовий підмурок, сталі правові традиції, зокрема, традиції право- та державотворення, чи існує неперервність українського державотворчого процесу тощо? Звернення до зазначеної у заголовку проблеми зумовлюється історичною тяглістю між сучасним процесом українського державотворення та українськими національними державними формаціями доби Української революції 1917–1921 рр. Зокрема, як 100 років тому, так і зараз головна увага українського законодавця зосереджується на законодавчому регулюванні соціально-економічної сфери – земельних і трудових відносинах. На початку минулого століття вони були визначальними для побуту переважної частини населення – селянства й робітництва, від них залежала могутність держави – її економіка, стабільність, зрештою – і саме існування держави.

Вважаємо, що вивчення історико-правових аспектів соціально-економічного законодавства тих українських державних формацій революційної хвилі на Наддніпрянщині, що виступали за втілення ідеї національно-державного будівництва – Української Народної Республіки (далі – УНР) доби Української Центральної Ради (далі – УЦР), Української Держави за гетьмана П. Скоропадського, Директорії УНР – має як пізнавальне, історико-теоретичне, так і практичне значення. У підсумку це дає змогу глибше зрозуміти головні тенденції та закономірності законодавчої діяльності тогочасних українських національних державних формацій, а отже, творчо переосмислити накопичений національний історичний досвід у сфері правотворення, визначити пріоритети подальшого розвитку правової системи України в сучасних умовах євроінтеграційних процесів.

Українські національні державні формації 1917–1921 рр. мають ґрунтовну історіографію, що налічує тисячі позицій. Тільки в радянській літературі, за підрахунками О. Мироненка, цьому періоду присвячено близько 15 тис. книг і статей, 80 багатотомних збірників документів. За останні 20 років радянської державності тільки в Україні було опубліковано 2 тис. книжок, брошур і статей на цю тему¹. Зайве наголошувати, що інтерес до цих подій в Україні після 1991 р. тільки посилювався. Д. Яневський підрахував, що тільки за перші 15 років після проголошення державної незалежності України з різних аспектів проблеми революційних 1917–1921 рр. дослідниками підготовлено та захищено 343 дисертації, зокрема й 37 докторських². Звісно, у такій широкій історіографії українських національних державних формацій 1917–1921 рр. прямо чи опосередковано знайшла своє відображення й проблематика тогочасних правових відносин і законодавства. Окремі ґрунтовні комплексні дослідження, присвячені українським державотворчим процесам 1917–1921 рр., створено й істориками права. Серед найцікавіших слід назвати праці О. Копиленка, В. Кульчицького, М. Луцького, О. Мироненка, Т. Подковенко, В. Рум'янцева, Б. Тищика, І. Усенка, О. Шевченка, Ю. Шемшученка. Загалом доводиться констатувати, що у дослідженні права й системи законодавства українських держав революційної доби домінує вивчення аспектів, що документують законодавче забезпечення державного будівництва. У контексті нашого дослідження на особливу увагу заслуговують наукові здобутки у сфері законодавчого процесу й законодавчої техніки (А. Іванова), земельного (І. Заріцька, О. Пащенко), трудового (О. Олійник), фінансового і податкового (П. Гай-Нижник), кримінального (Е. Кісілюк) та кримінально-процесуального законодавства (В. Землянська) тощо. Правові акти УЦР, Української Держави гетьмана П. Скоропадського, Директорії та Західноукраїнської Народної Республіки у досить розлогіх статті розглядали В. Румянцев і М. Страхов³. Проте, як нам видається, незважаючи на велику історіографію, винесена у заголовок проблема лише формально та поверхово виглядає більш знайомою, аніж глибинно зрозумілою і засвоєною. Відтак переконані, що у цій проблематиці ще залишається чималий інтелектуальний ресурс.

Основу джерельної бази нашого дослідження становлять передусім опубліковані документи та матеріали⁴. Цінний інструментарій для до-

¹ О Мироненко, *Витоки українського революційного конституціоналізму 1917–1920 рр. Теоретико-методологічний аспект* (2002) 6.

² Д Яневський, *Загублена історія втраченої держави* (Фоліо 2009) 5.

³ В Румянцев и Н Страхов, 'Право в период Украинской революции (1917–1921)' (2013) 1 *Право Украины* 282–300.

⁴ Директорія, *Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. Листопад 1918 – листопад 1920 рр.: документи і матеріали, т 2* (Верстюк В відп ред, Видавництво імені Олени Теліги 2006) 744; *Українська Держава (квітень – грудень 1918 року). Документи і матеріали, т 2* (Верстюк В відп ред,

слідження різних аспектів законодавчої діяльності українських національних державних формацій революційної хвилі, а отже, і становлення національного законодавства, пропонує концепція перехідної держави (держави перехідного періоду, або транзитивності), популяризована в останні роки А. Івановою⁵. Справді, головна цінність транзитивного підходу полягає у можливості розгляду історико-правової реальності, що склалася на українських етнічних землях революційної доби як різних форм єдиної держави перехідного періоду, себто як цілісний процес розбудови Української держави і права.

Звичайно, стаття не претендує на емпіричну чи фактологічну вичерпність.

Мета дослідження – вивчити особливості законодавчого регулювання земельних і трудових відносин нової української державності революційної доби як процес становлення національного земельного та трудового й соціального законодавства; означити роль факторів землі та праці як найбільш значущих соціально-економічних чинників у процесі формування та еволюції правової політики українських національних урядів; визначити місце соціально-економічних факторів у забезпеченні інтересів українців і збереженні української національної державності загалом.

У спеціальній юридичній літературі та низці посібників, як на особливість формування галузевого законодавства в українських національних державних формаціях, вказують на реакцію законодавця щодо найгостріших проблем життєдіяльності суспільства спробою їх законодавчого урегулювання. Із-поміж багатьох соціально-економічних проблем, які тоді потребували нагального правового урегулювання, проблема землі (у переважно селянській за соціально-демографічним складом населення України) і трудової зайнятості (за умов тодішньої популярності соціалістичних ідей, зокрема серед робітництва), стали головними проблемами законодавчого врегулювання соціально-економічної сфери.

Реальний процес вироблення правових основ урегулювання соціально-економічних проблем новітньої української національної державності розпочався щойно після III Універсалу УЦР, який уперше обнародував її соціальну програму й визначив орієнтири правової політики проголошеної Української держави, зокрема й у сфері правового вирішення

Темпора 2015) 412; *Українська Центральна рада: Документи і матеріали, т 1: 4 березня – 9 грудня 1917 р.* (Смолій В відп ред, Наукова думка 1996) 590; *Українська Центральна рада: документи і матеріали, т 2: 10 грудня 1917 р. – 29 квітня 1918 р.* (Смолій В відп ред, Наукова думка 1997) 424.

⁵ Див.: А Іванова, 'Евристичний потенціал концепції держави перехідного періоду для дослідження державотворчих процесів доби Української революції 1917–1921 рр.' (2013) 24 *Правова держава* 64–72.

земельного й трудового питань⁶. Тим самим започатковано процес формування українського національного земельного і трудового законодавства.

Потенційні магістральні шляхи *формування українського національного земельного законодавства*, що їх визначив III Універсал УЦР, первинно мали полягати, зокрема, у скасуванні права приватної власності на поміщицькі, удільні, монастирські, кабінетські, церковні та інші землі нетрудових господарств. З метою роз'яснення декларованих намірів Генеральний секретаріат і Земельне секретарство через тиждень після оприлюднення Універсалу видали *Роз'яснення Генерального секретаріату з земельного питання* (тут і далі курсив наш. – І. Т.). У ньому зазначалося, що III Універсал лише проголошує загальні підвалини для наступних законів про землю, які мають виробити уряд та Українські Установчі Збори. Також зазначалося, що віднині землю забороняється продавати, купувати, заставляти, дарувати і передавати будь-якими іншими способами. До скликання Українських Установчих Зборів порядкувати на землях мали виборні земельні комітети⁷.

Про необхідність перетворень у земельній сфері – скасування приватної власності на землю; соціалізація землі; передача землі трудовому народові без права викупу до початку весняних робіт через земельний комітет – ішлося й у IV Універсали⁸. За його нормами ліси, води й 'всі багатства підземні визнавалися' власністю українського народу (між іншим, ст. 13 сучасної Конституції України також містить зазначений принцип. – І. Т.) та переходили у підпорядкування УНР. Основні положення Універсалів УЦР було конкретизовано у прийнятому наприкінці січня (за новим стилем) 1918 р. *Тимчасовому земельному законі*⁹, згідно з яким верховне порядкування природними багатствами до скликання Установчих Зборів взяла на себе УЦР. Міськими землями розпоряджалися органи місцевого самоврядування, іншими – сільські громади, волосні, повітові і губернські земельні комітети. Головним їх завданнями були: забезпечення громадянам їхнього права на користування землею, охорона природних багатств від виснаження і вживання заходів до збільшення цих багатств.

Автори земельного закону УЦР – О. Шумський, П. Христюк, М. Пухинський – з метою нейтралізувати більшовицьку агітацію надали йому радикального змісту. Земля виводилася зі сфери товарно-грошових відносин (скасовувалася приватна власність. – І. Т.), оголошувалася загальнонародною власністю, надавалася для загально-громадського користу-

⁶ Конституційні акти України. 1917–1920: невідомі конституції України (Прилюк Ю та Жмир В наук ред, Філософ і соціологія 1992) 67-9.

⁷ Українська Центральна рада: Документи і матеріали, т 1 (н 4) 449-50.

⁸ Конституційні акти України. 1917–1920: невідомі конституції України (н 6) 70-2.

⁹ Українська Центральна рада: Документи і матеріали, т 2 (н 4) 128-130.

вання (під оселі й будівлі окремим особам, товариствам, громадським установам, розміщення торговельних і промислових підприємств. – І. Т.) та приватнотрудового господарювання (мало вестися власною працею окремими особами, сім'ями або спільно товариствами. – І. Т.). Наймана праця при обробітку земельних угідь мала використовуватися лише у виняткових випадках, тимчасово і згідно з правилами, які встановлювали земельні комітети¹⁰.

В основу закону про встановлення норми землеволодіння було покладено принцип соціалізації землі. Норма землеволодіння індивідуального селянського господарства обмежувалася 30 десятинами, а більші маєтки підлягали конфіскації й передавалися у земельний фонд, що розподілявся серед неможливих категорій селян. Для вирішення питання про надання землі безземельним і малоземельним селянам у трудове користування зацікавлені громадяни мали подати відповідну заяву до сільських управ. Націоналізація земель, вод, надр, лісів здійснювалася без викупу, але колишнім землевласникам за їхнім бажанням і згідно з рішенням волосних земельних комітетів залишалися ділянки з садами, виноградниками, хмільниками в кількості, яку вони могли обробити власною працею і працею своєї сім'ї. Проголошувалося безкоштовним користування землею. Оподаткуванню підлягали надприбутки, які залежали від природних якостей ділянки, її близькості до торговельних центрів і шляхів та інших соціально-економічних умов, не залежних від праці землекористувачів. Право користування землею могло переходити у спадщину.

Концептуальні засади вироблення основ земельного законодавства в Українській Державі – другій за порядком формі розвитку новітньої української національної держави – ґрунтувалися на цілком інших ідеологічних засадах національного державотворення.

Основи нової правової політики у сфері розподілу й перерозподілу землі були визначені вже у першому гетьманському акті – “Грамоті до всього українського народу”¹¹, і стосувалися насамперед відновлення права приватної власності на землю як фундаменту культури і цивілізації; свободи укладення договорів із купівлі-продажу землі; відчуження земель за справжньою їхньою вартістю від великих власників (понад 5 десятин землі) та наділення земельними ділянками малоземельних селян (менше 5 десятин землі).

Відповідно до цих підходів ухвалено низку законодавчих актів, із-поміж яких чи не найважливішим став *Закон про право продажу*

¹⁰ О Мироненко, *Світоч української державності: політико-правовий аналіз діяльності Центральної Ради (1995)* 210.

¹¹ Конституційні акти України. 1917-1920: невідомі конституції України (н 6) 82-3.

Іван Терлюк

й купівлі землі у сільській місцевості¹². У ньому визначалися особливості набуття землі у власність різними соціальними категоріями.

Зокрема, право продажу без обмеження розміру надавалося кожному власнику сільськогосподарських і лісових маєностей у повітах, однак розмір куплених або набутих даруванням земельних ділянок не повинен був перевищувати визначених 25 десятин. Виключне право скуповувати сільськогосподарські та лісові угіддя без обмеження їхньої кількості мав лише спеціально створений 23 серпня 1918 р. *Державний земельний банк*, однак тільки за умови подальшого розпродажу земельних ділянок на підставах цього закону. У разі, якщо ділянки купували земельні (сільськогосподарські) товариства, то загальна площа повинна була вкладатися в розрахунок 25 десятин на кожного члена. Крім того, упродовж двох років придбану землю необхідно було розмежувати на індивідуальні наділи. Передбачалося, що якщо таке розмежування не завершиться, то його мали би провести відповідні *повітові земельні комісії*. Причому рішення комісій із цього приводу вважалися б остаточними й оскарженню не підлягали б.

Додамо також, що зазначені положення стосувалися як орної землі, так і лісових угідь. Однак площі з лісовими насадженнями надавалися у продаж лише з дозволу міністра земельних справ. Із його ж санкції можна було придбати понадлімітні ділянки, коли це письмово обґрунтовувалося суспільними потребами. При порушенні встановлених норм купівлі землі її надлишки (понад 25 десятин) за рішенням суду переходили в державну власність. Нагляд за виконанням закону доручався повітовим і губернським земельним комісіям. Щоб уникнути зловживань із боку земельних комісій, скарги про порушення ними норм цього закону передбачалося подавати до Генерального суду, який мав право скасувати відповідну постанову комісії. Встановлене раніше право спадкування землі як за законом, так і за заповітом залишалося незмінним.

Оскільки практичне втілення цього закону в життя покладалося на земельні комісії та Державний земельний банк, які тільки формувалися, то виникала потреба у більш чіткому законодавчому закріпленні органів місцевої земельної адміністрації. На вирішення цього питання були спрямовані два нових закони, затверджені 15 липня 1918 р. гетьманом.

Першим законом *Про встановлення земельних комісій, про відновлення чинності "Положення про землеустрій" і деяких постанов про селянську землевласність та землекористування* давався старт формуванню земельних комісій із законодавчим закріпленням їх статуту, в якому

www.pravoia.com.ua

¹² Українська Держава (квітень – грудень 1918 року). Документи і матеріали, т 2 (н 4) 122-4.

визначалися юридичні права, склад та обов'язки членів комісій¹³. Одночасно із земельними комісіями Рада міністрів на підставі однойменного закону створила тимчасові земельно-ліквідаційні комісії (повітові та губернські)¹⁴, основна мета яких полягала у відновленні поміщицького землеволодіння у дореволюційних розмірах.

Останній вагомий гетьманський земельний законопроект від 8 листопада 1918 р. під назвою “*Проект загальних підстав земельної реформи*” мав, зокрема, сприяти підвищенню ефективності роботи цукрової промисловості, яка у той час мала провідне значення для економічного розвитку країни. Він проголошував, що всі великі земельні маєтки держава мала примусово викупляти, а потім продавати за допомогою Державного земельного банку, проте не більше, як по 25 десятин одній особі. Господарства, що мали велике агрокультурне значення, залишалися у розмірах до 2 тис. десятин кожне. Більшими за розмірами могли бути маєтки цукрових заводів, племінні та насінневі господарства, але й вони не мали перевищувати п'ятикратного розміру земельного цензу, тобто 2 тис. десятин¹⁵.

Консервативний режим Гетьманату скинула Директорія, члени якої належали до лівих партій та рухів.

В основу законодавчих норм землекористування в Україні доби Директорії УНР, що визначалися у її базовому “земельному” нормативно-правовому акті – *Законі Ради Народних Міністрів Директорії УНР про землю в Українській Народній Республіці* від 8 січня 1919 р.¹⁶, були покладені соціалістичні принципи ліквідації приватної власності на землю та її націоналізація, вилучення землі з грошового обігу та заборона використовувати найману працю, розподіл великих землеволодінь і створення дрібного селянського землекористування, при збереженні від розподілу частини великих, так званих *культурних і промислових* господарств, що передавалися хліборобським спілкам чи іншим земельним установам.

Землі сільськогосподарського призначення перебували у підпорядкуванні Народного міністерства земельних справ і підпорядкованих йому місцевих земельних установ – сільських, волосних, повітових та губернських земельних управ, створених відповідно до розпорядження (15 грудня 1918 р.) і затвердженого Директорією *Статуту земельних управ* (18 січня 1919 р.). Закон про землю зобов'язував земельні установи створити запасний земельний фонд держави шляхом безкоштовного

¹³ Українська Держава (квітень – грудень 1918 року), т 2 (н 4) 158-60.

¹⁴ Там само 161-7.

¹⁵ *Українська революція і державність (1917–1920 рр.): науково-бібліографічне видання* (Онищенко О голова редкол, Парламентське видавництво 1998) 155-6.

¹⁶ *Уряди України у ХХ столітті: науково-документальне видання* (Наукова думка 2001) 196-8.

вилучення земель крупних землевласників, а також дрібних господарів понад максимальну трудову норму – 15 десятин – для наділення землею безземельних і малоземельних селян.

Згідно із зазначеним вище законом землекористування дозволялося у двох формах: *загально-громадській* та *приватно-трудовій*. Суб'єктами користування земель сільськогосподарського призначення визнавалися *державна* (в особі земельних установ), *сільська громада, окрема особа, сім'я та спільне товариство*. Правом землекористування наділялися усі громадяни УНР незалежно від статі, віри та національності, однак, перш за все, ті громадяни, які обробляли землю власною працею. Користувач землі міг передати своє право на землекористування наділом у спадок, повідомивши про це у повітову земельну управу. Однак без письмової згоди всіх дорослих членів сім'ї, поданої до повітової земельної управи, власник господарства не мав права залишити земельну ділянку або передати її іншій особі. Закон зобов'язував землекористувачів вести господарство з додержанням закону і встановлених правил. У разі припинення ведення господарства або порушення встановлених норм земельні управи забирали землю у своє розпорядження, а самовільні захоплення заборонялися і каралися.

Цікаво, що з метою заохочення процесу розбудови українських Збройних сил Директорія встановила пільги наділення земельними наділами військовослужбовців Армії УНР – “*Закон про додаткове наділення землею козаків Української народної республіканської армії*” (16 січня 1919 р.). Приблизно цим же шляхом заохочення учасників антитерористичної операції/операції об'єднаних сил пішла й Україна в 2014-му і наступних роках.

Процес формування українського національного трудового законодавства був викликаний нагальною потребою упорядкування праці ‘робітництва в Українській Народній Республіці’¹⁷, що вперше висловлювалася в III Універсалі УЦР. Проте ані ухвалення на межі 1917–1918 рр. низки законів у сфері трудових відносин, покликаних вирішити проблему, як то закон “*Про робітничі комітети*” (28 листопада 1917 р.), а з початку 1918 р. – закони “*Про біржі праці*”, “*Про місцеві комісаріати праці*”, “*Про примирюючі камери*”, “*Про зміну Положення про забезпечення робітників на випадок хвороби*” тощо, не вирішували основного завдання УЦР у сфері соціально-економічного урегулювання – створення такого законодавства, яке надійно застерігало б суспільство від соціальних потрясінь і конфронтації¹⁸. Натомість досягнення цього складного завдан-

¹⁷ Конституційні акти України. 1917–1920: невідомі конституції України (н 6) 67.

¹⁸ О Олійник, ‘Розвиток робітничого законодавства та органів регулювання трудових відносин у період діяльності українських урядів (1917–1920 рр.)’ [2013] 61(1034) Вісник НТУ “ХПІ” 88.

ня передбачало вирішення законодавчим шляхом низки проблемних та актуальних питань із царини урегулювання як трудових відносин, так і соціального забезпечення. Серед таких найвагомішими були питання боротьби з безробіттям, тривалості та особливостей робочого дня для різних категорій працюючих, пенсійного забезпечення, урегулювання трудових конфліктів тощо. І першим у новітню добу законодавчим актом, яким очільники української влади комплексно намагалися вирішити зазначені вище завдання, а отже, визначалися основи правової політики Української держави у сфері трудових відносин, вважаємо Закон “Про восьмигодинний робочий день”¹⁹.

Зазначимо, що цей акт, прийнятий 25 січня 1918 р., набрав чинності після публікації у “Вістнику Ради народних міністрів УНР” 1 лютого того ж року. За своєю дією він поширювався на всі підприємства, що виристовували найману працю, незалежно від розміру та власника. Закон став найбільш радикальним законодавчим актом, що стосувався широких верств трудового населення. А також, незважаючи на свою назву, не тільки визначав тривалість робочого часу, а й багатьма своїми положеннями встановлював порядок розв’язання трудових конфліктів, охорони праці й соціального захисту. На нашу думку, вказані обставини дають підстави стверджувати, що з його появою було започатковано українське національне трудове й соціальне законодавство, а з ширшого погляду – визначено перспективні напрями розвитку робітничого й промислового законодавства.

По-перше, згідно із законом в Україні у законодавчому порядку встановлювався не лише 8-годинний робочий день, а й 48-годинний робочий тиждень. Всі неділі визнавалися обов’язковими вихідними днями. Крім того, встановлювалось аж 17 святкових днів. Закон зобов’язував власників і керівників підприємств упродовж робочого дня, але не пізніше ніж через 6 годин від початку роботи, встановлювати перерву (1–2 год) для відпочинку та їжі (у нічний час – від 21-ї до 6-ї год – перерви могли бути скорочені до півгодинних), тобто загальна тривалість робочого дня з перервами не мали перевищувати 10 год.

При роботі у денний час найменша тривалість недільного або святкового відпочинку встановлювалася у 42 год, а у другій-третьій змінах – 30 год. У безперервних виробничих циклах ця тривалість могла знижуватись до 24 год, а зайнятим на праці у недільні та святкові дні повинен був встановлюватися вихідний у будь-який інший день тижня.

Допоміжні спеціальності (ремонтники, водопровідники, електрики, пожежні, вартові тощо) могли залучатися до праці у будь-який час,

¹⁹ Українська Центральна рада: Документи і матеріали, т 2 (н 4) 134-7.

однак за згодою між робітниками і фабричною інспекцією та за умови, що загальна тривалість робочих годин за дві доби поспіль не буде перевищувати 20 год, а при аваріях – 24 год. Такій категорії робітників передбачалося також надавати добовий вихідний не менше чотирьох разів на місяць. На шкідливих виробництвах, список яких визначався окремо, робочий час міг скорочуватися.

Детально регламентувалися понаднормові роботи, які оплачувалися у подвійному розмірі (до них могли залучатися тільки чоловіки віком від 18 років за згодою фабричної інспекції або інспекторів праці у суворо визначених випадках). Тривалість понаднормових робіт не могла перевищувати 4 год із розрахунку на дві доби. Причому відступ від цих правил допускався за згодою робітничих організацій або окремих робітників.

По-друге, суворо охоронялася праця неповнолітніх та жінок. Не допускалося наймання до праці на підприємства дітей до 14 років. До того ж на шкідливих виробництвах не могли працювати підлітки до 15 років. Для юнаків та дівчат від 14 до 18 років встановлювався 6-годинний робочий день. Їх також заборонялося залучати до праці у нічні зміни та на понаднормових і підземних роботах. Останнє положення поширювалося також на всіх жінок, незалежно від їхнього віку.

Винні у порушенні закону мали притягатися до суду. У майбутньому закон передбачав створення національної Головної ради праці, на яку, судячи з деяких його статей, покладали реалізацію державної політики у цій сфері. А тим часом ці функції мало виконувати так зване *Головне присутствіє* (тобто управління. – І. Т.) *фабричних та гірничозаводських справ* у місті Києві.

По-третє, Закон про восьмигодинний робочий день був найбільш яскравим виявом *сутності соціальної та робітничої політики*, яку хоч і повільно, але цілеспрямовано провадила УЦР. Перші кроки цієї політики пройшли апробацію в умовах загострення проблеми безробіття, коли з метою надання роботи всім бажаючим, а також реалізації можливості повернутися в Україну тим, хто мешкав за її межами, при УЦР почало функціонувати Бюро праці (травень 1917 р.). Одним із заходів боротьби з безробіттям тодішнє Генеральне секретарство праці вважало негайне звільнення військовополонених (німецьких та австрійських) і заміну їхньої праці працею безробітних. Ці питання повинні були вирішувати комісії з представників секретарства праці, Центрального бюро професійних спілок, Рад робітничих депутатів, Центральної ради фабрично-заводських комітетів та міські біржі праці.

Законодавчу політику в сфері трудових відносин в Українській Державі П. Скоропадського загалом визначали дві обставини: ідеологія, в ос-

нові якої лежала повага до 'приватної власності як фундаменту культури і цивілізації'²⁰, та складність, кризовий характер тодішніх соціально-економічних умов. У сукупності це надавало "трудовій" політиці гетьманського уряду суперечливого характеру.

Тому, з одного боку, вже у першому правовому акті – "Грамоті до всього українського народу" (29 квітня 1918 р.) – гетьман, серед іншого, обіцяв "твердо" забезпечити права робітничого класу. Зокрема, особливу увагу звернути 'на поліпшення правового становища і умов праці залізничників, котрі при виключно тяжких умовах ні на один час не кидали своєї відповідальної праці'²¹. І вже 10 травня уряд гетьмана, фактично відразу після сформування, оголосив, що всі

справедливі домагання робітників, не звернені на те, щоб підірвати рідний промисел, все стрінуть підтримку й поміч Правительства, а професійні союзи, на скільки вони займаються обороною професійних інтересів, користуються з боку Правительства повним признанням²².

Однак згодом, всього через кілька днів окремим *Обіжником* (розпорядженням. – *І. Т.*) від Міністерства праці (13 травня 1918 р.) залишалось чинним усе робітниче законодавство Тимчасового уряду й УЦР, якщо воно не було скасовано урядом Української Держави²³.

Проте, з другого боку, оголошена гетьманом боротьба із так званими соціалістичними експериментами УЦР мала наслідком фактичне скасування її законодавства щодо робітництва і промисловості. Так, уже 17 серпня 1918 р. прийнято "*Закон про зміни і доповнення в законі про 8-годинний робочий день від 25 січня 1918 р.*", яким пропонувалося 'для задоволення потреб державних чи громадських установ, або підприємств, що мають загальнодержавне значіння' дозволити відступ від вимог низки статей закону УЦР²⁴. На практиці це нове положення фактично означало ліквідацію 8-годинного робочого дня і збільшення його до 12 год. Окрім того, власники повернутих підприємств вдавалися до *локаутів*, тобто тимчасової зупинки роботи підприємства або суттєвого скорочення обсягів його виробництва з одночасним припиненням виплати заробітної плати працівникам. Унаслідок таких дій зростала кількість безробітних і створювалося сприятливе підґрунтя для виникнення нових соціальних конфліктів. Тому, незважаючи на зусилля гетьманської влади виробити

²⁰ Конституційні акти України. 1917–1920: невідомі конституції України (н 6) 82.

²¹ Там само 83.

²² Д. Дорошенко, *Історія України, 1917–1923 рр: документально-наукове видання* (Галушко К упоряд, Темпора, 2002) 204.

²³ Українська Держава (квітень – грудень 1918 року), т 2 (н 4) 80.

²⁴ Там само 242.

у сфері регулювання трудових відносин таке гнучке законодавство, яке могло б досягти прийняттого компромісу між полярними соціальними силами – трудящими верствами, їх професійними організаціями та підприємцями, і, що важливо, – до певної міри попереджало б потенційні соціальні вибухи. Однак досягнути цього не вдалося.

Загальні засади програми Директорії УНР з урегулювання трудових відносин були викладені у її першій Декларації (26 грудня 1918 р.)²⁵. Документ фактично пропонував анулювати всі закони й постанови Гетьманату в сфері праці. Як результат – на початку 1919 р. народне міністерство праці Директорії розробило проект закону про фабрично-заводські комітети, за яким на промислових підприємствах проголошувалося встановлення державного робітничого контролю, й фактично перестала гарантуватися приватна власність. Також було розроблено план першочергової допомоги безробітним, а також розглянуто питання про трудові конфлікти, що виникали в результаті закриття низки промислових підприємств. Готувалися також законодавчі акти, що мали на меті поліпшити на заводах і фабриках охорону праці й дотримання 8-годинного робочого дня. Саме такі принципи робітничої політики Директорії у січні 1919 р. загалом підтвердив Трудовий Конгрес²⁶.

Згодом спеціально для розробки нового законодавства про працю при уряді Директорії створено Законодавчу комісію, до складу якої увійшли представники професійних спілок. Комісією розроблена, а урядом прийнята ціла низка законів з організації виробництва, боротьби з безробіттям, з охорони праці, соціального страхування тощо. Б. Андрусишин зауважує, що й міністерство праці Директорії УНР розробило низку законів у сфері регулювання трудових відносин. Серед таких, зокрема, законодавчі акти про страхування від безробіття, про промислові суди, про Головну та Районні палати праці, Головну і Районні страхові компанії, державний контроль над промисловістю тощо²⁷.

За спостереженням історика права, відомого дослідника законодавства про працю в Україні О. Олійника, у певний час уся законодавча робота Директорії у сфері трудових і соціальних відносин перебувала під впливом аналогічного законодавства радянського режиму. На його думку, про це, зокрема, свідчить те, що законодавчо регулюючи діяльність новостворених Рад соціального забезпечення, насамперед Головної Ради, уряд використовував досвід організації та діяльності більшовицької Народної ради соціального забезпечення, створеної ще 6 березня

²⁵ Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки, т 2 (н 4) 391-4.

²⁶ Б. Андрусишин, 'Робітнича політика українських урядів (1917–1920 рр.)' (автореф дис д-ра іст наук, 1997) 34.

²⁷ Там само 356.

1918 р. на основі Постанови Ради народних комісарів Української Соціалістичної Радянської Республіки²⁸.

Прикладом рецепційованого від радянсько-більшовицького режиму в Україні доби “воєнного комунізму” законотворення можна також навести прийнятий Директорією 17 серпня 1919 р. “Закон про трудову повинність громадян УНР”, впровадження якого доручалося міністру внутрішніх справ. Зазначеним законом для громадян УНР ‘без ріжницькі пола, в віці від 18 до 45 літ включно <...> для обслуговування ріжних потреб фронту й тилу армії’ встановлювалася ‘загальна або частинна (обмежена щодо місцевості, віку мобілізуємих, професії, фаху тощо) мобілізація по трудовій повинності’²⁹.

Висновки. Підсумуємо викладений вище матеріал, присвячений з’ясуванню особливостей законодавчого регулювання земельних і трудових відносин у революційну добу нової української державності на Наддніпрянщині, кількома пунктами.

1. Спільною для усіх українських урядів революційної хвилі – УНР доби УЦР, Української Держави за гетьмана П. Скоропадського й Директорії УНР – була відчутна потреба у вирішенні найгостріших проблем соціально-економічної сфери. З-поміж таких, справа законодавчого вирішення земельного питання й упорядкування трудових відносин у тодішній Україні стала пріоритетною, з огляду на переважно селянський соціально-демографічний склад населення та популярність соціалістичних ідей, зокрема серед робітництва.

2. Законодавча діяльність українських урядів 1917–1921 рр. із регулювання земельних і трудових відносин була досить суперечливою та загалом малоефективною, оскільки зумовлювалася тиском поточних військово-політичних завдань, дискретністю впроваджуваних реформ та, головне, пріоритетом у державному будівництві ідеологічних чинників. Якщо обидві соціалістичні УНР на законодавчому рівні демонстрували прагнення проводити соціально-економічні перетворення в інтересах більшості соціальних верств українського народу, то в несоціалістичній Українській гетьманській державі – ставили на значно вужчі соціальні групи.

3. Жодна з державних формацій, які у Наддніпрянській Україні змінювали одна одну впродовж революційних 1917–1921 рр., демонструючи різні форми реалізації української державної ідеї, не спромоглася ефективно розв’язати проблеми земельної власності й дійового урегулювання трудових відносин. Однак рішучі спроби це здійснити стали помітним

²⁸ Олійник (н 18) 92.

²⁹ Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки, т 2 (н 4) 559-62.

каталізатором активізації відповідної правової політики українських урядів. Тим самим було закладено основи українського національного земельного й трудового законодавства. Вважаємо, що загальний стан законодавчого вирішення земельної проблеми й недооцінка гострих питань ефективного законодавчого урегулювання трудових відносин значною мірою позначилися на успіху/неуспіху українців у розбудові власної національної державності.

REFERENCES

Bibliography

Authored books

1. Myronenko O, *Svitoch ukraïnskoi derzhavnosti: polityko-pravovyi analiz diïalnosti Tsentralnoi Rady [The Light of Ukrainian Statehood: Political and Legal Analysis of the Central Rada's Activities]* (1995) (in Ukrainian).
2. Myronenko O, *Vytoky ukraïnskoho revoliutsiinoho konstytutsionalizmu 1917–1920 rr. Teoretyko-metodolohichniy aspekt [Origins of Ukrainian Revolutionary Constitutionalism of 1917–1920. Theoretical and Methodological Aspect]* (2002) (in Ukrainian).
3. Yanevskiy D, *Zahublena istoriia vtrachenoi derzhavy [The Vanished History of the Lost Country]* (Folio 2009) (in Ukrainian).

Edited books

4. Doroshenko D, *Istoriia Ukrainy, 1917–1923 rr.: dokumentalno-naukove vydannia [History of Ukraine 1917–1923: Documentary and Scientific Publication]* (Halushko K uporiad, Tempora, 2002) (in Ukrainian).
5. *Dyrektoriia, Rada Narodnykh Ministriv Ukraïnskoi Narodnoi Respubliki. Lystopad 1918 lystopad 1920 pp.: dokumenty i materialy [The Directory, the Council of People's Ministers of the Ukrainian People's Republic. November 1918 – November 1920: Documents and Materials]*, t 2 (Verstiuk V vidp red, Vydavnytstvo imeni Oleny Telihy 2006) (in Ukrainian).
6. *Konstytutsiini akty Ukrainy. 1917–1920: nevidomi konstytutsii Ukrainy [Constitutional Acts of Ukraine. 1917–1920: Unknown Constitutions of Ukraine]* (Pryliuk Yu ta Zhmyr V nauk red, Filos i sots dumka 1992) (in Ukrainian).
7. *Ukraïnska Derzhava (kviten – hruden 1918 roku). Dokumenty i materialy [Ukrainian State (April – December 1918). Documents and Materials]*, t 2 (Verstiuk V vidp red, Tempora 2015) (in Ukrainian).
8. *Ukraïnska revoliutsiia i derzhavnist (1917–1920 rr.): naukovo-bibliohrafichne vydannia [Ukrainian Revolution and Statehood (1917–1920): Scientific and Bibliographical Publication]* (Onyshchenko O holova redkol, Parlamentske vydavnytstvo 1998) (in Ukrainian).
9. *Ukraïnska Tsentralna rada: Dokumenty i materialy [Ukrainian Central Rada: Documents and Materials]*, t 1: 4 bereznia – 9 hrudnia 1917 r. [March 4 – December 9, 1917] (Smolii V vidp red, Naukova dumka 1996) (in Ukrainian).
10. *Ukraïnska Tsentralna rada: Dokumenty i materialy [Ukrainian Central Rada: Documents and Materials]*, t 2: 10 hrudnia 1917 r. – 29 kvitnia 1918 r. [December 10, 1917 – April 29, 1918] (Smolii V vidp red, Naukova dumka 1997) (in Ukrainian).

11. *Uriady Ukrainy u XX stolitti: naukovo-dokumentalne vydannia [Governments of Ukraine in the Twentieth Century: Scientific and Documentary Publication]* (Naukova dumka 2001) (in Ukrainian).

Journal articles

12. Ivanova A, 'Evrystychnyi potentsial kontseptsii derzhavy perekhidnoho periodu dlia doslidzhennia derzhavotvorchykh protsesiv doby Ukrainskoi revoliutsii 1917–1921 rr.' ['Heuristic Potential Intrinsic in the Concept of the State in the Transition Period for Research of the Processes of the Ukrainian Revolution 1917–1921.']. (2013) 24 *Pravova derzhava* 64-72 (in Ukrainian).
13. Oliinyk O, 'Rozvytok robitnychoho zakonodavstva ta orhaniv rehuliuвання trudovykh vidnosyn u period diialnosti ukraïnskykh uriadiv (1917–1920 rr.)' ['Development of Workers' Legislation and Bodies Regulating Labor Relations in the Period of Functioning of Ukrainian Governments (1917–1920)']. [2013] 61(1034) *Visnyk NTU "KhPI"* 88 (in Ukrainian).
14. Rumjancev V i Strahov N, 'Pravo v period Ukrainskoj revoljucii (1917–1921)' ['Law in the Period of the Ukrainian Revolution (1917–1921)']. (2013) 1 *Pravo Ukrainy* 282-300. (in Russian).

Thesis

15. Andrusyshyn B, 'Robitnycha polityka ukraïnskykh uriadiv (1917–1920 rr.)' ['The Workmen Policy of the Ukrainian Governments (1917–1920)'] (avtoref dys d-ra ist nauk, 1997) 34 (in Ukrainian).

Ivan Terlyuk

ESTABLISHMENT OF UKRAINIAN NATIONAL LEGISLATION
IN THE DOMAIN OF SOCIAL AND ECONOMIC RELATIONS
(1917–1921)

ABSTRACT. Establishment of Ukrainian national legislation in the domain of socio-economic relations (1917–1921) will always remain a relevant issue, given the ever-present need for historical legitimization of the modern Ukrainian State and the historical continuity between today's process of Ukrainian State-building and Ukrainian national state formations in the times of the Ukrainian Revolution of 1917–1921. Currently, as well as 100 years ago, the Ukrainian legislator mainly focuses on legislative regulation of the socio-economic domain – land and labor relations.

This article does not claim to be all-embracing in empirical or factual terms. Its main purpose is to examine the specific features of statutory regulation of land and labor relations in the new Ukrainian statehood of the revolutionary era as the process of laying the foundations of national land, labor and social legislation.

It is argued that the real process of developing the legal fundamentals for regulation of socio-economic issues of the new Ukrainian national statehood began immediately after the Third Universal of the Ukrainian Central Rada (UCR). For the first time, it published the UCR's social program, defined the legal policy waymarks of the proclaimed Ukrainian State, including in the field of legal settlement of land and labor

Іван Терлюк

issues. An attempt at legislative settlement of the latter is viewed through the prism of ideological approaches which were demonstrated, on the one part, by both socialist Ukrainian People's Republics, and, on the other part, by the non-socialist Ukrainian Hetman State. In particular, the land issue is studied from the perspective of the course of legislative measures supporting land allocation and reallocation. As for the domain of land relations, the article analyzes basic land laws of the UCR, the Directorate, and the Hetmanate. The first ones rested upon socialist principles aimed at elimination of private ownership of land, its nationalization, etc., and the second ones detailed the specifics of acquiring title to land for various social strata of the population. The author concludes that by implementing this law, the Hetman's government intended to resolve the socio-political task of setting up the middle class of peasants – owners who were to become its support. The author notes the controversial nature of the labor factor as one of the socio-economic factors in the process of formulation and evolution of the legal policy of Ukrainian national governments, as well as low efficiency of the "labor" policy proper. The author substantiates the opinion that legislative regulation of labor relations, which was combined with attempts at resolving numerous social problems by statutory means, also laid the foundations of Ukrainian national social legislation. The author believes that the overall situation with legislative resolution of the land problem and underestimation of critical issues relating to efficient legislative settlement of labor relations had a significant impact on the success/failure of Ukrainians in the development of their own national statehood.

KEYWORDS: law; legal regulation; legislation; statehood; Ukraine.

Борис Тищик

кандидат юридичних наук, професор,
професор кафедри історії держави,
права та політико-правових учень
Львівського національного університету імені Івана Франка
(Львів, Україна)
kaf.ist@ukr.net

DOI: 10.33498/opus-2020-01-197

УДК 340.15(477.8)“1918/1919”

РОЗВИТОК ПРАВА У ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКІЙ НАРОДНІЙ РЕСПУБЛІЦІ (1918–1919 РОКИ)

АНОТАЦІЯ. У статті проаналізовано становлення у листопаді 1918 р. Західноукраїнської Народної Республіки (ЗУНР), з часу проголошення і діяльності якої у 2018–2019 рр. минуло 100 років.

Мета статті – розглянути історичну долю Галичини перших десятиліть ХХ ст. Значну увагу зосереджено на характеристиці особливостей становлення права ЗУНР (прийняття тимчасової Конституції, конституційних законів про громадянство, про державну мову (українську), про встановлення основних засад виборчого права (його загальність, рівність, таємність), про вибори до Галицького Сейму, серії законів із державного права (про структуру центральних і місцевих органів влади й управління, судоустрій країни, створення правоохоронних органів тощо).

Показано, що одним із найважливіших законів, прийнятих Українською Народною Радою (УН Рада), був “Тимчасовий основний закон про державну самостійність українських земель колишньої Австро-Угорської монархії”, який завершив процес конституційного оформлення новоствореної держави. Цей правовий акт забезпечив внутрішню легітимізацію влади та сформулював основні напрями розвитку ЗУНР як суверенної держави. З проголошенням новоствореної держави парламентською республікою було обґрунтовано принципи поділу влади на законодавчу, виконавчу та судову. Територія держави визначалася етнографічними межами проживання українців у складі Австро-Угорської імперії. Зasadничими нормами Тимчасової конституції ЗУНР стало гарантування широких політичних і національних прав поляків, євреїв та німців. Тимчасовий характер Конституції обґрунтовувався необхідністю організації роботи Сейму республіки, до першочергових обов’язків якого і входило утвердження Основного закону держави.

УН Радою, урядом, державним секретарствами було прийнято ще чимало нормативно-правових актів із різних галузей державно-політичного, соціально-економічного, культурно-освітнього та інших галузей життя новоствореної української держави на західних землях України. Вживалися енергійні організаційні заходи щодо їх реалізації. Щоправда, довше, ніж вісім місяців, проіснувати, розвинутися, зміцнитися ЗУНР не зуміла: при прямій військовій і дипломатичній підтримці

© Борис Тищик, 2020

Борис Тищик

країн Антанти її окупувала Польща. Проте створення її правової основи, як і взагалі розвиток права у ЗУНР, заслуговує на увагу та схвалення навіть сьогодні.

Ключові слова: право; законодавство; держава; Західноукраїнська Народна Республіка; Україна.

Однією з важливих проблем історії українського державотворення є аналіз права Західноукраїнської Народної Республіки (далі – ЗУНР). Незважаючи на те, що ЗУНР існувала в складних умовах, Українською Національною Радою (далі – УН Рада) було розроблено і прийнято ефективне законодавство, яке характеризувалося демократичністю та високим як для того часу рівнем юридичної техніки.

Як відомо, проголошенню ЗУНР передували події, пов'язані з наближенням до завершення Першої світової війни. Країни Центрального блоку, які розпочали у серпні 1914 р. цю війну, зазнали поразки. В Європі ширився національно-визвольний рух поневолених народів, які наполегливо прагнули своєї незалежності та державності (чехів, словаків, поляків, хорватів та ін.). Української держави у той час не існувало: історичні українські землі ще значно раніше були захоплені агресивними сусідами. Зокрема, основна частина території України – царською Росією, Галичина та Буковина – Австрією, Закарпаття – Угорщиною.

Мета дослідження – розглянути історичну долю Галичини перших десятиліть ХХ ст.

Отож, на цей час Галичина входила до складу Австро-Угорської монархії, що захопила цей край після так званого першого поділу Польщі (1772 р.; остання ж володіла ним із середини XIV ст., коли польський король Казимир III завоював його та приєднав до своїх володінь).

У складі Австро-Угорської монархії Галичина утворювала окремих, так званий “коронний край” зі своїм представницьким органом – Галицьким крайовим сеймом і губернатором – намісником монарха на чолі.

Станом на 1890 р. у Галичині проживало 4,7 млн осіб, із яких близько 63 % становили українці, що були тут корінним населенням, 23 % – поляки (які з'явилися пізніше, переселившись із Польщі), 13 % – євреї, 1 % – особи інших національностей¹. У роки війни з українських добровольців – галичан був сформований Легіон Українських січових стрільців (далі – УСС), який воював у складі австрійських військ проти росіян, але мав основну мету – стати зародком українського національного війська у боротьбі за створення незалежної Української держави². Така нагода їм невдовзі випала.

www.pravoua.com.ua

¹ А Жуковский та О Субтельний, *Нарис історії України* (Грицак Я та Романів О ред, Вид-во Наукового товариства імені Т Шевченка у Львові 1992) 68.

² М Лазарович, *Легіон Українських січових стрільців* (Джура 2005) 628.

Перша світова війна, невдачі на фронтах, соціальні й національні негаразди призвели в Австро-Угорщині, яка була багатонаціональною державою, до небувалого загострення національно-визвольного руху поневолених нею народів – переважно слов'янських. Намагаючись врятувати цілісність монархії, 16 жовтня 1918 р. тодішній австрійський імператор Карл I видав маніфест, яким погодився на перетворення Австро-Угорщини на федеративну державу. Союзні “коронні землі” отримали право створити свої представницькі органи – “національні ради”. Цим вирішили негайно скористатися й українці. Вони хоч і становили у краї переважну більшість населення, але все політичне керівництво в Галичині, всі вищі державні посади (зокрема й намісника) перебували у руках поляків. Вони, як і австрійці, вважали українців-русинів людьми нижчого, другого сорту. Щоправда, українські послы були в обох палатах австрійського парламенту, у Галицькому крайовому сеймі, українці мали свої політичні партії, пресу та ін.

Отож, 18 жовтня 1918 р. у Львові були скликані збори всіх українських послів, по три делегати від кожної української партій Галичини й Буковини, від духовенства (на чолі з митрополитом А. Шептицьким), від студентства та інших організацій. На цих зборах було обрано УН Раду як повноважного політичного представництва українського народу в Австро-Угорщині³. Її головою обрано Є. Петрушевича – відомого політика, посла, адвоката.

Австро-Угорська монархія у той час продовжувала розпадатися: 24 жовтня проголосила свою незалежність Угорщина, 28 жовтня – Чехословаччина, 29 жовтня – Сербо-Хорвато-Словенська держава (згодом – Югославія), відновлювала свою державність Польща.

Серед послів новоствореної ЗУНР розгорілася гостра дискусія: чи проголошувати державну єдність із гетьманською Україною (де при владі перебував гетьман П. Скоропадський), а чи поки що залишатися у складі Австрії. Гетьман П. Скоропадський оголосив, що Україна є федеративною частиною Російської республіки. Натомість Президент США В. Вільсон у своїй програмі післявоєнної організації Європи, названій “14 пунктів В. Вільсона” і згодом опублікованій на Паризькій мирній конференції, обіцяв усім народам Австро-Угорщини гарантувати право на самовизначення (п. 10). Росія трактувалась як єдина держава, єдиний народ. Тому злука Галичини з Україною, як небезпідставно вважали послы УН Ради, загрожувала б Галичині теж опинитися під владою Росії, де ще з ХІХ ст. все українське було заборонено (назва народу, мова, літе-

³ Б Тищик, *Західно-Українська Народна Республіка (1918–1923). Історія держави і права* (Тріада плюс 2004) 131-2.

ратура, партії, театр тощо). Зрештою, навіть Український національний союз, що виник у Києві і готував повстання проти гетьмана, через свого посланця, який прибув у Львів, радив галичанам поки що не приєднуватися до гетьманської України⁴.

Ситуація для галичан була складною. До того ж стало відомо, що 28 жовтня у Кракові утворено так звану Польську ліквідаційну комісію, яка видала наказ, що вся Галичина повинна увійти до складу відновлюваної Польської держави, від імені якої мають здійснювати владу всі існуючі державні органи Галичини. На 1 листопада ця комісія призначила свій приїзд до Львова і перехід влади від австрійських державних органів до польських.

Отож, галицьким українцям далі не можна було гаяти часу. Одночасно на Буковині місцеві румунські діячі утворили у Чернівцях свою національну раду і розпочали боротьбу за приєднання Буковини до Румунії.

У світлі цих тривожних для українців подій галицька УН Рада стала діяти більш рішуче. У ніч з 31 жовтня на 1 листопада створений ще у вересні Український військовий комітет, який очолював сотник Д. Вітовський, дав наказ українським воякам, кілька тисяч яких дислокувалися у Львові (у складі австрійського гарнізону) зайняти всі важливі стратегічні пункти міста (головну пошту, вокзал, приміщення сейму та ін.). Це було зроблено. 1 листопада по всьому місту замайоріли українські прапори, по вулицях ходили українські патрулі. Вслід за Львовом у кілька найближчих днів українці взяли владу у свої руки по всій Східній Галичині.

Оговтавшись від несподіванки, поляки одразу почали чинити спроби змінити українську владу. Коли це не вдалося мирним шляхом – почалися воєнні дії, які набирали все більшої гостроти, розмаху і жорстокості. Активну участь у цих боях брав Легіон УСС⁵.

9 листопада 1918 р. відбулося важливе, можливо, навіть історичне засідання УН Ради. На ньому вирішено проголосити на західних землях України, зокрема у Східній Галичині, Північній Буковині та Закарпатті, незалежну, тобто суверенну Українську державу – Західноукраїнську Народну Республіку. Вона мала охоплювати близько 70 тис. км² території та 6 млн населення.

Щоправда, оскільки невдовзі всю Буковину захопила Румунія, а Закарпаття – Угорщина (що було санкціоновано країнами Антанти), то фактично ЗУНР охопила тільки територію Східної Галичини (55 300 км²) з 4 млн населення (74 % – українців, 12 % – поляків, 12 % – євреїв, 2 % – інші на-

⁴ Б Тищик та О Вівчаренко, *Західноукраїнська Народна Республіка 1918–1923 рр.* (Світ 1993) 18.

⁵ М Литвин, *Українсько-польська війна 1918–1923 рр.* (1998) 469.

ціональності)⁶. Цього ж дня (9 листопада) УН Радою було утворено уряд ЗУНР – Державний секретаріат у складі 14 державних секретарств (міністерств). Очолив уряд К. Левицький – відомий політик, посол, юрист. Негайно почала створюватися й система місцевих органів управління та самоврядування, система правоохоронних органів, збройні сили ЗУНР.

Уся державно-політична діяльність ЗУНР базувалася на відповідній правовій основі, яка стала творитися з перших днів існування республіки. Використовувалися при цьому й відповідний досвід і законодавчий матеріал Австро-Угорщини. Під кожен свій державно-політичний крок і реформу влада ЗУНР підводила відповідну нормативно-правову базу. Це й не дивно, адже переважна більшість державно-політичних керівників і провідних громадських діячів ЗУНР були правниками.

Зокрема, вже 18 жовтня 1918 р., тобто на першому засіданні УН Ради, був прийнятий Статут УН Ради, у якому, серед іншого, було зазначено:

Українська національна рада є Конституантою тієї частини українського народу, яка живе в Австро-Угорській монархії <...>. Вона має право і обов'язок виконати в хвили, яку признає за відповідну, іменем українського народу Австро-Угорської монархії його право на самовизначення та рішити про державну долю <...>⁷.

Другим історичним правовим актом була постанова УН Ради, прийнята 19 жовтня. У ній йшлося про проголошення на

етнографічних українських областях Австро-Угорщини, зокрема, Східній Галичині з влученням Лемківщини, у північно-західній Буковині з містами Чернівці, Сторожинець і Серет та українській полосі північно-східної Угорщини, які творять одноцільну українську територію, Української держави <...>⁸.

І ось що, вважаємо, було дуже важливим моментом Постанови: проголошувалася рівноправність з українськими громадянами усіх національних меншин, які проживали у цій державі. Їм запропоновано прислати своїх представників до складу УН Ради. Крім того, у документі було встановлено демократичні засади виборчого права в Українській державі: воно має бути загальним, рівним, прямим, таємним із пропорційним представництвом. Національні меншини, зокрема й євреї, які також почали вважатися національною меншиною (при Австро-Угорщині

⁶ Тищик (н 3) 152.

⁷ *Західноукраїнська Народна Республіка. 1918–1923. Уряди. Постанови* (Литвин М та Патер І та Соляр І упоряд, 2018) 179.

⁸ Там само 180-1.

такого не було) користуватимуться широкою національно-культурною автономією⁹.

1 листопада УН Рада прийняла ще два важливі правові акти: відозву “До населення міста Львова” та звернення “Український народе!”. У них населення Львова та весь український народ повідомлялися, що згідно з ‘волею українського народу на українських землях Австро-Угорщини’ ‘утворено Українську державу’, де ‘найвищою владою є Українська національна рада’, що народ стає ‘господарем на своїх землях, де віками правили чужинці’, що ‘належить негайно утворити власну систему місцевих органів державної влади і управління’, а всі жовніри української народності віднині підпорядковуються УН Раді.

До видання нових українських законів ‘усі дотеперешні закони, наскільки вони не протирічать основам Української держави’, вважалися діючими¹⁰. Усім громадянам Української держави (українцям і національним меншинам) гарантувалася громадянська, національна і віросповідна рівноправність¹¹. Як бачимо – це була, по суті, засаднича декларація, програма діяльності новоствореної української влади, перелік тих правових та організаційних засад, яких вона буде дотримуватися.

В усі повіти і міста та містечка ЗУНР вже у перші дні листопада були делеговані представники УН Ради, які повинні були інформувати населення про події, нормативні акти УН Ради та допомагати в організації та проведенні виборів місцевих тимчасових комісарів й органів народного самоврядування¹².

5 листопада 1918 р. УН Рада прийняла важливий правовий акт – програмний маніфест “Український народе!”. У ньому йдеться про головні напрями діяльності української влади у найближчому майбутньому. УН Рада, звертаючись до українського населення, заявляла:

Після п’ятсот сімдесят восьми літах неволі, упокорення і наруги став Ти, Український Народе, знову сам собі господарем на своїй землі, сам собі сувереном. Порвані кількастолітні кайдани, розвалена довговічна тюрма і перед Тобою відчинається сонячний шлях до світлої народної будучини. Подвиг Твій – це перемога правди над кривдою, світла над тьмою, це перемога демократії, народоправства над олігархією, над поневоленням більшості упривілейованою меншстю¹³.

⁹ Західноукраїнська Народна Республіка. 1918–1923. Уряди. Постаті (н 7) 180-1.

¹⁰ І Бойко, *Історія правового регулювання цивільних, кримінальних та процесуальних відносин в Україні (ІХ-XX ст.): навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів* (Видавн центр ЛНУ імені Івана Франка 2014) 771.

¹¹ Західно-українська Народна Республіка 1918–1923. Уряди. Постаті (н 7) 244-6.

¹² С Макаруч, *Українська республіка галичан* (Світ 1997) 26-7.

¹³ Західноукраїнська народна республіка 1918-1923. Документи і матеріали, т 1: Листопадова 1918 р. національно-демократична революція. Проголошення ЗУНР (Карпенко О та Мицан К уклад, Лілея-НВ 2001) 336.

Після цих, як може здатися, надто пафосних, але глибоко патріотичних слів, народові роз'яснювалися основні засади майбутньої діяльності Української держави. Про це йшлося вже у попередньому (від 1 листопада) зверненні, зазначеному вище. Однак у Маніфесті ці завдання і напрями більш конкретизовані та детальніше подані.

Отже, 'в Українській державі не сміє бути панування багатших над економічно слабшими'.

Всі горожани (громадяни. – Т. Б.) без різниці мови, віри, роду, стану, чи статі будуть справді рівні перед правом, а наскрізь демократичний лад буде опертий на загальнім, рівнім і пропорціональним виборчим праві <...> і забезпечить верховний голос в державі демосові, масам робочого народу. Хлібороб і робітник будуть основою і керманичами держави¹⁴.

Далі у Маніфесті йдеться про майбутні вибори до парламенту – 'як тільки край успокоїться' (мається на увазі, очевидно, війна з поляками. – Т. Б.) буде проведена

справедлива земельна реформа, силою якої земля великих дібр (тобто поміщицька. – Т. Б.) перейде у власність малоземельних і безземельних. Робітниче законодавство забезпечить робітникові 8-годинний день праці, дасть безпеку на старість і нездібність до праці і взагалі повну охорону праці¹⁵.

Також УН Рада проголошувала:

Громадяни! Найважливіша задача теперішньої хвили є закріпити і утримувати те, що створено всенародним зривом. Українські власті, <...> військові мають в цілім краю завести негайно лад, публічну безпеку і спокій <...> Українці! Утвердження української народної держави неможливе без народного війська, народної армії¹⁶.

Отож, усіх здатних до військової служби чоловіків закликали зголоситися до служби у війську.

Зазначалося, що українське населення краю переживає велику, знаменну хвилину.

¹⁴ Західноукраїнська народна республіка 1918–1923. Документи і матеріали, т 1: Листопадова 1918 р. національно-демократична революція. Проголошення ЗУНР (н 13).

¹⁵ Там само.

¹⁶ Там само.

Борис Тищик

Будуємо будучність нашої землі. Лиш єдністю, карністю і напруженням усіх сил народу зможемо цю будову довести до щасливого кінця. Ніхто, хто є Українцем, не може стояти осторонь великого діла, від жертви для щасливої будучини грядучих поколінь¹⁷.

Це був, безсумнівно, знаменний документ, гарячий заклик до діла, єдності, боротьби за власну державність.

Необхідно також відзначити ще один важливий правовий акт цього першого етапу боротьби за Українську державу в Галичині. Маємо на увазі прийнятий УН Радою 13 листопада 1918 р. “Тимчасовий Основний закон”, тобто тимчасову Конституцію ЗУНР. Він складався всього з п’яти артикулів (статей). В артикулі 1 закріплювалася назва держави – Західно-Українська Народна Республіка. В артикулі 2 перераховувалися історичні українські території Австро-Угорської монархії. На них проголошено українську державу ЗУНР (артикул 3). В артикулі 4 закріплювалися верховенство і суверенітет українського народу в державі, який здійснює їх через свої представницькі органи, обрані на підставі загального, рівного, прямого виборчого права при таємному голосуванні за пропорційною виборчою системою. Виборче право надається всім громадянам держави, незважаючи на націю, стать чи віру. Найвищим законодавчим органом ЗУНР мали стати Установчі збори, а до їх обрання ці функції виконує УН Рада, а виконавчої влади – Державний секретаріат. В артикулі 5 ішлося про державний герб ЗУНР – щит із золотим левом на синьому тлі, повернений у правий бік. Такою ж мала бути й державна печатка. Прапор – синьо-жовтий¹⁸.

Хочемо при цьому звернути увагу на таке неординарне рішення влади ЗУНР: наділення жінок виборчим правом, що у світі було тоді рідкісним явищем. Це зробили тільки у Великій Британії – 1918 р., у Німеччині – 1919 р., у США – 1920 р. У газеті “Діло” від 15 листопада було опубліковано ґрунтовне роз’яснення до Тимчасового Основного закону.

15 листопада УН Рада прийняла закон “Про доповнення складу Української Національної Ради представниками повітів і міст”, що невдовзі було зроблено. Упродовж наступних днів прийнято ще кілька важливих законів, які стосувалися процесу організації державно-політичної системи ЗУНР: “Тимчасовий закон про адміністрацію ЗУНР” (16 листопада); Закон про створення постійних комісій УН Ради (22 листопада); Закон про утворення Президії УН Ради (у складі президента УН Ради і чотирьох його заступників) та ін.

www.pravoua.com.ua

¹⁷ Західноукраїнська народна республіка 1918–1923. Документи і матеріали, т 2 (Карпенко О відп ред, Лілея-НВ 2001) 336-7.

¹⁸ Тищик (н 3) 158-9.

У березні 1919 р. був прийнятий “Закон про скликання Сейму (парламенту) Західно-Української Народної Республіки” (однопалатного), а 14 квітня – “Виборчий закон”. Виборче право надавалося усім громадянам ЗУНР, незважаючи на стать, національність чи віру з 21 року. Пасивне право – з 25 років. Позбавлялися виборчого права душевнохворі, особи, засуджені за тяжкі кримінальні злочини (подано їхній перелік), та особи, які упродовж останніх двох років більше двох разів були засуджені за пияцтво¹⁹.

До важливих нормативно-правових актів української влади відносяться й кілька законів, які стосуються судової влади та інших правоохоронних органів, а також розпоряджень і наказів уряду.

Зокрема, 21 листопада 1918 р. УН Рада прийняла “Закон про тимчасову організацію судів і судової влади”. Цим актом тимчасово збережено чинність ‘законів і розпорядків австрійської держави, на підставі яких виконувалось судівництво, оскільки вони не протирічать державності ЗУНР’. Далі йшлося про таке: ‘Усі закони і розпорядки, які мали на цілі охорону прав та інтересів бувшої австрійської держави, її армії та її органів – мають тепер аналогічно застосовуватися для охорони прав і інтересів ЗУНР, її армії та її органів’. Законом створено систему судових органів ЗУНР, при цьому взято за основу систему місцевих судів Австрії. Суддів призначав уряд за рекомендацією Державного секретаріату судівництва. Судді склали присягу на вірність Українській державі та виконання ‘ревно, чесно і безкорисливо своїх службових обов’язків’²⁰.

У лютому 1919 р. Державний секретаріат судівництва видав розпорядження про створення у ЗУНР 12 судових округів і 130 судових повітів, де населення мало обрати відповідні суди. Суди мали діяти за участю присяжних²¹. Згідно з законом від 15 лютого 1919 р. вищою інстанцією для місцевих судів мав стати Вищий суд, а третьою – Найвищий державний суд. Однак через складну політичну ситуацію та польську окупацію їх насправді не було утворено, тому функції другої інстанції доручено виконувати Окремому судовому сенату II інстанції та Окремому судовому сенату III інстанції. Вони, відповідно до розпорядження Державного секретаріату судівництва, були утворені у Станіславові (нині – Івано-Франківськ), оскільки Львів у той час вже окупували польські війська.

Функції державного обвинувачення у судах виконувала державна прокуратура. Її найвищою інстанцією була Вища державна прокуратура, яку очолював Генеральний державний прокурор. Призначав прокурорів

¹⁹ Тищик (н 3) 183.

²⁰ Там само 191-2.

²¹ Тищик та Вівчаренко (н 4) 41.

уряд за рекомендацією Державного секретаріату судівництва. Утворено також військові суди та військову прокуратуру. У ЗУНР відновлено, згідно з розпорядженням уряду, діяльність адвокатури та нотаріату²².

Продовжували діяти й австрійські кодекси, які й далі використовувалися у судово-прокурорській, адвокатській та нотаріальній практиці, зокрема: Кримінальний кодекс 1852 р., Процесуально-кримінальний кодекс 1873 р., Цивільний кодекс 1811 р., Цивільно-процесуальний кодекс 1895 р.

Проте повернімося до важливого законодавства ЗУНР. Створюючи відповідну правову базу щодо організації системи правоохоронних органів, ще 6 листопада 1918 р. УН Рада прийняла закон “Про утворення Корпусу Української державної жандармерії”, який повинен був виконувати поліцейські функції (варто нагадати, що жандармерія у царській Росії мала функції політичної поліції). Ним керувала Команда Української державної жандармерії на чолі з Головним комендантом (ним призначено Л. Индишевського). На місцях необхідно було створити окружні і повітові команди жандармерії, у громадах – пости. Це було зроблено (територія ЗУНР була поділена на 23 округи жандармерії, кожен округ – на три повіти). У Станіславові було відкрито спеціальну жандармерську школу. Навесні 1919 р. чисельність жандармерії у ЗУНР становила: 31 офіцер, 1 тис. жандармів та 4 тис. стажистів²³.

Дуже важливою справою, особливо в умовах війни з Польщею, яка надсилала у Галичину все нові й нові збройні сили, була організація власної армії. Вже на початку листопада УН Рада звернулася до вояків та офіцерів – українців австрійської армії з закликом повернутися у Галичину і стати на захист рідного краю. 2 листопада вона звернулася з таким самим закликом до всього чоловічого населення Галичини та Буковини. І хоча 4 листопада до Львова прибув (із Чернівців) Легіон УСС, але польських військ у краї було значно більше²⁴. Незважаючи на те, що вплив добровольців до українського війська був великий, але це були переважно ненавчені військової справи люди. Командиром українських військ у той час було призначено полковника – українця австрійської армії Г. Стефаніва.

13 листопада 1918 р. Державне секретарство військових справ (далі – ДСВС) видало важливе розпорядження, згідно з яким вся територія країни була поділена на три військові області (А-Львів; Б-Тернопіль; В-Станіславів). Кожна з них поділялася на чотири військові округи, округи – на військові повіти. Була також оголошена часткова мобіліза-

²² Тищик та Вівчаренко (н 4) 45-7.

²³ Тищик (н 3) 199-201.

²⁴ M Klimecki, *Lwów 1918–1919* (Bellona 2000) 7.

ція. Вона не стосувалася національних меншин. Звільнялися від мобілізації студенти, учні середніх шкіл, службовці державної адміністрації, судівництва, пошти і телеграфу, залізниць, учителі, а також особи за станом здоров'я і сімейним станом. ДСВС видало низку інших наказів та розпоряджень, які стосувалися організації збройних сил ЗУНР. У них були створені такі роди військ: піхота, кіннота, артилерія, повітряні сили, санітарна служба, ветеринарна служба, інтендатура, військове судівництво, канцелярська служба, технічний відділ, військове духівництво²⁵. Встановлено військові звання, військову форму, ступені класності й оплату служби. Окремим розпорядженням ДСВС врегульовано структуру та правове положення окружних військових команд, яким доручено відповідальний обов'язок набору, навчання вояків і формування військових підрозділів. Військові звання, зокрема й офіцерські, присвоювало ДСВС, офіцерські – ще й затверджувала УН Рада. Оперативне керівництво збройними силами здійснювала Головна команда українських військ, яку очолював Начальний вождь зі своїм штабом. У січні 1919 р. на посаду Начального вождя з Києва був запрошений досвідчений бойовий генерал М. Омелянович-Павленко. У складі Української галицької армії відбулася реорганізація, яку юридично закріплено розпорядженням ДСВС: створено три корпуси (по 35–40 тис. вояків), корпус поділявся на чотири піхотні бригади, бригада – на 4–5 піхотних куренів, полк артилерії, кінну сотню, саперний, санітарний і технічний відділи²⁶.

Хоча наростаюча інтенсивність воєнних дій поглинала основні зусилля, кошти та час керівництва ЗУНР, але воно не забувало про інші сфери соціально-економічного, культурно-освітнього життя. Для їхнього врегулювання теж творилася відповідна правова і практична база. Зокрема, 15 листопада 1919 р. УН Рада ухвалила дуже важливий закон про державну мову – нею проголошено українську. Національним меншинам залишено свободу 'уживати як усно, так і на письмі рідної мови в урядових зносинах з державними властями і урядами, публічними інститутами і державними підприємствами'. Усі державні акти, рішення і розпорядження належало публікувати чотирма мовами – українською, польською, єврейською і німецькою²⁷.

8 квітня 1919 р. ухвалено ще один важливий закон – "Про громадянство Західної області УНР" (далі – ЗОУНР) (у січні 1919 р. УНР і ЗУНР об'єдналися в одну українську державу – Українську Народну Республіку). Згідно з цим законом кожна особа, яка в день його оголошення мала право приналежності до однієї з громад ЗУНР, вважалася

²⁵ Тищик та Вівчаренко (н 4) 49-51.

²⁶ Там само 55.

²⁷ Тищик (н 3) 241-2.

Борис Тищик

громадянином ЗОУНР. Якщо хто-небудь не хотів прийняти цього громадянина, то до 20 травня повинен був подати про це заяву. У законі зазначалося: ‘Чужинці на території ЗОУНР повністю користають з оборони і опіки права ЗОУНР’²⁸.

Не менш гострими й важливими були економічні проблеми ЗУНР, які необхідно було врегулювати, перш за все, у нормативно-правовому полі. На це чекали мільйони людей у країні. Одним із найболючіших у Галичині увесь цей час було земельне питання. Майже половина всіх орних земель і пасовищ, більша частина лісів, водойм при Австрії належали поміщикам, до того ж польським, церкві чи костелу. Понад третина селянських господарств були дрібноземельними або безземельними. Отож, бідне селянство боролось за переділ землі, особливо гостро – на початку епохи революцій у Європі 1917–1918 рр. (у Росії, Австро-Угорщині, Німеччині), за ліквідацію або обмеження поміщицького землеволодіння. Правителі ЗУНР добре усвідомлювали актуальність і значущість аграрної проблеми. Над її вирішенням працювали всі політичні партії у ЗУНР, послі УН Ради, а сама Рада навіть утворила земельну комісію (її очолив Л. Бачинський), що повинна була підготувати проєкт аграрного закону. Галицька преса писала: ‘Повинні ми рішити – Ленін чи Вільсон Це заважить на наших відносинах до сусідніх та дальших держав’²⁹. Після завзятих дискусій і довгих обговорень, навіть суперечок і конфліктів між депутатами УН Ради, 14 квітня 1919 р. земельний закон був прийнятий. Він налічував 21 параграф. Підлягали конфіскації землі поміщицькі, церковні та монастирські; землі, які ‘теперішні власники набули для спекуляції’; землі, власники яких не обробляли їх ‘своїми силами’; землі більші за площею від ‘відведеного нормативу’. Усі ці землі, які належало конфіскувати, творили ‘Земельний фонд ЗОУНР’, з якого необхідно було наділити такі категорії населення (за чергою): ‘вояків-інвалідів; вдів і сиріт полеглих вояків; інших вдів та сиріт; інших дрібноземельних і малоземельних рільників’. Пасовища і полонини переходили у власність громад, ліси – держави. Але у законі не було сказано, чи належало виплачувати власникам чи володільцям конфіскованих земель якусь відшкодування, чи за якусь плату наділялися землею люди, чи безкоштовно. Ці питання віднесено на вирішення майбутнього Сейму, як і реалізацію самої реформи – після закінчення війни³⁰. У промисловості ніякої конфіскації чи націоналізації проведено не було, щоправда, уряд узяв під свій контроль приватні підприємства краю. На них були призначені урядові комісари, введено 8-годинний робочий день.

www.pravoua.com.ua

²⁸ Тищик та Вівчаренко (н 4) 242.

²⁹ Там само 71.

³⁰ Тищик (н 3) 250-1.

Важливим аспектом правової і практичної діяльності влади ЗОУНР була боротьба з голодом. Її очолив Харчовий уряд (голова – С. Федак), який у правах був прирівняний до державних секретарств, тобто міністерств.

Не залишилися поза увагою влади й освіта та культура. Не чекаючи законів, відкривалися українські початкові, середні школи та гімназії (близько 30), три реальні школи, сім учительських семінарій. 13 лютого 1919 р. УН Рада прийняла так званий “Освітній закон”, згідно з яким усі школи у краї – громадські, середні, гімназії, реальні, рільничі, семінарії тощо оголошувалися державними, вчителі і викладачі – державними службовцями. Мовою викладання і навчання стала українська. За національними меншинами закріплено право створювати свої школи, де вести навчання рідною мовою. Дозволялося створювати й приватні школи, але за погодженням із державним секретарством освіти³¹.

Висновки. УН Радою, урядом, державними секретарствами було прийнято ще чимало нормативно-правових актів із різних галузей державно-політичного, соціально-економічного, культурно-освітнього та інших галузей життя новоствореної Української держави на західних землях України. Вживалися енергійні організаційні заходи щодо їхньої реалізації. Щоправда, довше проіснувати, ніж вісім місяців, розвинутися, зміцнитися ЗУНР не зуміла: при прямій військовій і дипломатичній підтримці країн Антанти її окупувала Польща. Проте створення її правової основи, як і взагалі розвиток права у ЗУНР, заслуговує на увагу та схвалення навіть сьогодні.

REFERENCES

Bibliography

Authored books

1. Klimecki M, *Lwów 1918–1919* (Bellona 2000) (in Polish).
2. Boiko I, *Istoriia pravovoho rehulivannia tsyvilnykh, kryminalnykh ta protsesualnykh vidnosyn v Ukraini (IX–XX st): navchalnyi posibnyk dlia studentiv vyshchykh navchalnykh zakladiv [History of Legal Regulation of Civil, Criminal and Procedural Relations in Ukraine (IX–XX Centuries): Study Guide for Students of Higher Educational Institutions]* (Vydavn tsentr LNU imeni Ivana Franka 2014) (in Ukrainian).
3. Lazarovych M, *Lehion Ukrainskykh sichovykh striltsiv [Legion of Ukrainian Sich Riflemen]* (Dzhura 2005) (in Ukrainian).
4. Lytvyn M, *Ukrainsko-polska viina 1918–1923 rr. [Ukrainian-Polish War of 1918–1923]* (1998) (in Ukrainian).

³¹ Тищик (н 3) 257-8.

Борис Тищик

5. Makarchuk S, *Ukrainska respublika halychan [Ukrainian Republic of Galicians]* (Svit 1997) (in Ukrainian).
6. Tyshchuk B ta Vivcharenko O, *Zakhidnoukrainska Narodna Respublika 1918–1923 rr. [West Ukrainian People’s Republic of 1918–1923]* (Svit 1993) (in Ukrainian).
7. Tyshchuk B, *Zakhidno-Ukrainska Narodna Respublika (1918–1923). Istoriiia derzhavy i prava [West Ukrainian People’s Republic (1918–1923). History of State and Law]* (Triada plus 2004) (in Ukrainian).

Edited books

8. Zhukovskiy A ta Subtelnyi O, *Narys istorii Ukrainy [Essay on the History of Ukraine]* (Hrytsak Ya ta Romaniv O red, Vyd-vo Naukovoho tovarystva imeni T Shevchenka u Lvovi 1992) (in Ukrainian).
9. *Zakhidno-Ukrainska narodna respublika 1918–1923. Dokumenty i materialy [West Ukrainian People’s Republic of 1918–1923.]*, t 1: *Lystopadova 1918 r. natsionalno-demokratychna revoliutsiia. Proholoshennia ZUNR [Documents and Materials. National Democratic Revolution of November 1918. Proclamation of ZUNR]* (Karpenko O ta Mytsan K ukhad, Lileia-NV 2001) (in Ukrainian).
10. *Zakhidno-Ukrainska narodna respublika 1918–1923. Dokumenty i materialy [West Ukrainian People’s Republic of 1918–1923. Documents and Materials]*, t 2 (Karpenko O vidp red, Lileia-NV 2001) (in Ukrainian).
11. *Zakhidno-ukrainska narodna respublika. 1918–1923. Uriady. Postati [West Ukrainian People’s Republic. 1918–1923. Governments. Figures]* (Lytyvyn M ta Pater I ta Soliar I uporiad, 2018) (in Ukrainian).

Borys Tyshchuk

DEVELOPMENT OF LAW IN THE WEST UKRAINIAN PEOPLE’S REPUBLIC (1918–1919)

ABSTRACT. The article analyzes the establishment of the West Ukrainian People’s Republic (ZUNR) in November 1918; in 2018–2019 there was 100 years after its proclamation and existence.

The author gives considerable attention to characterization of peculiarities intrinsic to the development of ZUNR law (adoption of the interim Constitution, constitutional laws on citizenship, on the State language (Ukrainian), on establishment of electoral law fundamentals (universality, equality, and secrecy of this law), on elections to the Galicia Seim, and a series of laws relating to State law (on the structure of central and local public and administrative authorities, judicial system of the country, establishment of law enforcement bodies etc.).

The article shows that one of the most important laws adopted by the Ukrainian People’s Rada (UP Rada) was “Interim Fundamental Law on State Independence of the Ukrainian Lands of the Former Austro-Hungarian Monarchy” which completed the process of constitutional arrangement of the newly formed State. This legal act provided for internal legitimization of government and formulated the main vectors for the development of ZUNR as a sovereign State. Proclamation of the newly formed State as the parliamentary republic justified the principles of division of power into legislative, executive and judicial branches. The State’s territory was determined by the ethnographic boundaries within

which Ukrainians resided in the Austro-Hungarian Empire. The fundamental provisions of the ZUNR Provisional Constitution were the guarantees of broad political and national rights of Poles, Jews and Germans. The interim nature of the Constitution was justified by the need to organize the operation of the Republic's Seim, with its primary duties including the approval of the Fundamental Law of the State.

UP Rada, the government, and the State Secretaries adopted many other laws and regulations relating to various branches of public, political, socio-economic, cultural, educational, and other areas of life of the newly formed Ukrainian State in the West lands of Ukraine. Vigorous organizational measures were taken to implement them. However, ZUNR failed to exist, develop, and strengthen for longer than 8 months: it was occupied by Poland which had a direct military and diplomatic support from the Entente countries. Nevertheless, the legal framework created in ZUNR, as well as ZUNR law development in general, deserves attention and approval even today.

KEYWORDS: law; legislation; the State; West Ukrainian People's Republic; Ukraine.

III. Органи державної влади, публічного управління та місцевого самоврядування як одна з основних ознак української державності

Микола Кобилецький

доктор юридичних наук, професор,
завідувач кафедри адміністративного та фінансового права
Львівського національного університету імені Івана Франка
(Львів, Україна)
mykola.kobyletskyi@lnu.edu.ua

УДК [340.15:352/353](477)“13/18”

ВПЛИВ МАГДЕБУРЗЬКОГО ПРАВА НА РОЗВИТОК МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ В УКРАЇНІ (XIV–XIX СТОЛІТТЯ)

АНОТАЦІЯ. У статті проаналізовано вплив магдебурзького права на розвиток місцевого самоврядування в Україні (XIV–XIX ст.). Акцентовано увагу на тому, що магдебурзьке право є однією з найвідоміших систем середньовічного міського права, яка регулювала різноманітні політичні, соціально-економічні та правові відносини того часу. Територіально воно поширювалося у Центрально-Східній Європі, а отже, і на українських землях у Галицько-Волинській державі, а після припинення її існування – на українських землях, що увійшли до складу Польського королівства, Великого князівства Литовського, Речі Посполитої та Російської імперії. Визначальною особливістю застосування магдебурзького права в Україні стало його широке використання органами самоврядування міст Гетьманщини та міста Києва, а також у кодифікації українського права у XVIII – на початку XIX ст. Магдебурзьке право, незважаючи на його широке застосування в Україні, є однією з найменш досліджених тем в українській історико-правовій науці.

Визначено риси міського права, зокрема й магдебурзького, відкритість і гнучкість сприяли його поширенню як просторово, так і ментально. Тому магдебурзьке право є невід’ємною складовою європейської правової цивілізації, європейської правової культури.

Акцентовано увагу на високій адаптованості магдебурзького права до конкретно-історичних умов, соціальних потреб окремих громад. Конкретно-історичний розвиток принципів магдебурзького права, їхня правова деталізація спричинила до його трансформації, перетворення в українське міське право.

Зазначено, що використовуючи і розвиваючи магдебурзьке право, український народ перебував у єдиному культурно-правовому просторі з іншими європейськими народами, які сьогодні становлять основу європейської спільноти.

Магдебурзьке право в Гетьманщині було загальнодержавним правом, оскільки застосовувалося в адміністративній діяльності міст та міських і козацьких судах, а також під час кодифікації українського права. Магдебурзьке право разом із хелмінським правом, Саксонським Зерцалом, українським звичаєвим правом та нормативно-правовими актами органів влади Гетьманщини стало основними джерелами кодифікації українського права у XVIII – першій половині XIX ст. Це, зокрема, “Процес краткий приказний” 1734 р., “Економіка краткая” 1734 р., “Права, за якими судиться малоросійський народ” 1743 р., “Права малоросійські з книг Статуту, Саксону і Порядку виписаних” 1744–1757 рр., “Суд і розправа в правах малоросійських” 1750 р., “Книга статут и прочне права малоросійские” 1764 р., “Екстракт малоросійських прав” 1767 р., “Екстракт із указів, інструкцій і установлень” 1786 р., “Зібрання малоросійських прав” 1807 р. тощо.

Магдебурзьке право сприяло формуванню в Україні громадянського суспільства, демократизму та регламентувало суспільне життя на підставі правових норм, створювало правову основу для належного функціонування міст. Майже всі українські міста, що перебували у складі Галицько-Волинської держави, Польського королівства, Великого князівства Литовського та Гетьманщини володіли магдебурзьким правом. У середині XVIII ст. міст, що володіли магдебурзьким правом, налічувало близько 1 000. Магдебурзьке право мало значний вплив на розвиток місцевого самоврядування в Україні у XIV–XIX ст.

Ключові слова: міське право; муніципальне право; магдебурзьке право; самоврядування; Україна.

У сучасних умовах розвитку України відбувається переосмислення сутності ролі самоврядування та права, співвідношення цих важливих інститутів і визначення їхнього місця у сучасному суспільстві. Важливим є також усвідомлення необхідності якісних змін у самому суспільстві, які дають змогу кваліфікувати його як громадянське, що робить актуальним дослідження історії муніципального права.

Для вдосконалення місцевого самоврядування у сучасній українській державі важливе значення має вивчення історичного досвіду функціонування різноманітних моделей місцевого самоврядування, зокрема магдебурзького права, яке понад 500 років діяло в Україні й охоплювало понад 1 000 населених пунктів у різних регіонах.

Унікальність історико-правового досвіду самоврядування українських міст XIV – першої половини XIX ст. полягає у його багатоманітності. Надання магдебурзького права стало історичною точкою відліку для багатьох процесів, які загалом та без перебільшення можна назвати революцією у міському самоврядуванні. Серед таких процесів – і формування статутного права, і правового статусу міського населення, і формалізація магдебурзького права як джерела українського права у XVIII – на початку XIX ст.

Магдебурзьке право є однією з найвідоміших систем середньовічного міського права, яка регулювала різноманітні політичні, соціально-економічні та правові відносини того часу. Територіально воно поширювалося у Центрально-Східній Європі, а отже, й на українських землях у Галицько-Волинській державі, а після припинення її існування – на українських землях, що увійшли до складу Польського королівства, Великого князівства Литовського, Речі Посполитої та Російської імперії. Визначальною особливістю застосування магдебурзького права в Україні стало його широке використання органами самоврядування міст Гетьманщини та міста Києва, а також у кодифікації українського права у XVIII – на початку XIX ст. Магдебурзьке право, незважаючи на його широке застосування в Україні, є однією з найменш досліджених тем у вітчизняній історико-правовій науці.

Як відомо, магдебурзьке право почало поширюватися на українські землі разом із появою тут німецьких колоністів, кількість яких значно зросла у період правління короля Русі Данила Галицького та нападу монголів хана Батия у 1240–1241 рр.¹ Данило Галицький та його наступники заохочували переселення німецьких колоністів різними привілеями, бажаючи розбудувати міста за європейськими зразками, поживити торгівлю і промисел, а також підвищити економічний статус держави. Тогочасний літописець писав: 'Німці з Сілезії, Саксонії та Рейну були основними переселенцями до руських міст, які відбудовувалися або будувалися заново. Німці йшли вдень і вночі, купці і ремісники, бо, власне, їх найбільше бракувало'². У 1320 р. волинський князь надав купцям із Торуня грамоту на вільну торгівлю на своїй території. У 1339 р. останній галицько-волинський князь Болеслав-Юрій II Тройденевич надав магдебурзьке право місту Сяноку³. Серед міщан згадуються українці (русини), поляки, угорці та німці⁴. На думку українських, польських і німецьких дослідників, магдебурзьким правом у період існування Руського королівства (Галицько-Волинської держави) володіли Львів, Володимир, Перемишль, Ярослав та інші міста. Після смерті Болеслава-Юрія II Тройденевича Галичину захопив польський король Казимир III Великий. Остаточно Галичина відійшла до Польського королівства у 1349 р., а Волинь – до Великого князівства Литовського. Поширення магдебурзького права на українських землях було пов'язано з загальноєвропейськими тенденціями розвитку міст і переселенням туди німецьких колоністів,

¹ R Roepell, 'Über die Verbreitung des Magdeburger Stadtrechts im Gebiete des alten Polnischen Reichs ostwärts der Weichsel' (1858) 27 *Abhandlungen der philologisch-historischen Gesellschaft in Breslau* 256-7.

² *Полное собрание русских летописей, т 2: Ипатьевская летопись. Фототипическое воспроизведение издания 1908 года* (Изд-во восточной литературы 1962) 843.

³ Roepell (n 1) 257.

⁴ *Ibid* 281.

а також політикою володарів Галицько-Волинської держави (Руського королівства) з розбудови міст.

У 1356 р. король Казимир III Великий надав Львову привілей на магдебурзьке право, яке поширювалося на всіх мешканців міста – українців, поляків, німців, вірменів, євреїв, татар і сарацинів⁵. Для покращення матеріального стану міста у нього було інвестовано 70 франконських ланів⁶.

Львову, на думку німецького дослідника Р. Лібервірта, було надано магдебурзько-вроцлавське систематизоване лавниче право 1261–1295 рр.⁷, Українські, польські та німецькі дослідники вважають привілей 1356 р. повторним локаційним привілеєм. Магдебурзьке право було надано й іншим містам Галичини. Австрійський дослідник Р. Каїндль писав, що у Галичині понад 400 міст і сіл володіли магдебурзьким правом⁸. Відомий польський історик права П. Домбковські зазначав, що у складі Речі Посполитої на українських землях магдебурзьким правом було наділено понад 700 міст⁹.

На українських землях, що увійшли до складу Великого князівства Литовського, яке українські дослідники називають Литовсько-Руська держава, магдебурзьке право почало поширюватися дещо пізніше і не такими швидкими темпами – у XIV–XV ст. У 1374 р. князі Георгій та Олександр Корятівичі надали місту Кам'янець-Подільському магдебурзьке право. Воно стало найбільшою та найважливішою фортецею в Україні¹⁰. Хоча, як вже згадувалося, німецькі колонії у Володимирі та Луцьку існували ще у XIII ст. У 1432 р. магдебурзьке право отримав Луцьк, який став новим центром Волині. У 1438 р. Великий Литовський князь Свидригайло надав магдебурзьке право Кременцю. Окрім магдебурзького права в українських містах Волині і Підляшшя діяло кульменське (хелмінське) право. У 1444 р. його отримало місто Мельник¹¹, у 1514 р. – Дорогобуж та ін.¹². Переважну кількість міст Волині, що володіли магдебурзьким правом, становили приватновласницькі міста, які належали магнатсь-

⁵ Привілей міста Львова XIV–XVIII ст., т 1 (Капраль М упоряд, Документальна скарбниця Львова 1998) 27-31.

⁶ М Кобилецький, 'Надання місту Львову магдебурзького права' (2001) 36 Вісник Львівського університету. Серія юридична 41.

⁷ R Lieberwirth, 'Das sächsisch-magdeburgische Recht als Quelle osteropäischer Rechtsordnungen' (1986) 127 Sitzungsberichte der Sächsischen Akademie der Wissenschaften zu Leipzig: Philologisch-historische Klasse 41.

⁸ F Kaindl, 'Beiträge zur Geschichte des deutschen Rechtes in Galizien' (1906) 95 Archiv für Österreichische Geschichte 8-143.

⁹ В Уляновський, Корпус магдебурзьких грамот українським містам: два проекти видань 20-х – 40-х років XX століття (2000) 45-50.

¹⁰ M Balińskie and T Lipińskie, *Starożytną Polska pod względem historycznym, geograficznym i statystycznym opisanam*, t 1, 2 (Nakł S Orgelbranda Księgarza 1843–1846) 938.

¹¹ D Doroshenko, 'Das deutsche Recht in der Ukraine' (1934) Zeitschrift für Geschichte Osteuropes 504.

¹² A Jakowliw, *Das deutsche Recht in der Ukraine und seine Einflüsse auf das ukrainische Recht im 16–18 Jahrhundert* (Hirzel 1942) 13.

ким родинам Острозьких, Вишневецьких, Заславських, Сангушків та ін. На думку українських, німецьких і російських науковців, у 1498 р. магдебурзьке право отримала столиця України – місто Київ.

Магдебурзьке право поширилося і на інші міста Правобережної України. У 1543 р. його отримала Стара Синява, у 1578 р. – Літин, у 1585 р. – Корсунь, у 1529 р. – Чигирин, у 1564 р. – Звенигород, у 1622 р. – Лисянка, у 1640 р. – Сатанів, у 1615 р. – Біла Церква, у 1644 р. – Овруч та ін.¹³.

Поряд із наданням магдебурзького права траплялися й випадки його позбавлення, зокрема у 1589 р. у Білої Церкви, коли міщани надали зброю та продовольство повсталим козакам. Магдебурзьке право у місті було відновлено лише через 30 років. Схожі випадки у 1595 р. зафіксовано у містах Корсунь та Брацлав¹⁴. Унаслідок війн і пожеж на українських землях дуже часто відбувалося повторне надання магдебурзького права, а саме: 1754 р. – коли були видані нові привілеї для міст Заслава та Славути, 1778 р. – для міста Свинюхи, 1790 р. – Почаєва та ін.¹⁵.

На Лівобережній Україні магдебурзьке право стало поширюватися наприкінці XVI ст. У 1585 р. його отримало місто Переяслав, у 1620 р. – Стародуб (тепер Російська Федерація), у 1623 р. – Чернігів, у 1627 р. – Ніжин, у 1666 р. – Погар та ін.¹⁶. Полтава отримала магдебурзьке право на основі привілеїв останнього українського гетьмана К. Розумовського у 1752 р., а Новгород-Сіверський – у 1758 р.¹⁷. Українські дослідники зазначають, що магдебурзьке право було надане Полтаві ще в період Речі Посполитої, а привілеї 1752 р. був повторним, релокаційним¹⁸. Усі міста України, що володіли магдебурзьким правом, вітчизняні дослідники, зокрема М. Владимирський-Буданов, А. Яковлів, поділили на три групи.

До першої групи зараховували міста із так званим повним магдебурзьким правом (Львів, Кам'янець-Подільський, Київ), що мали самоврядування на основі двох колегій: міська рада у складі радників і бургомістрів, що виконували переважно адміністративні функції, та вїйт і лавники, що здійснювали судові функції.

До другої групи міст відносилися міста з неповним магдебурзьким правом – у них діяла спільна колегія з бургомістрами, радниками, вїйтом і лавниками, що виконували адміністративні та судові функції¹⁹. Міста

¹³ М Кобилецький, *Магдебурзьке право в Україні (XIV – перша половина XIX ст.): історико-правове дослідження* (ПАІС 2008) 147-8.

¹⁴ В Отамановський, *Вінниця в XIV–XVII століттях: історичне дослідження* (Континент-прим 1993) 297.

¹⁵ Roepell (n 1) 278.

¹⁶ Jakowliw (n 12) 14.

¹⁷ І Бойко, *Історія правового регулювання цивільних, кримінальних та процесуальних відносин в Україні (IX–XX ст.): навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів* (Видавничий Центр ЛНУ імені Івана Франка 2014) 285.

¹⁸ Д Багалій, 'Магдебурзьке право на Лівобічній Україні' в *Розвідки про міста і міщанство на Україні-Руси в XV–XVIII в., ч 2* (1904) 351-400.

¹⁹ Jakowliw (n 12) 15.

неповного магдебурзького права становили переважну більшість міст України. Третя група – приватновласницькі міста, які формально мали органи міського самоврядування, аналогічні до міст із неповним магдебурзьким правом, але у своїй діяльності перебували під цілковитим контролем власника чи його представника²⁰. Міста з неповним магдебурзьким правом також поділяли на міста, в яких посада вїйта належала місту, та міста, в яких вїйтівство належало іншим особам – старості або спадковому вїйту.

До правового устрою німецьких та інших європейських міст були найбільш наближеними західноукраїнські міста, зокрема місто Львів, яке вважали материнським містом (*mutterstadt*). На відмінну від українських міст, що перебували у складі Великого князівства Литовського до Люблінської унії, де основну роль в управлінні містами відігравали вїйти в українських містах, у складі Польського королівства управління здійснювали міські ради. Радники зі свого кола обирали бургомістрів, які почергово виконували функції керівника міста. Вїйти, зі свого боку, очолювали вїйтівсько-лавничі суди та здійснювали судові повноваження. Кількість радників не була чітко визначена, у різних містах становила від 3 до 12 осіб. З початку XVI ст. у Львові кількість радників була 12 осіб, у Сяноку з 1366 р. – 6 осіб, у Кам'янці-Подільському, що керувався Львівським міським правом, залежно від років – 11, 9 та менше осіб, у Жовкві – 4 особи²¹.

Міську раду у Львові називали сенатом (*senatum officium consulare*). Зі створенням міської ради місцеві мешканці (*commanitaas civim*) міст отримали власний орган міського самоврядування. Утворення міської ради також вплинуло на виникнення ще однієї відмінності між містом і селом. До того часу межі між двома типами поселень не були чіткими. І село, і місто становили окремий судовий округ. В обох діяли вїйт, солтис, лавники, ремісники, а володіння землею було пов'язано зі сплатою податків. Лише зі створенням міської ради виник орган, який не мав аналога у селах²².

Унаслідок Національно-визвольної війни українського народу було утворено Українську козацьку державу, що отримала назву Гетьманщина. Усі міста Гетьманщини поділялися на дві групи привілейованих (магістратських) і непривілейованих (ратушних) міст²³. До привілейованих належали міста, що володіли магдебурзьким правом. Український

²⁰ М. Владимирський-Буданов, 'Німецьке право в Польщі й Литві' в *Розвідки про міста і міщанство на Україні-Руси в XV–XVIII в.*, ч 2 (1904) 274-7.

²¹ Кобилецький (н 13) 203-4.

²² H Lück, 'Prawo magdeburskie jako czynnik identyfikacji europejskiej rodziny miast' in *Europejskie miasta prawa magdeburskiego. Tradycja, dziedzictwo, identyfikacja: sesja komparatystyczna: materiały konferencyjne* (2007) 43.

²³ В. Романовский, 'Борьба за финансовую автономию Украины в 60-х гг. XVII века' (дис канд іст наук, 1946) 14.

дослідник В. Романовський писав, що магдебурзьким правом у XVII ст. володіли понад 30 міст²⁴. У XVIII ст. – лише 11: Чернігів, Переяслав, Новгород-Сіверський, Стародуб, Ніжин, Почеп, Млин, Остер, Козелець, Полтава, а також Київ. Міста, що не володіли магдебурзьким правом, отримали назву ратушних міст. Українські гетьмани видали значну кількість універсалів та інших нормативних актів, у яких підтримували місцеве самоврядування на основі магдебурзького права²⁵. Негативний вплив на розвиток місцевого самоврядування на основі магдебурзького права спричинило втручання московських царів у діяльність українських міст. Міста Гетьманщини, які володіли магдебурзьким правом, окрім міста Києва, що мав особливий статус, були містами неповного магдебурзького права, де не існувало чіткого поділу між органами міського самоврядування, що виконували адміністративні й судові функції. Міста Гетьманщини загалом зберегли систему міського самоврядування, створену ще у період Речі Посполитої. Привілейовані міста очолювали виборні вйти, бургомістри і радники, судові функції виконували лавники. У магістратських містах уся повнота влади належала магістратові, вони володіли більшою самостійністю порівняно з ратушними містами. Магістрат складався із магістратських урядників – старших та молодших.

До старших належали вйт, бургомістр, радники, лавники та магістратський писар, до молодших – комісар межовчик, городничих і возний²⁶. Вйт спочатку затверджувався гетьманом, а потім Генеральною військовою канцелярією. У його руках зосереджувалися всі важелі управління містом²⁷. Він разом із населенням міста обирав міську раду, до якої у різних містах входили від 6 до 24 радників. Радники зі свого кола обирали від 2 до 12 бургомістрів. Судові функції виконували вйт і лавники, яких також обирало населення міста²⁸. Вйтівсько-лавничі суди розглядали цивільні та кримінальні справи. Юрисдикція магістратського суду поширювалася на всіх мешканців міста, підпорядкованих магістрату, та селян. Магістратські суди могли переглядати рішення сільських судів у справах селян, які належали до юрисдикції міст. Рішення магістратських судів можна було оскаржити в козацьких полкових судах або полкових канцеляріях²⁹.

На практиці відбувалися спільні засідання адміністративної і судової колегій під головуванням вйта. У більшості міст Гетьманщини, що воло-

²⁴ Романовский (н 23) 14.

²⁵ Багалій (н 18) 417-9.

²⁶ Там само 417.

²⁷ Там само 419.

²⁸ *Права, за якими судиться малоросійський народ 1743* (Шемшученко Ю відп ред, 1997) 452-60.

²⁹ Л Гамбург, *Магістратські і ратушні суди у самоврядуванні міст України-Гетьманщини XVII-XVIII століть* (2000) 4 Право України 113.

діли магдебурзьким правом, на діяльність органів міського самоврядування впливала козацька старшина, яка втручалася у їхню діяльність. Магдебурзьке право в Гетьманщині було загальнодержавним, оскільки застосовувалося в адміністративній діяльності міст та міських і козацьких судах, а також під час кодифікації українського права. Магдебурзьке право разом із хелмінським правом, Саксонським Зерцалом, українським звичаєвим правом і нормативно-правовими актами органів влади Гетьманщини стало основними джерелами кодифікації українського права у XVIII – першій половині XIX ст. Це, зокрема, “Процес краткий приказний” 1734 р., “Економіка краткая” 1734 р., “Права, за якими судиться малоросійський народ” 1743 р., “Права малоросійські з книг Статуту, Саксону і Порядку виписаних” 1744–1757 рр., “Суд і розправа в правах малоросійських” 1750 р., “Книга статут и прочне права малоросійские” 1764 р., “Екстракт малоросійських прав” 1767 р., “Екстракт із указів, інструкцій і установлень” 1786 р., “Зібрання малоросійських прав” 1807 р. та ін.

У “Правах, за якими судиться малоросійський народ” 1743 р. серед джерел магдебурзького права згадується у праці львівського синдика П. Щербича *“Speculum Saxonum albo prawo Saskie i Magdeburskie porządkiem obiecadla z lacińskich i niemieckich egzemplarów zebrane, a na polski język z pilnością i wiernie przelożone”*, *“Jus Municipale to jest prawo miejskie Magdeburskie / nowo z lacińskiego i z niemieckiego na polski język z pilnością y wirnie przelożone”*, П. Кушевича *“Prawa chelmińskiego poprawionego z lacińskiego języka na polski przetłumaczonego”*, Б. Гроїцького *“Porządek sądów i spraw miejskich prawa magdeburskiego w Koronie Polskiej”*, *“Artykuły prawa magdeburskiego które zowie Speculum Saxonum”*, *“Ten Postępek wybrany jest z Praw Cesarskich”*, *“Tytuły Prawa Magdeburskiego z Porządku i do Artykułów pierwotnie po polsku wydanych”*, *“Obrona sierot i wdów”*, Б. Карпцова *“Processus juris in foro Saxsonico”*, *“Definitiones forenses od Constituene”*, *“Practica zae Novae rerum criminalium”*, М. Яскера *“Juris Provincialis guod Speculum Saxonum vulgo muneupatur Libri tres”*, *“Juris Municipalis Majdeburgensis Liber vulgo Weichbild”*, *“Promptuarium Juris Provincialis”*, Я. Кірштейна Церизина *“Enchiridion aliquot Locarum Communiium Juris Majdeburgensis”* та ін. Крім безпосередніх джерел магдебурзького права, використаних у процесі складання “Прав, за якими судиться малоросійський народ” 1743 р., низка норм магдебурзького права увійшла до Кодексу 1743 р. через Литовський статут 1588 р.³⁰ Серед коротких цитат, на які посилалися автори Кодексу 1743 р. (повний їх зміст було втрачено), основну частину

³⁰ А. Яковлів, ‘Український кодекс 1743 року “Права, по котормь судитя малоросійській Народъ”. Його історія, джерела та системний виклад змісту’ (1949) 159 Записки Наукового товариства ім. Т. Г. Шевченка. Праці Історично-філософичної секції 39.

становили джерела магдебурзького права. З-поміж 3 031 цитати 1 580 містять посилання на джерела магдебурзького права, 1 006 – на Литовський статут і 445 – на нормативно-правові акти Гетьманщини та українське звичаєве право³¹.

Останньою працею українських правознавців XVII – початку XIX ст., у якій використовувалося магдебурзьке право, стало “Зібрання малоросійських прав” 1807 р. Воно було створено групою правознавців із систематизації права на Лівобережній Україні під керівництвом Ф. Давидовича на початку XIX ст. Поділялося на три частини: про осіб, про діяння та про речі, які склалися із п’яти книг, а ті, зі свого боку, – з 42 параграфів та 1 377 артикулів. Найбільшу кількість посилань (515) використано з Литовського статуту 1588 р., із Саксонського Зерцала – 457, хелмінського права – 224, 58 посилань – із магдебурзького права³². На західноукраїнських землях, які за першим поділом Речі Посполитої 1772 р. увійшли до Австрії, магдебурзьке право діяло до 1786 р. На українських землях у складі Російської імперії магдебурзьке право було ліквідовано 1831 р.³³. У Києві магдебурзьке право було скасоване наприкінці грудня 1834 р. Він став останнім українським містом, у якому було скасовано магдебурзьке право³⁴.

Висновки. На українських землях діяли три різноманітні моделі магдебурзького права. Перша модель функціонувала на західноукраїнських землях, де воно почало поширюватися ще у Галицько-Волинській державі і здійснювалося за посередництва німецьких колоністів. Правовий устрій західноукраїнських міст був найбільш наближеним до устрою німецьких, польських та інших європейських міст. Керівником цих міст були бургомістри, які почергово обиралися з кола радників. Інша модель діяла у місті Києві та інших українських містах, що перебували у складі Великого князівства Литовського, а пізніше – Речі Посполитої. Керівниками цих міст були війти, які виконували адміністративні та судові повноваження.

Третя модель міського самоврядування функціонувала у містах Гетьманщини, де поряд із джерелами магдебурзького права і Саксонського Зерцала використовувалися Литовські статuti, українське звичаєве право та нормативно-правові акти органів влади Гетьманщини. Українські дослідники вважають магдебурзьке право на українських землях, що перебували у складі Великого князівства Литовського і Гетьманщини, українським міським правом, оскільки відбувся взаємовплив магне-

³¹ Яковлів (n 30) 80.

³² *Собрание малороссийских прав 1807 г.* (Шемшученко Ю відп ред, Наукова думка 1993) 147-50.

³³ Jakowliw (n 12) 212.

³⁴ А Нольде, *Очерки по истории кодификации местных гражданских законов при графе Сперанском* (1906) 281.

бурзького права з Литовськими статутами й українським правом. Окрім німецьких джерел магдебурзького права використовувалися праці польських дослідників Я. Сервуса Тухольчика, Я. Кірштейна Церазіна, М. Яскера, П. Щербича, П. Кушевича та Б. Гроїцького.

Магдебурзьке право через використання у його джерелах праць глосаторів і коментаторів римського права, зокрема Й. фон Буха, *Corpus Juris civilis* Юстиніана та праць античних авторів сприяло рецепції римського права в Україні.

Безпосередні зв'язки з Магдебургом мало лише місто Львів, від якого одержувало ортілі. Воно мало найвищий рівень самоврядування серед українських міст із магдебурзьким правом, було зразковим для них, так званим материнським містом. Львівська міська рада виконувала функції апеляційного суду (обергофу) для українських міст у складі Польського королівства, а пізніше – Речі Посполитої, що володіли магдебурзьким правом.

В Україні застосовували і різновиди магдебурзького права, які, крім того, діяли як у містах, так і у селах, – кульмське (хелмінське) право та новомаркське (шредське) право. Хелмінське право діяло на Підляшші та Волині. Шредське – на західноукраїнських землях у Галичині.

Таким чином, магдебурзьке право сприяло формуванню в Україні самоврядування, громадянського суспільства, демократизму та регламентувало міське життя на підставі правових норм, створювало правову основу для належного функціонування міст. Майже всі українські міста, що перебували у складі Галицько-Волинської держави, Польського королівства, Великого князівства Литовського та Гетьманщини, володіли магдебурзьким правом. У середині XVIII ст. міст, що мали магдебурзьке право, налічувалося близько 1 000. Магдебурзьке право справило значний вплив на розвиток місцевого самоврядування в Україні у XIV–XIX ст.

REFERENCES

Bibliography

Authored books

1. Balińskie M and Lipińskie T, *Starożytną Polska pod względem historycznym, geograficznym i statystycznym opisanam, t 1, 2* (Nakł S Orgelbranda Księgarza 1843–1846) (in Polish).
2. Jakowliw A, *Das deutsche Recht in der Ukraine und seine Einflüsse auf das ukrainische Recht im 16–18 Jahrhundert* (Hirzel 1942) (in German).
3. Boiko I, *Istoriia pravovoho rehuliuвання tsyvilnykh, kryminalnykh ta protsesualnykh vidnosyn v Ukraini (IX–XX st): navchalnyi posibnyk dlia studentiv vyshchkh navchalnykh zakladiv [History of Legal Regulation of Civil, Criminal and Procedural Relations in Ukraine (IX–XX Centuries): Study Guide for Students of Higher*

- Educational Institutions*] (Vydavnychi Tsentru LNU imeni Ivana Franka 2014) (in Ukrainian).
4. Kobyletskyi M, *Mahdeburzke pravo v Ukraini (XIV – persha polovyna XIX st.): istoryko-pravove doslidzhennia [Magdeburg Law in Ukraine (XIV – First Half of the XIX Centuries): Historical and Legal Study]* (PAIS 2008) (in Ukrainian).
 5. Nolde A, *Ocherky po ystoriy kodyfikatsyy mestnykh hrzhhdanskykh zakonov pry hrafe Speranskom [Essays on the History of the Codification of Local Civil Laws in the Time of Count Speransky]* (1906) (in Ukrainian).
 6. Otamanovskiy V, *Vynnytsia v XIV–XVII stolittiakh: istorychne doslidzhennia [Vinnytsia in the XIV–XVII Centuries: A Historical Study]* (Kontyent-prym 1993) (in Ukrainian).
 7. Ulianovskiy V, *Korpus mahdeburzkykh hramot ukrainskym mistam: dva proekty vydan 20-kh–40-kh rokiv XX stolittia [Corpus of Magdeburg Charters to Ukrainian Cities: Two Draft Editions of the 20s–40s of the XX Century]* (2000) (in Ukrainian).

Edited books

8. Lück H, 'Prawo magdeburskie jako czynnik identyfikacji europejskiej rodziny miast' in *Europejskie miasta prawa magdeburskiego. Tradycja, dziedzictwo, identyfikacja: sesja komparatystyczna: materiały konferencyjne* (2007) (in Polish).
9. Bahalii D, 'Mahdeburzke pravo na Livobichnii Ukraini' ['Magdeburg Law in the Left-Bank Ukraine'] v *Rozvidky pro mista i mishchanstvo na Ukraini-Rusy v XV–XVIII v. [Investigations into the Cities and Philistinism in Ukraine-Rus' in the XV–XVIII Centuries]*, ch 2 (1904) (in Ukrainian).
10. *Polnoe sobranie russkikh letopisej [Complete Collection of Russian Chronicles]*, t 2: *Ipatievskaja letopis'. Fototipicheskoe vosproizvedenie izdaniya 1908 goda [Hypatian Chronicle. Phototypic Reproduction of the 1908 Edition]* (Izd-vo vostochnoj literatury 1962) (in Russian).
11. *Prava, za yakymy sudytsia malorosiiskiy narod 1743 g. [Laws by Which the Ukrainian People Are Judged, 1743]* (Shemshuchenko Yu vidp red, 1997) (in Ukrainian).
12. *Pryvilei mista Lvova XIV–XVIII st. [Privileges of the City of Lviv in the XIV–XVIII Centuries]*, t 1 (Kapral M uporiad, Dokumentalna skarbnytsia Lvova 1998) (in Ukrainian).
13. *Sobranie malorossijskikh prav 1807 g. [Collection of Lesser Rus' Rights, 1807]* (Shemshuchenko Ju vidp red, Naukova dumka 1993) (in Russian).
14. Vladymyrskiy-Budanov M, 'Nimetske pravo v Polshchi y Lytvi' ['German Law in Poland and Lithuania'] v *Rozvidky pro mista i mishchanstvo na Ukraini-Rusy v XV–XVIII v. [Investigations into the Cities and Philistinism in Ukraine-Rus' in the XV–XVIII Centuries]*, ch 2 (1904) (in Ukrainian).

Journal articles

15. Doroshenko D, 'Das deutsche Recht in der Ukraine' (1934) *Zeitschrift für Geschichte Osteuropes* 504 (in German).
16. Kaindl F, 'Beiträge zur Geschichte des deutschen Rechtes in Galizien' (1906) 95 *Archiv für Österreichische Geschichte* 8-143 (in German).
17. Lieberwirth R, 'Das sächsisch-magdeburgische Recht als Quelle osteropäischer Rechtsordnungen' (1986) 127 *Sitzungsberichte der Sächsischen Akademie der Wissenschaften zu Leipzig: Philologisch-historische Klasse* 41 (in German).
18. Roepell R, 'Über die Verbreitung des Magdeburger Stadtrechts im Gebiete des alten Polnischen Reichs ostwärts der Weichsel' (1858) 27 *Abhandlungen der philologisch-historischen Gesellschaft in Breslau* 256-7 (in German).
19. Hamburh L, 'Mahistratski i ratushni sudy u samovriaduvanni mist Ukrainy-Hetmanshchyny XVII–XVIII stolit' ['Magistrate and Town Hall Courts in Self-

- Government of Ukrainian-Hetmanate Cities of the XVII–XVIII Centuries’] (2000) 4 *Pravo Ukrainy* 113 (in Ukrainian).
20. Kobyletskyi M, ‘Nadannia mistu Lvovu mahdeburzkooho prava’ [‘Granting of Magdeburg Law to the City of Lviv’] (2001) 36 *Visnyk Lvivskoho universytetu. Seriiia yurydychna* 41 (in Ukrainian).
21. Yakovliv A, ‘Ukrainskyi kodeks 1743 roku “Prava, po kotorymъ sudytsia malorossiiskii Narodъ”. Yoho istoriia, dzherela ta systemnyi vyklad zmistu’ [‘Ukrainian Code of 1743 “Laws by Which the Ukrainian People Are Judged”. Its history, Sources, and Systematic Presentation of Content’] (1949) 159 *Zapysky Naukovoho tovarystva im. T. H. Shevchenka. Pratsi Istorychno-filosofichnoi sektsii* 39 (in Ukrainian).

Dissertations

22. Romanovskij V, ‘Bor’ba za finansovuju avtonomiju Ukrainy v 60-h gg. XVII veka’ [‘Struggle for Financial Autonomy of Ukraine in the 60s of the XVII Century’] (dis kand ist nauk, 1946) (in Russian).

Mykola Kobyletskyi

THE IMPACT OF MAGDEBURG LAW
ON THE DEVELOPMENT OF LOCAL SELF-GOVERNMENT IN UKRAINE
(XV–XIX CENTURIES)

ABSTRACT. This article analyzes the impact of Magdeburg Law on the development of local self-government in Ukraine (XIV–XIX centuries). The author emphasizes that Magdeburg Law is one of the most well-known systems of medieval city law which regulated various political, socio-economic and legal relations of those times. Geographically, it was spread in Central-Eastern Europe, and thus in the Ukrainian lands in the State of Galicia-Volhynia, and after its cessation – in the Ukrainian lands which became part of the Kingdom of Poland, the Grand Duchy of Lithuania, the Polish-Lithuanian Commonwealth, and the Russian Empire. Application of Magdeburg Law in Ukraine was noted for its widespread use by local self-government authorities of the Hetmanate cities and the Kiev city, as well as in the codification of Ukrainian law in the XVIII – early XIX centuries. Despite its broad application in Ukraine, Magdeburg Law is one of the least studied topics in Ukrainian historical and legal science.

The article highlights the peculiarities of city law, including Magdeburg Law, and notes its openness and flexibility which contributed to its spread both spatially and mentally. For this reason, Magdeburg Law is part and parcel of European legal civilization and European legal culture.

The author brings into focus high adaptability of Magdeburg Law to specific historical conditions and social needs of individual communities. The specific historical development of the Magdeburg Law principles and their detailed legal elaboration entailed its transformation into Ukrainian city law.

It is noted that the Ukrainian people, using and developing Magdeburg Law, were in the common cultural and legal space with other European nations which form the basis of the European community today.

In the Hetmanate, Magdeburg Law was the nation-wide law, since it was applied for administrative activities of cities, as well as by city and Cossack courts, and during the codification of Ukrainian law. Magdeburg Law, together with Kulm law, Saxon Mirror, Ukrainian customary law and regulatory legal acts of the Hetmanate authorities, became the main sources of the codification of Ukrainian law in the XVIII – first half of the XIX centuries. They are, in particular, “Process of Brief Orders” of 1734, “Economy in Brief”, 1734, “Laws by Which the Ukrainian People Are Judged” of 1743, “Lesser Rus’ Rights Written Out From the Books of the Statute, Saxon and Order” of 1744–1757, “Justice and Punishment in the Lesser Rus’ Rights” of 1750, “Statute Book and Other Lesser Rus’ Rights” of 1764, “Extract of Lesser Rus’ Rights” of 1767, “Extract From Decrees, Instructions and Regulations” of 1786, “Collection of Lesser Rus’ Rights” of 1807. etc.

Magdeburg Law contributed to the establishment of civil society and democracy in Ukraine, regulated social life through the prism of legal rules, and laid a legal foundation for appropriate functioning of cities. Almost all of the Ukrainian cities which were part of the State of Galicia-Volhynia, the Kingdom of Poland, the Grand Duchy of Lithuania and the Hetmanate had Magdeburg Law. In the middle of the XVIII century, there were about one thousand cities which had Magdeburg Law. Magdeburg Law had a significant impact on the development of local self-government in Ukraine (XIV–XIX centuries).

KEYWORDS: city law; municipal law; Magdeburg Law; self-government; Ukraine.

Вячеслав Рум'янцев

доктор юридичних наук, професор,
член-кореспондент НАПрН України,
професор кафедри історії держави і права України
та зарубіжних країн
Національного юридичного університету
імені Ярослава Мудрого
(Харків, Україна)
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-3704-3293>
viacheslavrumiantsev@gmail.com

DOI: 10.33498/Юш-2020-01-225

УДК 340.15(477)“191”(092)

ВИТОКИ, ПРИРОДА ВЛАДИ ТА ПРАВОВІ ЗАСАДИ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ ГЕТЬМАНА ПАВЛА СКОРОПАДСЬКОГО

АНОТАЦІЯ. Українська Держава гетьмана П. Скоропадського стала своєрідною віхою українського державотворення. Її виникнення не впливало із попереднього розвитку і не створювало умов для подальшого процесу державотворення. Тому її оцінка в науковій літературі доволі суперечлива.

З метою визначення витоків Української Держави гетьмана П. Скоропадського слід брати до уваги геополітичну ситуацію того часу, насамперед хід і підсумки Першої світової війни, складну та неоднозначну соціальну та економічну політику Української Центральної Ради (УЦР), яка призвела до кризи в Україні, що сталася на початку 1918 р.

Ставши до влади, гетьман П. Скоропадський мав чітку програму дій. Свою державну діяльність він розпочав із рішучої відмови від соціальної політики УЦР та обіцяв повернути життя в нормальне русло. Усе це в концентрованому вигляді містилося в оголошених 29 квітня 1918 р. “Грамоті до всього українського народу” та “Законах про тимчасовий державний устрій України”. Проте заходів для її реалізації у гетьмана було недостатньо. Присутність в Україні значного військового контингенту Німеччини та Австро-Угорщини стримувала розвиток більшовизму всередині держави і захищала від його проникнення іззовні, що давало змогу гетьманському уряду сконцентруватися на вирішенні нагальних проблем державотворення. Однак надмірні апетити Німеччини та Австро-Угорщини, бажання вирішити за рахунок України свої економічні та продовольчі проблеми обмежували сферу діяльності гетьманського уряду саме цими межами, не дозволяючи йому займатися такими важливими питаннями розбудови держави, як створення власної армії, налагодження роботи апарату управління на місцях тощо.

Стосовно форми Української Держави гетьмана П. Скоропадського зроблено висновок, що це було повернення до історичних традицій козаччини-гетьманату, але за змістом не мало характеру стихійного прориву соціальної енергії. Це був типовий шлях німецького командування, а гетьман послужив ширмою для недопустимої зогляду на умови Брестського договору німецької окупації України. Форма Української Держави була складна й суперечлива. Це була авторитарна, хоча і досить ліберальна форма правління, обмежена як законом, так і часом – до скли-

© Вячеслав Рум'янец, 2020

кання установчого Українського Сейму. Республіканські інституції переживали ознаки монархічної форми правління.

Основні висновки полягають у тому, що, незважаючи на значну залежність від німців, Українська Держава гетьмана П. Скоропадського мала свої цілі й соціальну базу. Її утворення являло собою спробу консервативних політичних сил загасити полум'я революції, збити хвилю радикальних соціалістичних настроїв, силою державної влади та поміркованих реформ ввести соціальне життя у межі правових норм, відстояти право приватної власності.

Ключові слова: держава; форма держави; влада; правотворчість; державотворення.

Хліборобський конгрес, що відбувся 29 квітня 1918 р., проголосив Українську Державу – так тепер офіційно стала називатися Україна, й обрав на посаду гетьмана України П. Скоропадського.

Оцінка факту проголошення Української Держави гетьмана П. Скоропадського та її легітимності й сьогодні викликає в історико-правовій літературі палкі дискусії і характеризується дослідниками з діаметрально протилежних позицій. Радянська історіографія неухильно дотримувалася ленінської концепції, за якою гетьман П. Скоропадський був ставлеником буржуазно-поміщицьких кіл України та політичною маріонеткою німецько-австрійського військового командування. Автори, що дотримуються позицій національно-соціалістичних діячів Української Центральної Ради (далі – УЦР) та Директорії, звинувачують гетьмана П. Скоропадського у спробі реставрувати дореволюційні соціально-економічні відносини, в антиукраїнстві та спробі встановити в Україні власний військовий режим. У спогадах російських генералів – провідників білого руху містяться оцінки П. Скоропадського як сепаратиста та зрадника Росії.

Оцінка легітимності гетьманату як форми української державності, особи П. Скоропадського, його здобутків і прорахунків у справі державотворення в Україні не може подаватися лише у чорно-білих кольорах, вона має враховувати ті складні обставини, в яких опинилася Україна на початку 1918 р.¹

Як незаперечний факт, слід визнати, що проголошення Української Держави стало, хоча і з певними застереженнями, продовженням державотворчого процесу в Україні під час революційних змагань 1917–1921 рр.

¹ Д Дорошенко, *Історія України 1917–1923 рр., т 2: Українська Гетьманська Держава 1918 року* (Галушко К упоряд, Темпора 2002) 351; О Копиленко та М Копиленко, *Держава і право України. 1917–1920: навчальний посібник* (Либідь 1997) 208; Н Полонська-Василенко, *Історія України, т 2: Від середини XVII століття до 1923 року* (Либідь 1995) 606; О Субтельний, *Україна: історія* (Шевчук Ю пер з англ, Либідь 1991) 512.

Кризова ситуація, що виникла в Україні навесні 1918 р. у зв'язку з неспроможністю уряду УЦР виконати взяті на себе Брестським договором зобов'язання, зумовлювала два можливі шляхи розвитку подій: офіційну окупацію України Німеччиною та Австро-Угорщиною і відверте її пограбування, або створення під протекторатом німців та австро-угорців маріонеткового українського уряду, який задовольняв би їхні потреби, що фактично і сталося.

Зовнішні ознаки Української Держави були запозичені із часів козаччини – Гетьманат. Щодо внутрішнього змісту цієї форми державності, то він був складним і суперечливим. Це була авторитарна, хоча і досить ліберальна форма правління, обмежена як межами закону, так і часом – до скликання установчого Українського Сейму. Республіканські інституції переживалися тут з ознаками монархічної форми правління.

Незважаючи на значну залежність від німців, гетьманський режим мав свої цілі та соціальну базу. Він являв собою спробу консервативних політичних сил загасити полум'я революції, збити хвилю радикальних соціалістичних настроїв, силою державної влади та поміркованих реформ увести соціальне життя у межі правових норм, відстояти право приватної власності. У досягненні цих цілей гетьманський уряд спирався на промисловців, землевласників, службовців, заможне селянство тощо.

І хоча гетьманська держава не була прямою правонаступницею Української Народної Республіки (далі – УНР), вона певною мірою перейняла її досвід і демократичні досягнення. Від цих досягнень не змогли відмахнутися при конструюванні Української Держави навіть представники німецького та австро-угорського військового командування.

Прийшовши до влади, гетьман П. Скоропадський мав чітку програму дій. Свою державну діяльність він розпочав із рішучої відмови від соціальної політики УЦР і обіцяв повернути життя в нормальне русло. Усе це в концентрованому вигляді містилося в оголошених 29 квітня 1918 р. “Грамоті до всього українського народу”² та “Законах про тимчасовий державний устрій України”³. Проте заходів для її реалізації у гетьмана було недостатньо. Присутність в Україні значного військового контингенту Німеччини та Австро-Угорщини стримувала розвиток більшовизму всередині держави і захищала від його проникнення іззовні, що давало змогу гетьманському уряду сконцентруватися на вирішенні нагальних проблем державотворення. Однак надмірні апетити Німеччини та Австро-Угорщини, бажання вирішити за рахунок України свої еко-

² ‘Грамота до всього українського народу’ *Державний вісник* (16 травня 1918) 1 <<http://irbis-nbuv.gov.ua/dlib/item/0001096>> (дата звернення: 08.11.2019).

³ ‘Закони про тимчасовий державний устрій України’ *Державний вісник* (16 травня 1918) 1 <<http://irbis-nbuv.gov.ua/dlib/item/0001096>> (дата звернення: 08.11.2019).

номічні й продовольчі проблеми обмежували сферу діяльності гетьманського уряду саме цими межами, не дозволяючи йому займатися такими важливими питаннями розбудови держави, як створення власної армії, налагодження роботи апарату управління на місцях тощо.

На розбудові Української Держави гетьмана П. Скоропадського великою мірою позначилася тогочасна геополітична ситуація. Отримавши у спадщину від УЦР міцні зв'язки через Брестський договір із державами Центрального блоку, передусім Німеччиною та Австро-Угорщиною, гетьманська держава потрапила в опозицію до держав Антанти. Перемога цих держав у Першій світовій війні змусила гетьмана П. Скоропадського шукати у них підтримки, але ці зусилля виявилися марними. Визнаючи лише “єдину і неподільну” Росію, держави Антанти, особливо Англія та Франція, не визнавали української державної незалежності і негативно ставилися до непослідовності українських лідерів у виборі зовнішньополітичного вектору.

Саме про це свідчить розвиток подій в українському державотворенні. Ідея гетьманату як суто української національної моделі організації державної влади не вмирала упродовж XVIII, XIX і початку XX ст. Лютнева революція 1917 р. збудила в Україні прагнення мати свою державу і створила доля цього реальні передумови. УЦР зробила багато для розбудови української держави. Але її невдала соціальна політика, нездатність створити міцні підвалини держави у вигляді армії, судової системи та дієвого апарату управління на місцях, міцна прив'язка до держав Центрального блоку, які зазнали поразки у Першій світовій війні, призвели до падіння УНР та УЦР.

На цьому тлі поширювався новий рух – велика маса селян і міського населення прагнула встановити новий уряд – несоціалістичний. У Києві широку діяльність розгорнула політична консервативна партія “Українська Народна Громада”, заснована генералом П. Скоропадським, до якої вступило багато військовослужбовців 1-го Українського корпусу та козаків із Вільного Козацтва. Найкращою формою такої влади вважалося історичне гетьманство.

Навколо генерала П. Скоропадського й “Української Народної Громади” поступово згуртувалися всі антисоціалістичні елементи України. Це був достатньо міцний блок без партійних суперечок і національної ворожнечі. П. Скоропадського підтримувала значна за чисельністю верства українських селян-власників, для яких смертельною загрозою була соціалізація землі, проголошена УЦР⁴.

⁴ Н Могилянський, ‘Трагедия Украины’ в *Революция на Украине по мемуарам белых* (1930) 127-8.

Діяльність “Української Народної Громади” й особисто П. Скоропадського дають підстави окремим дослідникам звинувачувати майбутнього гетьмана у зраді України і навіть у бонапартизмі. За їхніми твердженнями, вже наприкінці 1917 р. П. Скоропадський

орієнтувався на можливий прихід в Україну австрійців і німців у ролі окупантів і планував свою співпрацю з ними для досягнення своєї власної мети вважав за потрібне замаскуватися та приєднатися до національного українського руху, щоб стати командиром Української армії, себто – щоб мати змогу стати диктатором⁵.

Такі звинувачення були притаманні й сучасникам тих подій, провідним діячам УЦР і мали, на жаль, практичні, вкрай негативні наслідки для розбудови української державності.

Важко погодитися зі звинуваченнями П. Скоропадського у бонапартизмі, бо така оцінка більше наголошує на його особистості і зовсім ігнорує конкретні реалії, що склалися в Україні навесні 1918 р. По-перше, очевидна неможливість співпраці з урядом УЦР, передусім у справі виконання умов Брестського договору, змушувала німців та австро-угорців шукати нагоди для усунення цього уряду. А по-друге, заходи УЦР щодо соціалізації землі викликали до неї опозицію з боку землевласницьких прошарків населення, і передусім крупних, представником яких був і сам П. Скоропадський. Збіг цих обставин зумовлював інтерес німців та австро-угорців до державного перевороту в Україні і П. Скоропадського як людини, котра могла очолити його. Як наслідок, у квітні 1918 р. представники німецького командування і П. Скоропадський досягли угоди. І тут слід погодитися з думкою, що

у квітні 1918 р. було лише два варіанти перебігу подій: пряме військове управління Німеччини, що вже юридично робило Україну окупованою територією, або встановлення міцної влади, здатної забезпечити порядок в країні⁶.

У середині квітня 1918 р. на одній із нарад німецького та австрійського командування в Україні було вирішено, зважаючи на неможливість співпраці з УЦР, підтримати іншу владу, яка постала б унаслідок перевороту. За найкращу форму держави було визнано гетьманат⁷. Нову владу передбачалося утворити без народного представництва. Хоча створений

⁵ Д Соловей, ‘У справі оцінки акту державного перевороту 29 квітня 1918 р.’ (1994) 3 Політологічні читання 236.

⁶ Д Табачник, ‘Українська держава і біла гвардія: від протистояння до запізнілого компромісу’ (1996) 7 Політика і час 60.

⁷ Полонська-Василенко (н 1) 489.

незабаром український уряд був прихильником відновлення народного представництва. У зверненні уряду Української Держави до населення від 10 травня 1918 р. наголошувалося, що ‘головна задача Правительства, котре має тимчасовий, переходовий характер, зміцнити на Україні державний лад і в умовах повного спокою та справжньої волі довести країну до хвилі скликання народного представництва’⁸.

Кандидатами на гетьмана називали різних осіб, зокрема: Є. Чикаленка – багатого поміщика, відомого громадського діяча, М. Міхновського – ідеолога українського націоналізму і П. Скоропадського – колишнього командира 1-го Українського корпусу і почесного отамана Вільного Козацтва.

Перевагу було віддано П. Скоропадському з огляду на такі причини. По-перше, він був нащадком гетьмана І. Скоропадського, і це виправдовувало його претензії на гетьманську булаву, формально робило його владу легітимною. По-друге, П. Скоропадський був одним із найбагатших землевласників України і міг розраховувати на підтримку поміщиків, невдоволених діями УЦР щодо соціалізації землі. По-третє, як російський генерал він мав чималий військовий досвід й авторитет в армії. По-четверте, П. Скоропадський першим серед генералів царської армії українізував свій корпус, що сприяло зростанню його популярності серед української громадськості. Ці аргументи, безумовно, вплинули на вибір кандидатури гетьмана, але вони мали формальний характер. Головна ж причина полягала в тому, що німецьке й австро-угорське командування та багато впливових українців не бажали висувати керівником держави під час війни цивільну людину.

Стоячи у витоків гетьманату, німецьке та австро-угорське військово-командування в Україні намагалося заздалегідь визначити напрями діяльності майбутньої держави. Так, начальник штабу німецьких військ генерал Гренер наприкінці квітня 1918 р. узгодив із ‘Українською Народною Громадою’ умови, на яких німці погоджувалися на переворот. В остаточному вигляді документ містив такі положення: визнання Брестської угоди; розпуск УЦР; відкладення скликання Установчих зборів; узгодження з німецьким командуванням кількості українських військових формувань; відбудова правильного судового апарату й обмеження компетенції військово-польових судів лише розглядом акцій, спрямованих безпосередньо проти німецьких та австро-угорських військ; упорядкування адміністративного апарату та розпуск всіх комітетів ‘революційного походження’; підтвердження зобов’язань України щодо забезпечення продовольчих потреб німецьких й австро-угорських військ; відновлення

⁸ Скоропадський П. Спогади. Кінець 1917 – грудень 1918 (Пеленський Я гол ред, 1995) 148.

вільної торгівлі та іншої комерційної діяльності; поновлення приватної власності; збереження великих господарств з метою забезпечення експортної здатності хліборобів; парцеляція великих маєтностей; передача землі селянам за викуп у кредит⁹.

Генерал Гренер підкреслив, що німці безпосередньої участі в перевороті не братимуть і підтримають гетьмана лише після того, як він буде обраний. Ці умови значною мірою ставили гетьманський режим у залежність від Німеччини та Австро-Угорщини. Про підпорядкованість майбутнього голови Української Держави німцям ще більш наочно свідчить текст телеграми імператора Вільгельма командувачу німецькими військами в Україні фельдмаршалу Ейхгорну: 'Передайте генералу Скоропадському, що я згоден на обрання гетьмана, якщо гетьман дасть зобов'язання неухильно виконувати наші поради'¹⁰.

Залежність гетьмана від німецького та австро-угорського військового командування усвідомлювали і його опоненти – соціалісти. В. Винниченко писав: 'Гетьман був підставною, нікчемною фігурою, манекеном і декорацією, за якою стояв німецький генерал та його воля, бажання, інтереси й розпорядження'¹¹. І в тому, що 'німецькі генерали поставили руського генерала П. Скоропадського за гетьмана', В. Винниченко вбачав перехід 'влади з рук національно-української дрібно-буржуазної демократії в руки неукраїнської великої буржуазії'¹².

Упродовж тривалого часу в історичній літературі існує думка, що проголошення Української гетьманської держави було за формою поверненням до історичних традицій у подальшій розбудові української державності¹³, але гетьманський переворот не мав характеру стихійного прориву соціальної енергії, спровокованого беспорядністю УЦР. Це був типовий путч німецького командування, а гетьман послужив ширмою для недопустимої, з огляду на умови Брестського договору, німецької окупації України¹⁴.

Такі суперечливі оцінки обставин приходу гетьмана П. Скоропадського до влади неминуче викликають непрості запитання про легітимність його режиму та характер і ступінь правонаступності в розбудові української державності.

⁹ Скоропадський П. Спогади. Кінець 1917 – грудень 1918 (н 8) 148.

¹⁰ А Деникин, 'Гетманство и Директория на Украине' в *Революция на Украине по мемуарам белых* (1930) 138.

¹¹ В Винниченко, *Відродження нації: (Історія української революції [марець 1917 р. – грудень 1919 р.])*, ч 2 (Дзвін 1920) 26.

¹² Там само 326.

¹³ *Велика історія України: від найдавніших часів*, т 2 (Крип'якевич І авт вступу, Голубець М зладив, Репринтне відтворення видання 1935, Глобус 1993) 342; *Історія України: нове бачення*, т 1 (Смолій В ред, Україна 1995) 57.

¹⁴ *Велика історія України: від найдавніших часів*, т 2 (н 13) 342.

Становище гетьмана як спадкоємця УЦР у творенні української держави було складним і неоднозначним, бо він вільно чи невільно став противником УЦР. Хоча вона й була розігнана не гетьманським урядом, а вищим німецьким командуванням, відсутність протесту з боку гетьмана П. Скоропадського з цього приводу означало мовчазну солідарність з німцями¹⁵. З погляду правонаступництва в розбудові української державності це було, безумовно, для гетьмана дискредитуючим фактом, що значною мірою спричинив опозицію до його режиму з боку українських соціалістичних партій, представники яких становили кістяк УЦР.

Однак події 29 квітня 1918 р. не можна кваліфікувати як переворот у повному розумінні цього слова, оскільки вони не були наслідком суспільного українського руху, а їхній успіх зумовили сторонні чинники (німецька військова сила). У тому, що гетьманат не виріс органічно з українського ґрунту, значною мірою полягала його нежиттєздатність¹⁶.

Звісно, така точка зору має право на існування, проте аналіз ситуації, що об'єктивно склалася в Україні, і шляхів її подальшого розвитку як держави наводить і на інші роздуми. По-перше, не П. Скоропадський і його оточення були винні в появі німців та австро-угорців в Україні: ще до приходу гетьмана до влади можлива окупація України стала доконаним фактом, на який потрібно було зважати. По-друге, німці та австро-угорці погоджувалися на утворення українського уряду з поміркованих елементів. Вони бралися своїми силами забезпечити порядок, не допускаючи розвитку більшовизму, і захистити Україну від його проникнення іззовні. По-третє, у разі відмови від співробітництва Німеччина та Австро-Угорщина були готові оголосити Україну легально окупованою і вивезти із неї все, що тільки можна. Усе це добре розумів П. Скоропадський, який відзначав у своїх спогадах:

Німецько-австрійські армії заповнили всю країну, на півночі були більшовики. Я відчував по відношенню до німців вкрай складні почуття. З одного боку, вони нам були вкрай потрібні. А з другого – я не міг байдуже бачити їх хазяйнування в Києві¹⁷.

У підсумку, суворі історичні реалії давали підстави генералу П. Скоропадському погодитися на обрання його гетьманом України під протекторатом німців, а частині українського загалу підтримати гетьманський уряд, оскільки альтернативою приходу до влади представників власни-

¹⁵ В Липинський, 'Листи до братів-хліборобів' в Липинський В, *Дві концепції української політичної думки: В'ячеслав Липинський – Дмитро Донцов* (Васькович Г уклад, Булава 1990) 48.

¹⁶ М Безручко та В Кучабський та Є Коновалець, *Історія січових стрільців: Воєнно-історичний нарис* (Україна 1992) 89.

¹⁷ Скоропадський П. Спогади. Кінець 1917 – грудень 1918 (н 8) 146.

цьких кіл, як уже стало зрозумілим після трагічних подій січня–лютого 1918 р., міг бути лише більшовизм. Що стосується української соціалістичної інтелігенції, то вона виявилася нездатною налагодити справу розбудови державності і своїми соціалістичними гаслами й обіцянками, які не могла виконати, лише відчинила двері більшовицькій експансії. І це добре розумів П. Скоропадський. За його словами,

наша демократична і соціалістична інтелігенція була перейнята лютою заздрістю до всіх імущих вона не розуміла завдань держави і не тямилася в організації влади, вносячи своїм невмілим керуванням дестабілізацію і нархцію в народні маси¹⁸.

Обрання П. Скоропадського на гетьмана України відбулося в певній організаційно-правовій формі, хоча і формальній за своїм змістом. 29 квітня 1918 р. у Києві зібрався Хліборобський конгрес, на який прибуло 6 432 уповноважених представники від восьми етнічно українських губерній. Це надавало форуму ознак представницького органу, а отже, робило владу гетьмана, хоча б зовні, легітимною. У промовах делегати конгресу рішуче висловлювали незадоволення політикою УЦР, соціалістичними експериментами і вимагали поновлення приватної власності на землю та запровадження міцної влади у формі історичного гетьманату. Присутні одногolosно обрали гетьманом України генерала П. Скоропадського.

Правомочність Хліборобського конгресу як представницького органу українського народу і легітимність отриманої від нього П. Скоропадським гетьманської влади не витримують серйозної критики і їх варто розглядати лише як формальний акт. І навряд чи можна погодитися з твердженням Н. Полонської-Василенко, що порівняно з обранням гетьманів, починаючи з Виговського і закінчуючи Розумовським, це було найбільш велелюдне з усіх обрань¹⁹, оскільки Хліборобський конгрес репрезентував певний прошарок українського суспільства, а саме – його землевласницьку верству. Тим паче, що в умовах німецько-австрійської окупації остаточне визначення форми української державності і заняття тих чи інших державних посад було цілком у руках німецького командування.

Характерною рисою приходу до влади гетьмана П. Скоропадського є майже повна відсутність опору цій акції. У ніч з 29 на 30 квітня 1918 р. прихильники гетьманського перевороту захопили всі державні установи практично без боротьби. УЦР вже не мала ні фізичної,

¹⁸ Скоропадський П. Спогади. Кінець 1917 – грудень 1918 (н 8) 75.

¹⁹ Полонська-Василенко (н 1) 490.

ні моральної підтримки серед населення міст України, а своєю аграрною політикою викликала повне розчарування селян. У таких умовах прихильники УНР добре розуміли, що шанси на її збереження були вельми слабкими.

Крім того, на боці гетьманського перевороту стояли досить широкі кола пасивних обивателів, які не досить ясно розуміли суть подій, що відбувалися, але бажали спокою, безпеки і порядку будь-якою ціною²⁰.

Таке ставлення до гетьманського перевороту з боку населення України є своєрідним підтвердженням закономірності зміни форми української державності і легітимності влади гетьмана П. Скоропадського.

Поряд із геополітичними проблемами значний вплив на форму української держави, її легітимність мали внутрішні державотворчі процеси: організації центральної влади, налагодження роботи апарату управління на місцях, судової системи, військового будівництва тощо.

П. Скоропадський передбачав, що новий український уряд перебуватиме між двома ворожими таборами: українськими соціалістичними партіями скинутої УЦР і німецькими та австро-угорськими військами, які прагнули вивезти з України якомога більше продовольчих товарів.

Слід відзначити, що соціалістичні партії були однією з тих сил в українському суспільстві, котрі негативно поставилися до проголошеної Української Держави гетьмана П. Скоропадського, не сприйняли її і вдалися до активних дій, спрямованих на порятунок, як їм здавалося, залишків демократичного ладу, які ще не були знищені німцями та австро-угорцями. Основні зусилля опозиції були спрямовані на надання новій владі "національно-українського характеру"²¹.

Лідери соціалістичних партій категорично відмовлялися брати участь у роботі уряду під керівництвом П. Скоропадського, але допускали свою участь в уряді за наявності певних умов. Добре розуміючи, що переворот стався завдяки німецькій військовій силі, українські соціалісти 2 травня 1918 р. відрядили делегацію до генерала Гренера, щоб передати йому умови участі соціалістів в уряді, котрий, на їхню думку, мусив докорінно змінитися. Головною умовою визнавалося те, що в основу державного устрою Української Держави мала лягти Конституція, прийнята УЦР 29 квітня 1918 р. Крім того, опозиція вимагала:

1. Виключення з кабінету міністрів членів, які мало розуміються на українських справах, або настроєні вороже до української державності.

²⁰ Деникин (н 10) 141.

²¹ В Винниченко, *Відродження нації: (Історія української революції [марець 1917 р. – грудень 1919 р.]), ч 3 (Дзвін 1920) 29.*

2. Передачі більшості міністерських портфелів українцям. 3. Призначення українських кандидатів на посади прем'єра, міністра закордонних справ, міністра земельних справ і міністра освіти²².

На перший погляд здається, що соціалістичні партії були готові до далекосяжних компромісів із гетьманським урядом. Однак основною передумовою співпраці вони висували запровадження такої конструкції державного апарату, яка б докорінно змінювала суть гетьманської держави. Це, звичайно, не влаштувало німців, і 4 травня генерал Гренер дав категоричну відмову. Слід зазначити, що в перші дні існування Української Держави гетьман мав виразний намір надати владі національно-українського характеру, що визнавав навіть В. Винниченко²³, котрий вкрай негативно ставився до гетьманського перевороту й особи П. Скоропадського. Але представники соціалістичних партій від участі в роботі гетьманського уряду категорично відмовилися, що призвело до гострої конфронтації між соціалістичними партіями і гетьманським урядом.

Цей момент, на думку видатного історика України і безпосереднього учасника тих подій Д. Дорошенка, є дуже драматичним в історії української державності, оскільки українські соціалісти не побажали вести переговори з гетьманом – своїм співвітчизником, вважаючи за краще мати справу з окупантами – головними носіями лиха²⁴.

Взагалі відмова соціалістичних партій брати участь у побудові гетьманської держави глибоко трагічна: соціалісти не знайшли в собі достатньо патріотизму, національної свідомості та й, урешті, здорового глузду, щоб стати вище партійних інтересів та об'єднатися в ім'я української державності²⁵. Причини цього явища полягали в тому, що українське суспільство, деформоване соціально і політично за сотні років перебування в імперській системі, було мало здатним до плюралістичних форм політичного життя. Ці протиріччя вкрай негативно впливали на державотворчий процес і були не на користь широких мас населення. Шукати сьогодні винуватців цього лиха – справа марна, оскільки обидві сторони намагалися чесно обстоювали інтереси народу: П. Скоропадський стояв за порядок, законність і спокій у державі, а його опоненти вважали, що основою цього має бути народовладдя. При цьому гетьман не усвідомлював ваги національного пробудження, а соціалістичні партії не розуміли значення сильної державної влади як запоруки справедливого ладу, який вони намагалися впровадити²⁶.

²² В Іванис, *Симон Петлюра – президент України. 1879–1926* (1952) 73.

²³ Винниченко (н 21) 29.

²⁴ Дорошенко (н 1) 54-9.

²⁵ Полонська-Василенко (н 1) 492.

²⁶ Т Гунчак, *Україна: перша половина ХХ століття. Нариси політичної історії* (Львів 1993) 148.

Проголошення Української Держави і політика гетьманського уряду викликала опозицію також із боку інших партій і певної частини українського суспільства. І для того були доволі серйозні підстави, оскільки гетьманський уряд повів невдалу національну і соціальну політику. Як у державний, так і у військовий апарат потрапило чимало людей, які, у зв'язку зі своїми імперськими переконаннями, дивилися на Україну як на плацдарм для формування антибільшовицьких сил. При цьому малося на увазі створення військових формувань з українців, які мусили б ціною своєї крові повалити радянську владу в Москві і відновити “велику і неподільну” Росію. Це спричиняло заворушення серед українських військових частин київської залоги²⁷.

Опозиція гетьманату зростала. Головним пунктом її звинувачень було те, що кабінет міністрів був неукраїнським, бо до нього не увійшли члени українських соціалістичних партій, які творили українську державу за часів УЦР. У зв'язку з цим помітне значення мало об'єднання у середині травня 1918 р. опозиційних груп в Український Національно-Державний Союз (далі – УНДС), до якого увійшли українські соціалісти-самостійники, соціалісти-федералісти, соціал-демократи, соціалісти-революціонери, Трудова партія, Рада залізничників, Поштово-телеграфна спілка²⁸. Союз розпочав боротьбу проти гетьмана та його уряду як “буржуазного й неукраїнського”.

Слід зауважити, що гетьманський уряд турбувала проблема існування опозиції та він вдавався до різних, навіть військових, засобів боротьби з нею. Наприклад, 7 травня 1918 р. помічник начальника особливого відділу при гетьмані разом із представником німецького командування виїхав до Радомисля під Києвом, де мав відбутися з'їзд представників Селянської Спілки, на якому ‘могло бути винесено рішення, зворушуюче місцеву людність проти ясновельможного гетьмана і Українського Уряду’. Своєрідними були засоби, якими мали “ліквідувати” з'їзд: до Радомисля були командировані два легких панцерника, дві гармати, кулемети і 90 піших солдат²⁹.

Однак слід віддати належне П. Скоропадському: він не відмовлявся остаточно від можливості співпраці з соціалістичними партіями. Влітку 1918 р. за його дорученням Д. Дорошенко, який був серед міністрів найближчий до опозиції, розпочав переговори з проводом УНДС про входження його представників до складу уряду. А 5 жовтня гетьман прийняв його лідерів – В. Винниченка, А. Ніковського і Ф. Швеця. Пропози-

²⁷ О Удовиченко, *Україна у війні за державність: Історія організації і бойових дій Українських Збройних Сил 1917–1921* (Глобус 1995) 42.

²⁸ *Українська суспільно-політична думка в 20 столітті: документи і матеріали, т 1* (Гунчак Т та Сольчаник Р упоряд, Сучасність 1983) 390-4.

²⁹ *Центральний Державний Архів Вищих органів України*. Ф. 1064, Оп. 2, С. 21, А.3.

ції останніх зводилися до того, ‘щоб гетьман самоліквідував свій уряд і допоміг їм відновити режим Центральної Ради, яка перейшла вже до історії’³⁰.

Напруженість у відносинах між гетьманським урядом і соціалістичними партіями дуже ускладнювала обстановку в Україні. Це добре розуміли німці, які почали тиснути на П. Скоропадського, щоб він зукраїнізував свій уряд. Гетьман зробив крок у цьому напрямку. 24 жовтня 1918 р. до складу Ради міністрів увійшло п’ять міністрів, запропонованих УНДС. За свідченням В. Винниченка, новий уряд ‘мав у своєму складі майже половину українців’³¹. Але ця міра не зняла суперечностей, бо вони полягали значно глибше – у подальшій долі української державності: самостійної, яку відстоював УНДС, або ж у федерації з Росією, за що виступав Протофіс (організація представників промисловості, торгівлі, фінансів та сільського господарства). Як справедливо відзначив Т. Гуначак, історія, мабуть, не знала іншого уряду з такими діаметрально протилежними поглядами.

Фронт внутрішньої боротьби проти гетьманату утворили також різні російські організації – “Киевский национальный центр”, “Союз возрождения России” та інші, відомі своїм ворожим ставленням до ідеї самостійної Української держави. Підтвердженням цього можуть бути спогади генерала А. Денікіна:

Київський національний центр ставив найближчим своїм завданням: 1) боротьбу з українською самостійністю, – бо вважав, що “українці” – не нація, а політична партія, зрощена Австро-Німеччиною. До гетьмана і українського уряду Київський національний центр ставився з величезною ворожістю³².

Не зміцнювала гетьманської влади і та обставина, що майже в кожному міністерстві працювали урядовці, налаштовані вороже до нового режиму. Не було міцного контакту між урядом та місцевою адміністрацією, частина якої також вороже ставилася до нової влади: одні як прихильники УЦР, інші – як прихильники більшовиків. Тут перед гетьманським урядом, як і попереднім урядом УЦР, постала проблема кадрів для державного апарату, переважно місцевого. Залучення людей, які донедавна перебували в опозиції, вносило розбрат і дискредитувало владу. Старі адміністратори, яких знову залучили до справи державного управління,

³⁰ І Нагасвський, *Історія Української держави двадцятого століття* (Львів 1995) 151.

³¹ Винниченко (н 21) 83-4.

³² Деникин (н 10) 158.

застосовували старі, часто неприйнятні для населення методи управління, що також не додавало владі авторитету.

Становище погіршувалося унаслідок антиурядової пропаганди, з одного боку, і помилок уряду – з другого.

По-перше, його компрометувала залежність від німців, очевидна мета яких зводилась до економічної експлуатації України. По-друге, гетьманський уряд був тісно пов'язаний з маєтними класами, які намагалися скасувати впроваджені революцією зміни. По-третє, багато українців вважали, що П. Скоропадський занадто прихильний до росіян³³.

Водночас гетьман П. Скоропадський обережно і виважено намагався підходити до зміни представників влади на місцях. Усі інші урядовці, що працювали в державних інституціях, залишалися на своїх посадах і мусили продовжувати виконання своїх обов'язків. Це положення “Грамоти до всього українського народу” конкретизувалося у спеціальній відозві Ради міністрів: ‘Урядові особи державних і громадських інституцій призивалися продовжити виконання покладених на них службових обов'язків’. Гетьман і його уряд добре розуміли, що службовий досвід цих працівників мав відіграти важливу роль у налагодженні чіткої роботи державного апарату на місцях, без чого неможливою була ефективна розбудова Української держави. Хоча одночасно Рада міністрів попереджала, що ‘страйки і скритий саботаж урядовців будуть лічитись як вороже відношення до Української Держави винні будуть усунені від обов'язків служби і крім того понесуть сувору кару’³⁴.

Крім того, на пости губернських і повітових старост були призначені переважно місцеві поміщики, земські діячі та судді. Нові адміністратори, хоч і були досвідченими земськими діячами і, за невеликим винятком, українцями, але не належали до так званих “свідомих українців”, за яких у той час вважали членів соціалістичних партій, і тому останніми вони виставлялись як реакціонери. До певної міри це було так, оскільки до влади на місцях повертались переважно люди, хоч і досвідчені в справах державного управління, але старої формації, до того ж озлоблені всіма попередніми подіями. Як наслідок, вони діяли по-старому, забуваючи, що змінилися не тільки обставини, в яких доводилося працювати, а головне – обивательська психологія.

³³ Субтельний (н 1) 312.

³⁴ Центральний Державний Архів Вищих органів України. Ф. 1064, Оп. 2, с. 21, А. 7.

REFERENCES

Bibliography

Authored books

1. Bezruchko M ta Kuchabskyi V ta Konovalets Ye, *Istoriia sichovykh striltsiv: voienno-istorychnyi narys [History of the Sich Riflemen: Historical Military Essay]* (Ukraina 1992) (in Ukrainian).
2. Hunchak T, *Ukraina: persha polovyna XX stolittia. Narysy politychnoi istorii [Ukraine: The First Half of the XX Century. Political History]* (Lybid 1993) (in Ukrainian).
3. Ivanys V, *Symon Petliura – prezident Ukrainy. 1879–1926 [Simon Petliura – the President of Ukraine. 1879–1926]* (1952) (in Ukrainian).
4. Kopylenko O ta Kopylenko M, *Derzhava i pravo Ukrainy. 1917–1920: navchalnyi posibnyk [State and Law of Ukraine. 1917–1920: Study Guide]* (Lybid 1997) (in Ukrainian).
5. Nahasvskiy I, *Istoriia Ukrainy [History of Ukraine]*, t 2: *Vid seredy XVII stolittia do 1923 roku [From the Middle of the XVII Century to Year 1923]* (Lybid 1995) (in Ukrainian).
6. Polonska-Vasylenko N, *Istoriia Ukrainy [History of Ukraine]*, t 2: *Vid seredy XVII stolittia do 1923 roku [From the Middle of the XVII Century to Year 1923]* (Lybid 1995) (in Ukrainian).
7. Udovychenko O, *Ukraina u viini za derzhavnist: Istoriia orhanizatsii i boiovykh dii Ukrainykykh Zbroinykh Syl 1917–1921 [Ukraine in the War for Statehood: History of Organization and Combat Operations of the Ukrainian Armed Forces 1917–1921]* (Hlobus 1995) (in Ukrainian).
8. Vynnychenko V, *Vidrodzhennia natsii: (Istoriia ukrainskoi revoliutsii [marets 1917 r. – hruden 1919 r.]) [Revival of the Nation: (History of the Ukrainian Revolution [March 1917 – December 1919])]*, ch 2 (Dzvin 1920) (in Ukrainian).
9. Vynnychenko V, *Vidrodzhennia natsii: (Istoriia ukrainskoi revoliutsii [marets 1917 r. – hruden 1919 r.]) [Revival of the Nation: (History of the Ukrainian Revolution [March 1917 – December 1919])]*, ch 3 (Dzvin 1920) (in Ukrainian).

Edited and translated books

10. Denykyn A, 'Hetmanstvo y Dyrektoryia na Ukrayne' ['The Hetmanate and the Directory in Ukraine'] v *Revoliutsyia na Ukrayne po memuarom belykh [Revolution in Ukraine Based on Memoirs of the White Army Militants]* (1930) (in Russian).
11. Doroshenko D, *Istoriia Ukrainy 1917–1923 rr. [History of Ukraine, 1917–1923]*, t 2: *Ukrainska Hetmanska Derzhava 1918 roku [The Ukrainian Hetman State of 1918]* (Halushko K uporiad, Tempora 2002) (in Ukrainian).
12. *Istoriia Ukrainy: nove bachennia [History of Ukraine: A New Vision]*, t 1 (Smolii V red, Ukraina 1995) (in Ukrainian).
13. Lypynskiy V, 'Lysty do brativ-khliborobiv' ['Letters to Fellow Grain Farmers'] v *Lypynskiy V, Dvi kontseptsii ukrainskoi politychnoi dumky: V'iacheslav Lypynskiy – Dmytro Dontsov [Two Concepts of Ukrainian Political Thought: Vyacheslav Lypynskiy – Dmytro Dontsov]* (Vaskovych H ukklad, Bulava 1990) (in Ukrainian).
14. Mohylianskyi N, 'Trahediia Ukrainy' ['The Tragedy of Ukraine'] v *Revoliutsyia na Ukrayne po memuarom belykh [Revolution in Ukraine Based on Memoirs of the White Army Militants]* (1930) (in Russian).
15. Skoropadskiy P. *Spohady. Kinets 1917 – hruden 1918 [Skoropadskiy P. Memories. End of 1917 – December 1918]* (Pelenskyi Ya hol red, 1995) (in Ukrainian).
16. Subtelnyi O, *Ukraina: istoriia [Ukraine: History]* (Shevchuk Yu per z anhl, Lybid 1991) (in Ukrainian).

17. *Ukrainska suspilno-politychna dumka v 20 stolitti: dokumenty i materiialy* [Ukrainian Socio-Political Thought in the XX Century: Documents and Materials], t 1 (Hunchak T ta Solchanyk R uporiad, Suchasnist 1983) (in Ukrainian).
18. *Velyka istoriia Ukrainy: vid naidavnishykh chasiv* [Great History of Ukraine: Since the Ancient Times], t 2 (Krypiakevych I avt vstupu, Holubets M zlydyv, Repryntne vidtvorennia vydannia 1935, Hlobus 1993) (in Ukrainian).

Journal articles

19. Solovei D, 'U spravi otsinky aktu derzhavnoho perevorotu 29 kvitnia 1918 r.' ['With Regard to Assessing the Act of Coup D'etat of April 29, 1918'] (1994) 3 Politolohichni chytannia 236 (in Ukrainian).
20. Tabachnyk D, 'Ukrainska derzhava i bila hvardiia: vid protystoiannia do zapizniloho kompromisu' ['The Ukrainian State and the White Guard: From Confrontation to a Belated Compromise'] (1996) 7 Polityka i chas 60 (in Ukrainian).

Newspaper articles

21. 'Hramota do vsoho ukrainskoho narodu' ['Charter to the Entire Ukrainian People'] *Derzhavnyi visnyk* (16 travnia 1918) 1 <<http://irbis-nbuv.gov.ua/dlib/item/0001096>> (accessed: 08.11.2019) (in Ukrainian).
22. 'Zakony pro tymchasovyi derzhavnyi ustroi Ukrainy' ['Laws on the Provisional State Structure of Ukraine'] *Derzhavnyi visnyk* (16 travnia 1918) 1 <<http://irbis-nbuv.gov.ua/dlib/item/0001096>> (accessed: 08.11.2019) (in Ukrainian).

Viacheslav Rumiantsev

THE ORIGINS AND NATURE OF POWER
AND LEGAL FOUNDATIONS OF THE UKRAINIAN STATE
OF HETMAN PAVLO SKOROPADSKYI

ABSTRACT. The Ukrainian State of Hetman P. Skoropadskyi became a particular milestone in the Ukrainian State-building. Its emergence did not ensue from prior development and did not create conditions for a further State-building process. For this reason, its assessment in scientific literature is very controversial.

The origins of the Ukrainian State of Hetman P. Skoropadskyi should be determined with due regard for the geopolitical situation existing in those times, firstly, the course and outcomes of the First World War and the complex and ambivalent social and economic policy of the Central Rada that triggered the crisis in Ukraine which broke in early 1918.

After coming to power, Hetman P. Skoropadskyi had a clear program of action. As a statesman, he started his activity with a resolute renouncement of the Central Rada's social policy and promised to return life to normal. All those commitments, in a concentrated form, were set forth in the "Charter to the Entire Ukrainian People" and "Laws on the Provisional State Structure of Ukraine" announced on April 29, 1918. However, the Hetman did not have enough measures to implement that. In those times, large military forces of Germany and Austria-Hungary were present in Ukraine, and this restrained the development of Bolshevism inside the State and protected the State from its external penetration, thus allowing the Hetman's government to concentrate on dealing with the

pressing problems of the State. However, excessive appetites of Germany and Austria-Hungary and their intent to resolve their economic and food problems at the expense of Ukraine curtailed the scope within which the Hetman's government could act to those limits and hindered it in addressing such important issues of State development as making of the State's own army, arrangement of the administration system at the local level etc.

Regarding the form of the Ukrainian State of Hetman P. Skoropadskyi, the author concludes that it was a return to the historical traditions of the Cossacks' Hetmanate, but its essence did not comprise a spontaneous breakthrough of social energy. That was the typical path of the German Command, and the Hetman served as a screen for the unacceptable – given the terms of the Brest Treaty – German occupation of Ukraine. The Ukrainian State had a complex and contradictory form. It was an authoritarian, though a rather liberal, form of government, limited both by law and time – until the convocation of the Ukrainian Constituent Sejm. Republican institutions were interspersed with signs of a monarchical form of government.

The main conclusions are that, despite significant dependence on the Germans, the Ukrainian State of Hetman P. Skoropadskyi had its own goals and social base. Its establishment represented an attempt by conservative political forces at extinguishing the flame of revolution, at bringing down the wave of radical socialist moods, at ushering social life into the legal framework by force of State power and moderate reforms, and at defending the right to private property.

KEYWORDS: the State; form of the State; power; lawmaking; State-building.

Володимир Гончаренко

доктор юридичних наук, професор,
академік НАПрН України,
заслужений діяч науки і техніки України,
завідувач кафедри історії держави і права України
та зарубіжних країн
Національного юридичного університету
імені Ярослава Мудрого
(Харків, Україна)
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-6387-4464>
history.juracad@gmail.com

УДК [340.1:342.5](477)“1985/1991”

ПОВНОВАЖЕННЯ НАЙВИЩИХ ОРГАНІВ ДЕРЖАВНОЇ ВЛАДИ ТА УПРАВЛІННЯ УКРАЇНИ В ГАЛУЗІ ЗАКОНОТВОРЧОСТІ У ПЕРІОД ПЕРЕБУДОВИ (1985–1991 РОКИ)

АНОТАЦІЯ. В історії українського народу, який має багатовікову традицію свого національного державотворення, період перебудови (1985–1991 рр.) виділяється тим, що саме в цей час відбувалися процеси, які призвели до руйнації надмірно централізованої держави, яким був тогочасний Союз Радянських Соціалістичних Республік (СРСР), і склалися сприятливі умови до проголошення незалежності України.

Метою статті є висвітлення процесу поступового розширення повноважень найвищих органів державної влади й управління Української Радянської Соціалістичної Республіки (УРСР) у галузі законотворчості, зокрема, що забезпечувало високий рівень її суверенізації і мотивувало республіку, у підсумку, до проголошення незалежності.

У результаті аналізу норм Конституції СРСР 1977 р. і Конституції УРСР 1978 р. з'ясовано, що союзні державні органи влади й управління на початку перебудови були наділені надзвичайно широкими повноваженнями для створення розгалуженої системи союзного законодавства, яким регулювалися майже всі сфери державного, господарського, соціально-культурного будівництва в країні. Союзним республікам, зокрема й УРСР, мало що залишалося для нормотворчої діяльності на республіканському рівні. Окреслені норми союзної і республіканської конституцій, за допомогою яких забезпечувалося верховенство союзної нормативної бази і недопущення будь-якого відхилення законодавства УРСР від вимог законодавства СРСР. Спеціально акцентується увага на ст. 71 Конституції УРСР, в якій безапеляційно наголошувалося, що закони СРСР вважалися обов'язковими на території УРСР. Доведено, що конституційно забезпечене верховенство союзного законодавства закономірно призвело до дії на території УРСР величезної кількості різноманітних за своєю юридичною природою союзних законодавчих актів, зокрема Основ законодавства СРСР і союзних республік з усіх найголовніших галузей права. Експансія союзного законодавства на територію України не припинялася практично до самого розпаду СРСР.

Обґрунтовано, що з розгортанням демократичних процесів в умовах поглиблення перебудови ставала очевидною необхідність відмови від сталінської моделі союзної держави і переведення її у статус дійсно федеративної з подальшим розширенням прав союзних республік, зокрема й у галузі законотворчості. Аналізується зміст Закону СРСР “Про розмежування повноважень між Союзом РСР і суб’єктами федерації”. Доводиться, що цим нормативно-правовим актом московське союзне партійно-державне керівництво намагалося проводити політику начебто удосконалення взаємовідносин між СРСР в особі його найвищих органів державної влади й управління і союзними республіками, а насправді здійснювало політику збереження широких повноважень зазначених органів, зокрема і в законотворчій сфері.

У дослідженні з’ясовано, що в умовах перебудови тогочасне кремлівське керівництво, вимушене здійснювати тактику лавірування при вирішенні міжнаціональних відносин, вирішило продемонструвати свою спроможність забезпечити можливість реалізації союзними республіками їх конституційного права на вихід із СРСР. Вихід же УРСР зі складу СРСР означав би повну відмову республіки від союзного законодавства. У статті аналізується Закон СРСР “Про порядок вирішення питань, пов’язаних з виходом союзної республіки з СРСР” й обґрунтовується висновок, що реалізувати Україні відповідно до цього Закону своє право на вихід із СРСР було практично неможливо.

Наголошується, що після прийняття 16 липня 1990 р. Декларації про державний суверенітет України почалося активне дистанціювання України від союзного центру за всіма напрямками державного будівництва, що знаходило своє відображення у змінах і доповненнях Конституції УРСР і логічно завершилося прийняттям Верховною Радою УРСР 24 серпня 1991 р. історичного документа – Акта проголошення незалежності України, яким крім незалежності країни проголошувалося і створення самостійної української держави – України.

Під час дослідження проаналізовано Закон України “Про правонаступництво України” і постанову Верховної Ради України “Про порядок тимчасової дії на території України окремих актів законодавства Союзу РСР”, за допомогою яких відкривався шлях, так би мовити, до демонтажу в незалежній Україні союзного законодавства, яке впродовж багатьох років домінувало в республіці, що утримувалася у лещатах держави під назвою “СРСР”, в якій панувала адміністративно-командна система управління.

Ключові слова: верховенство законодавства СРСР; законодавство УРСР; перебудова 1985–1991 рр.; проголошення незалежності України; законодавство України про правонаступництво України.

У багатомісячній історії держави і права України період так званої перебудови (1985–1991 рр.) займає особливе місце. Саме тоді відбувалися зміни в економічній, політичній, ідеологічній, державній, правовій сферах Союзу Радянських Соціалістичних Республік (далі – СРСР), союзних республіках, які входили до складу цієї величезної держави, зокрема й Української Радянської Соціалістичної Республіки (далі – УРСР) як однієї з союзних республік. А все починалося з того, що позачерговий березневий (1985 р.) пленум Центрального комітету Комуністичної

партії Радянського Союзу (далі – ЦК КПРС) обрав на посаду Генерального секретаря ЦК цієї партії М. Горбачова, з ім'ям якого пов'язане проведення нового багатовекторного політичного курсу в СРСР упродовж 1985–1991 рр. Суть цього курсу, ініційованого кремлівською партійно-радянською верхівкою, полягала у спробі здійснити певну модернізацію економіки, соціальної сфери, ідеології, державного апарату та правової системи, зовнішньої політики країни. 23 квітня 1985 р. новий Генеральний секретар ЦК КПРС М. Горбачов виступив на пленумі ЦК партії з доповіддю “Про скликання чергового ХХVII з'їзду КПРС і завдання, пов'язані з його підготовкою”, в якій обґрунтував концепцію і стратегію прискорення соціально-економічного розвитку країни, курс на оновлення соціалізму. Потім ця стратегія отримала подальший розвиток у рішеннях ХХVII з'їзду КПРС, XIX Всесоюзної конференції КПРС, пленумів ЦК КПРС. Курс на оновлення соціалізму оформився в генеральну лінію партії на революційну перебудову всіх сфер життя багатомільйонної країни, яким був СРСР на початку перебудови.

Метою дослідження є висвітлення процесу поступового розширення повноважень найвищих органів державної влади й управління УРСР у галузі законотворчості, зокрема й у тому, що забезпечувало високу ступінь її суверенізації та мотивувало республіку, у підсумку, до проголошення незалежності.

Відповідно до ст. 70 чинної на той момент Конституції СРСР 1977 р. СРСР був єдиною союзною державою, утвореною на основі принципу соціалістичного федералізму, ‘в результаті вільного самовизначення націй і добровільного об'єднання рівноправних Радянських Соціалістичних Республік’¹ До речі, у ст. 6 цієї Конституції КПРС визначалась як керівна і спрямовуюча сила радянського суспільства, ядро його політичної системи, державних і громадських організацій. Тому не випадково перебудова здійснювалася за ініціативою і під керівництвом саме КПРС.

Перебудовчий процес у СРСР захопив і УРСР як одну з союзних республік, яка отримала цей статус у складі СРСР, утвореного у далекому 1922 р. На початку перебудови СРСР фактично був централізованою державою, для якої була характерна надмірна концентрація державної влади, функцій і повноважень у центрі в особі союзних органів державної влади й управління. Це багато у чому знецінювало задекларований на конституційному рівні принцип федеративного устрою СРСР. Він як суверенна держава мав свою єдину територію, яка включала території союзних республік; державний кордон; єдине союзне громадянство, при

¹ Сборник нормативных актов по советскому государственному праву (Лукьянов А отв ред, Юрид лит 1984) 109.

якому кожний громадянин союзної республіки був громадянином СРСР; цілісну систему союзних органів державної влади й управління; єдині збройні сили; грошову і кредитну системи; бюджет; державну символіку. СРСР також мав розгалужену систему законодавства, яке безпосередньо відображало його національно-державний устрій². Засади цієї системи визначалися Конституцією СРСР 1977 р. Так, відповідно до п. 4 ст. 73 до відання СРСР в особі його найвищих органів державної влади й управління відносилось забезпечення єдності законодавчого регулювання на всій території СРСР, встановлення Основ законодавства СРСР і союзних республік у різних галузях права. Конституція СРСР також містила статті, в яких говорилося про конкретне союзне законодавство. Так, у ст. 101 встановлювалося, що порядок проведення виборів до Рад народних депутатів визначається законом СРСР, союзних та автономних республік. У статті 106 говорилося, що недоторканність депутатів, а також інші гарантії депутатської діяльності встановлювалися Законом про статус депутатів й іншими законодавчими актами СРСР, союзних та автономних республік.

Достатньо широкими нормотворчими повноваженнями Конституція СРСР наділяла Уряд СРСР – Раду Міністрів СРСР. Уряд СРСР на основі і на виконання законів СРСР та інших рішень Верховної Ради СРСР та її Президії мав право видавати постанови й розпорядження і перевіряти їх виконання. Нормативні акти Ради Міністрів СРСР визнавалися обов'язковими для виконання на всій території СРСР (ст. 133 Конституції). Конституція передбачала і нормотворчу діяльність, яку здійснювали міністерства і державні комітети СРСР і наділялися правом у межах своєї компетенції видавати акти на основі й на виконання законів СРСР, інших рішень Верховної Ради СРСР і її Президії, постанов і розпоряджень Ради Міністрів СРСР, а також організувати й перевіряти їх виконання (ст. 135 Конституції). Таким чином, Конституція СРСР 1977 р. передбачала розгалужену систему союзного законодавства, яким регулювалися майже всі сфери державного, господарського, соціально-культурного будівництва в країні. Союзним республікам мало чого залишалось для нормотворчості на республіканському рівні.

Конституція СРСР містила норми, за допомогою яких забезпечувалося верховенство союзного законодавства, недопущення відхилення законодавства союзних республік, зокрема й УРСР, від вимог законодавства СРСР. Так, у ст. 74 Конституції СРСР встановлювалося, що закони СРСР мали однакову силу на території всіх союзних республік, а у випадку розбіжності закону союзної республіки з загальносоюзним законом діяв

² М Марченко (ред), *Теория государства и права* (Издательство Московского университета 1987) 349.

закон СРСР. Це означало встановлення Конституцією принципу пріоритетності союзного закону³. Стаття 121 Конституції СРСР відносила до відання Президії Верховної Ради СРСР здійснення контролю за дотриманням Конституції СРСР і забезпеченням відповідності конституцій та законів союзних республік Конституції і законам СРСР. Верховенство союзного законодавства забезпечувалося також наділенням Конституцією СРСР Ради Міністрів СРСР правом із питань, віднесених до відання СРСР, призупиняти виконання постанов і розпоряджень Ради Міністрів союзної республіки (ст. 134 Конституції). Для того щоб закони СРСР, постанови й інші акти Верховної Ради СРСР неухильно виконувалися у союзних республіках, ст. 116 Конституції СРСР передбачала публікацію цих правових актів мовами союзних республік. Публікувалися ці акти й українською мовою у такому офіційному виданні, як “Відомості Верховної Ради Союзу Радянських Соціалістичних Республік”. З 1989 р. союзні акти почали друкуватися українською мовою у такому офіційному виданні Верховної Ради СРСР, як “Відомості З’їзду народних депутатів СРСР у Верховній Раді СРСР”. Однак при цьому слід наголосити, що зазначені “Відомості”, надруковані українською мовою, містилися в одному й тому самому журналі разом із “Ведомостями” такого ж змісту, але надрукованими російською мовою. Відповідно до ст. 4 Закону СРСР від 24 квітня 1990 р. “Про мови народів СРСР” російська мова визнавалася на території СРСР офіційною мовою СРСР і використовувалася як засіб міжнаціонального спілкування⁴.

На початку перебудови в Україні діяла Конституція УРСР 1978 р. У преамбулі якої говорилося, що народ УРСР прийняв і проголосив цю Конституцію, зокрема й відповідно до Конституції (Основного Закону) Союзу Радянських Соціалістичних Республік 1977 р.⁵. Тому не випадково ця відповідність призвела до того, що Конституція УРСР повністю підпорядковувала всі сфери життя УРСР союзному центру, зокрема і його законодавчій системі. Так, у ст. 4 Конституції УРСР встановлювалося, що державні і громадські організації, службові особи зобов’язані були дотримуватися Конституції СРСР, Конституції УРСР і радянських законів. Як бачимо, на першому місці стоїть Конституція СРСР. Відповідно до ст. 30 Конституції УРСР обов’язки державних органів, громадських організацій, службових осіб і громадян щодо забезпечення безпеки країни та зміцнення її обороноздатності також визначалися законодавством СРСР. Про Конституцію СРСР, союзне законодавство, дія яких розпо-

³ Е Козлова (отв ред), *Советское государственное право: учебник* (Юрид лит 1983) 393.

⁴ Про мови народів СРСР: Закон СРСР від 24 квітня 1990 р. *Відомості З’їзду народних депутатів СРСР і Верховної Ради СРСР*. 1990. № 19. Ст. 327.

⁵ *Історія конституційного законодавства України: збірник документів* (Гончаренко В упоряд, Право 2007) 124.

всюджувалася і на території УРСР, ішлося і в інших статтях Конституції УРСР (статті 37, 90, 95, 97, 120, 122, 127, 135, 138, 149). А у статті 71 Конституції УРСР взагалі наголошувалося, що закони СРСР вважалися обов'язковими на території УРСР.

Таким чином, на союзному й українському конституційних рівнях проголошувалося верховенство і союзного законодавства, від якого повністю залежало українське республіканське законодавство, навіть у тій вузькій сфері державного, господарського, соціально-культурного будівництва, яке належало до законодавчих повноважень органів державної влади й управління УРСР. Цілком обґрунтованим є висновок Г. Сапаргалієва про те, що оскільки СРСР «фактично не був федеративною державою, радянське законодавство у змістовному розумінні не було федеративним»⁶. Тому цілком закономірно, що на початку перебудови на території УРСР діяла велика кількість різноманітних за своєю юридичною силою союзних законодавчих актів, перш за все, Конституція СРСР та Основи законодавства СРСР і союзних республік з усіх найголовніших галузей права⁷.

З розгортанням демократичних процесів в умовах поглиблення перебудови ставала все більш очевидною необхідність відмови від сталінської моделі союзної держави і впровадження у країні дійсно федеративної держави. Деякі заходи щодо розширення повноважень союзних республік були окреслені у постанові З'їзду народних депутатів СРСР від 9 червня 1989 р. «Про основні напрями внутрішньої і зовнішньої політики СРСР»⁸. У документі наголошувалося на необхідності неухильного дотримання й суттєвого розширення прав союзних республік, зокрема і в законодавчій сфері. Дотримуючись цієї настанови З'їзду народних депутатів СРСР, московське союзне керівництво почало проводити політику, начебто удосконалення взаємовідносин між СРСР і союзними республіками, а насправді політику збереження, а то й розширення повноважень союзних органів влади й управління, зокрема і в галузі законотворчості. 26 квітня 1990 р. був прийнятий Закон СРСР «Про розмежування повноважень між Союзом РСР і суб'єктами федерації» (далі – Закон)⁹. Він містив низку цікавих статей конституційного характеру. Так, ст. 6 відносила не просто до відання, а до виключного відання СРСР в особі його найвищих органів державної влади й управління

⁶ Государственно-правовые отношения в обновляющейся федерации. «Круглый стол» журнала «Советское государство и право» (1991) 9 Советское государство и право 19.

⁷ Див.: *Основы законодательства Союза ССР и союзных республик* (Юрид лит 1987) 512.

⁸ Про основні напрями внутрішньої і зовнішньої політики СРСР: постанова З'їзду народних депутатів СРСР від 9 червня 1989 р. *Відомості З'їзду народних депутатів СРСР і Верховної Ради СРСР*. 1989. № 3. Ст. 52.

⁹ Про розмежування повноважень між Союзом РСР і суб'єктами федерації: Закон СРСР від 26 квітня 1990 р. *Відомості З'їзду народних депутатів СРСР і Верховної Ради СРСР*. 1990. № 19. Ст. 329.

широке коло питань державного, господарського будівництва, оборони країни, зовнішньої політики. Закон визначав питання, вирішення яких відносилося до спільного відання союзних і республіканських органів державної влади. Наприклад, згідно з п. 1 ст. 8 Закону найвищим органам державної влади СРСР передавалося встановлення основ правового становища радянських громадян та їхніх громадських об'єднань, захист прав і свобод громадян СРСР незалежно від місця їхнього проживання. Ясна річ, що для регулювання відносин у зазначених сферах необхідно було приймати законодавчі акти союзного рівня, на базі яких потім союзні республіки могли приймати відповідні нормативні акти. Відповідно до п. 3 ст. 8 найвищим органам державної влади СРСР передавалося встановлення основ цивільного, земельного, лісового, водного, гірничого, кримінального, кримінально-виконавчого, фінансового, трудового законодавства, законодавства про соціальне забезпечення, про народну освіту, про охорону здоров'я, про охорону навколишнього середовища, про адміністративні правопорушення, про судоустрій і судочинство. Цією ж статтею органам державної влади й управління передавалося встановлення правових основ, які забезпечували б функціонування загальносоюзного ринку та його захист в інтересах усіх республік, а також встановлення загальних засад в інших галузях державного, господарського, соціально-культурного будівництва, які (ці засади) визначалися у союзних нормативних актах. Слід зазначити, що Закон, називаючи питання виключного відання союзних державних органів і спільного відання союзних та республіканських органів, нічого не говорив про питання, віднесені до відання союзних республік. Зверхність законодавчих актів СРСР підкріплювалася ст. 11 Закону, в якій вказувалося, що Конституція СРСР, закони СРСР, інші акти найвищих органів державної влади та управління СРСР були обов'язковими до виконання на всій території СРСР. Оскільки територія СРСР складалася із територій республік, то це означало, що обов'язковість союзного законодавства стосувалася і території УРСР. Зазначеною статтею також встановлювалося, що у разі суперечності законів та інших актів найвищих органів державної влади союзної республіки Конституції СРСР, законам СРСР та іншим актам найвищих органів державної влади СРСР діяли акти, видані органами СРСР.

При цьому слід зазначити, що Закон містив норму, яка, на перший погляд, була покликана гарантувати союзній республіці право на захист від законодавчого, так би мовити, свавілля з боку Ради Міністрів СРСР, союзних міністерств, державних комітетів і відомств СРСР щодо союзних республік. Так, у ч. 1 ст. 13 Закону встановлювалося, що найвищі

органи державної влади союзної республіки мали право опротестовувати постанови й розпорядження Ради Міністрів СРСР, якщо вони порушували права союзної республіки. Ця норма дає підстави стверджувати про появу механізму відстоювання прав союзної республіки у взаємовідносинах між нею і союзним органом. Насправді ця норма була дещо декларативною, оскільки у тій же ч. 1 ст. 13 Закону встановлювалося, що спірне питання підлягало вирішенню Верховною Радою СРСР. Не важко здогадатися, на користь якого органу вирішувалося б спірне питання. Частина 2 ст. 13 Закону наділяла найвищі органи державної влади й управління союзної республіки тепер вже навіть правом припиняти чинність на своїй території актів міністерств, державних комітетів і відомств СРСР у разі порушення ними законодавства СРСР або союзної республіки з повідомленням про це Раду Міністрів СРСР. Однак у цьому разі вирішення спірного питання покладалося на союзні органи. Було встановлено, що спірне питання вирішувала Верховна Рада СРСР у разі, коли чинність акта відповідного органу СРСР було припинено Верховною Радою союзної республіки, або вирішувала Рада Міністрів СРСР – у разі, коли чинність акта відповідного органу СРСР припинялася Радою Міністрів союзної республіки. Передбачений механізм вирішення спірних питань між союзними й республіканськими органами є ще одним свідченням намагання кремлівської верхівки зберегти верховенство союзного законодавства в умовах активного розгортання у союзних республіках процесів суверенізації.

У цих складних умовах тогочасне кремлівське керівництво, здійснюючи тактику лавірування, вирішило продемонструвати свою прихильність справі забезпечення такого фундаментального конституційного права союзної республіки, як право вільного виходу (сецесії) з СРСР, про що йшлося у Конституції СРСР, конституціях союзних республік, а також у Законі СРСР від 26 квітня 1990 р. “Про розмежування повноважень між Союзом РСР і суб’єктами федерації”. Так, у ст. 2 встановлювалося:

За кожною союзною республікою зберігається право вільного виходу з СРСР. Рішення про вихід союзної республіки з СРСР приймається вільним волевиявленням народів союзної республіки шляхом референдуму (народного голосування). Порядок вирішення питань, пов’язаних з виходом союзної республіки з СРСР, вирішується Законом СРСР¹⁰.

Реалізація союзною республікою, наприклад УРСР, свого права на вихід із СРСР означала б початок припинення на її території дії союзного законодавства і створення законодавства незалежної держави.

¹⁰ Про розмежування повноважень між Союзом РСР і суб’єктами федерації (п. 9).

Але реалізувати УРСР своє конституційне право на вихід із СРСР було далеко непростою справою. Річ у тім, що 26 березня 1990 р. Рада Національностей Верховної Ради СРСР прийняла постанову “Про проект Закону про порядок вирішення питань, пов’язаних з виходом союзної республіки з СРСР”, відповідно до якої проект зазначеного Закону приймався у першому читанні, а відповідним комісіям і комітетам Верховної Ради СРСР доручалося доопрацювати проект Закону з урахуванням пропозицій і зауважень, висловлених народними депутатами СРСР, і подати його 2 квітня 1990 р. на розгляд Верховної Ради СРСР¹¹. Це доручення Ради Національностей Верховної Ради СРСР було виконано, і 3 квітня 1990 р. Верховна Рада СРСР прийняла Закон СРСР “Про порядок вирішення питань, пов’язаних з виходом союзної республіки з СРСР”¹². На перший погляд прийняття нормативно-правового акта видавалося, так би мовити, епохальною подією у правовому визначенні взаємовідносин між СРСР і його суб’єктами – союзними республіками. З’явилася, принаймні, надія на можливість відновити, наприклад, УРСР незалежність і вкотре почати самостійно розбудовувати свою державу. Річ у тому, що український народ мав багатовікові традиції свого національного державотворення. Це і Київська Русь, Галицько-Волинська держава, Гетьманська козацька держава (друга половина XVII–XVIII ст.), національна державність часів визвольних змагань 1917–1921 рр. У період панування в Україні радянської моделі влади, зокрема й за часів перебування її у складі СРСР, у Конституціях СРСР 1924, 1936, 1977 рр. містилися норми, які передбачали право союзних республік на вільний вихід із СРСР. Про право України на вільний вихід із СРСР говорилося і в Конституціях УРСР 1929, 1937, 1978 рр. Однак механізм виходу союзної республіки з СРСР розроблено так і не було. Аналіз змісту Закону СРСР від 3 квітня 1990 р. “Про порядок вирішення питань, пов’язаних з виходом союзної республіки з СРСР” дає підстави стверджувати, що реалізувати право союзної республіки на вихід із СРСР було дуже непросто, оскільки Закон передбачав дійсно “надзвичайно складну процедуру виходу”¹³. Вкрай болісним міг виявитися вихід із СРСР для УРСР. Річ у тім, що у ч. 2 ст. 14 визначалося, що у взаємовідносинах між республікою, яка мала намір вийти із СРСР, з одного боку, і СРСР, а також іншими республіками, з другого боку, упродовж перехідного періоду, котрий міг тривати до п’яти років, мало бути розв’язано цілу низку складних питань. Треба також було

¹¹ Про проект Закону про порядок вирішення питань, пов’язаних з виходом союзної республіки з СРСР: постанова Рада Національностей Верховної Ради СРСР від 26 березня 1990 р. *Відомості З’їзду народних депутатів СРСР і Верховної Ради СРСР*. 1990. № 14. Ст. 229.

¹² Про порядок вирішення питань, пов’язаних з виходом союзної республіки з СРСР: Закон СРСР від 3 квітня 1990 р. *Відомості З’їзду народних депутатів СРСР і Верховної Ради СРСР*. 1990. № 15. Ст. 252.

¹³ В Колісник, ‘Біловезька Угода у контексті права та під тиском міфів’ (1995) 3 Віче 136.

погодити статус територій, що не належали республіці, яка виходила з СРСР, на момент її вступу до складу СРСР. Добре відомо, що УСРР (згодом УРСР) ввійшла до складу СРСР у 1922 р. Також відомо, що у 1939р. до складу УРСР були приєднані західноукраїнські землі, а у 1954 р. від РРФСР до УРСР було передано Кримську область. Не важко зрозуміти, на скільки б скоротилася територія України після її виходу з СРСР. І все ж таки, незважаючи на маневри союзного центру, зокрема й шляхом прийняття відповідних нормативних актів, спрямовані на збереження його домінування над союзними республіками, останні відповіли на це прийняттям у середині 1990 р. декларацій про державний суверенітет. Так, 12 червня 1990 р. була прийнята Декларація про державний суверенітет РРФСР. 16 липня 1990 р. Декларацію про державний суверенітет України прийняла Верховна Рада УРСР¹⁴. Декларація проголошувала верховенство, самостійність, повноту і неподільність влади республіки в межах її території, недоторканність і незмінність кордонів, право народу України на володіння, користування і розпорядження національним багатством, самостійне створення банківської, цінової, фінансової, митної, податкової систем. У Декларації йшлося про право України на власні збройні сили, внутрішні війська, органи державної безпеки, підпорядковані Верховній Раді республіки. Декларація, закріплюючи за Україною високий рівень суверенізації, реально наближала її до незалежності. Водночас слід зазначити, що вона була прийнята Верховною Радою в той час, коли УРСР входила до складу СРСР, в якому продовжувало домінувати союзне законодавство. Тому намагаючись дистанціюватися від союзного центру, зокрема й по лінії законодавства, Верховна Рада УРСР прийняла 24 жовтня 1990 р. Закон УРСР “Про зміни і доповнення Конституції (Основного Закону) Української РСР”¹⁵. При цьому внесення до Конституції УРСР 1978 р. деяких змін і доповнень були обумовлені прийняттям Декларації про державний суверенітет України. Зазначеним Законом із глави 7 Конституції, що мала назву “Українська РСР – союзна республіка у складі СРСР”, виключалися частини 2 і 3 ст. 68, у яких встановлювалося, що УРСР забезпечувала за СРСР в особі його найвищих державних органів державної влади й управління права, визначені ст. 73 Конституції СРСР, і що поза межами, зазначеними в ст. 73 Конституції СРСР, УРСР самостійно здійснювала державну владу на своїй території. У новій редакції викладалася ст. 71 Конституції УРСР. Якщо в попередній редакції вона мала такий зміст: ‘Стаття 71. Закони СРСР є обов’язковими на те-

¹⁴ Декларація про державний суверенітет України, прийнята Верховна Рада Української РСР 16 липня 1990 р. в *Закони України, т 1* (1996) 5-9.

¹⁵ Про зміни і доповнення Конституції (Основного Закону) Української РСР: Закон УРСР від 24 жовтня 1990 р. *Відомості Верховної Ради Української Радянської Соціалістичної Республіки*. 1990. № 45. Ст. 606.

риторії Української РСР', а відповідно до Закону від 24 жовтня 1990 р.: 'Стаття 71. На території Української РСР зберігається верховенство законів республіки'¹⁶. Таким чином, хоча в новій редакції ст. 71 Конституції УРСР не заявлялося про повне ігнорування союзного законодавства, але за республіканським законодавством тепер визнавалася зверхність на території республіки. Крім того, в Законі від 24 жовтня 1990 р. тепер прямо називалися ті сфери, котрі регулювалися виключно законодавством УРСР. Це стосувалося, зокрема: порядку проходження військової служби громадянами УРСР; обов'язків державних органів, громадських організацій, службових осіб і громадян щодо забезпечення безпеки України та зміцнення її обороноздатності; організації та порядку діяльності Конституційного Суду України; організації та порядку діяльності прокуратури УРСР тощо. До жовтня 1990 р. зазначені питання на законодавчому рівні регулювалися СРСР.

Закріплення Законом УРСР від 24 жовтня 1990 р. верховенства на території УРСР її законів було одним із проявів розгортання справжньої "війни" між союзним і республіканськими законодавствами, котра стала особливо напруженою після прийняття союзними республіками декларацій про держаний суверенітет. А. Піголкін називав війну законів 'війною норм: вона ведеться практично на всіх рівнях правотворчості' і наголошував на тому, що 'головна сфера, де проявляються протиріччя юридичних норм – видання республіканських законів, які прямо чи побічно, в цілому чи то в якійсь-то частині протирічять союзним нормам'¹⁷. Намагаючись вирівняти ситуацію на користь союзного законодавства, Верховна Рада СРСР прийняла 24 жовтня 1990 р. Закон "Про забезпечення дії законів та інших нормативних актів законодавства Союзу РСР"¹⁸. У ньому, зокрема, констатувалося, що законодавча діяльність найвищих органів державної влади союзних республік на основі прийнятих ними декларацій про держаний суверенітет зміцнювала політичну й економічну самостійність республік і наповнювала реальним змістом їхній суверенітет. Водночас у ньому зазначалося, що почастишали випадки відмови державних органів союзних республік від реалізації загальносоюзних законів та інших актів найвищих органів державної влади й управління СРСР, виданих у межах їхньої компетенції. Також зазначалося, що робилися спроби закріплення попередніх умов дії цих актів на території відповідних союзних республік – ратифікації або затвердження загальносоюзних актів найвищими органами республік. Називалися й інші обста-

¹⁶ Про зміни і доповнення Конституції (Основного Закону) Української РСР (н 15).

¹⁷ 'Государственно-правовые отношения в обновляющейся федерации. "Круглый стол" журнала "Советское государство и право" (1991) 9 Советское государство и право 212.

¹⁸ Про забезпечення дії законів та інших нормативних актів законодавства Союзу РСР: Закон СРСР від 24 жовтня 1990 р. *Відомості З'їзду народних депутатів СРСР і Верховної Ради СРСР*. 1990. № 44. Ст. 918.

вини, які підривали верховенство союзного законодавства. Тому цей Закон містив норми, спрямовані на забезпечення верховенства і дієвості союзних законодавчих актів. Зокрема, ст. 1 встановлювалося, що закони, укази Президента СРСР, інші акти, видані в межах їхніх повноважень, були обов'язковими для виконання всіма державними і громадськими організаціями, службовими особами й громадянами на території СРСР. У статті також зазначалося, що якщо закон республіки не збігався із законом СРСР, то надалі діяв закон СРСР. Ясно, що протистояння між союзним центром і союзними республіками в законодавчій галузі породжувало дестабілізацію у сфері правового регулювання, поглиблюючи в ній кризові явища. Справа в цих взаємовідносинах зайшла так далеко, що 24 грудня 1990 р. З'їзд народних депутатів СРСР вимушений був прийняти постанови “Про збереження Союзу РСР як оновленої федерації рівноправних суверенних республік”¹⁹ і “Про референдум СРСР у питанні про Союз Радянських Соціалістичних Республік”²⁰. Однак і після прийняття цих правових актів протистояння між союзними державними органами і союзними республіками продовжувалося, про що, зокрема, свідчить інформація, яка містилася у постанові Верховної Ради СРСР від 20 лютого 1991 р. “Про виступ на Центральному телебаченні 19 лютого 1991 р. Голови Верховної Ради РРФСР Б. М. Єльцина”. У постанові, зокрема, зазначалося, що у цьому виступі Б. Єльцина містилися положення і заклики, спрямовані на зміну законно обраних найвищих органів влади країни, негайну відставку Президента СРСР, які входили у протиріччя з Конституцією СРСР і створювали в країні надзвичайну ситуацію²¹. Протистояння між союзним центром і союзними республіками проявилось і під час проведення референдуму СРСР 17 березня 1991 р. у питанні про збереження СРСР як оновленої федерації рівноправних суверенних республік, про що йшлося у постанові Верховної Ради СРСР від 21 березня 1991 р. “Про підсумки референдуму СРСР 17 березня 1991 року”. У документі, зокрема, зазначалося, що органи влади деяких республік (Грузія, Литва, Молдова, Латвія, Вірменія, Естонія) не виконали рішення IV З'їзду народних депутатів СРСР і Верховної Ради СРСР про проведення референдуму. Тому Верховна Рада СРСР визнала за необхідне вжити заходів для забезпечення суворого додержання за-

¹⁹ Про збереження Союзу РСР як оновленої федерації рівноправних суверенних республік: постанова З'їзду народних депутатів СРСР від 24 грудня 1990 р. *Відомості З'їзду народних депутатів СРСР і Верховної Ради СРСР*. 1990. № 59. Ст. 1158.

²⁰ Про референдум СРСР у питанні про Союз Радянських Соціалістичних Республік: постанова З'їзду народних депутатів СРСР від 24 грудня 1990 р. *Відомості З'їзду народних депутатів СРСР і Верховної Ради СРСР*. 1990. № 59. Ст. 1161.

²¹ Про виступ на Центральному телебаченні 19 лютого 1991 р. Голови Верховної Ради РРФСР Б. М. Єльцина: постанова Верховної Ради СРСР від 20 лютого 1991 р. *Відомості З'їзду народних депутатів СРСР і Верховної Ради СРСР*. 1991. № 9. Ст. 204.

конів СРСР, 'недопущення протиборства союзного і республіканського законодавства, для консолідації і згуртування суспільства на шляхах його демократичного оновлення'²².

Однак і в таких умовах союзні державні органи продовжували нарощувати свою законодавчу базу, що розповсюджувала свою дію і на УРСР як одну з союзних республік. У цьому легко переконатися, якщо звернутися, наприклад, до такого джерела, як Відомості З'їзду народних депутатів і Верховної Ради СРСР (номери 1–40) за перше півріччя 1991 р., у яких друкувалися тексти законів СРСР, указів Президента СРСР, інші правові акти союзних державних органів. Але наскільки вони виконувалися в республіках, зокрема і в УРСР, особливо після проголошення 24 серпня незалежності України, це вже окреме питання.

Стабілізувати відносини між союзним центром і союзними республіками, зокрема і в законодавчій сфері, покликаний був новий Союзний Договір, робота над проектом якого активізувалася наприкінці 1990 р. Так, 3 грудня того самого року Верховна Рада СРСР прийняла постанову "Про загальну концепцію нового Союзного Договору і пропонуваній порядок його укладання" – підтримати в основному зазначену концепцію цього Договору, а також передати поданий Президентом СРСР проект Союзного Договору для обговорення на IV З'їзді народних депутатів²³. Таке обговорення відбулося. 25 грудня 1990 р. З'їзд народних депутатів СРСР прийняв постанову "Про загальну концепцію нового Союзного Договору і порядок його укладання", в якій спеціально підкреслювалося, що головною умовою досягнення згоди між СРСР і суб'єктами федерації було додержання чинної Конституції СРСР і союзного законодавства²⁴.

Упродовж першої половини 1991 р. відбувалася активна робота з підготовки проекту нового Союзного Договору. 28 червня 1991 р. проект "Договору про Союз суверенних держав", який детально й неодноразово розглядався, змінений та уточнений повноважними представниками республік, Радою Федерації і підготовчим комітетом, утвореним IV З'їздом народних депутатів СРСР, був опублікований у центральних газетах²⁵. Проект Договору приділяв увагу й законодавчому питанню. Він містив ст. 11 "Закони", яка встановлювала, що закони Союзу з питань

²² Про підсумки референдуму СРСР 17 березня 1991 року: постанова Верховної Ради СРСР від 21 березня 1991 р. *Відомості З'їзду народних депутатів СРСР і Верховної Ради СРСР*. 1991. № 13. Ст. 350.

²³ Про загальну концепцію нового Союзного Договору і пропонуваній порядок його укладання: постанова Верховної Ради СРСР від 3 грудня 1991 р. *Відомості З'їзду народних депутатів СРСР і Верховної Ради СРСР*. 1990. № 50. Ст. 1077.

²⁴ Про загальну концепцію нового Союзного Договору і порядок його укладання: постанова З'їзду народних депутатів СРСР від 25 грудня 1990 р. *Відомості З'їзду народних депутатів СРСР і Верховної Ради СРСР*. 1991. № 1. Ст. 2.

²⁵ Проект "Договору про Союз суверенних держав" 28 червня 1991 р. (28 июня 1991) 152 Известия.

його відання мали верховенство і були обов'язковими для виконання на території республік. До відання ж СРСР ст. 5 Договору відносила найголовніші для будь-якої держави питання внутрішньої і зовнішньої політики, які планувалося врегульовувати союзними законами. Але це не все. У статті 6 “Сфера спільного відання Союзу і республік” перелічувалися питання державного, господарчого, соціально-культурного будівництва, які підлягали вирішенню союзними органами влади разом із республіками. Аналіз змісту статей 5 і 6 проекту Договору дає підстави стверджувати, що республікам мало що залишалось для регулювання суспільних відносин за допомогою республіканського законодавства.

11 і 12 липня 1991 р. доповідь про проект Договору про Союз суверенних держав обговорювалась на засіданнях Верховної Ради СРСР. 12 липня Верховна Рада СРСР прийняла постанову “Про проект Договору про Союз суверенних держав”, в якій, зокрема, зверталася увага на необхідність при доопрацюванні документа сформулювати в проекті Союзного Договору перелік Основ законодавства СРСР і республік, а також не допускати зупинення СРСР законів республік і республіками – союзних законів, розв'язуючи можливі спори шляхом погоджувальних процедур або рішеннями Конституційного Суду СРСР²⁶. Як бачимо, наміри зберігати Основи законодавства СРСР і республік гарантувало союзним органам можливість зберігати їх монопольне право у сфері законодавства вже у майбутньому Союзі суверенних держав, однією з яких могла бути і Українська держава у випадку утворення такого Союзу. Верховна Рада СРСР також прийняла Звернення до Верховних Рад і депутатів таких республік, як Грузія, Литва, Молдова, Латвія, Вірменія та Естонія, які взагалі не розглядали проект Союзного Договору²⁷. А переговори між союзним керівництвом і представниками інших республік стосовно Союзного Договору відбувалися досить складно. Утім, 15 серпня 1991 р. було розповсюджено остаточний текст проекту Союзного Договору. Однак і цей документ залишав фактично недоторканною зверхність центру при прийнятті рішень із ключових питань державного, господарського, соціально-культурного будівництва в новому СРСР (Союзі Радянських Суверенних Республік) – суверенній федеративній державі. Церемонію попереднього підписання Союзного Договору було призначено на 20 серпня 1991 р. Однак 19–21 серпня у СРСР відбулася спроба здійснити державний переворот, спрямований на збереження централізованої союзної держави. Але триденний путч, який розпочався у Моск-

²⁶ Про проект Договору про Союз суверенних держав: постанова Верховної Ради СРСР від 12 липня 1991 р. *Відомості З'їзду народних депутатів СРСР і Верховної Ради СРСР*. 1991. № 29. Ст. 853.

²⁷ Верховным Советам Грузии, Литвы, Молдовы, Латвии, Армении, Эстонии, народным депутатам этих республик: Обращение Верховного Совета от 12 июля 1991 г. *Ведомости Съезда народных депутатов СССР и Верховного Совета СССР*. 1991. № 29. Ст. 854.

ві 19 серпня 1991 р., був припинений демократичними силами. Невдала спроба державного перевороту у СРСР прискорила його розпад. Так, 6 вересня 1991 р. утворена відповідно до Закону СРСР від 5 вересня 1991 р. “Про органи державної влади і управління Союзу РСР в перехідний період” Державна Рада СРСР прийняла постанови про визнання незалежності Литовської, Латвійської та Естонської республік²⁸.

24 серпня 1991 р. позачергова сесія Верховної Ради УРСР прийняла справді історичний документ – Акт проголошення незалежності України, яким крім незалежності країни проголошувалося і створення самостійної української держави – Україна²⁹. У цей же день Верховна Рада УРСР прийняла і постанову “Про проголошення незалежності України”³⁰. У цих коротких за змістом історичних документах не випадково знайшлося місце для відповіді на питання про законодавчу базу тепер вже незалежної держави. Було визначено, що з моменту проголошення незалежності України на її території чинними ставали виключно її Конституція, закони, постанови Уряду та інші акти законодавства республіки. Акт проголошення незалежності України було підтверджено на Всеукраїнському референдумі 1 грудня 1991 р. У цей же день Президентом України був обраний Л. Кравчук. 5 грудня 1991 р. Верховна Рада України прийняла звернення “До парламентів і народів світу”, в якому наголошувалося, що понад 90 % учасників референдуму висловилися за незалежність України і тим самим здійснилися віковічні мрії та прагнення одного з найчисленніших народів Європи відродити свою неодноразово руйновану державність. У документі також зазначалося, що Договір 1922 р. про утворення СРСР Україна вважає стосовно себе недійсним і нечинним³¹.

На момент проголошення незалежності України на її території діяло законодавство УРСР, яке багато в чому дублювало відповідне законодавство СРСР. Тому 12 вересня 1991 р. був прийнятий Закон України “Про правонаступництво України”. У статті 3 визначалося, що закони УРСР та інші акти, ухвалені Верховною Радою УРСР, продовжували діяти на території України, якщо вони не суперечили законам України, ухваленими після проголошення незалежності України. Шлях до демонтажу в Україні союзного законодавства, яке впродовж багатьох років домінувало в республіці, був відкритий, хоча формально СРСР продовжував існувати, незважаючи на те, що в кінці серпня 1991 р. про свою незалеж-

²⁸ Див.: *Ведомости Съезда народных депутатов СССР и Верховного Совета СССР*. 1991. № 37. Ст. 1091, 1092, 1093.

²⁹ Акт проголошення незалежності України від 24 серпня 1991 р. *Відомості Верховної Ради України*. 1991. № 38. Ст. 502.

³⁰ Про проголошення незалежності України: постанова Верховної Ради УРСР від 24 серпня 1991 р. *Відомості Верховної Ради України*. 1991. № 38. Ст. 502.

³¹ До парламентів і народів світу: звернення Верховної Ради України від 5 грудня 1991 р. *Відомості Верховної Ради України*. 1992. № 8. Ст. 199.

ність проголосили не тільки Україна, а й інші республіки. Останню, так би мовити, юридичну крапку на можливості відновлення верховенства союзного законодавства поставила підписана 8 грудня 1991 р. президентами РРФСР і України, Головою Верховної Ради Білорусі Угода про створення Співдружності Незалежних Держав, яка передбачала припинення існування СРСР як суб'єкта міжнародного права і геополітичної реальності, зокрема і з його законодавчими органами³². Перед незалежною Україною відкривався шлях до створення свого вітчизняного права. Відповідь на питання про долю союзного законодавства в Україні після припинення існування СРСР містилася у постанові Верховної Ради України від 12 серпня 1991 р. “Про порядок тимчасової дії на території України окремих актів законодавства Союзу РСР”. У ній зазначалося, що до прийняття відповідних актів законодавства України на території республіки підлягали застосуванню акти законодавства СРСР із питань, які не були врегульовані законодавством України і за умов, якщо вони не суперечили Конституції і законам України³³. Це було правильне рішення, оскільки беззастережне скасування всього законодавчого масиву союзного законодавства, яке застосовувалося в Україні до розпаду СРСР, могло призвести до анархії й безладу у сфері правового регулювання після проголошення її незалежності. Закон України “Про правонаступництво України” і постанова Верховної Ради від 12 вересня 1991 р. “Про порядок тимчасової дії на території України окремих актів законодавства Союзу РСР” залишалися чинними ще тривалий час. І тільки наприкінці серпня 2019 р. Президентом України був внесений проект Закону України “Про внесення змін до Закону України ‘Про правонаступництво України’ щодо скасування дії актів СРСР та УРСР на території України”, зареєстрований під № 1075. У законопроекті ст. 3 Закону “Про правонаступництво України” запропоновано викласти у такій редакції:

Стаття 3. Закони та інші акти органів державної влади і управління Союзу РСР та Української РСР, крім Декларації про державний суверенітет України від 16 липня 1990 року, Акта проголошення незалежності України від 24 серпня 1991 року, актів, що стосуються адміністративно-територіального устрою України та державного кордону України, актів, якими надано згоду на обов'язковість міжнародних договорів, укладених Українською РСР, актів організаційно-розпорядчого характеру та індивідуальних актів, не діють на території України³⁴.

³² Людина. *Право. Держава: Збірник правових актів* (Торш В упоряд, Консум 1996) 47-9.

³³ Про порядок тимчасової дії на території України окремих актів законодавства Союзу РСР: постанова Верховної Ради України від 12 серпня 1991 р. *Відомості Верховної Ради України*. 1991. № 46. Ст. 621.

³⁴ Про внесення змін до Закону України “Про правонаступництво України” щодо скасування дії актів СРСР та Української РСР на території України: проект Закону України від 29 серпня 2019 р. № 1075 <http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=66305> (дата звернення: 09.12.2019).

У проєкті закону водночас пропонувалося визнати такою, що втратила силу, постанову Верховної Ради України від 12 вересня 1991 р. “Про порядок тимчасової дії на території України окремих актів законодавства Союзу РСР”. З прийняттям зазначеного Закону буде поставлена остання крапка в історії союзного законодавства, яке впродовж багатьох років домінувало в системі законодавства України.

REFERENCES

Bibliography

Edited books

1. *Istoriia konstytutsiinoho zakonodavstva Ukrainy: zbirnyk dokumentiv [History of Constitutional Legislation of Ukraine: Collected Documents]* (Honcharenko V uporiad, Pravo 2007) (in Ukrainian).
2. Kozlova E (otv red), *Sovetskoe gosudarstvennoe pravo: uchebnik [Soviet State Law: Textbook]* (Jurid lit 1983) (in Russian).
3. *Liudyna. Pravo. Derzhava: zbirnyk pravovykh aktiv [Individual. Law. State: Collected Legal Acts]* (Torosh V uporiadnyk, Konsum 1996) (in Ukrainian).
4. Marchenko M (red), *Teoriia gosudarstva i prava [Theory of State and Law]* (Izdatel'stvo Moskovskogo universiteta 1987) (in Russian).
5. *Osnovy zakonodateľstva Sojuza SSR i sojuznyh respublik [Primary Legislation of the USSR and the Union Republics]* (Jurid lit 1987) (in Russian).
6. *Sbornik normativnyh aktov po sovetskomu gosudarstvennomu pravu [Collected Statutory Acts on Soviet State Law]* (Luk'janov A otv red, Jurid lit 1984) (in Russian).

Journal articles

7. ‘Gosudarstvenno-pravovye otnosheniia v obnovljajushhejsja federacii. “Kruglyj stol” zhurnala “Sovetskoe gosudarstvo i pravo” [‘State Legal Relations in the Renewing Federation. Round Table of the Journal ‘Soviet State and Law’]’ (1991) 9 *Sovetskoe gosudarstvo i pravo* 19 (in Russian).
8. Kolisnyk V, ‘Bilovezka Uhoda u konteksti prava ta pid tyskom mifiv’ [‘The Belovezha Accords in the Context of Law and Under the Pressure of Myths’] (1995) 3 *Viche* 136 (in Ukrainian).

Volodymyr Goncharenko

LAW-MAKING POWERS OF SUPREME PUBLIC
AND ADMINISTRATIVE AUTHORITIES OF UKRAINE
IN THE PERESTROIKA PERIOD (1985–1991)

ABSTRACT. In the history of Ukrainian people, with their centuries-long tradition of national State-building, the Perestroika period (1985–1991) was special in the sense that in those times there were processes which resulted in the destruction of the excessively centralized State which, in fact, the then Union of Soviet Socialist Republics (USSR) was, and also given that favorable conditions emerged for the proclamation of Ukraine's independence.

The article aims at highlighting the process of gradual expansion of powers of the supreme public and administrative authorities of the Ukrainian Soviet Socialist Republic (UkSSR) with regard to lawmaking, in particular, those which ensured a high level of its sovereignty and, in the long run, drove the Republic to declare its independence.

Having analyzed the provisions of the USSR Constitution, 1977 and the UkSSR Constitution, 1978, the author established that at the beginning of Perestroika, the Union public and administrative authorities were given extremely broad powers to create an extensive system of Union legislation which regulated almost all areas of State-, economic, social and cultural building in the country. The Union Republics, including the Ukrainian SSR, had little left for their own rule-making activities at the national level. The article outlines the provisions of the Union and Republican Constitutions which ensured the supremacy of the Union regulatory framework and prevented any deviation of UkSSR legislation from requirements of USSR legislation. The author puts a particular emphasis on Article 71 of the USSR Constitution which declared categorically that laws of the USSR were mandatory in the Ukrainian SSR territory. It is proved that the constitutional supremacy of the Union legislation naturally entailed the situation when a huge quantity of Union legal acts of diverse legal nature were in effect in the Ukrainian SSR territory, in particular, primary legislation of the USSR and the Union Republics in all of the main branches of law. Such expansion of the Union legislation within Ukraine's territory did not stop almost until the collapse of the USSR.

The article proves that as Perestroika progressed entailing the deployment of democratic processes, there obviously arose the need to abandon the Stalinist model of the Union State and transfer it to the status of a truly Federal State with further expansion of the rights of the Union republics, including those which they had with regard to law-making. The article analyzes the content of the Law of the USSR "On Delineation of Powers Between the USSR and Constituent Entities of the Federation". The author demonstrates that by this legal act, the Moscow Union State Party leadership pretended to pursue the policy of improving the relations between the USSR, represented by its supreme public and administrative authorities, and the Union Republics, but in fact implemented the policy of preserving the broad powers of those bodies, including in the law-making area.

It is established in the study that under the conditions of Perestroika, the then Kremlin leadership, being forced to implement the maneuvering tactics in resolving the issues of interethnic relations, decided to demonstrate its ability to ensure that the Union Republics

Володимир Гончаренко

could exercise their constitutional right to secede from the USSR. The withdrawal of the Ukrainian SSR from the USSR would mean that the Republic completely renounced the Union legislation. The article analyzes the Law of the USSR “On the Procedure for Resolving Issues Related to the Secession of the Union Republic from the USSR” and substantiates the conclusion that it was almost impossible for Ukraine to exercise its right to secede from the USSR in accordance with this Law.

It is noted that after the adoption of the Declaration of State Sovereignty of Ukraine on July 16, 1990, Ukraine began actively distancing itself from the Union center in all areas of State-building, and this was reflected in the changes of and additions to the Constitution of the USSR and logically entailed the adoption by the UkSSR’s Verkhovna Rada of the historical document on August 24, 1991 – the Act of Proclamation of Independence of Ukraine which, along with independence of the country, proclaimed the establishment of the sovereign Ukrainian State -Ukraine.

Within the study, the author analyzed the Law of Ukraine “On Legal Succession of Ukraine” and the Resolution of the Verkhovna Rada of Ukraine “On the Procedure of Interim Validity of Separate Acts of USSR Legislation in the Territory of Ukraine”; they, so to speak, opened the way for the independent Ukraine to dismantle the Union legislation which for many years dominated in the Republic that was held in the grip of the State known as “the USSR” with its dominating administrative command system of administration.

KEYWORDS: supremacy of the USSR legislation; legislation of the Ukrainian SSR; Perestroika 1985–1991; declaration of independence of Ukraine; legislation of Ukraine on legal succession of Ukraine.

Ольга Середя

кандидатка юридичних наук, доцентка,
відповідальна секретарка Національного проєкту
“Скарбниця пам'яток українського права”

ПАМ'ЯТКИ ПРАВА
ЯК НЕВІД'ЄМНІ АТРИБУТИ ТА ФУНДАМЕНТ
УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ
В КОНЦЕПЦІЇ НАЦІОНАЛЬНОГО ПРОЄКТУ
“СКАРБНИЦЯ ПАМ'ЯТОК УКРАЇНСЬКОГО ПРАВА”

У країнах Європейського Союзу (далі – ЄС) здійснюється поточна систематизація не лише законодавства, а й *пам'яток права як документів – маркерів історичної пам'яті народу про державність, державотворчі процеси на різних етапах його розвитку*. Тому в умовах інтеграційного процесу України до ціннісного й політичного простору держав – членів ЄС показовим є ставлення до національної правової спадщини – пам'яток українського права.

Також постала потреба *подолання історичних політичних міфів*, які загрожують національній безпеці України. Українське суспільство та його міжнародні партнери вже тривалий час вводяться в оману “переписаною” історією держави-агресора. Тому є реальна небезпека втратити правову спадщину України, а з нею – самобутнє коріння української державності. Низка пам'яток українського права від авторів – постатей-державотворців (наприклад, “Руська правда” Ярослава Мудрого) вже стали частиною “чужої” історії, а отже, і “чужої” ідентичності, інші – забуті.

Зважаючи на тисячолітню традицію українського державотворення, з метою захисту та популяризації історичних витоків й атрибутів української державності, якими є пам'ятки українського права, редакція юридичного журналу “Право України” започаткувала ініціативу – Національний проєкт “Скарбниця пам'яток українського права”.

Розпорядженням Голови Верховної Ради України від 23 жовтня 2019 р. № 350 “Про систематизацію пам’яток українського права та здійснення багатотомного видання ‘Скарбниця пам’яток українського права” (далі – Розпорядження), *прийнято рішення підтримати ініціативу редакції юридичного журналу “Право України”*: систематизувати пам’ятки українського права як ціннісний та правовий фундамент чинного законодавства України; укласти 10-томне видання “Скарбниця пам’яток українського права”, а також створити електронний ресурс із вільним доступом.

Керівництво проектом та контроль за його виконанням доручено голові Редакційної ради юридичного журналу “Право України”, Першому заступнику Голови Верховної Ради України, доктору юридичних наук, професору, члену-кореспонденту Національної академії правових наук України (далі – НАПрН України) Руслану Стефанчуку, *керівництво інформаційним забезпеченням – заступниці* Голови Верховної Ради України, кандидатці історичних наук Олені Кондратюк. *Виконавцем проекту офіційно визнано Редакційну раду, редакцію юридичного журналу “Право України” та юридичне видавництво “Право України”*.

До підготовки концепції та змісту Національного проекту “Скарбниця пам’яток українського права” Розпорядженням залучено науково-дослідні установи Національної академії наук України (далі – НАН України), НАПрН України, Національну бібліотеку України імені В. І. Вернадського, Національну історичну бібліотеку України, інші наукові бібліотеки України, архівні установи та музеї.

Головним науковим консультантом проекту є директор Інституту історії України НАН України, доктор історичних наук, професор, академік НАН України Валерій Смолий, а *головним науковим координатором – президент* НАПрН України, доктор юридичних наук, професор, академік НАПрН України Олександр Петришин.

Згідно з Розпорядженням видання “Скарбниця пам’яток українського права” та *розробка відповідного електронного ресурсу будуть здійснені з використанням небюджетних коштів*.

Це рішення відповідає нашому переконанню, що *його зобов’язане здійснити сучасне покоління українських меценатів*: правники, представники бізнесу та підприємці, національні неурядові організації та благодійні фонди. Адже будь-який народ, будь-яка нація починається передусім із того, що вона зобов’язана досконало знати своє коріння та витоки, бо, як казав М. Рильський, “хто не знає свого минулого, той не вартий

свого майбутнього. Хто не шанує видатних людей свого народу, той сам не годен пошани”¹.

Національний проєкт “Скарбниця пам’яток українського права” націлений на консолідацію української нації, утвердження її самоідентичності як самобутньої та європейської нації з тисячолітньою державністю, полікультурним досвідом право- і державотворення. Проєкт дасть змогу виявити та зберегти правову спадщину України – пам’ятки українського права як невід’ємні атрибути та фундамент української державності.

Поняття “пам’яток українського права” у широкому розумінні тлумачимо як документи, що становлять духовну (ціннісну) і матеріальну основу державності та виступають водночас її ознаками й атрибутами. Пам’ятки українського права – ідентифікаційні національні символи державності.

У вузькому розумінні – *письмові нормативні джерела*: конституції, кодекси, зібрання, нормативно-правові акти та договори, акти церковного права в Україні, рішення органів місцевого самоврядування, рішення громадських судів та інші джерела українського звичаєвого права, які відтворюють генезу та особливості розвитку української державності від її витоків до сучасності (IX–XXI ст.), а також є документами – маркерами історичної пам’яті українського народу про походження та становлення державності.

Серед них розрізняємо, власне, *українські пам’ятки та пам’ятки права, які здійснили визначний вплив на формування української державності*.

До першої групи відносимо, зокрема: пам’ятки українського звичаєвого права (IX–XX ст.); пам’ятки українського права доби Київської держави (IX–XIII ст.); пам’ятки українського права доби Галицько-Волинської держави (XII–XIV ст.); пам’ятки українського права Української козацької держави “Військо Запорозьке” (XVII–XVIII ст.); пам’ятки українського права доби Української національної революції (1917–1921 рр.); пам’ятки права Української СРР/РСР (1917–1991 рр.); пам’ятки права сучасної Української державності (1991–2020 рр.).

Другу групу становлять *пам’ятки права, які здійснили вагомий вплив на формування української державності*: пам’ятки права у період перебування українських земель у складі Великого князівства Литовсько-го, Польського королівства, Речі Посполитої (XIV – кінець XVIII ст.); пам’ятки права у період перебування українських земель у складі Австрії (Австро-Угорщини), Московського царства (Російської імперії) (кінець XVIII – початок XX ст.). Це документи, які де-юре прийняті органами

¹ Цит. за: О Святоцький, ‘Українська державність: поняття, основні ознаки, символи, атрибути, витoki та етапи становлення’ (Голос України, 23.02.2019) <<http://www.golos.com.ua/article/314085>>.

влади цих держав. Однак вони мають тісний зв'язок з українською державністю, правовими інститутами українського права або вплинули на їхній розвиток².

Такий підхід відповідає змісту історичної політики ЄС, де особливе значення має концепція спільності історії та тісних історичних зв'язків як консолідуючих факторів Європи. Оскільки правові системи держав ЄС формувалися інклюзивно, відповідно, пам'ятки права є водночас і атрибутом національної державності, і спільним надбанням європейських народів. На різних етапах державотворення в Європі український народ був його активним учасником і творцем. Перебуваючи у складі інших держав, він зберігав свою юридичну автономію, брав участь у державному управлінні, або отримував відповідне державне регулювання з урахуванням місцевих юридичних звичаїв та практик. За таких особливостей до пам'яток українського права цілком обґрунтовано віднесені нормативні джерела зарубіжного походження, що впливає із їхнього загальноєвропейського значення і контексту.

Провідна ідея

Виконання проєкту передбачає здійснення систематизації 648 пам'яток українського права (IX – початок XXI ст.), їхню діджиталізацію, переклад та наукове коментування.

Результатом стане видання трьох серій книг: перша серія – видання кожної окремої пам'ятки (590 книг); друга серія – багатотомне видання “Скарбниці пам'яток українського права” у 10 томах (19 книгах); третя серія – видання 10 пам'яток-реліквій українського права, які здійснили значущий вплив на формування української державності. Кожна пам'ятка буде подана в оригінальному (факсимільному) вигляді, українською мовою та з науково-популярними коментарями.

Також буде розроблено вебпортал правової спадщини України з відкритим доступом.

Мета

Метою проєкту є утвердження української ідентичності та ідеї про самобутність і правонаступництво української державності від IX – до початку XXI ст. через збереження і популяризацію пам'яток українського права як її атрибутів.

Її досягнення можливе через реалізацію таких завдань:

² Перелік пам'яток українського права додається та виноситься на загальне обговорення. Пропозиції просимо надсилати на електронну адресу: skarb_pravo@ukr.net.

1) на базі бібліотечних та архівних фондів виявити і *систематизувати пам'ятки українського права* – документи органів влади, місцевого самоврядування тощо, які відображають генезу української державності від Київської держави до етапу державної незалежності України; а також здійснили значний вплив на процеси становлення та розвитку української державності;

2) *оцифрувати пам'ятки українського права*;

3) *розробити вебпортал* правової спадщини України “Скарбниця пам'яток українського права” та розмістити бази даних цифрових копій пам'яток українського права *на платформі юридичного журналу “Право України” у відкритому доступі*;

4) створити науково-популярні коментарі до кожної пам'ятки;

5) здійснити *видання “Скарбниця пам'яток українського права” у 10 томах (19 книгах)*;

6) здійснити *видання 648 пам'яток українського права* окремими книгами (590 книг);

7) здійснити *видання 10 особливо значущих для української державності пам'яток – реліквій українського права*;

8) провести *комплекс комунікаційних заходів для популяризації проєкту та пам'яток українського права* як в Україні, так і за кордоном.

Хронологічні межі

Систематизація пам'яток українського права буде здійснена відповідно до етапів становлення та розвитку української державності від історичних витоків – до етапу державної незалежності: доби Київської держави (IX–XIII ст.), доби Галицько-Волинської держави (XII–XIV ст.), у період перебування українських земель у складі Великого князівства Литовського, Польського королівства, Речі Посполитої (XIV – кінець XVIII ст.), доби Української козацької держави “Військо Запорозьке” (XVII–XVIII ст.), у період перебування українських земель у складі Австрії, Австро-Угорської та Російської імперій (кінець XVIII – початок XX ст.), доби Української національної революції (1917–1921 рр.), Української СРР/РСР (1917–1991 рр.) та сучасної української державності (1991–2020 рр.).

Унікальність

Уперше через комплексне застосування інноваційних технологій і наукових досліджень у сфері історії права, археографії та джерелознавства сучасний правотворчий процес буде поєднано з його історичними витоками та засадничими принципами; а також прослідковано генезу

української державності та правонаступність України від IX – до початку XXI ст. у взаємозв'язку з національними правовими системами інших держав. Оцифровані пам'ятки будуть систематизовані відповідно до етапів розвитку української державності та супроводжуватимуться науково-популярними коментарями, їх доповнить багатотомне видання, видання окремих пам'яток, а також факсимільні видання серії “Реліквії українського права”.

Нині розповсюдженими є окремі цифрові колекції (зокрема і збірки різних документальних джерел) бібліотек, музейних та архівних установ, самостійних дослідників. Однак вони є фрагментарними, зосереджені на різних платформах і для непідготовленого користувача дають вузькі знання, не створюючи цілісного уявлення про правонаступництво України та генезу національної державності від часів Київської держави – до етапу державної незалежності України. Окремі наукові видання націлені на вузьке коло фахівців, перевантажені інформацією та науковою термінологією, тому позбавлені інтересу широкого кола читачів.

Зокрема, низка пам'яток українського права, які доводять правонаступництво у період відсутності національної держави, дотепер залишаються поза увагою наукових кіл та суспільства: пам'ятки українського звичаєвого права; юридичні місцеві практики народовладдя на українських землях у складі Великого князівства Литовського, Польського королівства, Речі Посполитої, Австрії, Австро-Угорщини, Російської імперії. Крім того, відсутня й систематизація пам'яток церковного права України. Численні пам'ятки, які поєднують Україну з європейською історією, державотворчими процесами і культурою, досі залишаються поза правовою спадщиною України, а відповідно, поза історичною пам'яттю народу.

Національний проєкт “Скарбниця пам'яток українського права” усуне зазначені прогалини, виявить і збереже правову спадщину українського народу – пам'ятки українського права, які відтворюють генезу української державності та здійснили значний вплив на її розвиток і становлення у період перебування українських земель у складі іноземних держав.

Інноваційність

Проєкт пропонує цілісну та комплексну систематизацію правової спадщини України – пам'яток українського права від IX – до початку XXI ст. у формі електронного ресурсу з відкритим доступом. Він дасть змогу ефективно популяризувати їх як серед широкого кола користувачів в Україні, так і за її межами, а також поєднати сучасний

правотворчий процес із його історичними витоками та засадничими принципами. База даних може стати невід'ємною частиною класифікатора чинного законодавства України. Таким чином, за зразок у цьому питанні буде взято досвід провідних європейських держав (Австрії, Німеччини).

Соціальна цінність проєкту

Національний проєкт “Скарбниця пам'яток українського права”, окрім культурно-мистецької цінності його результатів, націлений на протидію і подолання наслідків “гібридної війни”, є чинником забезпечення інформаційної безпеки України. Проєкт “реанімує” історичну пам'ять українського народу від наслідків інформаційних атак і політики Росії як держави-агресора, яка веде пропаганду і говорить про відсутність національної державності, самобутності і тисячолітнього коріння української нації; про “російське” походження народів тощо. Вебпортал та книги із серій дадуть змогу реалізувати кожному користувачеві право користуватися культурною спадщиною та сприяти її збагаченню, яке гарантоване Рамковою Конвенцією Ради Європи про значення культурної спадщини для суспільства від 31 жовтня 2007 р. (чинність для України – від 1 травня 2014 р.).

Пам'ятки українського права як правова спадщина України є невід'ємною частиною і національної культурної спадщини, і європейської. Вони дійсно, згідно з визначенням Рамкової конвенції Ради Європи про значення культурної спадщини для суспільства, є сукупністю ресурсів, успадкованих від минулого, які люди, незалежно від своєї приналежності, вважають відображенням і вираженням своїх постійно мінливих цінностей, вірувань, знань і традицій. Це спільне джерело пам'яті, розуміння, самобутності, згуртованості й творчості.

Подальший розвиток

Слід відзначити, що Національний проєкт є динамічним. Видання серій книг, а також база даних вебпорталу можуть бути розширені (оновлені) за результатами майбутніх наукових досліджень у сфері історії права та джерелознавства. Вважаємо перспективним використати цей досвід у межах спільної співпраці з державними науковими установами, бібліотеками й архівами України та державами – членами ЄС: спільно працювати над поповненням колекцій пам'яток; створити національну мережу формування правової спадщини України з віддаленими адміністраторами та операторами баз даних. Зокрема, перспективним є переклад книг і самого електронного ресурсу англійською мовою.

Цільова аудиторія

Проект спрямований на широку аудиторію: громадян України, які не мають фахової історичної чи правничої освіти; вільно користуються ПК та мережею Інтернет, мають доступ до фондів бібліотек і музеїв. Це представники інститутів громадянського суспільства, яким потрібні ґрунтовні знання джерел українського права, визначних його пам'яток. Користування порталом, книгами забезпечить їм доступ до пам'яток правової спадщини України, у доступній та інтерактивній формі ознайомить із генезою української державності.

Опосередковану аудиторію становлять фахівці – історики, юристи, педагоги, представники органів державної влади та місцевого самоврядування, культурні та просвітницькі осередки, консульські та дипломатичні представництва, міжнародні громадські організації.

Команда проекту

До підготовки концепції та змісту Національного проекту “Скарбниця пам'яток українського права” залучені провідні *фахівці науково-дослідних установ НАН України*, зокрема: Інституту історії України, Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського, Інституту держави і права імені В. М. Корецького, Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича, Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка, Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні, Інституту української мови; *НАПрН України; Національного заповідника “Софія Київська”*; *провідних закладів вищої правничої та історичної освіти*: Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Львівський національний університет імені Івана Франка, Національний університет “Києво-Могилянська академія”, Український католицький університет, Національний педагогічний університет України імені М. П. Драгоманова, Запорізький національний університет, Ужгородський національний університет та ін.

Серед них: *правники та історики* – дослідники теорії та джерел українського звичаєвого права (доктор юридичних наук, професор М. Мірошніченко, кандидат юридичних наук, доцент М. Бедрій, кандидатка історичних наук Т. Кузик та ін.), дослідники пам'яток церковного права в Україні (доктор історичних наук, професор І. Скочиляс, отець М. Димид, докторка юридичних наук І. Мацелюх та ін.), дослідники пам'яток та доби Київської Русі (доктор юридичних наук О. Гавриленко, доктор юридичних наук, професор В. Кириченко, доктор історичних наук, професор Б. Андрусин, кандидат історичних наук Д. Гордієнко, канди-

датка юридичних наук, доцентка С. Ковальова та ін.), а також доби Галицько-Волинської держави (доктор юридичних наук, професор І. Бойко, кандидат історичних наук І. Паршин), доби перебування українських земель у складі Великого князівства Литовського, Польського королівства, Речі Посполитої, Австрії, Австро-Угорщини, Російської імперії (докторка історичних наук, професорка Н. Старченко, кандидат історичних наук Д. Ващук, докторка історичних наук, професорка Т. Зайцева (Гошко), доктор юридичних наук, професор О. Головка, доктор юридичних наук, професор І. Бойко, кандидатка юридичних наук, доцентка О. Серета), доби Української козацької держави (кандидат юридичних наук, доцент А. Кольбенко, доктор юридичних наук, професор І. Бойко), доби Української національної революції (доктор юридичних наук, професор П. Захарченко, доктор юридичних наук, професор В. Рум'янцев, доктор юридичних наук, професор І. Бойко, доктор історичних наук, професор М. Вегеш), радянської доби (доктор юридичних наук, професор О. Гавриленко, доктор юридичних наук, професор В. Гончаренко) та етапу сучасної української державності (доктор юридичних наук, професор О. Петришин, докторка юридичних наук, професорка Т. Сироїд), а також *філологи та перекладачі* – доктор філологічних наук, професор Ю. Пелешенко, кандидат філологічних наук, доцент М. Трофимук, кандидатка філологічних наук, доцентка О. Трофимук.

Наукове координування проєкту та організаційний супровід команди безпосередньо здійснює юридичне видавництво “Право України” в особі президента, доктора юридичних наук, професора, академіка НАПрН України Олександра Святоцького.

Національний проєкт “Скарбниця пам'яток українського права” – велика спільна справа сучасного покоління правників незалежної України в пошану українських державотворців і збереження пам'яток українського права як невід'ємних атрибутів та фундаменту української державності.

Збережемо правову спадщину України разом!

ВИСНОВКИ ТА РЕКОМЕНДАЦІЇ З АКТУАЛЬНОЇ ТЕМИ

Історико-правова доктрина української державності займає важливе місце в юридичній науці сучасної України та відіграє провідну роль у сьогочасному державотворенні, оскільки збагачує історичним досвідом та історичними уроками нинішніх політиків, державних і громадських діячів, українське суспільство загалом. Ця доктрина визначає, що Україна має власну багатовікову історію державотворення, а також багату скарбницю пам'яток українського права, у яких зафіксовано ідею державності та закріплено право українців мати власну державу.

Сьогодні необхідно затвердити єдину національну історико-правову доктрину становлення і розвитку української державності, яка відповідала б українському центризму та у якій було б аргументовано, що Україна належить історично, геополітично і культурно до європейської цивілізації.

В історії української державності значну роль відіграло право, яке виникає з формуванням державності. Українське право було своєрідним провідником державності. Особлива роль належить українському звичаєвому праву, яке зберігало, підтримувало та розвивало ідеали державності. Завдячуючи звичаєвому праву, в періоди відсутності української держави було збережено пам'ять про власну державність. Ідея української державності існувала в думках, культурі, праві, пам'яті народу, яка передавалася від покоління до покоління. Завдяки збереженню в українському народі ідеї державності українська держава відродилася у 1649, 1917–1918, 1941, 1991 рр.

Одним із головних елементів розвитку української державності, її ідентичності була правова традиція, в якій зафіксовано узагальнений правовий досвід, пам'ять, знання та правові уявлення, що передавалися від покоління до покоління як прийнятні способи організації суспільства, моделей формування правового устрою, ієрархії цінностей у праві та ін. Для українського народу характерним є прагнення до упорядкованості, що концентрується в праві, правді, яким протистоять неправда, кривда. Прагнення до порядку належить до тих характерних рис, які формувались українською нацією упродовж усього періоду її існування. На їх формування значно впливав високий духовний рівень української нації (цінування справедливості, добра, щирості, доброзичливості, миролюбства, працьовитості, гідності, чесності тощо). Усвідомлення цінності права (особливо звичаєвого) відбувалося у житті українців через призму української правової культури і проявлялося у визнанні права головним чинником збереження самобутності й самовідтворення української нації та забезпечення незалежності. Самобутність характеризується як природна своєрідність, не схожа на інші, як самостійність

у своєму розвитку, незалежність від сторонніх впливів. Окрім цього, українці, подібно до інших європейських народів, усвідомлювали ціннісне значення права у суспільстві, адже воно увесь час супроводжує людину й суспільство загалом, регулює найважливіші суспільні відносини, виховує суспільство та ін.

На підставі історико-правового аналізу становлення і розвитку української державності обґрунтовано, що поняття і зміст державності є значно ширшим порівняно з поняттям і змістом держави. З поняття “державність” формувалося поняття “державна”. Державність включає в себе не тільки державні, а й недержавні інститути, які пов’язані з державою та істотно впливають на неї, напрями її діяльності. Державність – це тривалий і складний процес боротьби української нації як корінної, титульної за право створити національну державу. Державність має своїм результатом створення держави як підсумок розвитку української нації. Державність – своєрідний фундамент, коріння держави.

Вивчення витоків, етапів становлення та розвитку української державності сприяє усвідомленню і розумінню того, що будь-який народ, будь-яка нація є сильною передусім тоді, коли вона досконало знає своє минуле, своє коріння та походження. Історичні знання про українську державу сприяють формуванню національної свідомості та патріотизму як важливого суспільного і морального принципу, що характеризує ставлення людей до своєї Батьківщини. Патріотизм виявляється у певному способі дій та складному комплексі суспільних почуттів, що загалом називається любов’ю до неї. Патріотизм як одне з найглибших почуттів формувався століттями і тисячоліттями розвитку української нації; це діяльне ставлення до Батьківщини, яке спирається на природний зв’язок людини з нею і віддзеркалює національну гордість і любов до Вітчизни, громадянську відповідальність за її долю. Це проявляється у творчій праці, в зміцненні та захисті своєї державності, територіальної цілісності і недоторканності. Патріотизм необхідно виховувати з дитинства, особливо в період формування особистості. Завдяки вивченню історії української державності сучасному поколінню українців необхідно зрозуміти, що природний зв’язок із Батьківщиною має місце як почуття, що виникає об’єктивно, без цілеспрямованого ідеологічного впливу і змістовно включає: 1) турботу про інтереси та історичну долю держави і готовність заради неї до самопожертви; 2) вірність Батьківщині, що веде боротьбу з ворогом, окупантом; 3) гордість за соціальні та культурні досягнення своєї держави; 4) співчуття до страждань народу і негативне ставлення до соціальних вад суспільства; 5) повагу до її історичного минулого й успадкованих традицій; 6) прив’язаність до місця проживання (села,

міста, області, держави загалом). Як показує національний багатівіковий досвід державотворення, почуття патріотизму, національної гордості виникають також на ґрунті досягнень та успіхів у національному житті. З ідеєю патріотизму тісно пов'язані ідеї національного відродження та ідея національної державності. Єдиною основною життєдайною їх силою є насамперед зростання національної свідомості, відчуття великої прив'язаності людей до своєї Батьківщини, звичаїв, традицій, мови, історії. Важливою ознакою нації є гідність, яка формується і виховується змалку, у школі, армії, під час праці та у повсякденному житті.

Сьогодні важливо усвідомити, що історія української державності є основою для формування українського центризму, який спрямований на розвиток та утвердження сучасної української держави. Упродовж історичного державно-правового розвитку України, вона ставала державою-лідером, досягла значного політичного й правового розвитку і за рівнем права, економіки та культури входила до когорти найпередовіших країн тогочасної Європи. Основою цього була ідея, яка передбачала власний державницький шлях розвитку. Національна історія державності є дієвим інструментом згуртування українського суспільства, вагомим засобом зміцнення державної єдності України, її незалежності та національної безпеки. Ґрунтовне вивчення та узагальнення багатівікового досвіду національного державотворення має надзвичайне значення як для самоідентичності кожного українця, так і для консолідації українського народу заради розвитку сильної України. У цьому аспекті базовим, фундаментальним вбачається необхідність мати глибокі знання про історичні етапи розвитку української державності. Вивчення історії української державності має важливе теоретичне і практичне значення, становить передумову відновлення та збереження національної пам'яті українського народу, консолідації, розвитку української нації, її історичної свідомості та культури.

Українська державність має понад тисячолітню тяглість, а її еволюція відбувалася у руслі загальної європейської історії. Висвітлення історії української державності є одним із важливих атрибутів сучасної держави, її суверенності та ідентичності. Держава і державність – невід'ємні одна від одної, а модель держави умовно тоді цілісна, коли крім дерева відображено і його коріння. Нарешті, це потрібно для врахування історичних уроків, позитивного і негативного державотворчого досвіду, адже історію не даремно називають найкращою вчителькою і вихователькою у житті. Звернення до історії української державності пробуджує національну гордість, формує духовність та історичну пам'ять українців, роль якої у розбудові нашої держави є вагомою.

Витоки української державності сягають у Трипілля, яке 7 000 років тому на території від Карпат до Дніпра і Чорного моря, зокрема на сучасних українських землях, витворило унікальну культуру і традиції, які збережені до сьогодні; а також в Антське царство, що існувало майже три століття, від початку IV – до VII ст. н. е. між Дністром і Дніпром, тобто на території сучасної України, та в Київській Русі, ядром, основою, якої були українські землі. Етапами становлення і розвитку української державності були: перший – Антська держава, київська княжа держава – Україна-Русь, Галицько-Волинська держава. 700-літній період існування Києво-Руської держави – України-Руси та Галицько-Волинської держави став могутнім фундаментом становлення української держави, а також основою для духовного і державницького відродження народу у XVI–XVIII ст. Другий етап – Козацько-Гетьманська держава. Як і за часів козаччини політичні діячі спиралися на традиції Київської Русі та Галицько-Волинської держави, так і в новітній історії XIX–XX ст. Гетьманщина стає основою нового державницького відродження. Усвідомлення спадкоємності державницького життя давало новому поколінню українських політичних діячів впевненість у правоті своїх державницьких змагань. Третій етап – Українська Народна Республіка (далі – УНР) за Центральної Ради, Українська Держава за П. Скоропадського, УНР за Директорії та Західноукраїнська Народна Республіка (далі – ЗУНР). Четвертий – Карпатська Україна (1939 р.), Українська держава (1941 р.). П'ятий – соціалістична квазідержава та союзна республіка у складі СРСР – Українська Радянська Соціалістична Республіка (до 30 січня 1937 р. – Українська Соціалістична Радянська Республіка). Шостий – сучасна Українська держава.

Український народ упродовж багатьох віків живе на своїй історичній землі. Про це ще у 1903 р. на високому науковому рівні як для того часу обґрунтував видатний український історик світової слави М. Грушевський у своїй ґрунтовній науковій праці “Звичайна схема руської історії і справа раціонального укладу історії східного слов'янства”. Ґрунтовний аналіз історичного розвитку державотворчих процесів на українських землях упродовж I–IX ст., а також беручи до уваги загальноновизнані історичні традиції, усталені критерії, дає підстави стверджувати, що зародження права на території сучасної України в античну добу пов'язується насамперед із правовими традиціями скіфів та автохтонного населення, що мешкало на територіях, включених до їхніх ранньодержавних утворень, а також мешканців північнопричорноморських полісів. Наративні, епіграфічні та археологічні джерела засвідчують наявність у державах Північного Причорномор'я достатньо розвиненої, складної та розгалуженої системи правового регулювання суспільних відносин. Вже почи-

наючи з кінця VII–VI ст. до н. е. тут поступово складаються окремі елементи базових галузей права, які формуються одночасно з державністю. У Скіфії вони формувалися на власних традиційних засадах, а до Херсонесу, Ольвії, Пантікапею та інших полісів прийшли переважно з правової системи афінської держави через метрополії – Гераклею Понтійську та Мілет. Незважаючи на певні місцеві особливості, основні інститути права (цивільного, кримінального, процесуального) північнопонтійських міст-держав у своїй основі були подібними до правових основ регулювання суспільних відносин в інших тогочасних грецьких полісах.

Об'єктивні наукові підходи щодо визнання часу зародження держави дають підстави вважати, що початки державотворчих процесів на українських землях історичні джерела пов'язують із заснуванням держави антів. Згодом ця держава трансформувалася у княжіння окремих племен, зокрема полян, сіверян, деревлян, дулібів та ін. Консолідація слов'янських племен на межі VIII–IX ст. навколо Києва спричинила утворення могутньої ранньої української держави – України-Руси, основою, центром якої були нинішні українські землі. Держава Київська Русь станом на 838 рік була відома на міжнародній арені. Ця дата стала вінцем у тривалій історії пошуку часу започаткування ранньої української державності. Роси, русини, українці – це історичні етноніми одного народу, мовою якого є українська, яка відома ще з VII ст. Відповідно, датою першої письмової згадки і датою заснування Української держави є 838 р., коли посольство русів від імені Руської держави уклало вигідну торгівельну угоду з Візантійською імперією, однією з авторитетних держав тогочасного міжнародного життя. У 839 р. на прохання візантійського імператора Філофея, послів від народу рос прийняв король франків Людовик Благочестивий. За свідченням “Баварського географа” руси були незалежним народом на землях між хозарами та уграми. Тобто, на той час вони не були підданими Хозарії і не сплачували данину каганату. Додатковим аргументом на користь цієї наукової концепції є 840, 852, 860 та інші роки, у яких Руська держава виступала як самостійний суб'єкт тогочасних міждержавних і міжнародних відносин. Так, у “Повісті минулих літ” – першому літописному зведенні княжої України-Руси, укладеному в Києві у XI – на початку XII ст. літописцем Нестором під 852 роком зафіксовано повідомлення: “В літо 6360 (852), індікта 15, коли почав царювати Михайло, почала прозиватися Руська земля”. Тут же зафіксовано, що при цьому князеві “приходила Русь на Царгород, про що пишеться в грецькому літописанні; так от від цієї дати почнемо і відлік зробимо...”. Науковими аргументами про те, що 838 р. є першою письмовою згадкою й одночасно її можна вважати офіційною датою заснування київської держави

України-Руси, власне, Української держави є: по-перше, київська княжа держава Україна-Русь мала свою територію, до якої входили теперішні українських землі, і назву, про що зазначено у Літописі, міждержавних угодах – “наша земля почала іменуватися Руською”. Визнання території і назви країни можна трактувати як початок політичної ідентифікації та, відповідно, одну з важливих ознак існування держави. Становлення держави пройшло тривалий шлях своєї еволюції. Її основними етапами було означення спочатку держави (державного утворення) іменем пануючого племені, потім використання для означення назви держави слів “земля”, “влада” і т. д., а в нові часи – з використанням слова “nation” (народ). По-друге, київська княжа держава Україна-Русь мала розвинуту систему органів державної влади. За формою державного правління вона вважалася ранньосередньовічною монархією. Очоловав державу Великий князь. Йому належала верховна законодавча влада. Великий князь зосереджував і виконавчу владу, будучи главою адміністрації, він виконував також функції воєначальника й особисто водив військо у бій. Мали князі й судову владу. Діяльність князя скеровувалася радою бояр. Правлячий князь у разі необхідності скликав народні збори населення – віча, які були важливим органом влади і були відомі вже в добу племінного ладу. У “Літописі” також зафіксовано, що у IX ст. Русь, осередком якого була сучасна Київщина, здійснила великий військовий похід на Візантію, яка упродовж майже тисячоліття була найсильнішою державою в світі. Її політичного впливу зазнали всі країни і народи Європи та багато країн на Близькому і Середньому Сході. Цей вплив ґрунтувався не тільки на військовій силі Візантійської імперії, а й на умілій і гнучкій зовнішній політиці, яка для досягнення політичної мети використовувала засоби економічного, ідеологічного (церковного) і культурного тиску. Формування першого державного об’єднання на землях східних слов’ян – Київського князівства за часів Аскольда ознаменувало вихід Русі на міжнародну арену. Як відомо, 18 червня 860 р. руський флот на чолі з київським князем Аскольдом наблизився до бухти Золотий Ріг і взяв в облогу Константинополь. Імператору Михаїлу III довелося сплатити контрибуцію та надати привілеї руським купцям на землях Візантії. Створення Київської держави й утвердження князя Олега в Києві ознаменувало створення сильної країни, з якою довелося рахуватися Візантії ще тривалий час. Для того щоб здійснити військовий похід проти Візантії, Київська держава у той час досягнула значного рівня розвитку, особливо державної організації, військової могутності та мала міжнародне визнання. Як свідчать візантійські джерела, у той час відбулося перше, так зване Фотієве хрещення Київської Русі. А для такого хрещення

необхідне було функціонування сильної державної влади. По-третє, у київській княжій державі України-Русі сформувалося право як важливий регулятор суспільних відносин, найважливішими джерелами якого були: спочатку звичаєве право, князівські статuti і уроки, а згодом “Руська Правда” та ін. По-четверте, у “Повісті” зазначено, що саме з 852 р. започатковується власна хронологія і за роками письмово фіксувалися найважливіші державні події у Київській Русі. Тобто вже тоді при князівському дворі існувала державна канцелярія. Це дає право стверджувати про те, що становлення і розвиток ранньої української (тоді – руської) державності було результатом внутрішнього закономірного соціально-економічного і політичного розвитку слов’янських племен на території сучасної України, а не принесено ззовні. У “Повісті” переважно іменувалися нинішні українські землі, передусім Київ, Чернігів і Переяслав. Отже, проаналізовані історичні джерела дають нам підстави вважати, що станом на 838 р. вже повноцінно існувала високорозвинута, як для того часу, рання українська держава – Україна-Русь. Отже, 838 р. можна вважати початком історичного відліку Української державності. З-понад 1180-літньою історією сучасна Українська держава належить до найстаріших держав Європи.

Значну роль у розвитку й утвердженні Київської Русі відіграло право. Видатні пам’ятки українського права засвідчують, що засновники і правотворці Київської держави трансформували значну кількість звичаїв предків у звичаєве право. Вони також використали досвід суддівської практики князів Русі, практику регулювання нових суспільних відносин, рецепіювали частину норм візантійського права і в “Правді Руській”, “уставному” законодавстві втілили високий рівень юридичної думки, правової культури, законодавчої техніки, завдяки яким Київська Русь досягнула значного політичного розвитку і за рівнем економіки та культури увійшла до когорти найперевішних країн тогочасної Європи. За великого київського князя Ярослава Мудрого міжнародний авторитет Києво-Руської держави – України-Руси високо цінували в тогочасних впливових європейських колах, про що свідчать численні руські літописи та європейські хроніки. Правителі багатьох європейських держав вважали за честь поріднитися з великими київськими князями. Києво-Руська держава була тим фундаментом, з якого і розпочалося створення української держави. Вона справила вагомий вплив на культурні, політичні та державотворчі процеси у Східній Європі.

Однією з важливих ознак Галицько-Волинської держави було право, що встановлювалося (санкціонувалося) великим князем, який наділявся законодавчими повноваженнями, видаючи статuti, грамоти, дозво-

ляючи застосовувати джерела права часів Київської Русі. Чинні джерела права у Галицько-Волинській державі утворювали внутрішню погоджену галицько-волинським князем цілісність, єдність, тобто систему права. Право Галицько-Волинської держави формулювало правила поведінки у вигляді прав та обов'язків; мало формальну визначеність за змістом, тобто форму зовнішнього виразу ("Руська правда", князівські статuti, грамоти тощо); забезпечувалося державним примусом; забезпечувало соціальний порядок та упорядковувало поведінку людей. Джерела права у той час були важливим способом зовнішнього вияву правових норм. Їхня різноманітність зумовлена необхідністю систематизації правових норм у Галицько-Волинській державі. Проте цьому не сприяли як внутрішні, так і зовнішні чинники. Зокрема, внутрішні князівські міжусобиці, боярське свавілля, монгольське нашествя послабили, а отже призвели до загибелі Галицько-Волинської держави, а це, зі свого боку, не дало змоги систематизувати чинні джерела права.

Завдяки чинності звичаєвого права у періоди втрати української державності було збережено її ідеали, пам'ять про неї. Так званий литовсько-польський період розвитку українського права (друга половина XIV – перша половина XVII ст.) був органічним етапом історії українського права. Упродовж цього періоду більшість українських земель перебували у складі Великого князівства Литовського та Польського королівства, а згодом, після унії цих держав, – у складі Речі Посполитої. Після Люблінської унії українські землі набули статусу коронних, але на них продовжувало поширюватися право Великого князівства Литовського, яке зазнало значного впливу джерел руського права.

Основу правової системи Великого князівства Литовського становили правові норми, інститути та принципи, що сформувалися та функціонували у праві Київської Русі та Галицько-Волинської держави. Українська правосвідомість визначала напрями та характер розвитку права упродовж другої половини XIV – першої половини XVII ст., у створенні писаного права брали участь українські юристи та державні діячі. Упродовж XV–XVI ст. литовсько-руське право розвивалося у загальноєвропейському руслі, зазнаючи впливу римського права та європейського міського права (у варіанті магдебурзького права), вбираючи сформовані в добу Ренесансу та Реформації передові гуманістичні ідеї та цінності, однак зберігаючи при цьому українську основу. Право Гетьманщини, запозичивши значну частину литовсько-руських правових норм, стало наступним етапом розвитку інститутів литовсько-руського права. Тож литовсько-руське право є своєрідним містком, який забезпечив безперервність української правової традиції в умовах латентної української держав-

ності. Свідченням його потенціалу як регулятора суспільних відносин було, зокрема, те, що Статут Великого князівства Литовського 1588 р. зберігав чинність на землях Правобережної України до 40-х років. XIX ст.

Значний вплив на розвиток місцевого самоврядування в Україні (XIV–XIX ст.) мало магдебурзьке право, яке сприяло формуванню самоврядування у містах, демократизму та регламентувало міське життя на підставі правових норм, створювало правову основу для належного функціонування міст. Майже всі українські міста, що перебували у складі Галицько-Волинської держави, Польського королівства, Великого князівства Литовського та Гетьманщини володіли магдебурзьким правом. У середині XVIII ст. українських міст, що мали магдебурзьке право, налічувалося близько 1 000.

Найважливішу місію щодо збереження української державності виконувало звичаєве право, особливо в Запорозькій Січі. Звичаєве право у запорозьких козаків відіграло важливу роль у регулюванні суспільних відносин. Воно мало переважно усний характер і передавалося від покоління до покоління. Визнання та дотримання його норм було однією з умов перебування та проживання у козацькому середовищі. Звичаєве право сприяло виробленню особливої козацької правосвідомості, яка ґрунтувалася на загостреному відчутті справедливості, рівності та чесності. Військовий стан, у якому майже постійно перебували козаки, вимагав дотримання безумовного та чіткого правопорядку і виконання обов'язків кожним із них. До військового стану був підпорядкований і соціально-економічний уклад, який давав змогу забезпечувати козаків усім необхідним. Через це норми звичаєвого права використовувалися у різноманітних сферах регулювання правовідносин: у способах і формах управління козаками та створенні управлінських органів, у відносинах козаків між собою та сусідніми народами, а також у громадському житті та побуті. Тому козацьке звичаєве право стало важливим етапом українського державотворення і правотворення. Значним позитивом було те, що українці заявили про себе всьому світові як окрема нація, яка має право на власну державу; значно підвищився рівень національної свідомості тогочасного українського народу; українці здобули досвід державотворення, який міцно вкоренився в історичну пам'ять і став надбанням наступних поколінь борців за Українську державу. Закарбувавшись у людській пам'яті, запорозьке козацтво нагадувало наступним поколінням про славні сторінки наших предків і закликало до подальшої боротьби за національну українську незалежну державу.

Відроджена Козацько-Гетьманська держава досягла значних успіхів у державотворенні, проте державність, на жаль, не зберегла. Вона зали-

шила у спадщину українському народові величезні державницькі традиції і досягнення, зокрема й у галузі права, які стали акумулятором відродження національної державницької ідеї у XIX і XX ст. Україна-Гетьманщина посіла важливе місце серед європейських держав. Українські козацькі війська стали однією з вирішальних сил, які зупинили наступ Османської імперії на Європу. Правова система Гетьманщини є доволі складною правовою категорією з багатьма політичними, соціальними, культурними, релігійними, ментальними складниками та значним зовнішнім впливом. Таке тісне сплетіння і взаємообумовленість підсистем у форматі глобальної соціальної системи суттєво позначилося на національній правосвідомості тогочасного населення Гетьманщини та вплинуло на подальший розвиток українського права, характер і тип національних правових систем. Основоположними засадами правової системи Гетьманщини, безумовно, є історичність і наступність та втілені у ці процеси такі елементи, як правова традиція, правова культура, правова свідомість, правова ментальність тощо. Її головними чинниками та визначальними рушійними силами стали ідеї свободи, національної самоідентифікації, демократії, рівноправності, соборності, справедливості національно-визвольних рухів, створення самостійної незалежної держави тощо. Українська козацька держава у своїй правовій системі акумулювала домінуючі правові цінності успадковані українським народом із давніх-давен, зберегла та примножила їх через спорідненість із європейською правовою традицією, послуживши формуванню та розвитку українського права загалом. Досить активна міжнародно-правова діяльність Української козацької держави, підтверджена значною кількістю міждержавних угод, сприяла наповненню її правової системи міжнародно-правовим компонентом, зближуючи таким чином із правом європейських держав.

У складних умовах втрати української державності наприкінці XVIII ст. українське право зберігалося у вкрай несприятливих умовах у складі Австрійської (Австро-Угорської) та Російської імперій. Зокрема, дослідження українського права XIX – початку XX ст. підтверджує певні положення німецької історичної школи права. Похідний характер позитивного права щодо звичаєвого обумовив ту обставину, що в умовах постійного витіснення українського позитивного права Австрійською (Австро-Угорською) та Російською імперіями саме звичаєве право стало середовищем української державно-правової традиції, зберегло той самий “дух народу”, який можна назвати культурно-правовим “кодом” (культурно-правовою ідентичністю), “правовою пам’яттю” народу. Урешті-решт, соціальна значущість українського права, його вплив на правові відносини, передусім

щодо регулювання поземельних відносин, землеволодіння, організації місцевого самоврядування (як міського, так і сільського), відносин у селянських родинах були тим об'єктивним чинником, який стримував потужний асиміляторсько-інкорпораційний тиск імперій (особливо Російської) щодо створення єдиної загальноімперської правової системи. Це обумовило й те, що західноукраїнські землі стали “законодавчим полігоном” випробування імперського законодавства Австрійської імперії. Тут апробувалися найважливіші загальноімперські закони і кодекси. Російська імперія до 1840-х років мирилася з існуванням і дією українського права (“місцеві закони”), до 1860-х – зберігала особливості правового регулювання оподаткування на українських землях (статус так званих “привілейованих губерній”). У процесі скасування кріпосного права у 1861 і подальші роки вона була вимушена враховувати українські особливості правового режиму землекористування (подвірно-спадкового), а на початку ХХ ст. одним із завдань столипінської реформи було формування системи землеволодіння подібної до тієї, що існувала на більшій частині території України (руйнування колективної общинної поземельної правосуб'єктності). Все наведене вище обумовило особливості буття українського права у найтяжчі часи його історії (доба перебування у складі Австрійської (Австро-Угорської) та Російської імперій) і стало підґрунтям відродження української державності та правової системи у 1917 і подальших роках. Злука 22 січня 1919 р. об'єднала УНР та ЗУНР і втілила багаторічну мрію українського народу про єдину національну державу й формування національної правової системи.

Проголошення національної державності у формі УНР за часів Центральної Ради, Української Держави за П. Скоропадського, УНР за Директорії і ЗУНР мала важливе значення для відновлення Україною незалежності у 1991 р., утвердження історичної єдності українських земель, консолідації українського суспільства, зміцнення міжнародного авторитету України. У той час було досягнуто значних успіхів у розвитку власного законодавства, яке визнавало народ України єдиним джерелом влади і забезпечувало громадянам УНР право безпосередньої участі і формуванні її органів, а також гарантувало громадську та політичну правоздатність і дієздатність, рівність громадян незалежно від статі, віри, національності, освіти майнового і податкового становища, недоторканність особи, її життя, листування, забороняло смертну кару, катування та інші дії, що принижують людську гідність, тощо. У законодавстві УНР було відображено принципи рівності, справедливості, що проявлялося, зокрема, у рівності всіх перед законом, виборчих прав тощо. Законодавча діяльність Центральної Ради ґрунтувалася на дотриманні правових

принципів доцільності, демократичності й справедливості. Вони мали на меті врегулювати суспільні відносини в державі та розв'язати кризові явища, насамперед у земельних правовідносинах, гуманітарній сфері та економічному секторі.

24 серпня 1991 р. Україна проголосила відродження своєї державної незалежності. Це було лише першим, хоч і дуже важливим кроком на шляху до створення міцної, демократичної, правової держави. Розбудова цієї держави – непростий, тривалий та еволюційний процес, у якому Україна має великий державотворчий досвід історичного розвитку. Незалежна Україна – це лише новітній етап у безперервному розвитку української державності, яка бере початок із Київської Русі. Україна належить до однієї з найдавніших європейських держав, а українці – давня європейська нація зі своєю праісторією і трипільською культурою, якій понад 5 000 років.

*За редакцією
координатора актуальної теми
“Історико-правова доктрина української державності”,
доктора юридичних наук, професора,
завідувача кафедри історії держави, права та політико-правових учень
Львівського національного університету імені Івана Франка
ІГОРЯ БОЙКА*

Вибрана бібліографія з актуальної теми:
“ІСТОРИКО-ПРАВОВА ДОКТРИНА
УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ”

1. Аркас М, *Історія України-Русі* (Вища школа 1991).
2. Бойко І, *Держава і право Гетьманщини: навчальний посібник для студентів вищих та середніх спеціальних юридичних навчальних закладів і факультів* (2000).
3. Бойко І, ‘Боротьба українського народу за свою державну незалежність (1917–1921 рр.) та її уроки для сучасної України’ (2016) 1 *Право України* 112-8.
4. Бойко І, ‘Історичне значення відродження Української державності у період визвольних змагань 1917–1921 рр.’ (2017) 3 *Право України* 87-95.
5. Бойко І, ‘Встановлення дати заснування Української держави: історико-правові аспекти’ [2017] 1(1) *Journal Science Riese: Juvidical Science* 19-31.
6. Бойко І, ‘Західноукраїнська Народна Республіка та її місце в історії національного державотворення (до 100-річчя проголошення)’ (2018) 10 *Право України* 165-84.
7. Бойко І, ‘Місце і роль Києво-Руської держави в багатовіковій історії українського державотворення’ (2019) 68 *Вісник Львівського університету. Серія юридична* 74-87.
8. Бондарук Т, *Західно-руське право: дослідники і дослідження* (2002).
9. Брайчевський М, *Походження Русі* (1968).
10. Василенко М, *Матеріали до історії українського права* (1929).
11. Винниченко В, *Відродження нації, ч I: репринтне відтворення видання 1920 р.* (Політвидав України 1990).
12. Винниченко В, *Відродження нації, ч II: репринтне відтворення видання 1920 р.* (Політвидав України 1990).
13. Винниченко В, *Відродження нації, ч III: репринтне відтворення видання 1920 р.* (Політвидав України 1990).
14. Гавриленко О, *Античні держави Північного Причорномор’я: біля витоків вітчизняного права (кінець VII ст. до н. е. – перша половина VI ст. н. е.)* (Парус 2006).
15. Голобуцький В, *Запорізька Січ в останні роки свого існування. 1734–1775* (Вид-во АН УРСР 1961).
16. Голобуцький В, *Запорізьке козацтво* (Вища школа 1994).
17. Гошко Ю, *Звичаєве право населення українських Карпат та Прикарпаття XIV–XIX ст.* (Ін-т народознавства НАН України 1999).
18. Гошко Т, *Нариси з історії магдебурзького права в Україні (XVI – початок XVII століття)* (Афіша 2002).

19. Грушевський М, *Історія України-Руси* (Сохань П голова редкол, Наукова думка 1994-1998).
20. Грушевський М, *Хто такі українці і чого вони хочуть?* (Матвієнко С відп ред, 1991).
21. Гураль П, *Територіальна громада в Україні: історико-правове дослідження* (Край 2008).
22. Жуковський А та Субтельний О, *Нарис історії України: підручник* (Грицак Я ред, Вид-во НТШ 1991).
23. Захарченко П, *Історія держави і права України: підручник* (Атіка 2004).
24. Захарченко П, *Історія українського права: навчальний посібник* (Освіта України 2019).
25. *Західно-Українська Народна Республіка 1918–1923. Документи і матеріали, т 1* (Карпенко О відп ред, Лілея-НВ 2001).
26. Іванченко Р, *Історія без міфів* (Український письменник 1996).
27. *Історія держави і права України* (Тацій В та Рогожин А та Гончаренко В ред, Ін Юре 2003).
28. *Історія українського права: посібник* (Безклубий І ред, Грамота 2010).
29. *Історія України та її державності. Курс лекцій: навчальний посібник* (Дещинський Л ред, Видавництво Львівської політехніки 2009).
30. *Історія державності України: експериментальний підручник* (Бандурка О та Ярмиш О заг ред, Одісей 2004).
31. Кобилецький М, *Магдебурзьке право в Україні (XIV – перша половина XIX ст.)* (ПАІС 2008).
32. *Кодифікація цивільного законодавства на українських землях, т 1* (Стефанчук Р та Стефанчук М ред, Правова єдність 2009).
33. *Кодифікація цивільного законодавства на українських землях, т 2* (Стефанчук Р та Стефанчук М ред, Правова єдність 2009).
34. Копиленко О та Копиленко Л, *Держава і право України 1917–1930* (Либідь 1997).
35. Крип'якевич І, *Галицько-Волинське князівство* (Рибаков Б відп ред, Наукова думка 1984).
36. Крип'якевич І, *Історія України* (Шевченко Ф та Якимович Б відп ред, Світ 1990).
37. Кульчицький В та Тищик Б та Бойко І, *Галицько-Волинська держава (1199–1349)* (Бібльос 2006).
38. Кульчицький В та Тищик Б, *Історія держави і права України* (Ін Юре 2008).
39. Кульчицький В та Настюк М та Тищик Б, *З історії української державності* (Світ 1992).
40. Лисяк-Рудницький І, *Нариси з історії нової України* (Атлас 1991).

41. Литвин М та Науменко К, *Історія ЗУНР* (Олір 1995).
42. Малик Я та Вол Б та Чуприна В, *Історія української державності* (Світ 1995).
43. Мироненко О, *Світоч української державності* (Академія правових наук України 1995).
44. Нагаєвський І, *Історія Української держави ХХ століття* (Український письменник 1994).
45. Наливайко Д, *Козацька християнська республіка* (Дніпро 1992).
46. Півторак Г, *Українці: звідки ми і наша мова* (Наукова думка 1993).
47. *Переяславська Рада 1654 року* (Сохань П гол ред, Смолоскип, 2003).
48. Пиріг Р, *Українська гетьманська держава 1918 року: історичні нариси* (Ін-т історії України НАН України 2011).
49. *Правовий звичай як джерело українського права ІХ–ХІХ ст.* (Усенко І ред, Наукова думка 2006).
50. Рудницький С. *Чому ми хочемо самостійної України?* (Світ 1994).
51. Смолій В, 'Українська козацька держава' (1991) 4 Український історичний журнал 5-19.
52. Смолій В та Степанков В, *Українська національна революція ХVІІ ст. (1648–1676 рр.)* (Києво-Могилянська академія 2009).
53. Стерчо П. *Карпато-українська держава: до історії визвольної боротьби карпатських українців у 1919–1939 роках* (За вільну Україну 1994).
54. Субтельний О, *Україна: історія* (Шевчук Ю пер з англ, Либідь 1991).
55. Терлюк І, *Історія держави і права України: навчальний посібник* (Атіка 2011).
56. Терлюк І, *Історія українського права від найдавніших часів до ХVІІІ століття. Навчальний посібник з історії держави і права України* (2003).
57. *Тисяча років української суспільно-політичної думки* (Гунчак Т голова ред кол, Дніпро 2001).
58. Тищик Б та Вівчаренко О та Лешкович Н, *Становлення державності в Україні (1917–1922 рр.)* (Вік 2000).
59. Тищик Б, *Становлення української державності на західноукраїнських землях напередодні і в роки Другої світової війни* (Тріада плюс 2006).
60. Тищик Б, *Західно-Українська Народна Республіка (1918–1923). Історія держави і права* (Тріада плюс 2001).
61. Тищик Б та Бойко І, *Історія держави і права України: академічний курс: підручник* (Ін Юре 2015).
62. Ткач А, *Історія права* (Вид-во ХФОВУ 1992).
63. Ткач А, *Історія кодифікації дореволюційного права України* (Вид-во Київ ун-ту 1968).

64. *Українська державність у ХХ столітті. Історико-політичний аналіз* (Дергачов О керівник авт колективу, Політична думка 1996).
65. Кубів С та інші, 'Українській державності 1180 років' (6 лютого 2018) 24 Голос України. Газета Верховної Ради України 5.
66. *Хрестоматія з історії держави і права України: навчальний посібник* (Чайковський А упоряд, Юрінком Інтер 2003).
67. *Хрестоматія з історії держави і права України: навчальний посібник для студентів юридичних спеціальних вищих закладів освіти, т 1: З найдавніших часів до початку ХХ ст.* (Гончаренко В ред, Ін Юре 2000).
68. *Хрестоматія з історії держави і права України: навчальний посібник для студентів юридичних спеціальних вищих закладів освіти, т 2: Лютий 1917–1996 р.* (Гончаренко В ред, Ін Юре 2000).
69. *Хрестоматія з історії України* (Уривалкін О упоряд, КНТ 2007).
70. Шевчук В, *Козацька держава: етюди до історії українського державотворення* (Абрис 1995).
71. Шкільник М, *Україна у боротьбі за державність в 1917–1921 рр.: спомини і роздуми* (Верстюк В упоряд, Кліо 2016).

КОНСТИТУЦІЙНА СПАДЩИНА ПИЛИПА ОРЛИКА
(за матеріалами однойменного
міжнародного наукового семінару,
Крістіанстад, Швеція, 20 червня 2019 року)

Ihor Sagach

Ambassador of Ukraine to the Kingdom of Sweden
(Lidingö, Sweden)

ADDRESS TO SEMINAR
“CONSTITUTIONAL LEGACY OF PYLYP ORLYK”
(KRISTIANSTAD KOMMUN, 20 JUNE 2019)

It is an honor and pleasure for me to visit the City of Kristianstad today, when we mark 300 years from the period of stay of Ukrainian Hetman Pylyp Orlyk in Sweden. It is also quite symbolic that just one week later we in Ukraine will mark the Constitution Day of my country. So, at the outset I would like to express my sincere gratitude to You, dear Mr. Silverbern, to Dr. Bertil Häggman for this initiative, and to Administration and the staff of Kristianstad municipality for organizing this seminar today, for your warm welcome and hospitality.

By restoring historic events and honoring our past, we pay tribute not only to the events of our history, but also to heroes, who led our nations and fought for freedom in our lands. And the seminar today is yet another event, which will give us the possibility to exchange views on the period of XVIII century, when Sweden and Ukrainian Cossack State were allies and stood together.

Throughout Ukraine's continuous fight for its independence and statehood, Sweden was and continues to be a reliable partner and a true friend of Ukraine. Back in 1657, in the Korsun Treaty, Sweden recognized Ukraine as “a free people, subject to no one”, in 1709 – sealed military and political union and included Sweden's agreement not to accept peace with Moscow until Ukraine was freed from the Russian rule. One cannot agree more with Hetman Ivan Vyhovsky's saying that relations between Ukraine and Sweden are “a question

© Ihor Sagach, 2020

of binding the hearts of our two peoples”. And today Sweden is amongst the strongest supporters of Ukraine in our fight against the Russian aggression.

We have gathered today to reflect upon Pylyp Orlyk’s legacy, his role in political relations of early XVIII century, and ambitious actions during his exile government in Sweden. Hetman Pylyp Orlyk was a patriotic leader and commander, a talented diplomat and a skilled negotiator. He understood the importance of national struggle and strength of the nation as crucial steps in uniting Ukrainian territories into one independent state.

Next year Ukraine will commemorate the 310th anniversary of the first Ukrainian Constitution. “The Collection of rights and freedoms of the Zaporozhian Sich” or “1710 Constitution of Ukraine”, or “The Benderian Consitution”. All these refers to one document known as Pylyp Orlyk’s Constitution. It proves that Hetman Pylyp Orlyk was much ahead of his time. Sufficient to quote here the opening lines of his Constitution: “Ukraine in both sides of the Dnipro River must remain free from foreign domination for all time to come”.

This historical document is a cornerstone not only for Ukrainian traditional history and political thought, but also for the European constitutional tradition in its legal sense. Ratified by the electoral assembly that chose Pylyp Orlyk for the Hetmanat government, the Constitution provided key principles of state governance. Its true democratic value is in the strong separation of legislative, executive and judiciary branches of government. Quite a revolutionary approach in 1710, isn’t it? And nowadays one can hardly think of a true democratic states without strong separation of powers.

The Latin original of the Pylyp Orlyk’s Constitution is carefully kept in the Swedish State Archives. The monument of commemorating Hetman Orlyk’s exile years in Sweden, unveiled in Kristianstad 8 years ago, is a visual reminder of the Swedish period of his life here and his efforts in uniting international support for making his political goal and personal dream true – establishing Ukraine as unitary and sovereign state. Pylyp Orlyk’s legacy is of particular importance to Ukraine.

So, once again I would like to express my sincere gratitude to Administration of Kristianstad Municipality for holding this seminar today. I am confident, that discussions, which we will have today, will be fruitful and interesting!

Bertil Haggman

LL.M., director, Center for Research on Geopolitics
(Helsingborg, Sweden)
bertilhaggman@hotmail.com

УДК 930.253:94(477)“16”

THE BENDERY CONSTITUTION AND PYLYP ORLYK AND HIS GOVERNMENT-IN-EXILE IN SWEDEN IN 1715–1720*

ABSTRACT. The period 1709 to 1720 was of historic importance in the Ukrainian struggle for freedom and independence. On April 5, 1710, on Turkish territory in Bendery, Ukraine's first constitution was inaugurated. The main author was Orlyk. After the Battle of Poltava in June 1709 King Charles XII of Sweden and the newly elected Hetman Pylyp Orlyk were in exile. In the fall of 1709 Hetman Ivan Mazepa had died in Moldavian Bendery. Orlyk, his chancellor, was elected hetman of Ukraine in the spring of 1710.

The Bendery Constitution is not only an expression of the rights of a free Ukrainian people. It may be the main earliest document in modern Ukrainian intellectual history. The constitution is probably also the oldest constitution in the world of the modern era. The first Ukrainian constitution confirmed the status of the “ancient Cossack nation” and its century long struggle for freedom and independence. It guarantees the supremacy of a Kyiv metropolitan. A large number of the rights of the Cossacks are provided for as well as the protection by the king of Sweden.

In 1714 around 40 of the Ukrainians in Moldavia left for exile together with Swedes returning home. The journey across Europe first ended in Stralsund (Swedish Pommerania) in May 1715. Later that year to avoid capture Hetman Orlyk and the Ukrainians (including parts of the government) left Stralsund by ship for Ystad, Sweden. Orlyk and family came to reside in the fortress city of Kristianstad in southern Sweden 1716 to 1719 while his government continued to Stockholm. During 1719 to 1720 Orlyk joined them in the Swedish capital.

The Ukrainian government-in-exile in Stockholm was supported by the Swedish government of Frederic I and especially by the prominent Swedish politician Daniel von Höpken. The latter aided Orlyk and his ministers financially and most likely with living quarters. In June 1720 von Höpken in a letter advised the king that Orlyk should be financially supported and be given the opportunity to leave Sweden to continue the fight for freedom and independence of Ukraine and lead the Ukrainian Cossacks against Russia. In January 1719 Orlyk had been greatly encouraged by the Treaty of Vienna between Austria, Hannover and Saxony against Russia and its aggressive policy in Eastern Europe.

* This lecture was originally given in Kristianstad, Sweden, on June 20, 2019, in commemoration of the 300-year-anniversary of Pylyp Orlyk's residing in Kristianstad.

In a last letter dated Stockholm October 10, 1720, Orlyk wrote in Latin to King Frederic I that when leaving Sweden he first planned to visit the King of Great Britain, then Vienna and after that via Hungary go further east.

In foreign policy Orlyk's best hope was King George I of Great Britain. He was willing to go to war against Russia but in the end could find no partners. British naval squadrons entered the Baltic Sea from 1719 to 1721 but could not attack Russian ports. The result was that George I advised Frederic I to conclude peace with Peter I on what terms he could. At Nystad in 1721, however, the question of Ukraine's freedom and independence was not on the agenda of the Swedish negotiators.

The Bendery constitution of 1710 remains as a monument to Ukraine's first main attempt to break away from Russian domination. Full freedom and independence of Ukraine was finally achieved in 2014.

KEYWORDS: The Bendery Constitution; Ukraine's First Constitution; Orlyk's government-in-exile.

On April 5, 1710, Ukraine's first constitution was inaugurated in Bendery in present Moldova. At the time King Charles XII of Sweden and the newly elected Hetman Pylyp Orlyk were in exile after the Battle of Poltava in June 1709. Later in May King Charles approved the constitution as Protector of Ukraine. In 1715 Hetman Orlyk arrived with his family to Ystad on the southern coast of Scania, a Swedish General Government, from Stralsund in Swedish Pomerania in Germany.

On April 14, 2010, Riksarkivet (National Archive) in Stockholm celebrated the Tercentenary of the Constitution with a series of lectures and an exhibition of Ukrainian documents in Swedish care. One of these is a condensed copy of the constitution in Latin probably written by Orlyk himself, who was the main author of the original constitution¹.

The hetman was a prolific writer and his works include memos dedicated to Ivan Mazepa, political manifestos, and the "Travel Diary", 1720–1732. The diary has been published by Harvard University Press in 1988–1989.

Defending the Rights of a Free People – Ukraine's First Constitution

The constitution is not only an expression of the rights of a free Ukrainian people. It should also be regarded as maybe the main earliest document in modern Ukrainian intellectual history. Most likely it is also the oldest constitution in the world of the modern era.

In the fall of 1709 Hetman Ivan Mazepa had died in Moldavian Bendery. Pylyp Orlyk, his chancellor, was elected as hetman of Ukraine in the spring

¹ Diplomatica Muscovitica Cosacica collection also has letters of commanders and subcommanders to the Swedish Royal House during the Great Northern War: Nikita Boyusoh in 1710, Josip Kijrilenko in 1710, Konstantin Gordienko in 1712, Ivan Malasjeritj in 1720, and Vasilij Jerojeov in 1721. The spelling of the names is the one used by the archive. The letters exist only in translation with the exception of an original letter from Konstantin Gordienko in 1712.

Bertil Haggman

of 1710. This election is commented on by Johan Henrik von Kochen² in the chancellery diary. At the time he was a clerk at the Swedish field chancellery and he wrote in German on April 6 (the translation from German is mine): “The hetman insignias were turned over to the new military commander, the fältherre³. These formal acts were carried out so that it could not be said that the Swedes had influenced the election. The command scepter, the bulava, was handed over, placed on an expensive cushion, as a sign of Orlyk’s elevation by the Cossacks to the new position. After the election there was a church ceremony and an oath was sworn anew. Then they came to His Majesty the King”.

Von Kochen does, however, not mention the constitution in the diary.

Orlyk was no doubt the main author of the document. He had mainly three co-authors, which I will mention in passing here. As the document is described in the preamble as “Treaty and Covenant of Laws and Liberties of the Zaporozhian Host” it would seem natural that Otaman Konstantyn Hordienko was a co-author of the constitution. Being the Otaman of the Zaporozhian Sich from 1702 to 1713 he joined the Swedish-Ukrainian alliance in March 1709 at the then headquarters of the Swedish Army.

As reflected in the first constitution of Ukraine the sociopolitical order of Zaporozhia was based on the political equality of the Cossacks. The principle of general elections was applied to all representative bodies in the territory including the supreme Sich Council.

During the 1700s there was a change in the society and a higher group of “notables” or “senior fellows” was introduced and most Cossack officers were after that elected from this group. It is important to note that the Zaporozhian Host mentioned in the constitution was the official name used by the Cossacks for the Hetman State. So when the host is mentioned it does not only refer to Zaporozhia but also to the Hetman State. This is somewhat complicated but should be remembered as the terms Ukraine or Hetman State are not mentioned in the constitution.

Another author of the Bendery Constitution was Colonel Andrii Voinarovsky. He was the nephew of Mazepa and in competition for the hetmanship with Orlyk.

The third co-author of the constitution was Hryhor Hertsyk. He was the brother of Anna Hertsyk, the wife of hetman Pylyp Orlyk. Hryhor Hertsyk followed Orlyk to Sweden and lived in Stockholm 1716–1720. Hertsyk was the general osaul in Orlyk’s government-in-exile.

www.pravoua.com.ua

² Johan Henrik von Kochen (1681–1758) was a German-Baltic nobleman. His father had been a Swedish trade agent in Moscow in 1678. Christopher von Kochen was also a Swedish intelligence agent. His son later became baron, state secretary in the Foreign Office and court chancellor.

³ This was an often used Swedish term (“general”) to designate the hetman of Ukraine.

Orlyk made notes in the margin of the Ukrainian version of the constitution: I composed it according to a certain plan, following the way such treaties were being composed by other nations. I was using specimens in the library of Mr Gustav Henrik von Müllern, to whom I used to show at that time different articles of the Treaty⁴.

In these notes six additional names were mentioned as having deliberated on the articles.

The first Ukrainian constitution confirmed the status of the “ancient Cossack nation” and its century long struggle for freedom and independence. It guarantees the supremacy of a Kyiv metropolitan. A large number of the rights of the Cossacks are provided for as well as the protection by the king of Sweden.

The title (Treaty and Covenant of Laws and Liberties of the Zaporozhian Host) could indicate that it was to some extent modeled on the “pacta conventa” the Polish nobility made with the newly elected kings⁵.

In the condensed version of the copy preserved at the Swedish National Archive there is no preamble. The lengthy preamble is in fact a short history of the Cossacks from ancient time to the era of the Great Northern War. God, it says, the most righteous judge punished the Cossacks “reducing it to the state of almost perpetual ruin”. Finally he made them subject to the Polish kingdom. God was however not “unceasingly angry” because he restored the Cossack people to its original freedom: “He brought forth a fervent defender of the Orthodox religion and of the rights and liberties of our fatherland, the valiant Hetman Bohdan Khmelnytsky. He liberated the Zaporozhian Host and the oppressed Ruthenian people from Polish servitude”.

It is of special Swedish interest that the preamble mentioned that Khmelnytsky was aided not only by divine help. He also had what in the preamble is called “the invincible assistance of His Most Serene Majesty Charles X, King of Sweden, of immortal and glorious memory”.

At this point it might be of interest to dwell shortly on the people name Ruthenian. First a few words on how in the era of Pylyp Orlyk the Ukrainians regarded their origin. It was claimed that the origin was foreign and that the original name of the Cossacks was Khazars (Cosari) which were ruled by their own kings, or kagans, related to the Byzantine emperors by marriage. This was the beginning of the Cossacks as defenders of Christendom. For the services rendered the Cossack/Khazars received a set of what was described as “ancient

⁴ O Pritsak, ‘The First Constitution of Ukraine (5 April 1710)’ in *Cultures and nations of Central and Eastern Europe: essays in honor of Roman Szporluk* (Ukrainian Research Institute, Harvard University 2002) 472.

⁵ All quotes from the constitution are from: *Towards an Intellectual History of Ukraine: An Anthology of Ukrainian Thought from 1710 to 1995* (Lindheim R ed, G.S.N. Lucky 1996).

laws and liberties” (leges et libertates). The Ukrainian Cossacks regarded themselves as a free people (gens libera).

Ruthenian is a historic name for Ukrainians. The latin name is Rutheni. Originally it was the designation of a Celtic people of ancient Gaul. It came to be applied to the inhabitants of Kyivan Rus’ because of the practice during the Middle Ages to name new peoples after extinct ancient peoples. The first use of this people name was in Annales Augustiani in the year 1089. For centuries thereafter Rutheni was used to designate most East Slavs, especially Ukrainians. Russians were called Moscovitae.

Khmelnysky, conscious that he had an obligation to serve as a guardian of the Orthodox Christian “antemurale”, accepted the Orthodox tsar of Muscovy as protector. As Muscovy did not respect the Cossack’s rights and privileges Khmelnysky was forced to change his protector. The new one was the grandfather of Charles XII, Charles X Gustavus. Pylyp Orlyk later believed that he was following in the footsteps of his great predecessor as had Ivan Mazepa.

The Preamble

In the preamble it is presented that the Zaporozhian Host, after it had been orphaned by the death of its foremost commander-in-chief, did not abandon its desire for freedom. It placed its confidence in God’s help and in the protection of the Most Serene and Mighty King of Sweden. In order to further the cause it decided, in order to advance it, to improve the military administration by electing a new hetman in Bendery. Here the Zaporozhian Host had come together for a public council with their leader, Otaman Konstantyn Hordienko. In a free vote they elected Pylyp Orlyk to take care, as hetman, of the public affairs of the fatherland, to consult, guide and direct. Some hetmans had dared to usurp absolute power, which were beyond the limits of reasonableness and law. Burdens had been put on the common people. The generals and the otaman had now, in order to prevent lawlessness, entered into an agreement that the treaty and covenant expressed in the sixteen articles of the constitution should be valid. It was to be observed and preserved not only by Pylyp Orlyk but by his successors, the future hetmans of the Zaporozhian host.

The 16 articles of the constitution could possibly be divided into four thematic groups:

Articles I–III

Articles 1–3 dealt with general Ukrainian affairs. The Orthodox faith was to be the faith of Ukraine and independent in relation to Moscow.

Articles IV–V

In these articles the interests of the Zaporozhian Cossacks were reflected. They were the majority of the Bendery emigration from Ukraine. The hetman was obligated to, with the help of King Charles XII, to expel the Russians from Zaporozhian territories.

Articles VI–X

Most importantly these articles limited the powers of the hetman and established a Cossack Parliament. This was a sort of extended council of officers, which was to meet three times a year. It was to consist not only of the general staff and regimental colonels but also of, and I quote, “outstanding and worthy individuals from each regiment”.

Articles XI–XVI

In these articles the rights of towns were given protection. The taxation of peasants and poor Cossacks was furthermore limited.

The Bendery Constitution is based on the idea of the natural law and the contractual origin of state. Thus the people of Ukraine made a treaty with the hetman transferring to him a share of their freedoms for the sake of securing internal consent and external safety of the state. The document formulated principles of division of representative and executive powers and impartiality of judiciary subordinate only to the law. Pylyp Orlyk’s constitution preferred constitutionalism over the idea of state absolutism and consent enforcement. The latter dominated in Europe at the time. Constitutionalism was not introduced in constitutions until after around 1750 when French philosopher Baron de Montesquieu presented his views on the division of power. In the late 18th century these were present in the American constitution and the Polish constitution of 1791.

For nearly three centuries the Bendery Constitution has been hidden away. There were some attempts to revive it when Ukrainian statehood was restored in 1917–1920. After Ukraine’s independence was again restored in 1991 the Orlyk Constitution now has the status of a monument of Ukrainian philosophical and legal thought. To many Europeans including Ukrainians it was before 2010 however little known.

It is important to underline that as a legal document this constitution contains elements of the natural law theory and the theory of the division of power in public administration into three independently functioning branches – legislative, executive, and judicial.

We must ask ourselves if the document is based on hetman Orlyk’s and his co-author’s ideas or if they were influenced by West European philosophers and jurists.

The French philosopher and jurist Montesquieu has been credited with being the father of the theory of the division of political power. He sharply criticized the absolutist rule in France.

The Englishman John Locke (1632–1704) had also developed similar ideas.

Concerning Montesquieu as an originator of the ideas of the Bendery Constitution it must be noted that he was born in 1689 and did not publish his first works of importance until 1721 (“The Persian Letters”, 1721; “Considerations on the Causes of the Greatness of the Romans and of Their Decline”, 1734; “The Spirit of the Laws”, 1748). The last mentioned work in 1748 of course being the most important. Instead of Orlyk being influenced by Montesquieu one could suggest the possibility of the French philosopher and legal scholar having had the opportunity to study the works and documents of Orlyk, whose son Hryhor Orlyk after all was in French service during the lifetime of Montesquieu.

What about John Locke (1632–1704)? Locke was much older than de Montesquieu. In 1690 he had detailed the constitutional development based on the theory of natural law as well as the institution of human rights in a natural environment (freedom, equality and ownership). His “Two Treatises on Government and Essay Concerning Human Understanding” were published 20 years before the Bendery Constitution.

Pylyp Orlyk could well have been influenced by Locke but also by Dutch jurist Hugo Grotius and the German legal scholar Samuel von Pufendorf. We don’t know about the influences but Orlyk was the first in modern times in 1710 to use the idea of division of power in a constitution. Then there is of course possible classical scholars like Aristotle, Plato and Polybius. His theory of “mixed government” greatly influenced the founding fathers of the American Constitution. Sellers opined that Americans understood the Roman constitution primarily through the writings of Polybius⁶. It was readily available in four recent printings, and after 1787 in excerpts from a translation reproduced in John Adam’s “Defense of the Constitutions of the United States of America”.

Let me now turn to a short commentary on some of the more important articles.

Article I

It is fitting that cultural and educational matters are treated in this article I. These matters are of great importance to every state. Also is stated here that the Ukrainian Church was to be subordinated directly to Constantinople.

⁶ See for instance: M Sellers, *American Republicanism: Roman Ideology in the United States Constitution* (New York University Press 1994).

Article II

This article deals with foreign policy priorities of Ukraine as protection from Sweden as a guarantor of the country's independence and territorial integrity. Also the fraternal relations with the Crimean Khanate are mentioned.

Article VI

In this article legislative power is granted to the General Rada (council) represented by the general corps of officers, civilian city colonels, general councilors (sound-minded and well-respected delegates from regiments), regimental officers, captains, and representatives of the Zaporozhian Sich. The General Rada was to convene three times a year: in January (Christmas time), April (Easter), and October (Day of the Holy Virgin the Protectress). It was to deal with matters of state security, common welfare, and other civil issues, hear the hetman's reports and take no-confidence votes, and elect general officers on the hetman's recommendation.

Article VII

The hetman's absolutist governmental powers were drastically reduced (see also article 6 and 8). The hetman could not dispose of the state treasury and lands on his own, pursue his own staff placement and foreign policies, set up an administration subordinated to him personally, and punish the guilty. He was, however, furnished with real estate and clearly stipulated profits in line with his exalted position.

For the first time in modern history this constitutional document envisioned division of power of the judicial branch from other governmental institutions. It was independent in handing down certain rulings. This makes this short article maybe the most important of all and I quote from it: "Should any general officers, colonels, general councilors, nobles, or other military officials, as well as common people, commit an offense by insulting the hetman's honor or are guilty of committing any other crime, His Excellency the Hetman shall have no right to punish the culprit with his own authority. Such a case – criminal or any other – shall be referred to the military General Court. Everybody is to bow to the impartial court decision no matter how unpleasant it may be".

Article IX

The clauses of the Bendery Constitution do not declare human rights as we see them today, but certain government officials are responsible for implementing the rights of certain groups of the population. Treasurers are to take care of the treasury, look after mills and incomes, and see that these served public, not personal, interests. The hetman himself has no right

to encroach on the military treasure or its revenues or to turn them to his advantage. He is to content himself with his own incomes provided for by his high office.

Articles 9, 10, 12, and 14–16 should in reality be regarded as the first anti-corruption provisions of Ukraine that are aimed at establishing a fair and responsible way of governing the country.

Article X

This article deals with the introduction of civilian colonels, the use in the text of the term “county” instead of “regiment,” and other provisions, may be regarded as the intention of the constitution’s authors to establish a civilian territorial setup for the State of Ukraine, along with the military system of mobilization of the Zaporozhian Army, and to separate military offices from civilian ones. The provision according to which regimental officers were to be elected by two social strata – the Cossacks and the “common people” (peasants and burgers) – was a major step toward introducing universal suffrage (so far, exclusively for men).

The hetman is obliged to make every effort and constantly see to it that ordinary Cossacks and civilians do not suffer from excessive oppression, ravaging requisitions and dispossessions. Military and civilian officials are forbidden to force Cossacks and civilians to do private work unless they are their servants. It is also not allowed to force craftsmen to do work for officials without due remuneration or to exempt Cossacks of their duty in order to do some private work for their masters.

Article XIII

Another important part of the constitution was the provision raising the local government to the constitutional level. The norms of international (Magdeburg) law, which was valid in continental Europe since the Middle Ages, were translated into Ukraine’s constitution. The cities of Ukraine had been living under Magdeburg Law for centuries and this law had been under attack since 1654 and the attacks had been increasing since 1700: “The capital city of Kyiv and other Ukrainian cities with their city administrations shall retain unshakably the rights and privileges granted to them in good faith. The constituent assembly shall make a decision to this effect with due respect for this act, which is subject to confirmation by the hetman’s government”.

A separate clause is devoted to the Zaporozhian Sich, which indicates that the document guaranteed the Sich’s autonomy within the limits of the Ukrainian state.

For these short comments on some of the articles of the constitution I am in debt to Judge Viktor Shyshkin of the Constitutional Court of Ukraine, who has published on the Orlyk Constitution⁷.

After the Constitution:

Pylyp Orlyk and His Government-in-exile in Sweden 1715–1720

After leaving Moldavia in 1714 members of Orlyk's government lived in Stockholm 1716–1720. Swedish documents confirm that seven Ukrainian "officers" (government officials) resided in the Swedish capital⁸.

When Hetman Pylyp Orlyk arrived in Sweden with his family and government in November 1715 the Ukrainians were divided into two groups. Orlyk and his family were given residence in the city of Kristianstad. The government officials travelled on to Stockholm.

They were:

Judge General Kliment Dolhopoly, who passed away in 1719 in Stockholm.

Adjutant General Hryhor Hertsyk was the brother of Orlyk's wife. He left Sweden via Malmö-Copenhagen to Poland with Fedor Nachimovskiy and Fedor Mirovych in 1720. He was later arrested in Warsaw and brought as prisoners to St. Petersburg.

Adjutant General Fedor Myrovych.

Asaul Ivan Hertsyk.

Judge General Fedir Tretyak.

Banner Carrier Afanasiy Hertsyk.

Bulavnik Fedir Nachymovsky.

Ivan Mazepa's nephew Andrey Voynarovskiy never came to Sweden. He was in 1716 abducted and captured by a Russian dragoon commando in Hamburg, Germany, and deported to Siberia, where he died living in misery.

His wife Anna Voynarovska, born Myrovych, travelled to Sweden and in negotiations with the government in Stockholm received repayment of the private loan of Hetman Mazepa to Charles XII. Her father, colonel Myrovych, was among the Ukrainian prisoners-of-war captured by the Swedish Army at the battle of Lacowiche in 1707. He was brought to Sweden and died a captive in the Swedish city of Gothenburg⁹.

During 1719 and 1720 Ukraine's Hetman Pylyp Orlyk and his government-in-exile cooperated with a prominent Swedish government official, Daniel von Hoepken (1669–1741). The German born von Höpken was from Melau near Stade in northwestern Germany. He was an influential foreign policy official

⁷ V Shyskin, 'A constitution ahead of its time. Pylyp Orlyk's legislative act of 1710' (25 September 2007) The Day.

⁸ 'S.U. ang. kosackfältherren Orliks pension och Woynarowskis fordran samt ang. fri bostad i Stockholm för statens orientaliska kreditorer. Den 21 maj [1719]' [1719] 2, 1 Riksdagsakter 33.

⁹ B Haggman, *Hetman Filip Orlik – en ukrainsk frihetskämpe i Sverige 1715–1720* (Förlag 2014) 74-84.

and a friend of Orlyk since their time in Bender. Von Höpken was greatly influenced by English and Dutch policies of naval power which also influenced Orlyk's thinking on foreign policy¹⁰.

When Charles XII and Orlyk in the spring of 1716 resided in the Swedish city of Ystad von Hoepken served in the field chancellery of the king. There he came to know the Ukrainian leader. Later in high office in Stockholm the German-Swedish count had good relations with the Secret Committee (Sekreta utskottet) of the Swedish parliament. In 1719 to 1721 von Höpken was influential in the peace policy of King Frederic I and a peace negotiator for several years. These negotiations resulted in the peace treaty of Nystad in 1721.

A wealthy man von Höpken supported Pylyp Orlyk and his government with loans and most likely living quarters. Von Hoepken had real estate in central Stockholm and outside the capital. Near the Royal Castle von Hoepken owned a large house and he had estates at Fågelbro on Värmdö and in Fågelsta near Salem close to the city of Södertälje south of Stockholm¹¹.

Von Hoepken wrote to the Swedish king on June 21, 1720, to advise His Majesty that it was important that Orlyk was financially supported and given opportunity to leave Sweden for the continent, where he could continue to fight for the freedom and independence of Ukraine and lead the Ukrainian Cossacks in support of Sweden against Russia.

In October 1720 Orlyk and his son Hryhor Orlyk left Sweden. The hetman had rightly been encouraged by the Vienna Alliance of January 5, 1719 between Austria, Hannover and Saxony against Russia and its aggressive policy in Eastern Europe.

CONCLUSION. Orlyk's last two years in Sweden were to a great extent useful for his continued struggle to free Ukraine. According to some Swedish sources he had a number of letters of recommendation from King Frederic I. It has not been possible to find these letters in archives.

One royal letter dated September 25, 1720, is said to express support for the Zaporohian cossacks. It was taken to Ukraine on one of the diplomatic missions of the exile government in Stockholm. According to Swedish slavacist and author Alfred Jensen¹² the Secret Committee of the parliament on June 25 the year of his departure for the continent decided to repay 20,000 thalers of the loan provided by the Hetmanate to Charles XII during 1708 to 1709.

¹⁰ Helander A, *Daniel Niklas v. Höpken 1669–1727* (Isaac Marcus, 1927).

¹¹ Research Report "Fastighetsforskning, Cybele 1, Västerlånggatan 50 / Tyska Brinken 28, Stockholm", 2017, (in the archive of Bertil Haggman).

¹² A Jensen, *Les émigrants ukrainiens en Suède* (Léopol 1910) [Extrait des Mémoires de la Société scientifique ukrainienne Ševčenko, XCII].

In a last letter to King Frederic I Orlyk wrote that he expected a difficult journey first to "the almighty and plenipotentiary king of Great Britain, then to Vienna and to the east via Hungary".

New research can hopefully be expected in Sweden on Orlyk's residence in Sweden from 1715 to 1720. Personally I have initiated a study of the letters in German and Swedish by the hetman during his residence in the city of Kristianstad from 1716 to 1719.

The close alliance between Sweden and Ukraine was unique. The Ukrainian struggle for freedom and independence failed in the beginning of the XVIII century but today Ukraine since 2014 has achieved real independence. Ivan Mazepa's and Pylyp Orlyk's dream has come true and Sweden fully supports Ukraine. At the 310th anniversary year of the Bendery Constitution in 2020 it is important that Ukraine has progressed further on the path to full membership in the European family of nations.

REFERENCES

Bibliography

Authored books

1. Sellers M, *American Republicanism: Roman Ideology in the United States Constitution* (New York University Press 1994) (in English).
2. Haggman B, *Hetman Filip Orlik – en ukrainsk frihetskämpe i Sverige 1715–1720* (Förlag 2014) 74-84 (in English).
3. Helander A, *Daniel Niklas v. Höpken 1669–1727* (Isaac Marcus 1927) (in Swedish).
4. Jensen A, *Les émigrants ukrainiens en Suède* (Léopol 1910) (in Swedish).

Edited books

5. Pritsak O, 'The First Constitution of Ukraine (5 April 1710)' in *Cultures and nations of Central and Eastern Europe: essays in honor of Roman Szporluk* (Ukrainian Research Institute, Harvard University 2002) (in English).
6. *Towards an Intellectual History of Ukraine: An Anthology of Ukrainian Thought from 1710 to 1995* (Lindheim R ed, G.S.N. Lucky 1996) (in English).

Newspaper articles

7. Shyskin V, 'A constitution ahead of its time. Pylyp Orlyk's legislative act of 1710' (25 September 2007) *The Day* (in English).
8. 'S.U. ang. kosackfältherren Orliks pension och Woynarowskis fordran samt ang. fri bostad i Stockholm för statens orientaliska kreditorer. Den 21 maj [1719]' [1719] 2, 1 *Riksdagsakter* 33 (in Swedish).

БЕНДЕРСЬКА КОНСТИТУЦІЯ, ПИЛИП ОРЛИК ТА ЙОГО УРЯД У ВИГНАННІ В ШВЕЦІЇ У 1715–1720 РОКАХ*

АНОТАЦІЯ. Особливе історичне значення у боротьбі України за свободу і незалежність мав період з 1709 по 1720 рр. 5 квітня 1710 р. на турецькій території, у Бендерах, була укладена перша Конституція України. Її основним автором був П. Орлик. Після битви під Полтавою у червні 1709 р. король Швеції Карл XII і новообраний гетьман П. Орлик опинилися у вигнанні. Восени 1709 р. у Бендерах помер гетьман І. Мазепа. Навесні 1710 р. гетьманом України був обраний П. Орлик – його генеральний писар.

Бендерська Конституція – це не тільки вираження прав вільного українського народу. Можливо, це найбільш ранній документ у сучасній українській історії філософської думки. Ця конституція, ймовірно, також є найдавнішою конституцією сучасної епохи у всьому світі. Перша українська конституція засвідчує статус “давнього козацького народу” та його багатовікову боротьбу за свободу і незалежність. Вона гарантує верховенство Київського митрополита, а також забезпечує значний обсяг прав козацтва та передбачає протекцію з боку короля Швеції.

У 1714 р. приблизно 40 українців виїхали з Молдови і вирушили у вигнання до Швеції, разом зі шведами, які поверталися на свою батьківщину. Ця подорож Європою спочатку закінчилася у Штральзунді (Шведська Померанія) у травні 1715 р. Пізніше того ж року, щоб уникнути переслідування, гетьман П. Орлик та інші українці (включаючи частину уряду) залишили Штральзунд на кораблі й вирушили в Істад (Швеція). П. Орлик та його родина оселилися у місті-фортеці Крістіанстаді на півдні Швеції (1716–1719 рр.), а його уряд вирушив до Стокгольма. У 1719–1720 рр. П. Орлик перебував разом зі своїм урядом у шведській столиці.

Український уряд у вигнанні в Стокгольмі мав підтримку шведського уряду Фрідріха I і, зокрема, видатного шведського політика Д. фон Хепкена. Він допомагав П. Орлику і його міністрам із фінансами та, швидше за все, з житлом. У червні 1720 р. Д. фон Хепкен у своєму листі королю рекомендував надати П. Орлику фінансову підтримку, а також забезпечити можливість виїхати зі Швеції, щоб продовжити боротьбу за свободу і незалежність України й очолити українське козацтво проти Росії. Віденський договір, укладений у січні 1719 р. між Австрією, Ганновером і Саксонією проти Росії та її агресивної політики в Східній Європі, надав П. Орлику суттєву підтримку.

В останньому листі, який був написаний П. Орликом королю Фрідріху I латиною у Стокгольмі 10 жовтня 1720 р., він пише, що, залишаючи Швецію, спочатку має намір відвідати короля Великої Британії, потім Відень, а потім через Угорщину рушити далі на схід.

* Ця лекція була спершу прочитана в Крістіанстаді, Швеція, 20 червня 2019 р., до 300-річчя від часу проживання П. Орлика у Крістіанстаді.

У зовнішній політиці найбільші надії П. Орлик покладав на короля Великої Британії Георга I. Він був готовий піти війною проти Росії, але, в підсумку, не зміг знайти союзників. Британські морські ескадри входили в Балтійське море у період з 1719 по 1721 рр., але не змогли атакувати російські порти. У результаті, Георг I порадив Фрідріху I укласти мир із Петром I на тих умовах, які будуть можливі. Однак у 1721 р. у Ністаді на порядку денному переговорників питання про свободу і незалежність України не стояло.

Бендерська Конституція 1710 р. залишається пам'яткою першої значної спроби України вирватися з-під російського панування. Повної свободи і незалежності остаточно було досягнуто у 2014 р.

Ключові слова: Бендерська Конституція; перша Конституція України; уряд П. Орлика у вигнанні.

ПЕРСОНАЛІЇ

ВАСИЛЬ ЯКОВИЧ ТАЦІЙ:
ЖИТТЯ, ПРИСВЯЧЕНЕ СЛУЖІННЮ ОСВІТИ, НАУЦІ,
ДЕРЖАВІ ТА НАРОДУ УКРАЇНИ

13 січня 2020 р. виповнилося 80 років від дня народження та 55 років науково-педагогічної та громадської діяльності ректора Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого, відомого правознавця, видатного вченого нашої країни в галузі кримінального права, теорії держави і права, конституційного права, талановитого організатора освіти і науки України, доктора юридичних наук, професора, дійсного члена (академіка) Національної академії наук України, почесного президента Національної академії правових наук України, заслуженого діяча науки і техніки України, лауреата Державних премій України, державного радника юстиції 1-го класу, Героя України Тація Василя Яковича.

Василь Якович Тацій народився 13 січня 1940 р. у Полтаві. З 1963 р., після закінчення Харківського юридичного інституту (нині – Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, далі – Університет), працював на посадах помічника прокурора району і прокурора відділу з нагляду за розглядом у судах кримінальних справ прокуратури Полтавської області.

З 1966 р. життя і діяльність В. Тація пов'язані з Університетом: з 1966 по 1969 рр. – аспірант, із 1969 по 1972 рр. – старший викладач, із 1972 по 1973 рр. – доцент, заступник декана денного факультету, із 1973 по 1987 рр. – проректор із наукової роботи, з липня 1987 р. і донині – ректор Університету.

У 1970 р. захистив кандидатську дисертацію “Кримінальна відповідальність за комерційне посередництво”. У 1973 р. йому присвоєно вчене звання доцента. У 1984 р. захистив докторську дисертацію “Проблеми відповідальності за господарські злочини: об’єкт та система”. У 1985 р. присвоєно вчене звання професора.

Важлива сторінка біографії В. Тація – Національна академія правових наук України (далі – НАПрН України) – вища галузева самоврядна наукова установа України в галузі держави і права, створена за його ініціативою й безпосередньою активною участю. З 1993 р. по 2016 рр. – президент, а з березня 2016 р. – почесний президент НАПрН України. Сьогодні заклад є визнаним в Україні та далеко за її межами науковим юридичним центром, що провадить діяльність із консолідації інтелектуального потенціалу вчених-юристів України, організації та здійснення фундаментальних і прикладних правових досліджень, координації наукової роботи, сприяння інтеграції академічної та вишівської науки, узагальнення європейського і світового досвіду правового регулювання суспільних відносин, чим робить вагомий внесок у наукове обґрунтування правотворчої роботи Верховної Ради України, органів державної виконавчої влади та органів правопорядку.

У 1997 р. В. Тацій обраний дійсним членом (академіком) Національної академії наук України (далі – НАН України) (відділення історії, філософії та права), а з 1998 р. входить до складу Президії НАН України.

У центрі уваги вченого – широке коло наукових проблем у галузі правознавства. Він автор понад 800 наукових праць, зокрема й близько 60 монографій, навчальних посібників і підручників, що стали вагомим внеском у розвиток юридичної науки. Його праці присвячені дослідженню фундаментальних проблем кримінального права (зокрема, питання об’єкта і предмета злочину, кримінальної відповідальності за злочини проти особи, держави, довкілля, злочини у сфері господарської діяльності тощо), теорії держави та права (питання методології правової науки, порівняльно-правових досліджень і правозастосування), конституційного права (принципи організації законотворчого процесу, правова природа та ієрархія правових актів тощо). Під його безпосереднім керівництвом підготовлено й захищено 8 кандидатських і 6 докторських дисертацій.

Особливо визначними є здобутки Університету якраз за останні 30 років, коли В. Тацій став його керівником, незважаючи на те, що це були дуже важкі часи для України й усього українського суспільства – період становлення і розбудови незалежної української держави, докорінних змін у політичному, суспільному, економічному й культурному

житті країни, прийняття нової Конституції. Під керівництвом В. Тація Університет став одним із найавторитетніших закладів вищої освіти України, справжнім центром підготовки високопрофесійних юристів, з яким важко конкурувати не лише українським, а й багатьом європейським вишам. Сьогодні Університет здійснює підготовку висококваліфікованих фахівців різних сфер юридичної практики, провадить науково-дослідницьку роботу як із фундаментальних, так і з прикладних проблем, робить вагомий внесок у розбудову правової держави, має могутній науково-педагогічний потенціал, потужні наукові школи, розвинену інфраструктуру, сучасну матеріальну базу, широкі міжнародні зв'язки, забезпечує функціонування та інноваційний розвиток освіти, підвищення її якості й доступності, інтеграції в європейський освітній простір зі збереженням національних досягнень і традицій. Університет постійно розвивається, вдосконалює свою структуру, послідовно модернізує організацію освітньої діяльності, розширює її практичну спрямованість і спеціалізацію, відкриває нові спеціальності, запроваджує новітні інформаційні технології.

В Університеті створено потужний професорсько-викладацький колектив. Сьогодні загальна кількість науково-педагогічних працівників становить майже 700 осіб, із них: 127 професорів, докторів наук, понад 500 кандидатів наук, доцентів, 16 академіків і 18 членів-кореспондентів НАПрН України, 21 заслужений діяч науки і техніки України, 17 лауреатів Державної премії України, 11 заслужених працівників освіти України, 15 заслужених юристів України.

Велику увагу В. Тацій приділяє організації законопроектної діяльності, втіленню отриманих результатів наукових досліджень у законотворчий процес. Учені Університету брали безпосередню участь у підготовці Конституції України, опрацюванні, експертній оцінці законів, прийнятих Верховною Радою України, проектів нових кодексів, доповнень і змін до чинних. Вони плідно співпрацюють із відповідними комісіями й комітетами Верховної Ради України при оновленні та вдосконаленні українського законодавства. Багато з них виконують функції консультантів або членів консультативних рад Верховного Суду, Генеральної прокуратури України, Міністерства внутрішніх справ України та інших міністерств і відомств, співпрацюють з органами місцевого самоврядування.

В. Тацій є членом низки президентських й урядових комісій, громадських організацій, зокрема: Комітету з Державних премій України в галузі науки і техніки, Науково-методичної ради при Генеральній прокуратурі України, Консультативно-експертної ради при Міністерстві внутрішніх справ України, Науково-експертної ради Служби безпеки

України, Президії НАН України, Міжвідомчої ради з координації фундаментальних досліджень, Бюро Ради Північно-Східного наукового центру НАН і Міністерства освіти і науки України, Ради Союзу юристів України, Координаційної ради Міжнародного союзу юристів, Міжнародної асоціації законодавства, Міжнародної асоціації юридичної методології, Ради директорів Європейської організації публічного права, Міжнародної асоціації кримінального права, головою громадської організації “Всеукраїнська асоціація кримінального права”, віцепрезидентом Спільки ректорів вищих навчальних закладів України та ін.

Зміцнюються творчі зв'язки Університету з юридичними установами та провідними центрами юридичної науки України й зарубіжжя. Виш є одним із лідерів у сфері міжнародної діяльності серед вищих юридичних закладів освіти. Налагоджено співпрацю й укладено договори з університетами Великої Британії, Франції, В'єтнаму, Ірландії, Іспанії, Литви, Естонії, Латвії, Німеччини, Польщі, США, Узбекистану, Швеції та ін. На основі досягнутих домовленостей Університет реалізує програми ступеневої та кредитної мобільності студентів, здійснює обмін викладачами. Працює за спільними магістерськими програмами, це дає змогу випускникам здобути одночасно ступінь магістра Університету та закордонних закладів вищої освіти. Водночас Університет є учасником спільних європейських проєктів, членом багатьох міжнародних освітніх організацій та об'єднань, серед яких, зокрема, Європейська асоціація університетів (EUA), Європейська асоціація юридичних факультетів (ELFA). У 2004 р. виш підписав Велику хартію університетів.

Активно розвивається матеріальна база Університету, більш ніж у шість разів збільшено його навчальні площі, що нині становить понад 270 тис. м². Це 20 сучасно обладнаних навчальних корпусів і 16 гуртожитків, спортивні, культурно-розважальні центри, Палац студентів, навчально-бібліотечний комплекс; функціонують сучасні лікувально-оздоровчі заклади (санаторій-профілакторій “Березовий гай”, Центр первинної медико-санітарної допомоги), де студенти, викладачі та співробітники мають можливість отримати майже весь комплекс медичних послуг на високому професійному рівні, оздоровитися та відпочити.

За ініціативи В. Тація та за його активною участю колективами Університету та НАПрН України на базі навчально-бібліотечного комплексу Університету започатковано постійно діючий Харківський міжнародний юридичний форум, який вже три роки поспіль відбувається за підтримки державних органів влади та органів місцевого самоврядування, зарубіжних партнерів і міжнародних організацій. У 2018 р. він набув статусу щорічного заходу загальнодержавного значення, оскільки під час

його проведення вирішуються важливі проблеми правового характеру сталого розвитку у глобалізованому світі.

В. Тацій доклав багато зусиль для реалізації своєї давньої мрії – побудови Палацу студентів Університету, який відчинив свої двері у 2004 р. Сьогодні це найкращий студентський центр культури в Україні, він удостоєний Державної премії України в галузі архітектури, тут працюють 3 народних, 8 заслужених артистів України, 5 заслужених працівників культури України. Палац став традиційним місцем проведення міських та обласних ділових заходів, святкових урочистостей і концертів для міста Харкова та всієї Слобожанщини.

Не менше зусиль доклав ректор до створення необхідних умов для фізичного виховання і розвитку спорту в Університеті, які є невід'ємною складовою процесу формування загальної та професійної культури особистості, збереження і зміцнення здоров'я, організації та забезпечення здорового способу життя, підвищення рівня працездатності. Зараз в Університеті функціонують 50 спортивних залів та споруд, серед яких навчально-спортивні комплекси, басейни, стадіони, тренажерні зали, в усіх навчальних корпусах і гуртожитках обладнані спортивні майданчики. Серед студентів та аспірантів Університету – чемпіони і призери Олімпійських ігор зі спортивної гімнастики та плавання, призери чемпіонату Європи з плавання, переможці Всесвітньої шахової олімпіади, 4 заслужених майстри спорту України, 9 майстрів спорту міжнародного класу, 6 міжнародних гросмейстерів із шахів, 2 міжнародних майстри з шахів, 34 майстри спорту України.

В. Тацій зробив значний внесок в оновлення всієї системи юридичної освіти України, удосконалення її змісту, покращання наукової організації та методичного забезпечення навчального процесу, розширення передових методів навчання, поглиблення інтеграції освіти, науки і юридичної практики. Бере активну участь у розробці законопроектів щодо розвитку юридичної освіти та науки, активно працюючи в комісіях, робочих групах, радах різного рівня.

Велика заслуга В. Тація в організації та координації наукових досліджень у галузі правознавства в системі Міністерства освіти і науки України. Він багато років очолював експертну раду з юридичних наук при цьому міністерстві, був членом Головної ради Вищої атестаційної комісії України, членом атестаційної колегії Міністерства освіти і науки України. Зараз є головою спеціалізованої вченої ради Д 64.086.01 із захисту дисертацій на здобуття наукового ступеня доктора (кандидата) наук в Університеті.

Вагомий внесок В. Тація в розбудову правової держави Україна, удосконалення законодавчого процесу і правозастосовної практики. Як член Конституційної Комісії він брав участь у створенні проекту Конституції України 1996 р., був головою робочої групи Кабінету Міністрів України з розробки Кримінального кодексу України 2001 р., членом Конституційної Асамблеї, Вищої ради юстиції України, брав участь у створенні проекту Статуту Міжнародного Кримінального Суду та підготовці багатьох інших законопроектів.

В. Тацій – головний редактор збірника наукових статей “Вісник Національної академії правових наук України”, відповідальний редактор збірника наукових праць Університету “Проблеми законності”, співголова Ради почесних членів “*Honoris Causa*”, голова редакційної колегії збірника наукових праць “Щорічник українського права”, член редакційної колегії журналу “Вісник прокуратури”, наукової ради журналу “Бюлетень Міністерства юстиції України”, головний редактор електронного видання “Вісник Асоціації кримінального права України” та ін.

Завдяки успіхам Університету та НАПрН України Харків набув статусу “правової столиці” – провідного юридичного центру України. Президія і декілька науково-дослідних інститутів НАПрН України працюють у Харкові.

В. Тацій – ініціатор створення Науково-дослідного інституту державного будівництва та місцевого самоврядування НАПрН України. Сьогодні Інститут є провідним осередком наукових досліджень актуальних правових проблем розвитку місцевого самоврядування в Україні, тісно співпрацює з обласною та іншими місцевими радами Харківської області. Його співробітники беруть активну участь у розробці законопроектів для органів місцевої влади і самоврядування, зокрема: Статуту територіальної громади міста Харкова, рішень Харківської обласної ради щодо програми розвитку місцевого самоврядування в Харківській області, законів із питань децентралізації влади тощо. З органами місцевої влади і самоврядування, органами правопорядку міста Харкова та Харківської області також плідно співпрацюють Науково-дослідний інститут вивчення проблем злочинності імені академіка В. В. Сташиса і Науково-дослідний інститут правового забезпечення інноваційного розвитку НАПрН України, які функціонують у місті Харкові.

Плідна та багатопланова діяльність В. Тація була відзначена на різних рівнях. За видатні особисті заслуги перед Українською державою у справі розвитку юридичної науки, багаторічну плідну наукову, педагогічну та громадську діяльність В. Тацію присвоєно звання “Герой України” (із врученням ордена Держави). Він заслужений діяч науки

і техніки України. Нагороджений орденами князя Ярослава Мудрого V, IV, III, II та I ступенів, орденом “За заслуги” II і I ступенів, орденом “Знак Пошани”, Почесними грамотами Верховної Ради України, Кабінету Міністрів України, Подякою Служби безпеки України із врученням нагрудного знака, Золотою медаллю Національної академії правових наук України. Лауреат Державної премії України в галузі архітектури, Державної премії України у галузі науки і техніки, Премії ім. В. Вернадського, Премії імені Ярослава Мудрого, Премії “Феміда-99”. Має низку відомчих, громадських, церковних нагород та урядові нагороди інших держав. Державний радник юстиції I класу. Почесний доктор Київського національного університету імені Тараса Шевченка, Харківського національного університету внутрішніх справ, Одеського національного університету імені І. І. Мечникова, заслужений професор Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого, почесний академік Острозького академічного братства, почесний академік спільноти академіків Харківського національного технічного університету сільського господарства імені Петра Василенка, почесний професор Дніпропетровського університету імені Альфреда Нобеля та ін. Почесний громадянин міст Полтави, Харкова та Харківської області.

Ці визнання заслужено великою працею і вагомими здобутками вченого, які за своїм значенням є важливими для нашої держави, суспільства та світового співтовариства. Василь Якович Тацій – Вчитель із великої літери, творець, який сповідує верховенство права і велич нашої країни. Витримка, чесність, доброзичливість і водночас принциповість та вимогливість якраз і дають усі підстави стверджувати, що Василь Якович – ціла епоха в розвитку правової науки України, а його багатогранна громадська діяльність і весь життєвий шлях – зразок самовідданого служіння освіті та науці, Українській державі і народу України.

Микола Панов

доктор юридичних наук, професор, академік НАПрН України,
заслужений діяч науки і техніки України,
завідувач кафедри кримінального права № 2
Національного юридичного університету
імені Ярослава Мудрого
(Харків, Україна)
criminallaw2v@gmail.com

ВЯЧЕСЛАВ ВАСИЛЬОВИЧ КОМАРОВ – БАГАТОГРАННІСТЬ ТАЛАНТУ

До 70-річчя від дня народження Вячеслава Комарова – професора, академіка Національної академії правових наук України, заслуженого юриста України, проректора з навчально-методичної роботи Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого.

Вячеслав Васильович Комаров народився 1 січня 1950 р. у місті Комсомольськ Донецької області.

У 1976 р. закінчив Харківський юридичний інститут ім. Держинського (нині – Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, далі – Університет), у 1979 р. – аспірантуру, працював на посадах асистента, старшого викладача, заступника декана факультету. У 1982 р. доцент В. Комаров був призначений завідувачем кафедри цивільного процесу й очолював її до 2016 р. З 1988 р. і дотепер обіймає посаду проректора з навчально-методичної роботи Університету. Вчене звання професора присвоєно у 1990 р. З 1993 р. – член-кореспондент, із 2004 р. – академік Національної академії правових наук України.

Одним із перших кроків яскравого наукового шляху професора В. Комарова був захист дисертації на тему “Метод правового регулювання цивільних процесуальних правовідносин” (спеціальність 12.00.03). Напрямами наукових досліджень науковця стали теоретичні проблеми цивільного процесу, проблеми доступності правосуддя, господарського судочинства, адміністративного судочинства, нотаріату, міжнародного комерційного арбітражу, вищої юридичної освіти.

У 1982 р. В. Комаров став завідувачем кафедри цивільного процесу. Під його керівництвом вона сформувалась як найпотужніша школа вчених-процесуалістів. Протягом десятиріч на кафедрі досліджувалися фундаментальні проблеми цивільного процесуального права. Здійснювалися дослідження судової практики, масштабні її узагальнення та систематизація, які за своїм характером не мали аналогів.

Кафедра цивільного процесу підготувала значну кількість підручників, монографій, навчальних посібників, була причетна до законотворчої роботи та експертизи проектів законів, інших нормативних актів. Тривалий час поступово розвивалися напрями наукових досліджень з актуальних проблем науки цивільного процесуального права, що вкрай важливі для формування наукової школи.

У 2016 р. кафедра цивільного процесу Університету, за неоціненний внесок у формування науково-педагогічної школи кафедри цивільного процесу завідувача кафедри з 1982 по 2016 рр. професора В. Комарова нагородила званням “Почесний завідувач кафедри цивільного процесу”.

Блискучі організаторські здібності та далекоглядність професора сприяли встановленню міцних творчих зв'язків із науковцями та юридичними закладами вищої освіти не тільки в межах України, а й за кордоном: Інститутом східноєвропейського права у Нідерландах, Університетом Марії Кюрі-Склодовської (Люблін, Польща), Університетом міста Тюбінген (Німеччина), Університетом міста Франкфурт-на-Майні, Університетом міста Люксембург та ін. Результатом такої співпраці стали численні міжнародні наукові конференції, в яких брали участь іноземні та українські науковці. Найяскравішою серед них стала Міжнародна конференція “Цивільний процес у міжкультурному діалозі: євразійський контекст” (2012 р.), на якій професор В. Комаров виступив із національною доповіддю “Реформи цивільного процесуального законодавства України та проблеми глобалізації цивільного процесу”.

Видатний науковець, талановитий педагог передає свій досвід учням. Під його керівництвом захищено докторські та кандидатські дисертації. Він створив успішний проект “Школа професора Комарова”, який став

популярним освітнім майданчиком для студентів і викладачів, де відбуваються обговорення актуальних проблем юридичної освіти, науки та практики, обміну ідеями, інформацією, досвідом, поширення ефективних професійних практик.

Визнанням наукових здобутків професора В. Комарова стало те, що його від України обрано членом Міжнародної асоціації процесуального права (*International Association of Procedural Law*).

Шлях В. Комарова пов'язаний із науково-громадською роботою із популяризації вищої юридичної освіти. Він є автором багатьох статей у газетах і журналах із питань вищої юридичної освіти України та інших держав (Англії, Німеччини, Іспанії та ін.). У своїх працях він розкриває ключові проблеми вищої освіти – її інтернаціоналізації та входження до європейського простору вищої освіти, модернізації національної системи вищої освіти, гармонізації освіти з ринком праці тощо.

Талант науковця і педагога В. Комарова повною мірою розкрився у часи, коли він став проректором Харківського юридичного інституту. На посаді проректора він реалізував багато ідей, що визначали певні зміни у політиці вишу і створенні нових можливостей у підготовці фахівців-правників.

В. Комаров був одним із ініціаторів створення Асоціації українських правничих шкіл як добровільної недержавної організації вищих юридичних навчальних закладів. Із 1997 по 2001 рр. був першим президентом Асоціації українських правничих шкіл. Як президент цієї організації сприяв встановленню творчих зв'язків із західними правовими школами, а також з Асоціацією правничих шкіл США та був організатором серії Міжнародних науково-практичних конференцій зі проблем вищої юридичної освіти у 1990–2000 рр.

У 1993–1994 рр. Університет запропонував проєкт Концепції вищої юридичної освіти, ідея якого викладена саме у доповіді професора В. Комарова. Вона стала основою Програми розвитку вищої юридичної освіти на 2001–2005 рр., яка у 2001 р. була затверджена Кабінетом Міністрів України.

Професор В. Комаров очолював робочу групу Міністерства освіти і науки України з розробки Державних стандартів вищої юридичної освіти (1997–2004 рр.). Був членом Державної акредитаційної комісії України, заступником голови науково-методичної комісії з права Міністерства освіти і науки України, Експертної ради з права Державної акредитаційної комісії України. Протягом багатьох років був заступником голови фахової ради з права Державної акредитаційної комісії України.

Нині – член Науково-консультативної ради Верховного Суду, Конституційного Суду України та Науково-методичної ради при Міністерстві юстиції України.

У складі групи Кабінету Міністрів України брав участь у розробці проєкту Цивільного процесуального кодексу України, прийнятого у 2004 р., низки інших законів України. Постановою Кабінету Міністрів України очолював робочу групу з експертизи проєкту Закону України “Про вищу освіту” та підготував пропозиції з його удосконалення.

Професор В. Комаров є прихильником імплементації в освітню політику ідей Болонського процесу – гармонізації змісту юридичної освіти, вільного доступу до юридичної вищої освіти, розширення академічної автономії, запровадження певних освітніх практик, відповідності системи вищої юридичної освіти вимогам ринку праці. Він безпосередньо сприяв розробці стандартів вищої юридичної освіти, реструктуризації освітніх програм і навчальних планів, студентоцентрованому навчанню, створенню електронних баз навчально-методичного забезпечення, інтернаціоналізації освітніх політик.

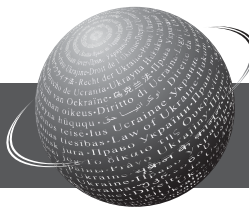
В. Комаров – автор (співавтор) понад 200 наукових праць, серед яких монографії, навчальні, практичні посібники, підручники, зокрема: “Гражданский процесс” (2001 р.), “Нотариат: учебник для студентов юридических специальностей высших учебных заведений” (2001 р.), “Цивільний процесуальний кодекс України. Науково-практичний коментар” (2001 р.), “Конституція України. Науково-практичний коментар” (2003 р., 2013 р.) “Міжнародний комерційний арбітраж” (2004 р.), “Міжнародне приватне право” (2005 р.), “Право на справедливий судовий розгляд у цивільному судочинстві” (2007 р.), “Цивільний процес” (2007 р.), “Проблеми теорії та практики цивільного судочинства” (2008 р.), “Нотаріат: перспективи унормування, законодавство, судова практика” (2008 р.), “Международный коммерческий арбитраж” (2009 р.), “Цивільний процесуальний кодекс України: науково-практичний коментар” (2009 р.), “Курс цивільного процесу” (2011), “Позовне провадження” (2011 р.), “Окреме провадження” (2011 р.), “Нотаріат в Україні” (2011 р.), “Цивільне судочинство України: основні засади та інститути” (2016 р.), “Нотаріат” (2019 р.), “Правові позиції Верховного Суду у цивільних, господарських та адміністративних справах” (2019 р.) та ін.

В. Комаров входить до складу редколегій наукових збірників, а саме: “Проблеми законності”, “Вісник Академії правових наук України”, юридичного журналу “Право України”, журналів “Нотаріат для Вас”, “Мала енциклопедія нотаріуса” та ін.

В. Комаров – лауреат Державної премії України в галузі науки і техніки, заслужений юрист України, нагороджений орденом “За заслуги” III ступеня, заслужений професор Університету, нагороджений почесним знаком (орденом) Університету II ступеня, лауреат Міжнародного рейтингу досягнень і популярності “Лідер XXI століття”.

З нагоди 70-річчя видатного науковця, за ініціативи його учнів і друзів вийшла друком книга “*Liber Amicorum* Вячеслав Комаров”, до якої увійшла певна частина наукового спадку професора, а також його учнів, у працях яких відчувається дух Учителя, колег і друзів.

Професор В. Комаров належить до тієї плеяди людей, які не просто володіють талантом блискуче бачити й осмислювати, розуміти сьогодення, а й передбачати майбутнє: за окремими деталями, яких не помічають інші, розглядати перші паростки прийдешнього.

ІНФОРМАЦІЯ
ДЛЯ ПЕРЕДПЛАТНИКІВ, АВТОРІВ І ЧИТАЧІВ
ЮРИДИЧНОГО ЖУРНАЛУ “ПРАВО УКРАЇНИ”

Передплата
юридичного журналу “Право України” здійснюється
у поштових відділеннях ПАТ “Укрпошта”
(ПЕРЕДПЛАТНИЙ ІНДЕКС – 74424),
у редакції журналу
за адресою: вул. Багговутівська, 17–21,
м. Київ, 04107, Україна
тел./факс: +380(44) 537–51–11
на веб-сайті видання:
<http://www.pravoua.com.ua>

Відомості про передплату
юридичного журналу “Право України”
вміщено у Каталозі видань України на I півріччя 2020 р. (с. 176)

Електронні версії номерів журналу
можна замовити на веб-сайті видання:
<http://www.pravoua.com.ua>

Юридичний журнал
“ПРАВО УКРАЇНИ”

1
2020

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації
Серія КВ № 23026–12866ПР від 28.12.2017 р.

Редагування *О. Красенко*
Комп'ютерна верстка *О. Карташової*
Художнє оформлення *С. Мягкова*

Підп. до друку 18.02.2020. Формат 70x100/16.
Папір офсетний. Офсетний друк.
Ум. друк. арк. 25,68. Обл.-вид. арк. 23,56.
Зам. 92. Ціна договірна.

АДРЕСА РЕДАКЦІЇ:
вул. Багговутівська, 17–21, м. Київ, 04107, Україна
Телефони: +380(44) 537-51-00 (головний редактор),
+380(44) 537-51-10 (редакція)

www.pravoua.com.ua

Відповідальність за достовірність інформації, що міститься в друкованих матеріалах,
несуть автори. Редакція не завжди поділяє авторську точку зору.

Віддруковано у ТОВ-Видавництві “ЛОГОС”
Україна, 01030, м. Київ, вул. Богдана Хмельницького, 10, оф. 31,
тел. +380(44) 235-81-78
Свідоцтво про внесення суб’єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготівників
і розповсюджувачів видавничої продукції
Серія ДК № 201 від 27.09.2000 р.